

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

5-том

ПОВЕСТЕР

1927–1929

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44
Ә 82

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакциялық кеңес:

Кеңес төрағалары – *М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов*

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы *У. Қалижанов*

Кеңес мүшелері:

Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Кананиянов Б., Қасқабасов С., Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали К., Мағауин М., Мұртаза Ш., Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.
5-том: Повестер. 1927–1929. – 376 б.

ISBN 978-601-294-147-0

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 5-томында 1927–1929 жылдарда жазылған “Қилы заман”, “Қараш-Қараш оқиғасы” (екі нұсқасы) прозалық шығармалары қамтылды. “Қилы заман” 1929 жылы Қызылорда қаласында басылып шықты, “Қараш-Қараш оқиғасы” “Жаңа мектеп” журналының 1927–1928 жылдардағы сандарында жарияланғанынан қайтып, 1936 жылға дейін кітап болып басылған жоқ.

Бұл еңбектер жиырмасыншы жылдардың екінші жартысындағы М. Әуезов шығармашылығынан жан-жақты хабарлар ете алады.

Кітап ғылыми қауымға, қалың оқырман жұртшылыққа арналған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44

ISBN 978-601-294-147-0 (5-том)
ISBN 978-601-294-142-5

© М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014

Повестер

ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ

(Бірінші нұсқасы)

I

Тау ішінің жаңбырлы қараңғы түні Бактығұлдың көңілінде көптен шешілмей келе жатқан күдікті бір сәттің ішінде оп-оңай жазып жібергендей болды.

“Күздің ұзақ түні мынау. Қазір алған малмен соқтырып жүріп кетсем, таң атқанша қайда бармаймын? Ізімді жауын шаяды. Шыққаным екі күн болса да, күннің лайсаңы жібермей қойды. Ілгері басуға өзім де жаурап, жайым бітті. Атым да мына суда, мына тау ішінің тайғағында өндіріп жүріс жүре алатын емес. Түк алмай қайтпақпын ба? Қаңғырып жүріп, нәр сызбай өлмекпін бе?” – деп, маңайына машықтанған ұры көзбен айнала қарап алды. Көп жүрген жер. Ұлы мол тау. Ұрыға: “Ұрлап ал да, тығылып кете бер”, – деп сыбырлап, жаманшылыққа жетелеп тұрғандай. Тау ұры.

Кейде тау күз күнінің ұзақ қара түні, ұзақ ақ жауынның ішінде дио мен алып мекеніндей көрінеді. Сыпсың қарағай жапқан түкті беттері жақын жерден қап-қара болып үңірейіп, қараңғылықтың түпсіз терең зынданы сияктанады. Кей жерде екі-үш түкті тау, қара жартасты биіктер бір араға түйісіп келіп, құбыжықтың қойнындай тұңғыық қара қолтық жасайды. Тау жолы көбінесе биікті көлденең кесіп отыратын қаптал жол. Жауынды күні бұл қауіпсіз де емес. Тіп-тік беткейде аттың екі тұяғы қатарынан сыймайтындай тар карнезді басып жүру керек.

Ондайда жүргінші атына ғана сенеді. Құлын күні осындай тауда қиялап жайылып, арқардай тәсіл алған тау жылқысы

ғана көңілге сүйеу болады. Сауыры бүлкілдеп, еш нәрседен үрікпей, қорықпай, әр адымын өлшеп басып, аяғын шапшаң алып, Бактығұлдың боз аты сол өнерін көрсетіп келеді. Қазіргі сағатта мұның мойнына артылған міндет, ең зор, ең ауыр міндет екенін есті жануар ұққандай болады. Иесінің тақымы көңілдегі күдікпен сескеніп барып, қабырғасын қысқандай болса, боз ат елең етіп, алдына үңіле қарап, арқасының сенімді қозғалысымен иесіне күш береді.

Бірақ жол тайғақ. Шөп те ақ жауынның суымен жылпылдап сырғанақтай болып жатыр. Боз атты сол қинайды. Талай-талай бейнетті жүрісті басынан атқарған жырынды, мықты Бактығұлды да сол сескендіреді. Өзге-өзгеден бұрын түн көзге түртсе көрінбейтіндей қараңғы. Ұзақ жүре беруге болмайтын сияқты.

– Бұл жауын қашан бітетінін қайдан білмекпін? Жауын бітпесе, иттей қатып, өстіп сүмендей бермекпін бе? – әр нәрсені еске алып, аз бөгелендеді де, аяғында:

– Жоқ! Болады! Енді мыжыма! Қайда барсаң да, саған қолынан мал беретін кісі жоқ. Әкеңнің дайындаған малы жоқ. Осы да жетеді. Дөңжайлау болса, Дөңжайлау. Аламын осыдан! – деп, бозды тебініп қалып, оң жағындағы бетке қарай қапталдап өрлей бастады.

Бактығұл үйден шыққанға екі күн болғандықтан, бөктерген местегі малта да таусыла бастаған еді. Сол екі күннен бері шайнама жемеген. Аштықтан басқа енді түстен бері сусын да ішкен жоқ-ты. Тау ішінің аш қасқырындай бұралып, күні бойы ел көзіне түспеймін деп, Сарымсақтының қарағайында бекініп жатқан. Аш күйіне ұйқы да табылмаған. Қарағай жауыннан қорғамайды. “Тәңірі бір жауса, терек екі жауады”. Үстінен су да өткен. Бірақ басында үйден аттанғанда көздеген жері алыс еді. Болмаса, Торыйағыр, әйтпесе, Мерекені торымақшы еді. Жол қиындығы, аштық, күз суығы – бәрі жиналып келіп, жарым жолдағы өз болысының малын болса да, көздетуге айналды.

Дөңжайлауда жүргенмен, Шалқардың екеуінің жылқысы да жатуға болады. Әлі ойға кетпеген жылқы осы күзде далаға көшкен елдердің жайлауында жататын. Тандатса, білдірсе, Бактығұл өз болысынан гөрі бөтенді алғысы келеді. Әйтеуір,

жақынға түсетін күйге келсе де, бұрыннан келе жатқан әдетін – өз маңайын торымауды шарт көруші еді. Бүгін ол жолдың барлығынан еріксіз шыққандай болды.

Дөңжайлауға қарай бұрылған соң-ақ көңілінен бірнеше күннен бергі күдіктің бәрі біртіндеп жоғала бастады. Ендігі халі ауыр емес, жеңілденгендей. Артын көре жатар... Не болмаса, білінбей де, сезілмей де аман өтер. Оның бәрі де өз бетіне. Бәрінен де мына күзде анау үйдің аштық, жүдеушілігінде телміріп, қолына қарап отырған, қарны ашқан қатын-баланың ортасына бір семіз тайды, я, бір ту биені апарып сойса, Бақтығұлдан асатын кім бар? Үйінде жатқызбай, қара талқанға, құр тарыға ырза қылдырмай, бозға міндіріп, түнді жамылдырып, жетелеп шыққан тілек те сол ғана ғой.

Аш қарынға күзгі семіздің жас қазысы мен түрілген шыны майы, жал-жаясы мас қылғандай әсер еткен. Жоқшылық басқан жүдеу үйдің ішінде он шақты күндей қызыл көрмей отырған соң, қиялы еріксіз етке төнген. Барында көпсінбей, мезгілсіз тілеп, өлшеусіз көп жеп, құныққан қарын жоғында Бақтығұлдың барлық ойы мен тілегін өзі билейтін-ді. Қызылшыл көңілі алыста шарықтап, биік кең аспанда қаңғып жүріп, жердегі теңгедей қызылға сарнап ұшатын қарақұстай түйілуші еді. Түсінде білектей болып оралып, толқындай болып туырылып жатқан қазылар, қарталар, жас иісті сап-сары телшелер де көрінетін уақыттар болған. Ауызда дәмі тұрғандай болып тамсанып, еріксіз түкірігін жұтатын. Бірақ құр талқанға, тарыға еріксізден еріксіз келіп, жоқшылық арқылы шегеленген өмірін көретін Бақтығұл, бір кезде сабылған тынымсыз ұры болса да, соңғы жылдары “қойсам” деген ниетке мініп те көріп еді. Бірақ сондайдың бәрін де әлгіндей қызыл етке мас қылып еліткен құмарлық тыныш отырғызбай, ұдайы жүрмесе де, андасанда, ет біткенде осындай қылып аттандырып қоятын. Сондай кездің бірі осындай суық, жүдеу күз болады. Соғымға шейінгі бай соғым кезіндегі қыс, онан соң жазғытұрымғы шақ болады. Осы үш кезде, кем болса, бір-екі аттанбай тұра алмайтын болып еді. Ұрлық шықса, үш шабуылмен жатып та қалатын. Шығып, шығындатып, толқу бергізсе, месел қуған қарташыдай тағы

бір-екі рет қамданып, алысқа аттанып барып, мықтап бір-ақ алып қайтатыны да болушы еді.

Бүгін Дөңжайлауда отарда жатқан Шалқар, Бүрген болыстарының жылқысын алуға ыңғайланып келе жатқан Бақтығұлдың жайы осы еді. Дөңжайлаудың кер белеңін өрмелеп шыққалы келе жатқанда Бақтығұлдың неше күннен бергі аш қарны ертең түнде-ақ жұбанатынын сезді. Бойына тың қайрат жиналғандай шаршаған, қажыған, тоңған дененің ақырғы екпініндей, ақырғы рет ширығып, сілкініп-сілкініп алғандай болды. Жем іздеген аңның ашқарақ қуанышындай қуанышы оянды. Талай заман ашығып, үрпиіп, құздан құзды кезіп, жоғары-төмен сүзіліп, сорғалап жүріп, аяғында бір жан иесін екпінмен келіп соғып жығып, тұяғына бүктеп басып, сығымдап отырып, қоразданып сілкінген Алатау басында жүретін аспан тағысындай Бақтығұл да келешек түннің ыстық қызығына сондайлық сүйсініп, түрленгендей болды.

Тегінде ұзақ жүрістен еріншек тартып, қажы бастағандықтан, бұған алатын жеріне жету қиын болатын. Жеткен соң алатын аулын анықтау қиын. Одан соң бала жасынан көп-көп жортуылды, жорықты басынан кешіріп, қысқа түнгі көп қашқылық, қуғылықты талай рет көргендіктен, мынадай жерден мал алып шығу оңайдың оңайы сияктанушы еді. Әрқашан қандай сасқалақтың үсті болса да, жауырыны жерге айласынан алысу, біржолата жығылып түскенше қарсылық көрсету – Бақтығұлдың ұдайы дағдыланған ісі. Ауылға болсын, жылқышысы ояу жүрген жылқыға болсын, жақындап тұрып, кірмендеп, қадалып келгенде, көбінесе-ақ көрінбей, орайын тауып кіріп кеткіш. Қолына түсіріп алғаны болса, оны оңайшылықпен жау қолына бере қоймайтын. Соғысуға ер, жырынды және ат үстінде бірлі-жарымды кісіге алғызбаймын деген сенімі болатын. Шынында сондай екені де рас еді. Көп ұрыдан ерекше жерлері осы мықтылық пен ептілік, ерлік болатын. Сондықтан ол қасына жолдас керек қылмай, көп заманнан бері жалғыз аттанатын.

Ой желігіп, сергіп, желпініп алған соң, көтеріліп, етегін жиып, түзеліңкіреп отырды. Тықырын білдірмеуді ойлайтын мезгіл болып қалып еді. Өйткені алдында шатта жатқан қалың жылқының сарынын есітті. Сақ жылқышысы болса, шетірек

шығып, тың тыңдап, жер шалуға да болады. Енді тықырды көп білдірмес үшін атқа да тасты жерді басқызбайды. Көптен жалғыз жүрген ат жылқының сарынын естіп, кісінеп жібермесін деп, оны да тізгінін қысып аңдып ұстайды басын да төмен салғызбайды. Шаужайлап, пысқыртпайды. Көп шабылған сырқынды сақ ұры енді қой торыған бөрідей жұтынып, қомданып ширап алды. Бұрынғы салқам, еріншек, иығы кеткен, тоңған, ашығып бұралған Бақтығұл жоқ. Енді сонауғұрлым ширақ. Дөңгелек денесі, анда-санда маңайды болжағанда, артына, жан-жағына оңай бұрылады. Барлық қозғалысында ұршықтай үйірілген шапшандық, сергектік бар. Кішкене қысық көздері жауынды түнді тіліп өткендей. Тау ішіне шаншыла қарап, көрсетпейтінін көргендей болады. Жылқыға оқ бойындай жақындап келді.

Қалың жылқы жиі-жиі пырылдап, пысқырып, анда-санда тай-құлыны, үйірсек айғыры кісінеп, сайдың шөбін бырт-бырт үзіп, Бақтығұл жаққа қарай сырғып беттеп келе жатқан сияқты. Иек артпадан бірталай уақыт баспалап тұрды. Сыртылдаған бірқалыпты ақ жауынның ішінде қалың жылқының дағдылы тыныштықпен жайылған сарыны ғана естіледі.

Бақтығұл қарауытқан қалың топ жылқының қарасын да көрді. Басынан бөркін алып, шошақ қасты ердің қасына ілді. Бетін оңтүстікке бұрып, құлағын жылқы жаққа төсеп тың тыңдайды. Әзірше жылқышының дыбысы білінбейді. Ұйқыда ма, болмаса, бірдемені сезе ме – белгісіз, жылқының шашырамай тобымен жайылғанынан Бақтығұл сақтық ойлайды. Ендетіп жібермейді, топтаңқырып, сырғытып, бір жайылысқа салғалы түртіп келе жатқан ояу жылқышылар болуы да мүмкін. Сол кезде алдындағы бір тұмсықшаға шашыраған селдір топ қарайып шықты. Аттың басын төмен бұрып, азғана тасалап, өзі үзеңгіге аяғын тіреп, иек артып қарады. Топ молайып, еңдей бастады. Жайылып келе жатқан бос жылқы екен. Шетірек беттеп шыққан бір айғыр үйірі болу керек. Бақтығұлдың ендігі ісіне қараңғы түн, тынымсыз жаңбырдың септігі тиетін болды. Жылқыны үркітпеске тырысып, ақырын ғана қозғала бастады. Елеусізденіл, боздың жалына таман жабысып еңкейіп алып, жылқыға қарай жүрді.

Жылқы қатты шошынған жоқ. Азғана үркіңкіреп, бергі шеті әрі қарай бұрылып жылжи бастады. Үйірінің орта шенінде жайылып келе жатқан қалың жалды баран айғыр жерден басын жұлып алып, құлағын Бақтығұл келе жатқан жаққа тіге қойып, елең етіп оқыранып жіберді. Бақтығұл қораға шапқалы келе жатқан қасқырдың құйрығын қысып, басын төмен салып, елеусізденіп сөлпендеп жүргені сияқты ақырын ғана қалғып келе жатқан жылқышының суретін көрсетпек болды. Ілбіп жүріп келіп, айғыр үйірінің ортасына кірді.

Басында көзіне көрінгеннің көбі ұсақ тай-байтал сияқтанды. Қараңғы түн қасына анықтап жақындап келгенше арық-семізін де танытпайтын болды: әдейі келіп араласқан соң ұсағына кездескісі келмей, не де болса, үлкенін ұстамақ болып еді. Сонымен шеттегі жылқылардан өтіп, ортаға таман жақындағанда, қасынан көлденең жылыстаңқырап өтіп бара жатқан күзеулі үлкен семіз боз биені көрді. Бұндайда нағыз-ақ еске алатын төңкерілген семіз ту бие.

“Іздейтінім осы”, – дегендей, көп ойланбастан, “уақыт өтпесін” деп асыққандай болып атына жабысқан бойында қаршыға тастайтын адамша қисайыңқырап келіп, боз биенің мойнына қыл арқан бұғалықты тастап жіберді.

Бірақ ала жаздай мойнына құрық тиіп көрмей әрі асаусып қалған, әрі семіз ту бие оскырып қалып, ытқып кетті. Боз ат бұл қимылды күткендей иесі тақым қақпай-ақ, ілгері тез ғана жылжи түсті. Ежелден қашаған қуғыш ыңғайлылығымен де көп мақталушы еді. Осы жерде иесіне бұл сырын анық көрсетті. Әйтпесе оқыстан ытқып тартқан асау ту бие Бақтығұлдан бұғалықты жұлып әкетуі мүмкін еді.

Бие көпке шейін тоқтамай, ырық бермей, бұғалық тартты. Бірақ есін жиып сақтанып, жіңішке мойынға дәлдеп салып алған Бақтығұл енді босатпайтын болды. Бие өзге жылқыға ығысып, сүйретіңкіремек болған сайын ұрының қолындағы қыл бұғалық биені буындырып алды.

Аяғында тура тарта алмай, енді әл кетіп, жан-жағына жалтақтап, тартқан болды. Бірақ босану оңай емес. Аздан соң мықты, әмірлі қолға еріксіз бағынып барып, үріккен пішінмен құлағын тігіп кекжиіп тоқтап тұрды. Бұл уақытта маңындағы

көп жылқының кейбірі үріккендей кісінесіп, кейбірі танданып, наразылық керсеткендей ішін тартып оскырып, Бақтығұл мен боз биеден ығысып оқшау шығып кетіп еді. Оған Бақтығұл қараған жоқ. Үркіп, сіресіп тұрған биеге лық-лықтап жанасыңқырап келіп, ноқталап алып, қамшысының ұшымен сауырсын жағынан сипай ұрып қалып, қатарға алып, бұрыла берді.

Сол уақытта ғана көзі көрді. Қасына, қолмен ұстасатын жерге бір еңгезердей үлкен жылқышы келіп қалыпты. Жылқышы сойылын көтермейді. Қарсы алдына тура келіп қалған. Дыбысын шығармайды. Ұрының түрін көргенге есі шығып қалған ба? Болмаса, бұны жылқышы дей ме? Екінің бірі.

Бақтығұл айғай шықпай тұрғанда тебініп жөнелмекші болып еді. Сол қимылын байқаған жылқышы әуелдегідей үндемеген, ұйқылы-оюу пәңгілікпен аттың шылбырынан ұстай алды.

Бақтығұлдың халі бір мүйнет ішінде ойламаған қауіпке ілінді. Жаңағы биенің мойнына салған шалма бұғалық енді өзіне түскендей болды.

Бірақ жылқышы мұны таңғалдырғандай ерекше көрінеді. Осындайды шолақ жүгірте ойлап қалып, жүрегі тіксініп қалса да, артынан тез есін жиып алып: “Бұл мені ұстаса да, өзі қорқып тұрған неме ғой”, – деп, атын тебініп жіберіп, тепсініп келіп: “Тарт қолыңды!” – деп, қатты зекіп, ақырып қалып, қолындағы қамшысымен топшысынан келтіре қақ бастан жылқышыны тартып жіберді. Жылқышы аттан ұшып түсті. Жөпшенді жерде қорықпайтын мықты ұры мұндай жерлерде іркіліп-бөгелуді білмейтін тентектікке салып еді. Сонысы үлкен ем болды.

Жылқышы құр ғана бойының үлкендігі болмаса, өзге жолдастарының арасында бостығы, қорқақтығымен үнемі күлкі болып жүретін адам еді. Көп заманнан Бүргендегі бір байдың жылқысына шығып жүрсе де, ер қарасы болғаны болмаса, өмірінде бетпе-бет келіп ұрымен бір рет сойыл сілтесіп, салысып көрген емес-ті. Мынаны алғашқы бетінде ұры ма, жылқышы ма деп айыра алмап еді. Артынан айырса да, жақындап, қоян-қолтық келіп қалған соң момындық, бостықпен шылбырынан ұстаған. Ала салып құрығымен ұрып жіберу ойына да келмеген. Құрық тегінде кісіге жұмсап көрмеген қаруы болатын.

Ұры тепсініп келіп, қамшысымен салып қалғанда, ежелден бойға біткен бір жасқаншақтықпен өз ісін өзі тентек, өрескел жұмыс көргендей оп-оңай жасып қалып, шошып аттан құлады. Артынан ұры сытылып жөнелгенде, айқайлауға болушы еді. Бірақ қолма-қол жерден айырылғанын өзгелер мазақ ететінін ойлап, ананың қарасы ұзаққырағанша сезбеген кісі болып, іркіліп тұрғанды мақұл көрді.

Бақтығұл жап-жаңағы алдына келген қауіпті мүйнеті енді құтылған еркіндік мүйнетімен ауысқанына әбден риза болып, тезірек қараңғы сайға түсіп, соны өрлеп қашып қарағай кіріп, адастырып кетпек болып, шаба жөнелді. Қараңғы түн, азғантай жерге ұзаса да, бұны жасырып қойнына тығып әкетуге дайын еді.

Бірақ алғашқы жылқышыдан құтылып, жетекпен қашып шығып, шауып бара жатқан ұрыны жоғарғы жерде келе жатқан бір жылқышы көріп қалыпты. Ол мынау шаба жөнелгеннен-ақ өкпе тұсынан қосылмақ болып, көлденеңдей шауып: “Әй, кімсің?” – деп, дауыстады да, жауап қайтпаған соң-ақ: “Аттан-аттан!” деп, тау ішін жаңғырықтырып айғай салып жіберді.

Қалғып келе жатқан жылқышылардың оқыстан шошып айғайлаған дауыстары тағы бірнеше жерден естілді. Бірақ аздан соң бәрі тегіс дауысты да, бетті де түзеп алып, тау ішін айғаймен жаңғырықтырып, тасыр-тұсыр шабуылдай бастады.

Тез шыққан ынтымақты айғайға қарағанда, жылқышы көп те, әзір ұйықтаған да жоқ екен. Көп жанның айғайы мен шабысы қалың шың таудың ішін азан-қазан қылып, алысқа шырқап тарап жатты. Бүгінгідей қараңғы күз түні, ақ жауынды лайсаң мезгіл, бір жер болмаса, бір жерден, не қылса да, осындай шошынған жайын айғай, өрескел шу, дырдуды шығаратын сияқты еді. Тыныштықпен жайылып жатқан жылқы айғайдан қатты шошынды. Жаз бойы елсіз-иесіз тауларда кісі айғайына көп бойұрмай, сонша көп естімей, тауешкі, арқардай жайынсып кеткен мал тегінде күндізгі айғайды да елірген қызумен үркіп елеуреп қарсы алушы еді. Қазіргі айғай жылқыны сатырлатып, үркітіп, бір беттегі нөпірді екінші бетке апарып қосты.

Ұсақтардың қалың көптің арасында қақтығып, кеп екпінімен ұшып, домалап жатқандары да болды. Ортасында бірен-сараны

жығылған топтары арасына жай түскендей, қайтадан жарыла үркіп, бұрынғыдан жаман шұрқырап, кісінеп, талқан болып бүлінісіп жатты.

Бірақ жылқышы бұл жайлардан хабардар болған жоқ. Алдыңғы айғай шыққан бетпен құр дырду-шуды көбейтіп, дақпыртпен шапқаны болмаса, ешкімді оңайшылықпен көре алмады да, ұрының, алғашқы айғайлаған жылқышының да көпке шейін қарасын байқаған жоқ. Алдыңғылардан адасып қалды. Олардан бір рет алғашқы шыққан бір айғайдан басқа екінші белгі, дыбыс естілген жоқ. Көмекке шақырған тіл де жоғалды. Тау іші, тұмсық айналса, адастырады. Сойылсалым жерге, ылдифа түссе, жердің жөнін білетін ұры көз жаздыруға жарайды. Тау ішінің ол сыры өздеріне де мәлім. Сондықтан бірекі тұмсықты айнала шауып, арсаландасты да, аяғында дабырласып бірін-бірі тауып алып:

– Не болды? Уа, не болды, қызыңды?!... – десіп, бейпіл тіл мен былапыт сөздерді айтысып келіп, жай сұраса бастады.

Көрген бар ма? Неден шықты? Аттанды кім салды? – десе бастады. Бірақ бәрі де сол кезде араларындағы басшы жылқышының жоғын байқады. Алғашқы айқай да сонікі еді.

Көп бөгелмей, соның алғашқы айғайлаған жеріне таман шұбырысты. Ұйқылы күйде аттандатып, шапқызып, желіктіріп кеткен уақиға бұлардың әлі де буын басқан жоқты. Дамылсыз дабырласып сөйлесіп, белгісіз себеппен аты-жөні белгісіз “қызың”, – деп боқтай жүріп, басшы жылқышы Жаманайды іздестіре бастады. Оның аса шапқан қия бетіне келді. Бытырай жүріп дауыстап, Жаманайды шақырысты. Сол кезде етекте ыңырсыған дауыс естілді.

Алдыңғы естігенде, өзгелерді тоқтатып тұрып, қайта тыңдағанда, тағы да алғашқы сияқты қысылып, ыңыранған жаралының дауысы келді. Бері де қара түнде, қия беттен әупірімдеп қапталдап, бірінің артынан бірі шұбап зорға дегенде етекке таман түсіп келді.

Қараңғыда ат көрінбейді. Ептеп түсіп келе жатып, бір карнез тастың ернеуінде қарауытып, қозғалып жатқан қарайғанды керсетті. Көлденең жатқан кісіге ұқсайды. Жақындағанда, аунақшып, қиналып, ыңырсыған дыбыс тағы естілді.

Бұлар Жаманайдың атын атап дыбыс берді. Бірақ бірқалыпты ыңқылдан басқа жауап ести алмады. Жатқан жалғыз кісі сияқты. Кім екені белгісіз.

Алдыңғы жолдары тік тас сияктанып карауытып, анық көрінбеген соң жылқышылардың жарым-жартысы аттан түсіп, тастан саптама етіктері тайғанаңқырап, төмен сырғып жүре бастады. Жатқан кісінің қасына келгенде, сұрғылт түсті бөркінен Жаманай екенін білісті. Бұның басынан қан ағып, айналасын былғап жатыр екен. Келіп, алғашқы рет бас жағынан ұстай алған жылқышы қолына жылы қан тигенде: “Мынаған не болған? Қанға боялып жатыр ғой!” – деді, өзге жолдастары да бұл хабардан сескеніп қалды. Ептеп ыңыранып, Жаманай есін жиюға айналған сияқтанды.

Болған уақиға мынау еді:

Қолында жетегі бар ұры алғашқы жылқышыдан сытылып қашып шыққан уақытта Жаманай мұның жай адам емес екенін сезіп, “аттандап” құрығын ыңғайлап алып, төтелей шапқан. Ұры бұны көрсе де, төмен бұрылып кетпей, бұрынғы қиялаған бетімен дыбыс бермей, қамшылап, қаша берген. Төмен тартпағаны беттің тіктігі, тастылығын ойлағандықтан болса керек. Ұры жер жадысын анық білетін жырындылығын істеген. Бір кісімен кездесуге, төтеден келсе де, қашпайтын шыдамдылықты сездірген. Жаманай жоғарыдан бұған қарай шауып келіп, ұзатпай-ақ жоғарғы жердей көлденең келіп қақтығып, айқасып қалған. Бірақ көлденеңдеп келе жатқан қос ат ылдиға қарай келе жатқан Жаманайдың атын қағып жығып кетуге болушы еді. Соны мезгілінде ойлай алмай, ерте сақтық істей алмай қалып аттың ағынымен келіп, еріксіз килігіп қалғанда, құрығымен ұрыны бір рет сермеп ұрып қалған. Бірақ тым жақын келіп сермелген сойыл ұрыға дендеп тимей, иығынан асып, орта жерімен ғана тиіп еді. Сол уақытта ағынмен келген ат қосардағы биеге қақтығып, сүрініп кетіп, ылдиға қарай екпінмен құлауға айналды. Ұры, қолында сойылы болмаса да, көлденең шапқан кісіні көргенде, белбеуіне қыстырған қолшоқпарын босатып алып келе жатыр еді. Жаманай бір ұрып жіберіп, енді аты сүрініп, соның екпінімен ердің қасынан ұстап лоқсып, еңкейіп, жығылуға айналып қалғанда,

ұры қолма-қол жерден қиыс өтіп бара жатып, артына шапшаң айналып қарап, бір қолдың сыртымен қара шоқпарды сілтей ұрып жіберді. Жүріп бара жатып сасқалақпен тез сермелсе де, жүрегі тіксінбей, есеппен нығыздап ұрып қалған шоқпар Жаманайта ауыр тиіпті. Сүрінген атпен бірге еңкейіп құлап бара жатқанда ұры қаруы денелеп келіп қарақұсына тиген. Сол арада астындағы ат та жығылған. Атпен бірге екі аяғы үзеңгіден шығып кетіп, жығылған аттың басынан асып, ылдиға қарай Жаманай да домалап құлап кеткен.

Бұл мүйнетте Бактығұл ең ақырғы рет тосқан қауіптен сытылып шығып алып, аса қатты шаппай, жолды болжап отырып, желе текірекпен аддындағы тасты айналып, қаратайға кіріп кетіп еді.

Жаманай жығылып қалды. Өзге жылқышы айғай-дырдуды көбейтіп жүрсе де, Бактығұл келе жатқан беттен шалыс кетіп, шулап жатты. Сондықтан ол жабылған көп иттің тобынан жұлқынып, үркітіп аман-есен сытылып шыққан көкжалдай болып, өз-өзінен дүрдиіп, бүлкілдетіп жүре берді.

Енді бар жылқышы соңына түссе де, қарасын көрсетпей адастырып кететініне әбден сеніп алып еді. Өйткені Жаманай жығылған беттен өткен соң-ақ екі-үш төбешік, екі-үш топ қарағайдың арасында, тура жүрмей, беттен шатастырып, екі рет шимай салып жүріп жіберді. Бұл жүрісімен өкшелеп қуып келе жатқан қуғаншыны болса да, мына қара түнде адастыру оп-оңай еді.

Бетті ілгері-кейінді бұрып-бұрып жіберіп, жалтара жүріп алып кеп, артына, өз жағына қайта беттегенде, артына бір айналып тың тыңдап алды. Бағанадан боз биенің сырт нобайын көргені болмаса, анық қандай жайы бар екенін білген жоқ еді. Енді ақырын сипаңқырап келіп, жалын ұстады. Тікендей үлкен жалдың түбіндегі қобдиған қалың май саусақтарының басына қап-қатты болып керіле түсті. Сүйсініп: “Жануар!” – деді де, тіл-көзден аман болсын деп, саусағының басына “туф-туф” деп ақырын түкіргеннің ишарасын жасады.

Осыдан талай мезгіл өтіп кеткен соң барып қана жаралы жолдасын тауып алған жылқышылар енді ұрыны қуғанмен, табылмайтынға кездері жетті. Бірен-саран әулекі жастары ғана айналаға жалбаңдап шапқан болып еді. Бірақ ештеңенің

қарасын да көре алмады. Тықырын да естіген жоқ. Жаманайды көтеріп атқа мінгізіп алып, жоғары бетте мертігіңкіреп, талмаурап қалып, әлі күнге тұрмай жатқан атын алды да, бар жылқышы жылқыға қарай қайта аяңдады.

Жаманай өз жайынан көп нәрсе айта алған жоқ. Әлі есі анықтап кірмей, тынымсыз аққан қаннан есеңгіреп, бойын жия алмай келе жатты.

Жылқышыларды осы күйде тастап, Бақтығұл енді үйіне қарай беттеуге айналды.

Аз жүріп күндіз бекінген қарағайына келгенде, аспанға қарап түннің қай мезгілі болғанын білмек болып еді, еш нәрсені сезе алмады. Баяғыдай сырт-сырт жауған ақ жауын, аспан баяғыша түнерген қараңғы. Көздің алысты көруі қиын. Әр нәрсені болжап нобайлаған болса, Бақтығұлдың көзі болғаннан ғана көретін сияқты. Түн мөлшерін біле алмады. Бірақ жер шаршысы көңілінде сайрап тұрғандай. Адасқан да, жаңылып, күдіктенген де жоқ. Таң әбден атып, ел тұрған мезгілге шейін сартылдатып жүре бермек болды. Сол оймен боздан түсіп, тартпа мен шандырды босатып, ер-тоқымды көтеріп, аттың арқасын кішкене желпіп алды. Артынан жайлап ерттеп шандырды шаптап мықтап тартып, қозғалмастай қатайтып алып, жаңадан мінді. Ендігі жүретін жерінің бәрі еңіс болатын. Түн олжасына ырза болып, саспай қамданып алып, қайтадан төл атына мінген уақытта боздың белі кетеріліп, әлденіп тынығып қалған екен. Ойға қарай тебініп жіті бастыртып қарағайлы тауды құлдилап қос атты ұры жүріп кетті.

II

Бақтығұлдың аулы бұл аттанған жерінен күндік жолда еді. Жол бойында бірнеше күннен бері тынықпағандықтан, ұйқы келіп, шаршап қалған денесі аз уақыттық тыныштықты да ойлап еді. Бірақ орнықты, мықты ниетпен істелген іс көптен мұрат қылған шегіне жеткенше тоқтағысы келмеді. Сондықтан дененің әлсіздігін жеңіп, бірқалыпты қатты жүрісті бәсеңдетпей, таң атқанша жүрді. Бұл уақытта келген жерінде қыстау бар еді. Әркімнің көзіне түсіп қалуға да болушы еді. Сондықтан таудың бір қабат ішін алып, ылғи ғана шыңнан шыңға салып қалың

қарағайды құндыздап жүріп отырды. Сонымен арада бір-ақ жерде ғана демалып, келесі күні түс ауа биік таудың қойнында жасырынып отырған жалғыз қорасына таман келді.

Бақтығұлдың жалғыз үйлі кедей аулына сапырылысып келіп жатқан кісі жоқ болса да, бөгелместен ұрлық малмен келу қауіп еді. Олай келу әдетінде жоқ болатын. Сондықтан аулының желкесіндегі қиын тасқа боз биені әкеліп, тас қылып бекітіп тастап, өзі үйіне келді.

Жыртық киімді, күрең жүзді қара қатын балаларына шай қайнатып отыр екен. Үй іші әлі қора жанында тігілген жыртық қара киіз үйде еді. Тамға кірген жоқ-ты. Үш баласы бар еді. Үлкені момын Құрал – он жаста. Қалғанының біреуі – бес жасар Жұматай, үшіншісі екі жастағы емшектен әлі шықпаған қара қыз Бәгимә еді.

Бақтығұлдың келгені бірқалыпты сұр пішінмен тоңып, үрпиіп жүдеп отырған кішкене кедей үйге жан кіргізгендей болды. Ұзын бойлы, үлкен денелі, ашамайлау қара қатын байының бар сырын білетін. Ол ұятсыздау пішінмен үндемей ыржиып күліп қарсы алды.

Бақтығұл да үндемей, жымыңқырап, жай қозғалып, есік алдында жатқан отыннан аттап төрге қарай шықты. Бірақ жерге отырмай тұрып-ақ маздап жанған отқа қызығып, бір керекке тезінен жаратқысы келгендей болып, асыққандай дауыспен: “От қалай жақсы еді!? Тез беретін шайың бар ма, қатын?” – деді.

Аз күйбеңдеп, байына таман жақындап және қысылыңқырап келіп, қара қатын:

– “Бар ма іштемең? Әлде құр өзіңбісің?” – деп күбір етті. Бұған жауап берудің орнына Бақтығұл: “Бол, шайыңды болдыр. Жұмыс бар!” – деді...

Ұры үйдің бір-бірімен әрқашан ұғысатын тілі осы сияқты болатын. Қара қатын байының қабағына қайта-қайта қарап қойып, ішінен ырза болған жылы жүзбен қалжыңды айта отырып, үйіндегі барымен шайын берді.

Жаздан іркіп жүрген жалғыз сиырдың азғана майы бар еді. Кебезені ақтарып, ескі қарыннан сонысын да алып салды. Анда-санда түрегеліп, қозғалғанда болсын, отырып шай құйған уақытта болса да, жуандау бөксесімен Бақтығұлды сүйкеп өтіп,

жұмсақтау жылы денесін байының әр жеріне иігендей пішінмен тигізіп қояды.

Балалар әкесі келіп, үй ішінің көбейіп, дырду молайғанға, онан соң бұрынғыдай қорықпайтын жақсы уақыт болғанына ырза еді. Оның үстіне шешесі мен әкесінің жақсы қабақпен, жақсылап жанасып отырған күлкілеріне де белгісіз себеппен жылынып, бу алғандай болып көңілдене бастады. Бірімен-бірі ойнап, кішісі үлкеніне еркелеп, үй іші тіршіліктің жарастығын да ұқтырғандай болды.

Бақтығұл қазіргі сағатта өз қылығына да, үй ішінің қуанышты шырайына да ырза еді. Осы күйді жоқтап, тоқтық пен тыныштықты көксеріп, кедейлік пен жоқшылықпен алысып, құлазыған үйін жылытамын, жаңартамын, күлдіріп, жұбатамын деп істеп жүрген өз істерін еске алды. Іштен: “Жоқ болған соң осылай етесің. Балаларымның жағынан боздағы шығып, қатынымның аштықпен сұғынып, тыртысып, түксиіп, сұрқы кетіп отырған күйін көргенше, не де болса, істеп салмай, қайтып отырамын?” – деді де, қазір кеш батса, көлденең кертіп, ыстық күйінде ауызға тастап отыратын майлы жас еттерді, жылы-жұмсақты еске алып, асығып кеткендей болды. Шайдан үш-төрт кесені ғана ішіп, төңкеріп тастап, қайтадан киініп түрегелді.

Көп сөйлемейтін, үндемей жүріп қана үй ішіне қуаныш қызықты бір-ақ әкелетін тұйық мінезі бар еді. Сол дағдысымен жалғыз-ақ қатынына ғана бір айналып: “Аздан соң қабыңды алып кел,” – деді де, шығып кетті.

Балалар еш нәрсені білмейді. От басындағы жылылыққа маз болып, дамылсыз күліп, бірін-бірі түрткілеп, бірінің қолындағысын бірі тартып алып, алысып, кейде бірін-бірі ұрып, жамандасып та қалып, ойнап отырды.

Қара қатын шайды жиып тастаған соң шыдап отыруға дәті қалмады. Тірідей көріп, сойысуына бірге араласпақ болып, жаңалау ала қапты арқалап алып үйден шықты. Балаларды: “Үйден шықпандар, отты байқап отырындар. Кісі келсе: “Апам тезек тере кетті, ағам тауға аңға кетті деңдер”, – деп, қадағалап, үйретіп, қайта-қайта осы сөздерді ұғындырып кетті. Қара қатын мұндайда белгілі болған таныс тастың арасына келіп, бір жеке

жатқан жақпардан асып түскенде, ар жағында үлкен қалқан тастың бауырында көк биені жардай қылып жайратып тастаған байын көрді.

Үлкен ту бие борбайын көтеріп, талтайып шалқасынан жатқанда тамағындағы бауыздаудың қып-қызыл қаны, қара қатынның көзіне талайдан көрінбеген жарастықты, қуанышты қызыл-жасылды қазына сияқты көрінді. Көңілі көтеріліп, қайғы-қасіреттері жадырап кетті. Бақтығұл биені жалғыз өзі бауыздап тастап, енді шапшаңдатып терісін сыпырып жатыр екен.

Бұл тас ерте күннен бері қарай Бақтығұлдың қолынан қаза тапқан барлық ұрлық малдарының түгелімен жан беретін жері еді. Жартас қора сияқты болып біткен. Айналасында ешбір жерде кіретін ауыз жоқ. Бұрын көл сияқты бірдененің орны болса керек. Келетін кісі сыртындағы бірақ жердегі ернеуден келіп түссе де, айналасы тастан салған қабырғадай мықты қорған. Біп-бітеу жасырын жер, ұры жыра болатын. Бұл жыраның сырты да жақсы. Маңайының бәрі де – әр жер-әр жерге шашырап түскен үлкен қойтас. Араларында белгі жоқ. Быжырық шатқалаң. Әдейілеп іздеген кісі де таба алмайтын алдамшы жер сияқты. Көзге бар жері бірдей көрініп қалмай, бір бытқыл шұбар сияқтанып жататын. Таудың етек жағынан келгенде де білетін кісі белгілі бір-ақ жолмен келіп түседі. Әйтпесе екі жаққа екі айырылып кететін айыр соқпақтың екеуі де бұған соқпай жүргіншіні шетке қағып адастырып әкететін.

Бақтығұл осы араға жылқы бекітеді. Союға арнаған семіздерді де ылғи осында сояды. Содан кейін үйіне қаппен күндіз-түні қатыны екеуі тасымалдап жеткізіп алады. Ұры тастың ішінде әр жерде бұрын сойылған малдардың талай жылқы жыны болатын. Кейде ескілі-жаңалы сүйек кездеседі. Бір екі-үш жерде жағылған оттың да орны бар. Осындай сойылып жатқан семіздің жылы-жұмсағына қызығып кеткенде, қара қатын аршадан от маздатып жіберіп, көк бауырға май тығып яки бауырдың өзін болса да, отқа салып жіберіп, шикілі-пісілі қоңырсық жеп алатын. Сондайдан, ескі уақыттан қалған от орындары әлі де жатыр.

Талайдан қора тасқа қара қатын келген жоқ еді. Жаз бойы, тоқты-торым болмаса, үлкен олжаға аттанбай, Бақтығұл бұны

ашықтырып келген. Енді сан түндердің оразасы бітіп, аш қарынға да дән түсіп, аузы майланып, қандалатын сағат жаңа келді, жаңа туды.

Биік тастың ернеуінен ерекше машықтанған әдіспен секіріп түсіп, көк биені қорқау қасқырша асығып, жұлқылап жатқан байына көп сөз қатпай-ақ, бұл да бірге жұлмалай бастады. Алатаудың есіз шатқалында шашау жайылып шыққан ірі қараны жығып салып, талап жатқан ашқарақ жайын сияқты.

Көздерінде тұнып, қызығып тұрған қомағайлық бар да, қолдарында “шапшаң-шапшаң” дегендей асығыс діріл, қалтырақ бар.

Жалғыз-ақ бір-біріне анда-санда айтатын сөз: “Жарықтық семіз екен!.. Жануар семіз екен! Бұйырғай-ақ та”, – деседі.

Үйінен қонышына тығып ала келген пышағымен биенің терісін қара қатын да бірге түсірісіп, ішін жарған соң бұзысуға да ерекше көмек етті. Сол жұмысты байынан қалыспай істеп жүрумен бірге баяғы дағдысын еске алып, қақпақ тастың түбіне кішкене қылып сыздықтатып от тұтатып жіберіп, дағдылы май тыққан көк бауырды, тағы бір-екі майлы етті де шоқтың арасына тастап жіберді. Бақтығұл: “Түтіннен біреу сезікпенер”, – деп ойласа да, қатынына: “Қой”, – деген жоқ. Өзінің көңіліндегі тілегі де сол еді. Аштық тілегі ақыл ойлатпады. Сонымен кеш батқанша шала-шарпы сойып болып, аз күнге керек болатын етті бұзып ыңғайлап, өзгесін бұзусыз күйінде қара тастың ішіндегі белгілі үңгірге орап апарып тығып, аузын үлкен таспен мықтап бекітіп, әзірге бір қап етті ғана алып, екеуі ымырт жабылған шақта үйге қайтты.

Ұрлық малдың етіне толған қапты арқалап келе жатқанда қара қатын жолшыбай екі жаққа ұры көзбен жалтақ-жалтақ қарайды. Қап ауыр, мұрнын сінбіруге де уақыт жоқ. Асығады. Дыбысын ешкім білмесін деп, тасты тасырлатпай, ақырын да жүргісі келеді. Байына сөйлесе, күліңкіреп, ыржиып, ақырын ғана сыбырлап сөйлеп, әредікте мұрнын қос-қосынан тартып қояды.

Бақтығұлдың көңілі талай күнгі сақтық, тынышсыздықтан енді біраз жайланғандай еді. Қалың тік қара мұрттың астынан сүйсінгендей жымияды да, үндемейді. Алдында бөксесін

бұлттытып, қуана басып келе жатқан қатынының соқталы қара жонына қарап, ықыласпен иілгендей болады. Көңілі әлденені тілеген сияқтанады...

Қара қатын келісімен қапаш-құпаш қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберіп, мөлшерден артық болғанына да қарамастан, биенің телшесін, қолқа-жүрегін, бірталай басқа майлы еттерін жалымен қосып салып жіберіп, отты дамылсыз қағыстырып, маздатып жаға бастады. Арасында балаларға, отқа салып, бауыр пісіріп беріп отырды. Құрал ала жаздай мұндай кеп етті көрмей жүргендіктен, көп тамаққа сүйсінбесе де, сыртына шығарып, мол қуаныш берген жоқ. Әлденеден бұл бала әке мен шешенің қуаныш-қызығынан, көңілді-көңілсіз күйлерінен шеткерірек тұрушы еді. Кейде үй іші үндемей томсарып, ашумен тыртысып отырғанда, ол ерекше желігіп, өз-өзінен көтеріліп, көңілденіп, ойнап кетіп, кейде үй іші де мәз-мейрам болып отырғанда, жабырқап, түнеріп, үндемей, мең-зең болып қалатын әдеті болушы еді. Ондай күйлері болғанда, алдына үйіп-төгіп қойған молшылықтың барлығы да ерекше әсер ете алмайтын. Қуана алмағандай қоңыр тартып, құр әке-шешесіне қарап, ұғына алмағандай сазарып қалатын.

Түсте әкесі келгенде, көңілді болса да, кешке ет асылып, шешесі көп сөйлеп, көп күліп, әкесіне еркеленіп, балаларын да көбірек айналып, еркелетпек болғанда, Құрал құрғана анда-санда жымығаны болмаса, көп шырай берген жоқ. Көбінесе шешесінің жеңілдігіне сүйсінбеген сияқты тыртысқақ наразылық білдіргендей болып отырды. Бактығұлға екі-үш күннен бергі көріп шыққан бейнеттен соң бүгін кішкене үйінің ішінде жылы, жарық оттың қасында отырып, тыныштық рақат есепті еді. Тыста күздің қара суығы гуілдеп соғып, дүниені жүдетіп, бүрістіріп, тоңазытып тұрғанда, бұл қара қазанда бұрқылдап қайнап жатқан жылқының жас етінің иісі мұрнына келіп отырып, сүйсінген, жайланған көңілмен қор етіп қалғып кетті. Талай күндей суық өтіп, оның үстіне шаршағандық, аштық та бар. Соның бәрі жиналып келгенде, бұралып, қажыған денесі бүгін мына суретте барлық тілегін толық көргендей еді.

Қатынының әрбір сөздерін тыңдай, кіші баласын шолақ тонының етегімен орап, бауырына таман қымтай түсіп, қайта-

қайта қалғып, оянып отырды. Қара қатын етті тез пісірмек ниетімен отты қатты жағып, асығулы еді. Байының шаршағаны да асты тездетуіне себеп болды. Үй іші түгел қасында болып, жақсы тамаққа тойып алып, жылы бүркеніп жатып, тыныштықпен ұйқыға кету – оның да іздейтін жылы шағының бірі сияқтанатын.

Сондай халмен бірталай уақыт өтіп қалғанда, кішкене қазанның асы да қайнап, пісуге жақындап келді. Қатын шәугімге қол жуатын су құйып, қалғып отырған күйеуін оятып тұрғызып, кішкене шырағдан жасап алып, енді қазан түсіруге қам қылды. Бақтығұл бойын мең-зең қылып, ауыр салмақпен басқан ұйқыдан көзін зорға ашты. Екі көзі қып-қызыл болып қанталап, алдындағы қызыл отпен түс салыстырғандай жалт-жалт етті. Шаршағандық пен ұйқының бұны иектеп жеңіп алған жайы бар еді.

Бірақ ояна салысымен, есіне қара қазан, тәтті ет түсті де, бойдағы ауырталықтың бәрін кетіріп жіберді. Ұйқы уақытында іргеден соққан күз суығынан жауырыны тоңазып қалған екен. Құнысып, ырғалып жауырынын бір-екі құржындатып қозғағанда, бойы бұрынғы ояуындай сергіп қалды. Бас жағында жерде жатқан белдігінен ұзын өткір қара пышақты суырып алып, сол қолының бармағымен сүйкеп жүзін көрді. Семіздің майында сынаптай жорғалағалы лыпып тұрған өткірлігі бар екен. Сонда да қонышына бір-екі жанып, от басында тұрған шәугімді еңкейтіп, бір рет сулап шайып алды.

Қатын қазанды түсіріп, табаққа ет салғалы әрлі-берлі қозғалып, табанын тарп-тарп басып жүргенде, Бақтығұл қара пышақты қолына ұстап отырып, бір-екі рет түкірігін жұтты. Енді еттің тәтті, дәмдісі бусанып алдына келуіне азғантай ғана уақыт қалды. Дәл осы шақта қораның алдыңғы жағына қарап жаман сұр қаншық пен екі қара ала күшік шу етіп үріп қоя берді. Қара қатын шошып қалып, ожау ұстаған қолын көтеріп, айналып байына қарады.

Бақтығұл да мезгілсіз қадалып үрген ит дауысынан сескеніп, кеудесін көтеріп, құлағын сыртқа қарай тіге қалып еді. Сатырлап жүріп келе жатқан көп атты мен сүйретіп келе жатқан сойылдың тасқа соққан тықыры естілді.

– Бәле болмаса игі еді... Қазанның бетін жап, – деді.

Қара қатын қақпақты таба алмай, астында жатқан ала қапты алып, қазанның бетіне жаба салды да, ожауды жанында тұрған шелекке батырып жіберіп, артын құр жерге басып отыра кетті.

Шала жабылған қаптың астынан қазанның ыстық буы шығып жатыр еді. Оны байқай да алмады. Үй іші есін жинағанша, аттылар жапырлай түсе-түсе қалып, алды үйге кіре бастады. Түстері суық. Бақтығұлдың қыстауынан 30–40 шақырым жерде отыратын Бүрген болысындағы Қозыбақ аулының жігіттері. Бай, жуан ауыл болатын. Бақтығұл бұлардың сырын біледі. Ағайынды үш-төрт жігіт шетінен бай: бастары кеп, өз ортасында нығыз, суық. Маңайына өздері тізесін батырып, өздері зорлық қылмаса, бұларға бұл өңірдің ешбір қазағы өз бетімен келіп соқтыға алмайтын. Бір болыс елдің ішіндегі семіз, ісінген, қарталы мықты жердің дәл өзі. Бақтығұлдың жүрегі су ете түсті. Боз биенің таңбасы бұлардың таңбасына келмеуші еді. Өзіне белгісіз бір таңба болған соң: “Бөгде казактікі шығар”, – деп, іштен жұбанып, сондайға кез болғанына кешеден бері ырза еді.

“Ойда жоқта қанды қақпанға іліндің бе?” – деп, ішінен қатты сескенді. Бірақ баяғыдан мұндай қысталаңның талайын көрген сырқынды бас өле-өлгенше мойнына алмайтын таныс мінезіне салмақшы болды.

Сонымен сыр бермегісі келіп, сызданып, саспаған пішін көрсетті. Мырзалардың мезгілсіз жүрісіне таңғалғандай болып, сәлемдерін ақырын ғана дауыспен зорға дегенде алып: “Қайдан жүрсіндер?” – деді.

Бұл уақытта кішкене үйдің ішіне алдыңғы кіргендер лық толып болса да, арты жылқышы ма, кедей, қосшы-қолаңшы ма, әйтеуір сезікті түсті жас жігіттер бірі артынан бірі кіріп жатты. Соңғылардың арасында теке сақалды, бітік көзді, ұзын сары кісі тәйтiк сөздер сөйлей кіріп, жанындағыларды қағытып, бітіре келіп, Бақтығұлға амандаспастан, үйдің ішін айнала қарап мұрнын тартып, тыржитты да, қазанның жанынан әлі күнге кете алмай, талтайып отырған қара қатынға сүйене келіп отырды. Бұрын бұл үймен таныстығы бар екен. Қатынның сасып отырған пішініне қарап, арсыздау күлкімен жымыып, көзін қысты.

Келген кісілердің бастығы – күміс белдігі бар, шаншылған кара мұртты, танауы ежірейген, аласа бойлы кара жігіт кеп бөгелмей, сөз бастады:

– Кеше түнде жонда жатқан жылқыға ұры келіп, бір ту биені алып, жылқышысы – Жаманайдың басын жарып кетіпті. Көп сөзбен арбасатын дәнеңе жоқ. Алдырған албырт – анасының қойнын ашады. Із шалғанда сүйреткен сойылдың ізі осы ылдиға қарай кетіпті. Оның үстіне бір бозға мініп, бір бозды жетектеп қосарға алып, бүгін түсте осы желкедегі қарағайға келіп кірген жалғыз аттыны көрші ауылдың қойшысы көріпті. Артынан кешке Бақтығұлдың қора тасынан жіңішкелеп шыққан түтінді көріпті. Сезіктеніп, аулына айтып келіпті. Бұл өңірде Бақтығұлдан басқа кісінің осы малға орайы келмейді. Қараңғы түнде байқамай алған шығарсың. Малда тіл жоқ. Әдейі алдың демейміз. Малымызды орнына сал, – деп, сөз аяғында келген жұмысын бадырайтып айтып салып, қадала түсті. Ұрыға келген жоқшының бәрі осылай келетіні де рас. Сөйтсе де, мыналар алаңсыз-ақ: “Бақтығұл алды”, – деп, түйіліп, шаншылып келген сияқты. Қара қатын байынан бұрын бірдеме деп бажылдап қоя берді.

Жұрт оның сөзін көп елең қылған жоқ. Бірақ қасындағы сары жігіт шынтағымен қатынның санын басып қалып: “Енді отыр!” – деді де, қазанды нұсқап көрсетті. Бақтығұл шіміріккен жоқ. Нығыз пішінін жасытпастан: – Ілгері – соңғы заманда сенің малыңды менің алғаным бар ма? Неше жоғыңды суырып алып едің? Әйт-үйт жоқ. “Сен алдың”, – деп, қадалғанда, қаралық ісім болса, қарайтарсың. Әйтпесе, “иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар”. Сорғалаған қан, сойғақтаған ізің жоқ. Айтушы айғағың жоқ. “Даладағы бір ит оттады”, – деп, менен қалайша көресің? Басынғаның ғой. “Жалғыз үй Сары, не десем, алдымнан шығады. Қандай күйе жақсам, қараймайды. Салмағымды салсам, жықпаймын ба?” – дейсің ғой. Құдай ақ та”, – деп, сызданып, түсін томсартты. Жоқшылар екі-үш рет жауап қайырып, еркімен жөнге түсер деп, тосып еді. Бақтығұл көнбеді де, аяғына отыртпады. Сөйлеген сайын ерегіске шабыныңқырап, шиеленісе берді. Ырыққа көнбейтін болды. Өзінше нығыз, дәлелді сөздерінің арасында антты да араластырып жіберіп,

неше алуан бұлтаққа салып еді. Бұған орай мал алдырып, ашынып келген тасыр қара жігіт те жалғыз үйлі ұрыға ырық бергісі келмеді. Сөйлеген сайын қорқытып жібермек болғандай, сұрланып, ашу шақырып, даусын қатаңдатып, аяғында бұл ретті сөзбен ұғыспайтын болған соң, Бактығұл: – Ақыры мен кінәлі болсам, қолыңдамын ғой. Өз сөзіме сенбедің, ертең біреудің алдын байлау қылайық. Менің ақ-қарамды таңдаған кісіңнің алдында тексерт. Бүгін сен – алдырған кісі мені “қара” деп отырсың. Екеумізде ұғысатын бет жоқ. Құр қажағанмен, алалға мен жығыла алмаймын, сөзге тоқтар болсаң, беретін байлауым – осы”, – деді.

Сол кезде темен отырған сары кісі басын көтеріңкіреп: Бактығұл, жөнге көшсеңші! Алыстан айғақ іздеп қайтесің? Нақ осы мына қазандағы мұрынды жарып бара жатқан жас жылқының еті қайдан шықты? Осыны сен неге тығасың? Бұнымен қайда барып ағарасың? – деп, кішкене қазанды қатынның алдынан көтеріп алып, ортаға қойып, көп жұрттың таңғалған жүздерінің алдында ала қапты жұлып алды. Жас уылдырық пен сары жалдың үлкен бір кесегі майлы сорпаның бетінде төңкеріліп аунап түсті.

Сары жігіт бұнымен қанағат қылмай, қатынға қарап: “Табақты әкел. Өз малымыздың еті – осы. Сен жегенде, біз жемейміз бе? Кел, қол жуыңдар”, – деді.

Қара қатын шабаланып: “Өзіміздің ет”, – деген болса да, еріксіз табақты әкеліп берді. Сары жігіт етті түсіре бастады.

Барлық жоқшы оқыранып, күлісіп, бірін-бірі қалжыңменен қағытып отырып, піскен еттің барлығын табакқа өз қолдарымен салды да, туралай отырып, қол-қолға бір-бір түйірден үлесін алып, жей бастады. Араларына Бактығұлды да шақырған жоқ. Қара қатын ашумен көзі жайнап, іші күйіп, тамсанып отырып қалды. Бактығұл басын кетеріп, ашуланып: “Бұл бассыздық, бұл зорлық қай жерлеріңе сияды?! Мен кедей болсам да: “Өмірі бір табак ет тимесін”, – дегенді сендерге кім айтты?!” – деп, есін жиып, қатты сөйлемек болып еді. Көп жұрт ендігі сөзін тыңдамай, етті жей берді. Перде ашылып, сыр білінгеніне күдіктенбеген жүзбенен Бактығұлдың әр сөзін мазақ қылып, күлуге айналдырды.

Аяғында етті жайланып жеп алған соң, Бақтығұлға тасыр кара жігіт әмірлі дауыспен зекіп: “Тұр, қораңның ішін көрсет! Тінтеміз. Саған осы биенің етінен бір жапырақ бұйыртсам, атым өшсін! Барлық етін қазір алып кетемін. Енді жаның ба-рында шыныңды айтып, бетіңді түзе”, –деді.

Үй іші тасыр жігіттің ашулы сөзінен сескенгендей болып, үндемей, жымдай қатты.

Бақтығұлдың шаршаған, ашыққан, қажыған денесі бұрын да ашумен қатты тыртысып, зорға шыдап отыр еді. Ендігі мінез терісін жарып жібергендей болды. Жанындағы жігітке суық жүзбен шаншыла қарап, қанды көзін бір қақпастан қадалып отырып, ашық, анық қылып:

–Аспай сөйле, мырза! Қорқытсаң, дұрысыңмен қорқытарсың. Шошаң қағып, орынсыз беталды тасырлағаныңа үрейім ұшпайды. Біліп қой! – дей бергенде, басшы жігіт оң қолында бүктеп ұстап отырған сары ала қамшымен Бақтығұлды бастан тартып-тартып жіберіп, әкеден құлдатып, боктай жөнелді.

Бақтығұлдың бұл жұмыс бұрын көрмеген қорлығы еді, бір жағынан қатын-балалары шошып кетіп, шулап қоя берді. Әсіресе бағанадан үркіп, қатты өңі қашып, қабағын түйіп, жүдеп отырған Құралдың даусы жанын өртеп жібергендей болды.

Не де болса, қарсыласып өлуді тіледі. Сондықтан қасындағы жігіт екі рет ұрып қалғанда, қамшысын ұстай алып, жұлқып тартып алып, атып тұрып, көз жұмғандай шапшаңдықпен бұл да үш-төрт рет тарс-тұрс еткізіп жібергендей болды.

Бірақ Бақтығұлдың бар қайраты, ең соңғы қарсылық қимылы сол болды. Келесі секөнтте жиырма шақты жау қолдар қамшымен, жұдырықпен бұршақтай жауып, оттың басына шалқасынан түсірді. Тепкі мен қамшының, боктық пен қиянаттың жынына былғап жатқандай болды. Басы мен ұлы денесінің ешбір жерін талғаған жоқ. Өкпеге де, бетке де етіктердің өкшесі, бүктеп ұрған қамшы, сапы да саябырсыз, тоқтаусыз тиіп, көз алдынан дамылсыз жай түскендей от ұшқындарын жарқ-жұрқ еткізіп ұшырып жатқандай болды. Бұл хал азғантай ғана уақытқа созылғанын біледі. Содан ары қарай Бақтығұл еш нәрсені білмейді. Қара түнде бір зынданға у үлкен

қараңғы күзға, обып-обып жұтып кеткендей үлкен меңіреу жоқтыққа бір-ақ батып кетті. Ақырғы рет қана көз алдынан үлкен бір жарық лап етіп барып шұғылынан кесіліп сөніп қалғандай болды. Сол соңғы секөнтте шекесінен тыз етіп тіліп өткен біздей өткір шаншуды ғана сезіп қалды. Ең соңғы сезім ұшығы сонымен таусылды. Арғы жағы меңіреу қара түнде шамы сенген үйдей тұтасқан қалың қараңғылық болып кетті.

III

Арада қанша мезгіл өткенін анық білмейді. Бақтығұл есін жиғанда, ең алдымен сезгені: шекесі шаншып қатты ауырып жатыр екен. Таң атыпты. Тағы да сыртылдап жауын жауып тұр. Үй іші сұп-сұр. Ыңқылдап көзін ашқанда, қасында бүкшиіп, аңдып қарап отырған қатынын көрді. Оның өңі кешегі тәуір шырайдың барлығынан айырылған. Сезімсіз, жүдеу ғана түсі бар. Меңірейіп үндемейді.

Байының қанын шала-шарпы ғана жуыпты. Бақтығұлдың бетінің әр жері көгерген. Көзі ісіп кеткен. Шекесі жарылған екен. Сол арасынан әлі де анда-санда шыпшып қан шығады.

Үстіндегі тонына шашырап барып қатқан қара қан тамшылары көрініп тұр. Құрал жылап отыр. Қашаннан жылаулы? Үндемейді, неге жылайтынын айтпайды.

Түндегілердің дыбысы өшкен, тегіс кетіпті.

Қатын мәлім етті. Бақтығұл жайланған соң, қатынды қорқытып отырып, етті тыққан жерді сұрап алыпты. Жарық алып жүріп, қораның бәрін тінтіпті. Таң атқанға шейін кетпей, күзетіп жүріп, жаңа таң ертең ондағы ет пен теріні де суырып тауып алыпты. “Біздің көк бие”, – деп, терісін таныпты. Содан соң жаңағы бір әзірде бір-екеуі келіп, Бақтығұлдың жайын көріп: “Өлетін емес қой, ұйықтап жатыр”, – деп сөйлесіп отырып, аяғында, артқылары келген соң: “Малымыздың төлеуі”, деп, боз атты шығарып алып, “айып” деп, қызыл сиырды айдап кетіпті.

Бақтығұл бұл істің ешбіріне де таңғалмағандай болып үндемей тыңдады да:

– Етті қайтті? – деді.

Еттің де бәрін сыпырып-сиырып алып кетті. Бір жапырақ та қалдырған жоқ. “Сендерге обал жоқ”, – дейді. Тұп-тура шауып кетті. Адыра қалғырлардан не жақсылық күтесің? Көпір емес пе? Тепсініп, өзіме ұмтылып, зәремді алды. Шаңырағыңды ортаңа түсіріп шауып кеткен жоқ па?! Құдай тілеуінді бермей, көрінде өкіргір, кеселділер!.. – деп, мұрнын тартты.

Қозыбақ аулы қолымен билік қылып, төлеуін де, айыбын да өзі кесіп алып, аяғында боз биенің етінен де жалғыз жапырақ бұйыртпады. Оның үстіне жеген таяқ, жарылған бас, қыпқызыл жоса болған қан міне. Қатын-баланың көзінше қызыл қырғын шабынды жасап, намысқа тиген тепкі мынау. Іші намыс пен қорлықтан өртеніп күйгендей болып, Бақтығұл қатты күрсініп, аунап түсті.

“Бір биенің жазасы неше сыбаға болды. Артығымды бер”, – деп, Қозыбақ аулынан Бақтығұл жоқтап ала алмайды. Біледі. Ол жуан, тентек ауыл. Аяғына отырпайды. Өтпес жарлық – бойға қорлық. Одан да үндемеген артық. Бұның сөзін сөйлеп, есіркейтін ағайын тағы жоқ. Сөзі оң болса да, анадан сескенеді де, сөйлей алмайды. Және Бақтығұл сенерлік ел де жоқ. Өзі – қалың Жаныс ішінде жүрген азғана үй кірме. Жиыны жиырмаға толмайды. Оның да басы бір жерде емес. Әрқайсысы әркімнің қасында қоңсы. Шетінен кедей. Қара құрымдарынан басқа түгі жоқ. Өзі кедей, өзі аздың сөзі пұл бола ма?! Ондайдың ішінен тәуір кісі шыға ма? Жақсы адамы болса да, оны кім жақсы деп санайды. Кім еске алып, есепке тұтады.

Сол ағайын тұтасымен осы елдің ішінде жүрген малшы мен құл есепті ғана болғандықтан, баяғыдан бері, ең болмаса, бірде-бірі ұлтарактай болса да, жерге ие болмағандықтан, Бақтығұл солардың сорына ерегіскендей: “Солар көнгенге мен көнбеймін”, – деп, өмірде талпынып кеп ізденіп еді. Бұл өзгелерден жігерлі, ер, екпінді, естірек те болды. Қазақтың тәуір деген орнынан, мол рудан шыққан болса, бас болмаса да, орта тәуір кісінің бірі боларлық ақыл сезімі де, тіл орамы да бар еді. Бірақ өзімен туған-туыс қана жетпейді. Ар жағында етек алған қалың іргең болу керек. Әйтпесе, сен көзге түрткі, сен – ел ішіндегі саяқ, сандырақ. Кірме!.. Осының бәрі жасынан иығынан басқан “тағдыр жазуындай” емсіз дерт болғандықтан,

Бақтығұл өзге Сарыдан, қайтсе де, бөлек болмақ болып, ең аяғы ұрлық пен болса да, кісіге жалынбай тіршілік етемін деп талап еткен.

Бірталай заман дегеніне жетіп келген. Өзінен кісі қорықпаса, өзі ешкімнен қорықпайтын болып, малға да қолы жетіп, біреудің жерін сатып алып, осы жерден қора да салып алып еді. Бірақ бертін келгенде, елдің жуандары көзін аларта беретін болды. Жалындырмақшы болып, съездерде сөз қылуға айналып, құн кестірмек болып, соңына түсе бастады. Сол еріксіз тоқтау болыңқырап: “Қоямын”, – деп уәде беріп, бірнеше би мен болысқа бір-бірден ат сыйлап зорға құтылып еді.

Соңғы жылдары ұрлықты саябырлап істейтін болғаны сол еді. Бірақ керегі не? Талайдан бері ораза тұтқандай тартынып, өзін-өзі ауыздықтап келген шыдамын бір-ақ күнде өзі келіп айрандай төкті. Енді жалғыз үйлі Сарыдан шығып, Қозыбақтың ту биесін тайдай тал түсте әкеліп, сойып алып отырған Бақтығұлдан жұрттың жаласы айырылмайды. Бақтығұлдың басы жала мен шудан босау жоқ. Болыс, би де енді құрық салады. Бұл көрген – көрген емес. Әлі де неше сыбаға болып келетін беле мен қаза, үлкен толқын соққын бар. Бәрінің төрінде айдаһардың аузындай, қара түсті ажалдай кесілетін абақты бар.

Ойына осы келген жерде Бақтығұл селк етіп шошып кетті. Өмірінде талай қылмыс істеп жүрсе де, бұндағы бір ерекшелік: “Абақтыға түсермін-ау”, – деп, еш уақытта ойламайтын, ондай ойды басына жуытпайтын. Барлық тіршілігінде, ойша болса да, қатты үркіп қорқатын құбыжығы осы еді. Өзге ұры қорқақ болса, барлық жерде қорқақ. Сол көп қорқыныштың ішінде абақты да қатардағы бір қауіп сияқты ғана көрініп, көңілінде орта дәрежедегі бір күдік болып қана жүрсе, Бақтығұлға өлімнен артық қауіп осы сияқты болатын. Неліктен екені белгісіз, елде қауіп-қатердің қандайына кездесіп жүрсе де, құты қашып қорқып көрмеген Бақтығұл абақтының атын да салқын қанмен ести алмайтын. Енді бүгінгі қысылған халінің үстінде сол жалмауыздай қатердің қара шойын есігі бұның қиялының алдында қараңғы көрдей болып азынап ашылып күтіп тұрған сияқтанды. Бұл қорқыныштың ерекше дерт сияқты бір ұғымсыз ауырлығы

бар еді. Қорыққанда, таудағы жайын аңдай ерекше тағылық жайындықпен қалтырап қорқатын.

Мына түнде істеп кеткен зорлық, жуандықтан басқа ертеңгі күн осы дұшпандар қорғансыз басын ең аяғы абақтыға шейін де аямастан аппаратынын ойлағанға, Бақтығұл дүние-тіршіліктің барлығын талақ ететіндей жиренішке жетті.

Бір өзінің басынан басқа барлық адам баласын тұтас кекті дұшпан сияқты көріп, ерекше жек көріп: “Қырғын тапса екен. Апатқа ұшыраса екен. Үйелменімен өртеніп я жер жұтып кетсе екен”, – дегендей уланған дұшпандық ниетіне кетті. Бірақ ол арманы болмайды. Ел көп, жау қалың, мықты. Енді басты амандау керек.

Аунақшып келіп: “Құрысын кәпір ұрлық! Мұншалық қорлыққа жеткізген ұрлықтан тағы да дәмемі бар ма? Қоямын, бітті! Не көрсем, қылмысымнан көрдім. Енді сүйенетін кісі табамын. Баспана керек. Барыңды беріп, құл болсаң да, біреудің қолтығына кіру керек. Ұрлық та арқасында тірегі бар, сүйеніші бардың қолы. Бұл күйімде маған ұрлық та асқандық сияқты. Бойымнан артық жұмыс екен”, – деді.

Өмірі қатынына бел шешіп сыр айтқаны осы еді. Қара қатын шошып қалды: “Байғұс өліп қала ма? Аузына құдай салып жатыр ма? Бүйтіп көрген жоқ еді. Қалай айтқаны?”, – деп, ішінен күдіктеніп, сескеніп отырды. Өлмейтін болып, сау тұрғанда, сау ақылмен байы бұндайды айтпайтын сияқты көрінуші еді. Қара қатынның өзі де күндегі әдеті, іштегі тілегімен ұры болып кеткен.

Бойға сіңген мінез сияқты болғандықтан, ұрлықты мін екен деп ойланып та көрген емес. Жасырып, тыққыштап сырын сұраған қатынға ант-су ішкеннен басқаны білмеуші еді.

Бақтығұл жаңағы сөзді нық байлау сияқты айтты да, артынан қайта қайырмай, үндемей жауып қойды.

Арада бір жұмадай уақыт өтті. Жарасынан жазылып, түрегеліп, жүріп, атқа мінетін болды.

Боз ат Қозыбақ аулына кете барса да, жанындағы жылқылы ауылдың біріне қосып қойған тағы да бір-екі аты бар еді. Малының бары да, ажарлысы да аттары болатын. Онан басқасы екі-үш сиыр мен бесті-онды ешкі-лақ еді.

Жүруге жараған соң іздеп барып, жиренжорға атын ұстап мініп алды. Бұның жорғасы бұл өңірде жоқ. Орасан қатты болатын. Оның үстіне жаздай құры, сұлу, биік, мінсіз жақсы ат еді. Көп ел сыртынан қызығатын. “Сат”, – дегендер де аз емес еді. Бір болыс Шалқар Бактығұлды білсе, жирен атты да білетін-болған. Бірақ иесі сатуға да, кісіге беруге де көнбей, қимай, бірнеше жылдан бері күтіп, сақтап жүр еді.

Боздан айырылып, жаяу қалған соң, соны мініп күйіне келіп, жалғыз оқты кәрі шиті мылтықты оқтап алып, сайды өрлеп тауға шықты.

Күн ұлы сәске кезі еді. Тауды жүндес бөстектей орай басқан көкшіл қалың қарағай. Соның ішіне келіп кірді. Тоқтаған жоқ, өрлей берді. Бірталай уақыт жүрген соң, қарағайдан шықты. Ар жағы – қалың-қалың, заңғар-заңғар биік, сирек қызыл тастар. Тылсым бұғандай жым-жырттықта мелшиіп қатып тұр екен. Атты ақырындап қыбырлатып басқызып отырып бір үлкен құз, қиын қызыл шаттың иығына жақындап келді. Бұл таста аңнан басқа мал да, адам да болмайтын. Кездесе, бірен-саран аңшы ғана кездесуге болады. Бірақ ешкім көрінбейді. Шатқа жақындап келген соң, бір жақпар тастың түбіне жирен атты аяғын бекітіп қойып, өзі басындағы бөркін тастап, шитіні оң қолына көлденең ұстап, еңкейіңкіреп ақырын басып, баспалап отырып шаттың ернеуіне қарай жүрді.

Алдында үлкен күздың арғы беті ғана көрінеді. Ілгерілеген сайын тас қорған шұңқырайып, тереңдеп барады. Ауданы да үлкейіп келеді. Қарсы бетте еш нәрсе көрінбейді. Бұлыңғыр, күңгірт күздің күні кірлегендей болып, салбырап, кіржиіп тұр. Сұр тонды, сұр түсті жүдеу мерген сұр тас пен түнерген аспанның түсіне боялып, қалың жым-жырттыққа қоса батқан сияқты.

Бұғады да, ақырын ғана қыбырлайды. Ернеуге жақындап келді. Бір тастың төсінде бұғып жатып, баспа қылып қарады. Бұрын талай замандар шығып, талшық қылмақ болып, көп-көп іздегенде, ату жерге анықтап бір кез келмейтін арқардың бүгін орайы келген сияқты. Дәл тамағының астындағы бір жеке шошақ тастың басында үш арқар секиіп тұр екен. Бұлар арғы беттен бірдемеден үркіп қашып келген сияқты. Еліріп, сол жаққа қарап қарауылдап тұр. Бірі – құлжа, екеуі – ешкі.

Көрісімен-ақ Бақтығұл: “Иә, сәт!”, – деп, кейін қайырылып отыра қалып, мылтығының құлағын кейін тартып алып, нысананы бетке ұстап, көздей тұра берді. Бірақ тұрып келе жатқан қалпында бойын түгел жаза алған жоқ. Шектен тысқары сақтығы бар, қылп еткенді көретін қырағы арқар екі қаратпайтын мінезін істеп, мынаның басы – қылп еткен жерден-ақ “пыс” деп жіберіп, сатырлап биік тастан ойға қарай секірген екен. Жалғыз-ақ бір тар жерге үшеуі бірдей қарбаласып қақтығып қалғандықтан, алдыңғы екі ешкі секіріп кеткенде, екі мүйізі шаңырақтай қартаң құлжа жаңа секіргелі қамданған екен. Төселіп, қадалып келе жатқан қара шиті қарауылы құлжаның көкжелкесіне іліне бірақ тарс етті.

Тастың басында көк түтін бұрқ етті де, ырғалып, толқып қалып, серпіле берді. Сол кезде ақтаңдақ қоңыр құлжаның қиралаң етіп, алдыңғы тастан сүйретіле барып, кеудесін артып құлап түскені көрінді.

Басына Бақтығұл келгенде, шалажансар жаны бар екен. Ұзын қара пышақты қыннан суыра сала тамақтан ыстық қанын шапшытып орып-орып жіберді. Ақырғы рет ышқынып қор етті де, тағының жаны шықты.

Сол кезде түс ауып бара жатқан мезгіл еді. Бақтығұл тезірек ақтармалап ішек-қарнын алып тастап, етін бұзбастан, белден бір омырып, терісіне орап, жирен атқа зорға дегенде көтеріп арта салып, мықтап таңып алып, атын жаяу жетектеп, ойға қарай тартты.

Күн екінді кезі болғанда, манағы қарағайдан өтіп, ұлы таудың бір қабат ішінде, өзеннің жағасында отырған бай ауылдың қорасының үстінен келіп шықты.

Бұл Шалқардың болысы Жарасбай ауылы еді. Бақтығұл таңертеңнен бері қарай үндемей дайындалғанда, келмегі осы ауыл болатын. Арқарды да болыстың бәйбішесіне атып ала бармақ болған. Бұнда келмекке бекінгені – тіпті бүгін ғана емес. Қозыбақ аулы шауып кеткен түннің ертеңіне-ақ Жарасбай болысты еске алған.

Жарасбай құр ғана болыс емес. Болыстықпен, әмірмен ғана бедел тапқан кісі емес. Әрі бай еді де, әрі ерте күннен “жақсы кісі” деп ел ортасына атап шыққан, ер, мықты. Қолынан

жақсы-жаман істер бірдей келетін. Келгенде, молынан келетін. Маңайдағы болыс-билер, бай-мырзалардың бәрінен де мұның атағы басымырақ еді.

Сондықтан сүйенетін пана іздеп, бір үлкенірек адамның ығын керек қылған уақытта Бақтығұлдың ойына келген үміті осы болған. Барын берсе де, соған беріп, құлданамын десе де, айтқанына көніп, қайтсе де, Жарасбайға жағынып, соның басына жақын болмақшы еді.

Өмір бойы далада жалғыз жортқан көк қасқырша жанның бәрінен жүрісін алыс қылып, сырын бір өзінің ішіне түйіп, тығынып келген тіршілік енді бұны қажытып та, өкіндіріп те болып еді.

“Жұрттың тегіс қадірлейтін, жақсы деген кісісі болса, соның маңына барып, бағымды сынап, жаңғырып көрейінші”, – деген ойды ойлап еді.

Бай болыстың аулы көп малын тау мен ылдиға бөліп-бөліп, отарға жіберіп, өздері күздің суығынан қашып қораға келіп, жарым-жартысы тамға кіріпті.

Кеш болған соң ауылдың басты еркектері тыста жүр екен. Арқар өңгерген Бақтығұл қорасының алдына келіп, сәлем бергенде, болыс күлімсіреген жылы шыраймен сәлемін алды. Қызыл жүзді, ұзын бойлы, семіз болыс басына сусар бөрік киіп, жаңа, жылы елтірі ішікпен қызара бөртеп, ажарланып тұр екен.

Бұның жасы Бақтығұлмен шамалас 35–37-лердің мөлшерінде еді. Қасында қошеметші екі ақсақал мен 16-17 жастағы үлкен баласы, бірен-саран кедей-кепшік малшы кершілері тұр екен.

Бақтығұл амандасып, аттан түскенде, қолына құман алып, қораның кісі жүретін есігінен шығып келе жатқан қызыл жүзді бәйбішені көрді. Жайлы, тыныш өмір еркелеткендей әлпештеулі, таза, семіз, күйлі сияқты. Қанжығада қызыл жоса қан болып төңкеріліп түсіп жатқан шаңырақ мүйізді арқар бәйбішенің де ықыласын тартты.

Амандасып келіп, еркектермен бірге аттың о жақ, бұ жағына шығып, ол да арқарды тамашалап қарап шықты.

Бақтығұл: “Бәйбіше, бүгін таңертең осы ауылға келейін”, – деп атқа мінсем де, “Аң еті таңсық шығар. Әуелі бір тауға шығып, бірдеңе кездеспес пе екен, қарай кетейін”, – деп,

әдейі мына қызыл тасқа бұрылып едім. Мына біреу кез болды. Арнаған кісім өзің едің. Мынаны кіргізіп ал”, – деп жайын айтып, бәйбішеге қарады.

Бәйбіше көзін сықситыңқырап, күліңкіреп, не қыларын білмегендей, болысқа қарады.

Жарасбай қатынның бөгелгеніне күлді де:

Кіргізіп ал. Несі бар дейсің? Өзге-өзге болса да, Бақтығұлдың мұнысы ұрлық емес. Өзіңнің тасыңның аңы екен. Тіпті бермеймін десе де, алып қалатын жөнің бар емес пе? – деп, сөзін қостаған жұрттың бәрімен бірге сықылдап бірталай күлді.

Екі шалдың біреуі – осы ауылдың ежелгі көршісінің бірі, Жарасбайдың әкесімен бірге жүрген досы, мұның барлық мал-жанын басқарып жүретін ағасы сияқты болып кеткен мал қорада айқайшы, жанкүйері Қайрамбай еді.

– Қадиша, алғын, қарағым! Қатындар қайда? Кіргізіп алсын. Бұл сорлының қолындағының бәріне арам еттей қарайтын бір бәле болды-ау! Бақтығұл құр ғана ұры емес. Мырза кедей болуды да білуші еді. Көңілі түскен кісісіне жалғыз атын түсіп беретін де лақ етпесі бар еді. Арылмай жүрген бір қырсық болмаса, жомарттыққа, ерлікке ешкімнен кем емес болатын. Аларын да бере біледі. Кемсінбендер, – деді. Бақтығұлдың келген сапарына бұл сөз үлкен достық сияқты арман қыларлық сөз еді.

– Кәриә, несін айтасың?! Осы айтқан сөзің кітап сөзіндей. Тұзым жеңіл, бағым ашылмай, қырсық шалған бір сорлы кедеймін. Бүгін сонымның бәрін шағайын деп, мына мырзаға әдейі келдім. Өзі де есітер. Осы келгенімде өзім: “Бұрынғыдан өзгеріп, жаңғырып келдім”, – деп тұрмын. Бүгінгі Бақтығұл бұрынғыдан да басқа. Пейіліме қарай жақсы сөз айттың. Қанша айтсаң да, дуалы ауыз кәриәсің ғой, – деді.

Бұл кезде болыстың баласы шешесінің жұмсауымен қора жаққа барып, екі жастау малшы қатынды шақырып алып келіп, үш-төрт кісі болып, жабылып арқарды аттан түсіріп алып, үйге қарай алып жөнелді. Болыстың ерке болып өскен баласы – Жанғазы алдыңғы бір борбайын ұстаған болып келе жатып, үлкен мүйізді басымен алдыңғы келіншекті итермелеп, бөксесіне арқардың басын соғып бара жатты.

Арқар семіз болғандай үлкен етті екен. Болыс жаңағы әңгімеге жауап бермей, соған қарады. Бірақ іштей Бақтығұлды соншалық арамсынған ниет жоқ еді. Ұрының соңғы сөзі, аз да болса, ой түсіргендей, есіркеткендей болды. Әсіресе болыс қасындағы екі кәриәннің бұл уақытқа шейін үндемей тұрғанына жаңағы сөз үлкенірек әсер еткен сияқтанды. Ол Бақтығұлға қарап жылы ұшырап күліп:

– Байғұсым, “жақсы лепес жарым ырыс”, – деп, өзіңнің ниетіңде шынымен жақсылықты ойлаған бірдеңе бар сияқты ғой. Осы сендей тентек жаманшылықтың әр тарауын көріп-көріп келіп, пышақ кескендей бір тыйылып қалатыны да болушы еді. Әлде сөйткелі жүрмісің? – деді.

Бұл Шалқар ішіндегі Сәрсен деген басты бидің бірі еді. Болыспен беті жақсы. Ниеті әрқашан дұрыс болып, көбінесе бірге жүретін. Тілеуі жақсы, достығы күшті болғандықтан, соңғы сайлауда да Жарасбай қалдырмай, би сайлатып жүр еді.

Бақтығұл оған да дән ырза болды.

– Айтқаның рас. Үлкен ниеттің үстінде тұрғаным анық. Татып көріп болдым. Енді құдайдан тыюын сұрап отырмын. Осы елдің жақсысы! Алдыңнан арылайын деген тілеудемін, – дегенде, – болыс күлді де:

– Ойлағаның шын сияқты. Ат үстінен-ақ айтып жатырсың. Бірақ құдайдан тыю сұрағаның атты алысқа айдағаның болмаса, не қылсын, деп, қатты қозғалып күлді де: Бірақ енді жайланып, жата-жастана айтарсың. Әзірше үйге жүріңдер, – деді.

Бақтығұл:

– Мақұл, мырза, мақұл айтасың. Көңілім сол оймен лепіріп тұрған соң айтып жатырмын. Әйтпесе, жайланып айтатын сөз екені рас.

– Иә, рас-рас, – дескен қариялардың да дауыстары шықты. Қонақтар ымырт жабыла бастағанда қораға кіріп, үйге қарай жүрді.

Болыстың қонақтарымен отыратын үлкен тамына шам жағылған. Іші жылы, жарастықты, жайлы екен. Есіктен төрге шейін жайылған кілем. Төрде көрпе, оң жақта үлкен сәнді, жұмсақ орыс төсегі. Тұсында тұтқан түкті сары ала кілемімен үйдің ішін қуантып, жақсы ұядай түрлентіп тұр. Суық киіз

үйде арқасынан аяз өтіп, бүрсендеп отыратын Бақтығұлға мынау үй, бір қонып кететін болса да, үлкен асыл сый сияқты көрінді. Көңілі талай күнгі кірбеңінен жадырағандай. Барлық тіршіліктің жетімсіреткен жүдеу күйін шаққандай, бойы жазылып, бастан кешіріп жүрген халін айта бастады.

Жұрт бұның әңгімесін тыңдай отырып, кешкі шайды ішті. Қозыбақтан көргендерін бастан-аяқ жасырмастан, түгел айтты. Үй іші бәйбішеге шейін сөзге араласып, бастығы болыс пен Сәрсен ақсақал болып, Бақтығұлға істелген істі шектен артық қиянат деп танысты.

Сөз аяғында Бақтығұл:

– Жалғыз жүрген саяқ болған соң, өзімнің әлгіндей елге мәлім жаман атым болған соң, әлі келген кісі ойына келген қастығын істеп, түгіңмен жалмап кетуге жиренетін емес.

– Оның рас. Сені аямай-ақ жаншыған көрінеді Қозыбақ, – деді Сәрсен ақсақал.

Аяу қайда? Мен ұры болсам да, бойыма шақтап кара түнді жамылып ұрланып барып, емін-еркін тиген малдан бір ғана кара алып едім. Олар тапа-тал түсте ұрлықтан артық сорақылық істеді той. Бәрі де иесіз, панасыздығымнан, саяқ жүргендігімнен. Енді: “Не де болса, жамандықты қойып, біреудің есігінде жүрсем де, отымен кіріп, күлімен шығатын болсам да, “Бақтығұл пәлен” деген аттан аулақ болсам екен”, – деймін. Бір жақсының қасында атқосшысы болып, ығына паналамасам, біздей саяқ-сандыраққа атар таң, шығар күн жоқ – екен деп, барлық жайын, ендігі ниеті мен бәрін қосып, іркілмей ұзақ әңгіме қылып айтып жатты.

Болыс көп еш нәрсе айтып, “оң-теріс” – деген жоқ, бірақ тоқтатқан да жоқ. Бақтығұлды ер көретін. Бүгін сөз білетін, орнымен пайдаланса, көп керекке жарайтын еті тірі, есті кедей екенін байқатандай болды. Айтар сөзге орамды Бақтығұл болыстан басқа үй ішіндегілердің бәрін де өзіне жылы шыраймен қарайтын қылып, тіліне нандырып, өз жайына жандарын ашытқандай күйге келді.

Бәйбішенің, Жанғазының шынымен жаны ашыды. Қозыбақ аулын жек көріп, жамандаудан да іркілген жоқ.

Сонымен болыстың үйіндегі кеш Бақтығұлды ырза қыла-
тындай қорытындыға келді.

Ет алдында басқа көңілді әңгімелерге ауысып, үй іші болып күлісіп, жадырасып, ілгері-соңғы заманды сөз қылып, маңайда жаңада болған күлкі жайларды теріп, қалжыңмен көңіл көтерісіп келіп, аяғында Сәрсен ақсақал Бақтығұлға шынымен көңілін орнықтыратын сөзді айтты. Бақтығұл болыстың бұл кештегі әңгімелерінің барлығына да орнымен жақсы араласып, әрбір сөзді күлкі қылып айта біліп, әркімнің өрескелін, орасан мінезін жақсылап сынап, келістіріп сүгіреттеп, жас ішіндегі талай жанды әлденеше түрлі күлкі сөздермен әдемі әңгіме қылып берді.

Үй ішінің ықыласын жақсы бейілден басқа көңілді күлкі әңгімелермен де аударған сияқты. Болыс үйіне кешкі уақытты көңілді қылып жақсы өткізуге тәуір еңбек сіңіргендей болды.

Ауылда бөтен сый қонақтар жоқ болғандықтан, арқар атып әкелген аты белгілі тентек ұры Бақтығұлды көре отырып, әңгімесін естімекке ауылдың қатын-қалашы, малшы-қойшысы да ынталанған сияқты еді. Есіктен, босағадан орын алысып, олардың да шет жағалап күлкіге қатынасып, әңгіме тыңдап шыққандары болды.

Осындай кездің артынан болыстың да шырайын байқады ма, болмаса, өз көңіліне келген қисынды байлау сол болды ма, Сәрсен ақсақал:

– Бақтығұл, сен өзін де соны ниет қылған екенсің. “Түзелемін”, – деп келгенде, саған бір рет шырай беріп, сынап көру, осы елдің жақсысының қайсысына да болса да міндет көрінеді. Көргенің көп, соның артынан “қоямынды” аузыңа алғанда, сен шын алғанға ұқсайсың. Енді сөзді қысқарт та, мына болыстың етегінен ұста. Бұған сендей пысық жігіт, атқан оқ, шапқан қылыш болуға жарайтын отты жолдас керек. Ұрлығыңды қойғызып, қасына алып жүру – болысқа да мақтан. Кеше талай үлкен жақсылардың қасында сендей талай тентек түзеліп, кісі болып кеткен. Ешкімнен басың кем емес. Қасына аласа, болысты да ешкім сөкпейді. Осы болысқа іні бол да, мына Жанғазыға аға бол. Біздің саған беретін мәслихатымыз – сол. Жалғыз-ақ:

“Енді жаманшылықтан пышақ кескендей тыйылдым” де де, соныңмен қатып тұрып қал, – деді.

Бақтығұлдың бүгінгі күннен бар тілегі, шын қолқасы сол еді. Бар сөзді Сәрсеннің өзі айтып шыққандықтан, ішінен жақсы кәриеге әбден ырза болды да:

– Талайғы арғанымды өзің айтып шықтың. Енді менде айтар сөз қалған жоқ. Осы айтқанның бәріне қол қойдым. Тілейтінім де сол ғана. Құлдық! – деді.

Болыс әлі де үндеген жоқ. Ойланғандай, байлаулы сөзді айтпай, іркілген сияқты ма, болмаса, бірталай уақыт күдіктендіріп барып, қымбаттап түспек пе, үй іші түгелімен Бақтығұлға жылы шыраймен қарап, тілегін беруге қарсы емес сияктанса да, болыс бұл түнде еш нәрсені байлаған жоқ та, Бақтығұлдың сөзін әзірше шешусіз қалдырғандай қылып, жауап берген жоқ. Бірақ Сәрсен кәрие айтқан сөзге қарсылық та білдірген жоқ. Соған Бақтығұл ішінен қанағат қылды. “Ертеңге шейін ойлансын”, – дегендей болып, ол да: “Не айтасың?” – деп тақымдамады.

Түн өтіп, таң атты. Ертеңінде түндегі әдет бойынша болысты іздеген ел ауылға таңертеңгі шайды ішіп болмай-ақ белең-белең топ болып келіп, жиналып жатыр еді.

Бақтығұл шай жиылған соң жирен жорға атты әкеліп ерттеді де, болыстан бір жауап алып кетпек болып, киініп алып, үндемей отырып, үйдің бір оңаша болатын уақытын күтті.

Аяғында болыс тысқа шыққан бір орайда артынан ере шығып, түндегі сөздеріне жауап сұрады.

Жарасбай әлі де саспай, үндемей, оңашарақ шықты да, бір тазарақ жерге жүресінен отырып:

– Маған енді не қыл дейсің? Тілеуіңді айтшы, – деді.

Бақтығұл бұл сөзге ішінен дәмелі болып, иігендей сүйсініп қалып:

– Мен не қыл дейін? Тілегімді, ниетімді түнде айттым. Өзім жеткізе алмағаным болса, кәрие айтты. Енді мені қолтығыңа ал. Керегіңе жарат. Тазалық жолға жұмса. Атарман, шабарманың боламын. Жанғазының ағасы, өзіңнің не керегіңе болса да жарайтын, жолыңа басымды қиятын жолдасың боламын. Сертім – осы. Осыны өле-өлгенше ұстанып өтемін...

– Жарайды енді. Мен бейіліңе ырзамын. Адал бол. Жанғазыға аға бол. Әзірше ана Қозыбақ жұмысының арыны басылсын. Біздің ауылдың оны-мұны шаруасына, әрлі-берлі жүретін жұмысына араласа тұр. Аздан соң болыстық жұмысының бір жеріне алармын, – деді.

Көптен бергі тілеген арманы осы болғандықтан, барлық қолқасын алған кісідей мәз болып, мырза кедейдің ақтарылғыш шүлендігі ұстап, Бақтығұл:

– Болыс, маған әкем істемеген жақсылықты істейтін ажарыңды көрдім. Маған керегі бейіл еді. “Енді ешкім маған сенбес. Бәрі де иттей көріп жиренер де, бойын алып қашар”, – деп едім. Жамандықтан тыйылғаным сол болсын: Құдайды да, Құранды да ауызға алайын. Оның үстіне өз басыңмен достығыма, осы көрсеткен бейіліңе мына астымдағы жирен жорға атты Жанғазыға мінгіземін. Құдай алдында борышсыз. Менің аға болғандағы оған істеген сыйым болсын, – деді.

Болыс үндемеді. Сөз біткен сияқтанды.

Болыс пен өзінің сөзін жүрерде бәйбіше мен Жанғазыға келіп мәлімдеп, оларға да бірталай жібіген сөздерін, іштегі тілегін айттып келіп, аяғында жирен аттың Шалқарға түгел белгілі жақсы екенін баяндап келді де, Жанғазыға мінгізбек болғанын айтты. Жас болса да, малды сүюді үйреніп, дүниені ыстық көріп машықтанып қалған бала қуанғаннан қызарып күліп жіберді. Жорғаны бәйбіше де теріс көрген жоқ.

Аз күннен соң бала Бақтығұлдың аулына келіп, үй ішін көріп түстеніп отырып, мініп қайтпақшы болды.

Сонымен болыс аулынан тапқан олжасына ырза болып Бақтығұл аяндап үйіне қайтты. Кетерде қатын-баласына саркыт деп болыстың бәйбішесі жаңада сойылған семіз тайдың бір қазысын қосып, бір-екі асым тәтті, дәмді еттер салып берді. Сол олжамен шырайланып, түнде күйлі үйге қонып, жақсы тоғайып шыққанға сұр жүзі күреңденіп Бақтығұл үйіне келіп түсті.

IV

Осы күннен былай қарай Жарасбай болыс пен Бақтығұлдың арасында ұзақ уақытқа созылған достық басталды.

Алғашқы қыс болыс: “Елдің өсек-аяңы бола ма?” деп, Бақтығұлды үлкен қызметке алған жоқ. Бірақ үнемі аулында сақтап, өз шаруасының неше алуан керегіне дамылсыз жүргізіп, бөтен еш жаққа мойын бұрғызбай, еңбекшіл, іскер жігіт қылып алды. Сол жүрістің тұсында қандай жиын, кеңес болса, қаншалық қалың топ, сый кісілер болса, барлығында Бақтығұлдың жайын мәлімдеп: бұрын ұры болып, бұл күнде түзеліп, жақсы адал кісі болып кеткенін әйгілетіп, жариялап жүрді. Болыс сенген соң, Бақтығұлға қарап елдің тәуір басты кісілері де тамаша қылып, тегіс сеністі.

Үлкендер ырза болып: “Рақмет, жаңа жөнінді таптың, қайырлы болсын! Енді адам бол”, – десіп, үлкендік, батагөйлік тілектерін де айтты.

Өмірде өзіне лайықты жолды жаңа тапқандай болып Бақтығұл алғашқы қыс бойында тыным таппай, болыстың үлкен шаруаларын басқарды. Қай жұмыстың болса да, орайын өзгеден артық біледі. Нелер қиынның қисынын оңай келтіреді. Шаруа жөнін бұрын бүйтіп бой салып істеп көрмесе де, өз шаруасына асылында ынталанып, бой беріп көрмеген қырсыз болса да, бай ауылдың мол шаруасын бір өзі басқарып, бір өзі тынбай жүріп, дөңгелек айналдырды.

Өзгені қойып, ауыл шаруасының өнеріне жетік деп танылған Қайрамбай ақсақал да Бақтығұлдың барлық ісіне үнемі тамашалап, таңданып отыратын болды. “Шаруаның қара қыртысын айналдырады. Есебі де теріс кетпейді. Қолымен істей бастағанда да малшы-қосшыларды қыздырып, еңсеріп жапырып кетеді. Әншейін қыр бермегендіктен кедей болып жүрген ғой. Әйтпесе, мынадай өнері бар жігітке кедейлік жолайтын қисын жоқ”, – деп мақтайтын болды.

Аз заманның ішінде-ақ ауылдың ең басты ақылшысы, ең керекті басшысы сияқтанып болысқа, бәйбішеге, көрші қолаңшыға да өзін елеулі, сөзі бұлды, салмағы зор кісінің бірі қылып алды. Енді жалғыз шаруа емес, ел ішінде біреумен жақын, біреумен сыйлас, құда, дос болудың турасында да үй іші өзара ақылынан Бақтығұлды тастамайтын болды.

Қостап шығатын жылқы, отарлап жайылатын қой, жазғы-тұрым салатын егін, қысқы пішен, анда-санда шығаратын

қалашы, қыс малды ірге аударып салатын соны шөп, кең жер, жұт-жалаңнан аман болатын шүйгін отар, бәрі-бәрін де ерте бастан білетін, күн бұрын қамдап, дайындайтын, мезгілімен көңілдегідей орнына келтіретін Бақтығұл болды.

Қай шаруаға қарай ауысса да, сол жұмыстың дәл өзінің басында жүрген жылқышы, егінші, қалашы сияқты адамдардың қай-қайсынан болса да, Бақтығұлдың көргіштігі, есепшілдігі сонауғұрлым артық болып, даусыз басшы, ұдайы меншіктенген ие есепті кеудесі асып түсіп отырады.

Бақтығұл кейде өзін-өзі танымай қалғандай болатын. Осы жұмыстар өзін қайта тудырып жібергендей. Көптен көкसेген тыныш, адал еңбек біртүрлі сүйінішті, сағынышты болған сияқты. Істеп жүргенде құр ғана ақыл айдап жүргендей емес. Шын ынта-бейілі, жүрегімен өртеніп жүргендей. Ешкімге залал келтірмей, қақтығып-соқтықпай істеген жақсы харекет түлеткендей болды.

Бұл жүрістерінің көбі болыс ауылының шаруасы болатын. Бірақ соның әредігінде я болыстікімен қатар араластырып істеуге өз шаруасына да қолы тиіп отырды. Қалаға, далаға жиі қатынасып жүргенде тері-терсек, мәліш оны-мұны ала жүріп сататын уақыттары да болды. Егін салғанда, бай ауыл азын-аулақ қарайласқандықтан, жылдағыдан үш-төрт есе артық қылып астық салды. Қыстыгүні соғымы, ұн-шайына да болыс қарайласты. Кесікті ақы бермесе де, анда-санда осындай қылып беріп қалатын көмегі Бақтығұлды “еңбегім кетті” дегізбеді. Наразылық туғызбады. Анда-санда қыдырып барғанда қара қатында үстін бүтіндеп, сырткіім, ішкіім сияқтыларды алып, өзінен артып, балаларын да, шала-шарпы болса да, бұрынғыдан артығырақ қылып киіндіріп алатын болды.

Бұлардың бәрінен бұрын Бақтығұл мен қатынына көп жұрттың жұбаныш қылып айтатыны да, өздерінің де сүйсінетіні де Құралдың болыс аулындағы молдадан оқитын болғандығы болды.

“Молда” деп қазақ ескі әдетпен атаушы еді. Бірақ бұл анығында орысша оқыған қазақ еді. Сол Жанғазымен бірге болыстың ағайындарының бір-екі баласын қыс бойы ауылда, болыстікінде тұрып, оқытатын болды да, Бақтығұлға болыс:

“Құралды әкеліп оқуға бер”, – деген соң, әкесі Құралды алып келіп, оқуға берді.

Бұның әзір жасы жас. Оқуға деген әдемі мезгіл еді. Бала алғаш рет “Болыстікіне барып тұрып, оқисың”, – дегенде, қатты қуанды. Сол күні түн бойы ұйықтай алмай, алағызып шықты.

Жасынан жокшылықтың, ауыр күннің шетін көріп, тіршілік қамытын мойнына толық кимесе де, кигендей болып жүргенге үйреніп қалған момын, ойшыл бала енді: “Оқысаң, адам боласың”, – деген сөздерді естігенде, бар ынтасымен талпынып асығып, тіршілік қамы айдағандай ықыласты болып қуанып кетті. Ол қыс бойы оқып шықты. Жақсы оқыды. Зейіні, талабы молдасын да, ауылды да ырза қылды. Жаз Бақтығұлдың болыс салғызып берген 5-6 жер егіні жақсы болып жайқалып шығып келе жатты.

Өз үйі болыстікіне келіп қосылып, сонымен бірге тау сыртындағы әдемі жайлауға шығып, жаздың жақсы шырай, жасыл шалғынында мол қымыздың қызығына беріле бастады. Бақтығұлға бұл қалыпты тіршілік бұрынғының бәрін ұмыттырып, әлі күнге өзіне-өзін ырза қылған сүйікті қызуынан айырылған жоқ еді.

Жаз ауылдың үлкен шаруасы басқарылып болып, енді бір тыныштық демалыс кең қызыққа шыққан соң, болыс бұны ел жұмысының, болыстық жұмысының керегіне де жарата бастады.

Ат үсті жұмысының барып кел, бәленді істеп келіне, біреуге бір сөз апарып, бұйрығын орындатып келуге барлығына да Бақтығұл шабаршы есебінде тағы да жақсы араласып кетуге айналды.

Ел ішінде болыстың досына достық мінез істеп, сыйлас жақсыларына жақсы сөз айтып, жайлы қызмет істеп кетуге, болыспен қабағы келіспей қырындап жүрген ауылдарға сыз еткізіп, жасқандырып, орайы келсе, тырнағын батырып, жаншыңқырап кетуге де ең епті, ең орайлы кісі Бақтығұл болды. Ақыры бір жылдың ішінде болыстың оң қолы сияқты үйі мен түзіне бірдей қажет болатын зор көмекшісі болды.

Ел сөзінің беті мен жөнін, келенің арбасу мен тартысын қатарлы партия басы, ат үсті жігіттердей түсініп, болыс аулында

болатын сөздерге әрқашан араласып, кей-кейде ол ойдағысын да толық айтып қалатын күйге жетті.

Тіршіліктің бір жағы осылай болып, жақсы көрініспен көңілді сырғып өтіп жатқанда, Бақтығұл мен болыстың іштей тыныштығын кетіріп жүрген бір түйін қыстан бері пайда болып, о да өз бетімен өршіп-өсіп келе жатыр еді.

Ол – елдің партиясы. Биылғы жылы сайлау болмақ. Жаз ортасында Шалқар сайлауы. Сол кезде көрші жүрген Шегеті болыстарының да сайлауы болмақ. Осының жақындағанын еске алған ел әр жерден қыбылжып, алдын ала қам істей бастап, партияның туын көтергеніне 5-6 ай болып еді.

Биылғы партия бұрынғы-соңғылардан сонағұрлым үлкен болып, ауданы молайып, әуелден-ақ көп елді тұтас қыздырудан басталды. Партия әдеттегіше бір-ақ болыстың ғана ішінде болмай, биыл ерекше бір қызумен, бір уезд елдің бәрін болмаса да, жартысынан артығын түгел қаптаған бір дерт сияқты болды.

Әркім өзді-өз болысына айғыр болып жүргенмен, қанағат қылмай, көрші елдерімен басы талас, бақа күндестіктен бе, болмаса, аралас отырған соң бірінің пәлесі біріне жайылғаннан ба, яки шекара әңгімесі сияқты қыс қыстау, жаз жайлаудың дауынан ба, әйтеуір бірнеше болысты тұтасып тартысқан екі жікке бөліп, тартыс майданын аса үлкен қылып жіберген. Қазір де біріне-бірінің жайлауы жақын келіп, сыбайлас отырған үш болыс ел болса, солардың әрқайсысы да уездегі үлкен партияның ұлы аңғарына қарап, екі жікке бөлінулі еді.

Жарасбай өз болысының ішінде оншалық күдікті емес. Бірақ уезге қарай сермеген тартыста, өз руы мол болмағандықтан, “қалың рулы елдерден шыққан іргесі мол жуандар сүрінтіп кетем” деген күдіктен аман емес-ті. Уезд тартысында алдыңғы қатардағы егесте жүрген, уезд партиясын атағанда, үштің бірі болып аталатын кісі осы болатын. Сол атақ, сол даңқты сақтап қалу үлкен мұрат еді. Бүгінгі тіршіліктің ең үлкен тілегі де, бар күшті сарп қылатын қысталаң жері де осы еді.

Партия қыс ортасында ғынуарда басталғанынан әлі күнге қызуы арта түспесе, басылмайтын болып өршіп келеді. Ыстық күні қозданып жанған даланың өртіндей жайлауда қол бос, қымызға желігіп жүрген бай елдер енді тыным таппай, дәл ба-

сып тұрмай, әрлі-берлі сырғалаңдап, есті шығарып, көңілдің күдігін айықтырмай жүр.

Осы іс болыс пен Бақтығұлға бірдей батқан, бірдей ой түсіріп, тыныштығын кетірген іс болатын.

Қыс бойы да Жарасбайдың үстінен ұстасып жүрген елдер талай-талай арыздар беріп, әлденеше рет тергеуге іліндіріп, сүріндірмек болып еді. Бірақ ежелден қаланың ұлығына өзге болыстың бәрінен қадірі артық болып жүрген, қатты сыйлас болыс Жарасбай барлық жаладан дым жұқтырмай аман шыққан.

Бірақ жаудың өзіне істеген қаруын өзіне бұ да жұмсаған уақытта қалың Албанның үлкен тобына сеніп астамдық істеп, жуансып жүрген Шегетінің болысын бұл жеңіп кеткен.

Жарасбайдың көрсетуі бойынша Шегетінің болысы 15 күн кәт әлөшкіге жатып шыққан. Уезд партиясының өрті бұрыннан гөрі деуірлеп өсуге осы жұмысы да өз кезінде үлкен себеп болып еді.

Ат төбеліндей Жаныстан шыққан Жарасбай, пысықсынып, ұлыққа жақындығын қылып, еліміздің сағын сындырды. Сәт сияқты болысымызды тұтқын қылғызды, – деп, Шегетінің елі қыс бойы Жарасбайға тісін басып, кіжініп шыққан.

Олар көптігін айтып, ұран шақырып, бір ру елді түгелімен қоздырып, Жарасбайдың артына салмақ болған соң, Жарасбайда дос іздеген. Жан-жақтан өзіне еретін, Сәтті жаулайтын дұшпанды бұ да терген. Қыс бойы, Сәттің өз болысының ішінде наразы ағайын болса, соларға сөз салып, партия қылмақ ниеті бар, қарсы тұруға жарайтындарды бауырына тартып, дос қылып, хат та, ақша да бергізе бастаған. Сол партияны Сәт келіп бұның еліне де салмақшы, салған да болатын. Бірақ Жарасбай өз елінің ішін әзір басып алып келеді.

Сонымен қыстағы бір уезд елдің қақ жарылған партиясында Сәт пен Жарасбайдың жаулығы өзге себептермен қосылып, келелі үлкен даудың, үлкен тартыстың бірі болған.

Уезд келесіне келгенде, Жарасбайдың тең түсері де, кем түсері де әзір белгісіз. Бірақ тұтас 3-4 болыс бір рудан болғандықтан, солар шымы тұтастығына семіріп, Жарасбайды құр ғана орысқа тығылған пысық қана көріп, елін шолақ байталдың құйрығындай шолтандаған аз көріп, сырттан кіжініп, күпінуге келгенде, шек білмейтін болған.

Сол 3-4 болыстың өзі түгел емес. Ішінде талай ел Жарасбайдікі болса да, Сәт жағы: “Жарасбайдың қызуын опонай басып, қолмен-ақ үйретіп аламыз”, – деген сөздерді де шығара беретін. Қыс бойы осымен келген ел, жазғытұрымнан бері ептеп іске де көше бастады.

Ел қыстаудан көшерде Жарасбайдың аулынан үш ту бие, бір құр атты ұры әкетіп еді. Жоғалғаннан бері дерек жоқ еді. Кеше Шегетіге іздетіп жіберген жоқшысы қайтып келді. Жылқыны Сәттің бай, жуан ағайыны – Ораз алғызыпты. Сол елдегі Жарасбайдың достары түсі-түгін, ен-таңбасын анықтап беріп, көлденеңнің алдында айтпақшы да болып, “жүрекжардысын” алыпты.

Жоқшы сонымен Оразға барса, боқтап, ұрсып, жауап бермей қуып жіберіпті. Кеше кешке осы хабарды естіген соң Жарасбай түні бойы күйіп, қорланып, тыныштық ала алмады. Таң атысымен, ең алдымен, арыз жазғызып, Сәрсен ақсақалды жоқшы қылып, қалаға ұлыққа жіберді де, содан кейін қазақ жөнімен істейтін ісін басқаруға көшті.

Бұл жұмыстың тұсында Жаныстың бірталай кісісімен ақылдасып, бір қимылға бекініп алып еді. Аяғында түсте қымызға жұрт қанып, желігіп шығатын мөлшерде Бақтығұлды өз үйінің сыртындағы көгалға шақырып алды. Қасында ел жұмысының тартыс-таласында оң қолы болып жүретін серігі Сәлменнің Қоқышы бар екен. Бақтығұл келген соң-ақ Жарасбай езінің ниетін айтты. Бір жылдан бері Бақтығұлды бұрынғы жолға бастырмай, шын ойлаған ниетін қабыл көріп, қиынға жұмсамай келгенін айтып келіп, аяғында:

– Мынау елдің пәлесі қоятын емес. Тыныш отырып, мақұл кісі болайық десек, басымыздан сырық, малымыздан құрық арылатын емес. Ел істегенді біз де істейтін кезге келдік. Сен қасыңа он жігіт таңдап ал да, бүгін кешке аттанып барып, Ораз бен Сәттен бір айғыр үйір жылқы әкел, – деді.

Бақтығұл үндемеді. Ойына бірталай нәрсе келді. Қойып, тыйылып кеткен ісіне “қойғызады, жақсы жолға салады”, – деп, сенген кісісінің өзі жұмсайтын болды: ұға алмады.

Сол кезде Қоқыш Жарасбайдың сөзін нық байланған байлау сияқты есептеп:

– “Қол болмай, жол болмайды”, – деп, мал алуды Сәттің өзі бастаған екен. Бірақ онікі ұрлық болса, сенікі – ақы адал малынды қуған барымта. “Баяғы кәрі кесел екен”, – деп, қорықпа. Қайда барса да, жауап бермеген соң, істелген орай қимыл екенін орыс, қазақ түгел ұғады, – деді де, күліңкіреп:

– Әлде, “Бір бастасам, қайтадан шыға алмай кете барам ба?” – деп, қорқасың ба? Өзің не қып шар тартып, шабандап қалғаның? Батырдың бұндайда желпініп шығатыны қайда? – деді.

Бақтығұл күлген жоқ:

– Батыр-батыр-ау! Қалжыңның жөні бір басқа. Бірақ жаманшылықты бір қойған соң: “Енді оған қарай беттеген жаққа біржолата аяқ баспасын, – деп едім. Өзіме-өзім сенбеймін. Баяғы бір жын сыңарезулеп таш әкетіп қала ма, қайтеді?..

– Болыс, мені осыған жұмсамасаң қайтеді? Кәпір, сұйық жолдың өзіне бой үйрету ғана қиын. Үйреніп алса, жетектеп әкете беруші еді. Оның үстіне ұры еместі ұры қылып, құтыртып, ойнақшытып тұрған ел – мынау. Бір теңге беріп, жырлатып, жүз теңге беріп, қойғыза алмай жүрмесе – деп, шынымен бойын тартқан кісінің ажарын білдірді. Бірақ болыс бұған тоқталған жоқ:

– Ол не деген сөз? Сен іркілетін қисын жоқ! Саған келген бәле менікі. Маған келген сенікі емес пе? Бойыңды тартар жерден тарт. Бұндайдан жасқансаң, тіршілік неге керек? Құдайдың берген абұйырына сен. Жүре бер! – деді.

Қоқыш Бақтығұлға жауап айтқызбастан:

– Сөз бітті. Болды енді. Бұдан әрі барудың керегі жоқ. Бақтығұл аттанады, – деді.

Бақтығұл да Жарасбайдың әлгі сөзінен соң бөгеліп қалды.

Бір нәрсе деуге қисынын таба алмады. Сол күні кешке шейін Жарасбайдың қалың жылқысы мен Қоқыш, Сәрсен жылқыларының ішіндегі желді аяқ, жүйрік, мықты ат, айғырдың он шақтысын іріктеп отырып ұстатып, қасына өзі таңдап тоғыз жігітті алды да, Бақтығұл ымырт жабыла атқа мінгелі жатты.

Бұлар – ұры емес, барымташы. Сондықтан болыс өз аулынан жігіттердің аттанысын жасырған жоқ. Ауылдың барлық көрші-қолаңшысы, Қоқыш, Қайрамбай сияқты тілеулес дос, үлкендері

болсын, қатын-қалашы бар – барлығы да кешке жігіттер атқа мінерде тамашаны көрмек болып тысқа шықты.

Көлденең ел бұлардың түсін көріп, үрпимесін деп, Бақтығұл жүрістің мезгілін өзі басқарып, дәл осы ымыртта жүруін байлап еді.

Өзге жолдастарының барлығы да Бақтығұлдың өзі сияқтанып ықшамданып бір-бір шекпен ғана киген екен. Жігіттердің ажары айбынды, тегіс үлкен денелі, ұзын бойлы, кеңірдегі сорайып, омырауы ажырайып ашылған, бір-бір аңсағай сүйекті, сіңірілі мықты жігіттер сияқты. Бәрі де желіге келіп, даурығып, боқтасып, бірін-бірі қағытып, сенімді сөйлейді. Кезелген оқ, қаулаған өрттен болса да, тайынатын емес.

Барымташылар аттың құйрығын тегіс түйіп тастапты. Қыстан семіз шыққан албастыдай ұзын шашты айғырлар, жалаңдаған, көлбең қаққан атақты қылаң бедеулер, бойына сенген ерлікпен басты анда-санда бір шұлғып тастап, құлшынып, тіленіп, жұтынып тұрған бәйге аттар жігіттердің желігін аспандатып көтеріп тұрған сияқты. Жұрттың бәрі атқа мінгенде, араларындағы қылаңдар кешкі ала көлеңкеде жарқ-жарқ етіп, көлбең беріп, ауылға үлкен айдын бітіріп жібергендей болды.

Жігіттердің өзгелері мініп, Бақтығұлды тосып тұр еді. Бір мезгілде сұр шекпеннің сыртындағы белдікке жалаңаш күйінде өткізген ақ алтатары қараңғыда жарқ-жұрқ етіп, үлкен үй жақтан шығып келе жатқан Бақтығұл көрінді.

Даусы әмірлі. Бұл қазірде өзгеріп, өркештеніп, жаңа қырға мініп алған сияқты. Болыстың тілін екі етпейтін елгезектік қазірде көңіліндегі күдіктің бәрін де кетірген сияқты.

Дөңгелек денесі екпінмен, күшпен қайнағандай, тез қозғалып шапшаң айналды. Сөзді қысқа сөйледі. Жолдастарына жақындап келгенде:

– Уай, көк жендеттер, жол болсын! – деп шапшаң ғана саңқ етіп, қатты айтты.

– Уа, әлей болсын, әлей болсын! Бірге-бірге болсын! – деп бірнеше дауыс сондай шапшаңдықпен су етті.

Қалың кара мұрттың астынан Бақтығұлдың езуі сүйсінгендей жымыып жүрді. Жүзінде толқынғандай сұрлық бар. Көздері қараңғыда қызулы тілектің отын шашқандай күлімсіреп, жарқылдай береді.

Көптің ортасына жаяу жақындай бергенде, алдына Жарасбайдың бәйге шабдар атын бір малшы әкеліп көлденең тартты. Қолтықтан жігіт аттандыра бергенде, шылбырды беліне тез ғана іліп қалып, көп дырдумен желігіп, алағызып тұрған ат басын шұлғып, жіті басып ілгері қозғалып айнала бергенде, Бақтығұл үзеңгіге аяғы тиер-тиместен, ақ жал шабдардың үстіне тап етіп қонып қалды.

Әзір жігіттердің көгшілігі сойылдарын қолтықтарына қысып, кейбірі ердің қасына салып, көлденең ұстап тұр еді. Ең айдынды, ең қызулы көрініс осы минут болды да, тамашалаған ауылға ең соңғы көрініс те сол болды. Бақтығұл атқа мінісімен:

– Айда, тарт енді! – деп, тебініп жіберіп, қозғалып кетті. Көп бәйгенің аяғы сатыр-сатыр, сатыр басып, шымды жерді дүк-дүк еткізіп, үстеріндегі ер-тұрман, қару-сайман бір-біріне шылдыр-шылдыр, тықыр-тықыр соқтығып, ымырт қараңғылығын қуалап тартып берді.

Арттарында сүйсінгендей тамашалап, көрініске желігіп қызып қалған ауыл кісілері, әртүрлі қошемет сөздер айтып: Пәлі, жарайды! Еркек-ақ! – десіп, қызыққа қана алмай, көзбен шығарып салып тұрды. Кетіп бара жатқан Бақтығұлдың тобы әуелде үлкен қара тобыр болып бұлдырап, қозғалақтап, арасындағы қыландары көпке шейін көрініс беріп барды да, ептеп-ептеп көз ұшынан жоғалып кетті. Түн құшағана батты.

Осы кеткен бетінде түні бойы ұйқысыз, тынымсыз жортқан сенімді, желікті топ таң атқанша ер істейтін әрекеттің бәрін де істеді. Соғысты да, қуғынды да, басқа тиген сойыл, атылған мылтық оғын да көріп шықты. Соның бәрінің аяғында таң аппақ атқан кезде он байталы бар бір айғыр үйір қысырақты алып, жылқышы, қуғыншыдан әбден құтылып, Шалқар болысының шегінде бір елсіз, иесіз дараға келіп кірді.

Қайтыста таң алдында жаудан құтылып алған соң бір-екі жігітті жолдағы ауылға жіберіп, Бақтығұл бір бағлан алғызып еді.

Қарауылы мол, қалтарысы, қойыны көп дараға келіп, орныққан соң бағланды ақтармалап сойғызып жіберіп, етін асқызып тастап, Бақтығұл өзі тау басындағы қарауылға шығып отырды.

Айнала жықпыл-жықпыл мелшиген иесіз қызыл тас, үңірейіп жарылғандай, қара қолтық сияқты шыңырау күз. Алыста көк жиектей мұнары оралған көкшіл қалың қарағай. Биікте жарық күнмен шағылысқан ашық түсті кірсіз аппақ қар. Елсіз, биік оң төбе жағында шырқаған алыс аспанда торғайдай болып қалқып жүрген тау қыраны. Бар дүние баяғысындай. Осы далада талай рет осы мезгілдерде көп қолмен келіп орнап, құлын, тай сойып шалқып жататын күндерді еске түсірді. Қазірде сондағыдан артық, сондағыдан да қызықтыратын іштегі өлген құртты қатты оятып, қоздыратын бір қызық бар. Ол – Бақтығұлдың көңілінде баяғыша осындайда күпті қылып тұратын күдіктің жоқтығы. Енді артында сүйеніші бар. Жақсы ат, жаман ат сонікі. Суық, сұлық жорықтың мынандай жайрап, шалқып жатқан қызығы болса, бәрі де емін-еркін Бақтығұлдың өзінікі.

Ойланып, мелшиіп қалып, сайдағы бұралып шығып жатқан бағланның түтінін көріп, жүрістің қызықты жағымен мас болғандай елітіп отырғанда, Бақтығұлдың ішінде бұл күнге шейін ширатып, бұралып келген бір жіп үзіліп кеткендей болды. Бір-ақ мүйнөтте ұйқыдан оянғандай сергіп, елден ерекше бір жеңілдік, бостандық тапқандай болды. Алдында талайдан жабылған қақпа тарс етіп қайта ашылып, қойнына тартқандай масайрап кетті. Барымта басы, қол ағасы көрініс пен табысқа мас болып қалды.

Кімнің бағы, кімнің соры екені белгісіз, әйтеуір бәленің басы осы сапар болды. Осы барымтадан соң партия болған елдердің арасы қым-қуыт, шым-шуыт болды. Жағалай алыс-жұлыс, алыс-тартыста бірінің ісін бірі қуғандай бүгінгінің ертең орайын, кезегін күтіп, одан арғы күні есе іздеп, тағы соны істеп, ілгері басқан сайын ел бәлеге белшеден батыса бастады.

Жарасбайдан да талай барымта алынды. Жалғыз барымта емес, ұрланып алған мал да көп болды. Оның орайына талай-талай жерден Жарасбай да, Қоқыш та әлденеше рет шұбыртып алып жатты.

Бір жағынан, барымта осылай өрлеп жүріп жатса, екіншіден, ұрлық та соны өкшелеп, жанасалап өрлеп келе жатты.

Жарасбайдан партия жөніне біреуді алып, біреуді арбау үшін ашық берілген талай мал, ақшадан басқа ұрлық, барым-

тамен де көп-көп дүние ұшан-теңіз болып, ақтарылып кетіп жатқан сияқтанды. Өзі-өз болғалы я, әкесі, я, өзі істеп жүрген партияларда болыстықтың бұндайлық болып қымбатқа түскен, бұндайлық болып пәле, шатаққа белшесінен батырған жері болған жоқ еді. Шыққан шығынды қазірде ел мойнына сала алмайды. Салуға сайлау жақын болғандықтан, ұстараның жүзіндей ауып кете ме деп сескенеді.

Жазғытұрым іштен ту санап: “Пәлендей малым бар”, – деп, ырзалықпен атайтын мал бұл күнде үштің бірінен айырылып қалған сияқты. Оның үстіне күнде тобыр, күнде қалың жиын, үлкен кеңес сойысымен де құртатын болды.

Партия бір жақты емес, неше жақты болып, жұт сияқты болып келіп араласып еді. Өзге шығынмен қатар жақында бір мол шығын тағы келді. Шегеті ішінде Сәтке қарсы келіп, Жарасбай жағын ұстап, партияның мықты бір тірегі болып отырған жуан ауыл Досай бар еді. Соңғы кезде сол ауыл мен Жарасбай аулының достығы ішек-қарын араласқандай жақындыққа жеткен. Сәттің жаулығы атты алысқа айдаған үлкен жаулық болған соң, әрқашан оның қарсысына тең түсетін жуан тамырлы бір досты ұстап отыру Жарасбайға қажет шарт еді. Сол есептің достық жақыншылдықты күшейткені де бар. Бүгінгі майдан бірлігі де тым-тым жақындастырды. Соның бәрінің үстіне бұл ауылдың бүгінгі басы – Бәйтеннің Қалыш деген бой жеткен бір сұлу қызы бар еді. Жарасбайға биылғы жылы, қалай да болса, шектен асып, бір шарадан шыққан жылы сияқты саналушы еді. Соның салдарынан ба? Болмаса, Қалышқа шынымен көңілі ауып, бір сұлу тоқалды болғысы келді ме? Әйтеуір, Жарасбай: “Достың түбін сүйек айырсын”, – деп, Досай ұлына күйеу болып, Қалышты айттырды.

Досай аулы да бұл жақындыққа барынша ырза болып, оңай көніп еді. Өйткені: “Үй ішінен үй тігейік. Жақын болайық. Не қыз ал. Не қыз бер”, – деген сөзді сол ауылдың өзі бұрын айтқан.

Партия шығыны Бәйтенді де Жарасбай сияқты басып жатқан. Бірақ бұның Жарасбайдай емес, өз басына қараған малы соншалық көп емес еді. Сондықтан Қоқыш, Бақтығұл, Сәрсен ақсақал сияқты жақындарына ақылдасып, Қалышты алмақ болған соң-ақ Жарасбай тобымен қарғы бауын да, қалың малының бір буынын да қарбытып бір-ақ беріп жіберген. Жиы-

ны елу қарадай мал оған кетіп еді. Осының бәрі жиналып келген соң мынандай біреуді біреу: “Кемітемін, әлсіретемін”, – деп тұрған заманда аяспай қимыл қылып жатқан тартыстың үстінде Жарасбай мен Бақтығұлды бұрынғы ұстанып келе жатқан беттен біржолата шетке қағып, адастырып әкеткендей болды.

Аз күннің ішінде бұлар өздерінің кім болғанын білмей қалды. Ол өзгерістің басы Ораздан барымта алудан басталды. Содан кейін ағыл-тегіл болып тоқтамай шығындап жатқан мал күйігі бәр-бәрі жиналып келіп, Бақтығұл мен баяғы 8-9 жігіттің жүрісін жиілететін болды. Басында бір алған, екі алған мал “барымта” деп аталып жүріп еді. Аяғында білсе, барымта, білмесе, сырымтаға түсті. Анықтап көзесіп отырып, кезек алысып жатқан Сәттен басқа соңғы кездерде соның тілеуіндегі, маңайындағысы, алыстағы досы, құдандасы болсын, кейде тіпті кімдікі екені белгісіз бөгде болсын бәрі де епті, жырынды жігіттердің құрығына іліне беретін болды. Келген малды топтап жинап алып, алысқа ұзатып, орыс ішіне, ішкі басқа дуанға айдап өткізетін әдіс те шықты. Еті семіз, жасы жастар жиынтобырға сойылып қалатын да болды. Осымен жүргенде сайлау жетіп, Жарасбай өз елінің ішінде болыстытына қайта ие болып қалды. Бірақ көп тартыс, көп қажасумен әуіріммен болды. Сәт сыртқы тартыста жеңілген сияқты болды. Орнынан түсті. Бірақ өзі түскенімен, жаңа болыс соның тілеген адамынан болды. Досай әулеті жеңе алмады. Уезд келесінде ұлыққа жақсы болғандығымен пайдаланып, Жарасбай Сәттен артық салмақ алды. Сол салмағымен пайдаланып, сайлауға келген уезге әсер етіп, Сәтті түсіріп, болысты Досай жағынан қойғызбақшы еді. Елдің көбі Сәт жағында болып, Шегетіні Досай меңгеріп ала алмағандықтан, өзі орнынан түссе де, Сәт атағын кісісінен қойғызды.

Бірақ сырткөзге Жарасбай орнында қалып, мынаның түсіп қалтаны, қалай да болса, бір елі түсіп қалғандай сияқты саналып, Сәт осы партия, осы араздықтың аяғын, әлі де болса, талмай қуатын болды.

Сонымен сайлау өтіп, күз жетсе де, көп рудың жуаны Жарасбаймен ұстасқан араздықта тыным таппайтын болып алды.

Ол тынымсыз болған сайын Бақтығұл да бұрынғы алал тыныш еңбектен, түзу жолдан айырыла берді.

Бірақ солай болумен бірге бұның үйінің іші партияның тұсындағы аласапыранда көп күйленіп, тыңайып қалып еді. Табыстың молы басында болыстың сабасына сарқатын болса, аяғында Бақтығұлдың өзіне де артылып, өз шаруасына да жақсы қор болуға айналды. Күз болыстың аулынан айырылып, өз қорасына көшіп келгенде, Бақтығұлға жиырма шақты ажарлы жуан ірі қара, 20–30 қой пайда болды.

Тамақ өз үйінен де тоғаятын, киім өз бетімен де көркейетін болды. Қара қатын жоны қазылып, бетінен майы шығып ажарланды. Тәтті, дәмдіге бұрынғыдан да артық машықтанып, құнығып алды. Бақтығұл баяғы күйге қайта салып, тоқтай алмай, тына алмай, ойдан төмен қарай сырғи берді.

Анық қара күз болып, ел қыстауға қонатын болған кезде партияның қызуы саябырлай бастап еді. Болыс енді “өйт-бүйт” деп, анда-мұнда нұсқап жіберетін мінезден тыйылды да, аз уақыт Бақтығұлды өз бетімен жібергендей болды.

Бұл уақытта Бақтығұл болыс аулының шаруасынан қол үзіп, шығып қалуға айналған.

Ол ауылда көп жүрмей, өз бетімен көбірек жоғалып кететін болып, жанында жаздай жолдас болған жігіттер басылса да, ол басылмай, жалғыз кетіп, бірер жылдан бергі тоқталаңдап жүрген істің кем-кемтігін енді әредіксіз суыт жүріспен асығыс толтыра бастады.

Болысқа анда-санда ғана барып амандасып, аулына бірер күн ғана жатып, қонақ болады да, артынан тағы шырқап, он күн, он бес күндей жоқ болып кететін күйге жетті.

Жаз бойғы жүрісті болысқа мәлімдеп отырушы еді. Енді не істеп жүргені туралы анда-санда да баяндамайтын, хабар білдірмейтін, сыр бүгетін болды.

Қай жаққа кетсе де, өне бойымен құлағандай болып ақтарыла кететін Бақтығұл бұл заманда кәрі жынның бәрін шақырып, бабына келген бурадай тыным алмай, сақылдап кетті. Есеп жоқ, ой жоқ, айықпаған тұтас ұзақ мастық сияқты жаманшылық жолын үсті-үстіне төпеп боратып жіберіп, сол боранның ішінде ақыл-қайрат тұншыққанша ұшып кеткендей болды. Өткен қыс бойында “суық жол, арам жол” деп өзі жамандап, жиреніп жүрген

ұрлық жолы бұл күнде қайтадан жылы жол болып, күлімсіреген жылы шыраймен қайтадан құшағына алды.

V

Соңғы кездегі жүрісі бұрынғыдай емес, болыстан шетірек кете бастаған соң, Бақтығұл бұл уақыттағы партия жайы қалай төңкеріліп жатқанын да толық білмеді. Өзімен-өзі болған жүрісі ел сөзіне бұрынғыдай алаңдатпайтын болды. Ел келесінде жаздан жақсылап ұғынып алған бір ғана ұлы аңғар бар еді. Соның бойынша: “Болыстың жау жағын ала берсем, ештеңе етпес. Жарасбайдың үндемей жүргені бұл ісімді теріс көрмегені шығар, теріс десе, тоқтау айтар еді. Өзір айтпайды. Айтқанынша жүре тұрайын”, – деп асыққандай жүргенінің бір себебі сол болған.

Осы күйімен бір айдай уақыт өтті.

Бақтығұл соңғы он шақты күннің ішінде қыстауына кеткен Шегеті елінің арғы шетінен барып бірер қара алып қайтып келіп, екі күннен бері үйінде тынығып жатыр еді. Түс кезінде болыс аулының бір малшысы келіп: “Жарасбай шақырып жатыр”, – деді.

Бақтығұл атына мініп келгенде, болыстікінде әдеттегіше Шалқар болысының көп басты кісілері жиылған екен. Жарты жұрт тыста әр жерде бөлек-бөлек топ болып қоралай-қоралай отыр. Шетірек отырған бір топтың ішінде Шегетінің 4-5 бөтен кісілерін көрді. Бұлар жаздайғы Жарасбайдың тісін басып жүрген араз ауылдарының адамдары екен. Бір-екі рет Бақтығұл түн сағалап жылқыларына кіріп те шығып еді.

Шақырған жұмыстың ненің жайы екенін білмесе де, ішінен: “Осылардың сөзі болар ма?”, – деп, күдік қылды.

Ойлағанынша, солай болып шықты. Бұрынғыдай емес, көп ортасында отырған болыстың түсі Бақтығұлға суықтау, сырт қарап қалған сияқты. Сәлемін зорға алды. Амандықты дұрыстап сұраған да жоқ. Томсарған суық түс. Көптің көзінше бөгелместен, қорқытқан дауыспен сөз бастады. Әуел бастаған жерден қатты сөздер айтып, ұрсып келіп, аяғында: “Шек білмей, асып кетіңсің. “Қойды, түзелді, жамандыққа енді аяқ баспай-

ды”, – деп, сенген бойымда мен жүрсем, сыртымнан мені де жаманатқа ұшыратып, абұйырымды былғап жүріпсің. Мен саған не қылған кісімін?” – деп, көп алдында арыла сөйлегендей өз басын әдейі осындай дөң айбатпен аршығандай болып, шу деген жерден Бақтығұлды тұқыртып мойындата бастады.

Бақтығұл бұл күнге шейін Жарасбайдың өзіне бұлай сөйлеген түрін көрген жоқ еді. Сасып та қалды. Бірақ, сонымен бірге мына айтып отырған жұмыстарға өзін соншалық бастан-аяқ кінәлі деп білмеуші еді.

– Мен не қылыппын? Неге таусыла сөйледіңіз? Кінәмді мойныма қойып өлтіріңіз. Әйтпесе, біреудің нұсқаған жаласы шығар. Тексеріп, тергеп алыңыз...

– Тергейтін дәнеңе жоқ. Сен, сенен басқа кісі істеген жоқ. Шегетінің ішінде Қалқаман аулынан бір сары, бір торы ат, бір-екі ту бие алыпсың. Қазір соны орнына сал, – деді.

Бақтығұл үндемеді. Жалтарып көрейін десе де, алғаны шын еді. Және Жарасбайдан жасырудан мағына жоқ. Өйткені бұл малды күзге жақын алған. Ол уақытта қайда барып, кімді алып келгенін айтып отыратын, кезінде болыс ештеңе айтпаған. Бақтығұл үндемеді. Бірақ таңғалды. “Болыс әлденені сылтау қылып құйрығын сыртқа салғысы келе ме? Жоқ, жұртқа көз қылып, отыр ма? Бөтен елдің көзінше әдейі осылай деп, Бақтығұлға жаман атты аударып, бұны тентек қылып қойып, өз басын жаманшылықтан ақтамақ бола ма? Бұлай болса, артынан Бақтығұлды өзі арашалап алмақ шығар. Сыртқа дұшпан көзі қылып, іске келгенде Бақтығұлын өзі құтқарып алар. Солай қылу ел жақсыларының әдеті еді ғой. Бұл бір осы сияқты қыр шығар. Енді бетінен алмайын, қарсы келмей, айтқанына үндемей ғана кенейін”, – деп ойлады да, Бақтығұл үндемей отырыңқырап барып:

– Алғаным рас еді. Айыптымын, малым да, жаным да сенікі. Сізден асып қайда барам? Кімді би қылам? Ойыңызға сыйғанын істеп, Қалқаманды ырзалаңыз! Содан басқа айтарым жоқ, – деді.

Үйде отырған ақ сақал, қара сақалдың көбі сүйсініп, қозғалысып, ара-тұра ырзалықпен күлгендері де болды. Көпшілік болыстың салмағы мен айдынына, кісілігіне сүйсінген

сияқтанды. Онан соң: – Сорлы, ер кедей ғой. Өліп кетсе де шынымен кетеді. “Болыстан кісі өлтірсе де жасырмайды”, – деп едік қой. Алса: “Алдым”, – дейді десті.

Бақтығұл күлген елге айналып қарағанда солардың ортасында отырған Бәйтеннің баласын, Жарасбайдың қайнағасын көрді де, сонымен бірге отырған Қалқаманның бірін таныды.

Бұлар жаздан бергі Бақтығұл білген мөлшерге Қарағанда, бастары қосылмайтын адамдар сияқты еді. Шегетінің партиясында Досай аулының ауылнай ішінде ұстасып жүрген үлкен жауының бірі еді. Бұл күнде тізелері қосылып қатар отырып, шырайлары жарасып қапты. Бұл да ұғылмады.

Бақтығұл шынын айтса да, болыстың өңі жылымады. Баяғысынша етін сыртына теуіп, көп сөздермен зекіп, ұрсып жерлеп келіп, аяғында:

– Бұдан былай аяғыңды ескі жаманшылыққа қия бассаң, менен жақсылық күтпе. Жақын көрсем, маңайыма жолатсам: “Түзу адам болады”, – деп жүрген шығармын. Жолдан тайған күні сен маған, мен саған жоқ”, – деп, тағы біраз зәрленіп, сазарып үндемей отырды.

Болыстың ашуына бағынып, үй іші де тегіс жым-жырт еді. Бақтығұл қайтарып сөз айтқан жоқ. Соңғы ойлаған ойымен үндемеуге, қарсы келмеуге, болысты ашындырмауға бекінді. Аяғында осы қалыппен біраз отырды да, болыс: – Қазір мына мал иесі аулыңа барады. Төрт жылқысына төрт жуан татымды төлеу бересің де, соған қосып басына қосақ, көтіне тіркеу есебінде айыбыңа бір ат, бір түйе бересің”, – деді. Жұрт тағы жымдай болды.

Бақтығұлға кесік батып кетті. Бірақ, не де болса, етінен ет кессе де, үндемей көнуге бекінді.

Болыстың айтқаны екі болмады. Бақтығұл мен Қалқамандардың қасына Сәрсен ақсақалды қосып беріп, болыс сол күні Бақтығұл иемденіп жүрген азын-аулақ малдан алты бірдей жуан қараны Қалқаманға шығарып берді. Мал күйігі оңай емес. Көңілге сүйеу көріп жүрген малдан үштің біріндей болып ажарлы жуан алты бірдей қара шыққанда, орны үңірейіп қалғандай болды. Қара қатынның да, Бақтығұлдың да іші қатты ашыды.

Алғашқы рет болыс мінезін ұға алмағандай болып танданды да, көңілі біраз салқын тартып мұздаңқырап қалды. Өйткені жаздай өзін жаулап жүрген дұшпанына сойып отырып мал спергенімен қоймай, түсін де жылытқан жоқ. Бір жер болмаса, бір жерден емексіп, қаза шегіп қалған Бақтығұлдың көңілін де ауламады. Оны қажет деп ойламаған да, сезбеген де сияқты, есептеспеді. Әдейі осылай болғысы келген сияқты. Бақтығұл бұл әңгімеден соң тыныштан-тыныш жата алмады. Жақында тағы бір алысқа аттанбақшы еді. Соған ыңғайлап жүйрік құланы жаратып, таң асырып жүр еді. Ол ниетті тастады да, құланы қайтадан жылқыға қосып жіберіп, енді бірер күн ауыл арасын қыдырып, әркімнен сөз тартып, ел ішінің әңгімесі не күймен келе жатқанын сұрастыруға кірісті.

Ақырында осы ниетпен екі-үш күн көрші ауылдарда қыдырып жүріп, әңгіменің бәріне қанды. Соңғы уақыттағы уақиғалар Бақтығұлды адастырып, қаңғытып жіберетіндей бұлтаққа түсіпті.

Бар жайды естіп келгенде өз халін қалың топырды қуып келе жатып шаң қауып, қара үзіп қу медиен құла дүзге қаңғып шығып кеткендей көрді. Ел бір бөлек, бұл бір бөлек, баяғы жалғыз жортқан көк қасқырша өзі мен өзі ғана болып қалған қу жалғыздың күйін қайта көрді.

Бұл күздегі ел келесінде болып қалған уақиғалар шын-нында бас шатастырғандай, сау кісіні жынды қылатын үлкен шытырманға түсіп кетіп еді.

Жылдағыдан ауданы сона құрым мол болып, ерекше қызу тартыспен басталған партия өзгерісінен бұрын ұзақ болып, бітпей таусылмай қойған. Сайлау әлдеқашан бітсе де, тартысқан елдің бір-біріне арнаған қастығы, тигізіп жатқан залалы, жабысқан жаласы күзге шейін де тоқтамады, саябырламады. Бірқалыпты қызумен қай жерге барып тоқтары белгісіз болып өрлей беріп еді. Талай момынды ақ құла шығынға, орынсыз жаза, қазаға да ұшыратты, бір Бақтығұл емес, талай елгезек кедейді ұры да, қары да қылды. Ұрлық, барымтамен сансыз көп мал сабылды. Партияда өз басын күшіне өлшеп ұстамай, жуандардың қырына ілініп қалған әлсіздер талай жерде талай

рет тұмсығынан шаншылып жығылып, қорлықты, зорлықты да көрді.

Егесіп, қызысып, талай тартысып, күнде қыжылдасып, келген көрші елдер анда-санда қол жиысып, соғысып та алысты. Партия басы, ел ағасы болып жүрген еркелердің сөзін тастай алмай: “Бір күн болмаса, бір күні ісім түсе ме?”, – деп, жалтақ көз болып жүретін кедей-кепшік аз ата бұндай соғыстардың барлық ауыртпалығын өз мойындарымен атқарды. Соғысқан солар, таяқ жескен, бірін-бірі жыққан, кем-кетік қылған тағы солар болды.

Тартыстың катері, бейнеті, ауыр азап, ащы күйігі, қысылшаңы, қалың момын елде болып жатқан уақытта сары қымызды сіміріп, семіз сүрі, ақ бағланның майында жалмауыз пышағы жорғалап, тоқтық, тыныштық, мақтан атақ, жел сөз жақсылардікі болды.

Сайлау үстінде бұл істер бір сыбаға болса, сайлау артынан тағы да осы үзілмей көпке кетіп еді.

Сонымен жүргенде бұл уездің тартысы, әсіресе, соның ішінде, Шалқар, Бүрген, Шегеті тартысы облыстық қала мен дуан-дуанға түгел жайылған әңгіме болып кетті. Қай жердегі елдің қай түсті жиыны, кеңесі болса, алдымен жаңа хабар қылып айтысып, аңыз қылысып, сүйсініп тыңдайтын жаңалығы осы елдердің жаулығы болды.

“Жұрттың бәрі барымта мен ұрлыққа, шабындыға салынып алыпты. Бұл елдердің жақсылары да ұры ұстап, құл аттандыратын күйге жетті. Осы күнде қазанына арам салмайтын үй жоқ дейді. Пәлен мезгілде пәлендей елдер соғысып қалыпты. Пәленше кісі жаралы болыпты. Пәлен ауыл шабылыпты”, – деген алыпқашты қала мен даланы жаңғырықтырыпты.

Ел ішіндегі әңгіме осы болса, облыстық қаланың уездік, облыстық кеңселері де біреуді-біреу көрсетіп қаралаған арыздарға күннен-күнге тола бастапты.

Бірді олай, бірді бұлай ұстап, бақ пен дәреженің жылтырауығын ел ортасына өздері тастап, сүйек тастаған иттей қырқыстырып отырған кеңселер жаз бойы құлағы керең болып келсе де, күзге жақын даланың көпке жайылған шуын еріксіз еске алып, ескеретін күйге жетті. Әсіресе “Ұрлық, барымта”

көбейіп, қазақ елі атқа жиі мініп, жауынгерлікке бет алып, аяқ басып барады. Бірен-саран ұсақ ұлықты тыңдамайтын болды. Ұрысы орыстың ұсақ қалаларына да білініп келеді”, – деген хабарлар қалың қабырғалы меніреу кеңселердің ұйқысын аша бастады.

Партияны істей жүрсе де, “ұры көбейді, ел құтырды” деген сөздерді жақсы болыстардың өзі де қастасын көрсетумен бірге начальник, жандаралдарға білдіргіштей бастап еді.

Аяғында қала бір күнде жандаралдың әмірімен сілкініп, партияға араласқан елдердің барлық болыстары мен партия басыларын шақырып алып, тергеу жасады. Дағдылы әдетпен қоқан-лоқы жасап, қорқытып, жалындырып, арада параға қалтаны да толтыра жүріп, партия басыларына: “Бітім табыңдар!” – деп әмір етті.

Оған көнбесе, болыс атаулы орнынан түсіп, партия басы атаулы елден кетіп, жер аударылатын болды. Баяғыдан осылай ұшықтаса, ел жуанындағы ет пен терінің арасында жүрген қымыз желігі тез кетіп, тез айығушы еді. Бұл жолы да сол ем болды. Барлық алысып жүрген партия басы араздар бір күнде үлкен жиын жасап, қалада басын қосып, көк қасқа сойып, бата қылып, Құдай, Құранды айтысып араздықты тастап, бітім тапты. Содан кейінгі кеңес ел ішінде қаптап кеткен тентек-тебіз, ұры-қарды тыюға аунады. Басшылардың бәрі де елдерінде бұзықтық молайғанын мойындарына алды. Енді бітім артынан ұлықтың тапсырған бұйрығы осы болғандықтан, тезінен кірісіп, партия болған елдерді еселестіріп, артық-кемдерін қайтарыспақшы болды да, ұрыларды жазаға ұшыратпаққа бел байласты. Батаның арты осы байлауға келген соң, жақында болыс-болыстың барлығы өз елдерінің ішінде билердің съездерін ашып, жаздайғы лаңның артын тазаламақ болды. Жарасбай соңғы кезде қалада болып, осы кеңестің жуан ішінде, байлаудың дәл басындағы адамның бірі болып, өзге жауларымен де, Сәтпен де татуласып қайтып еді.

Алғашқы татулыққа арналған көк қасқаның алды сол болған. Содан бері басшылар қырға қайтқан соң, қай болыста болса да, айт күні сияқты жақсылардың жапа-тармағай сабылуы басталған. Жағалай татуласу, бітімдесу, баталасу,

үсті-үстіне ақсарбас, көк қасқа, бірінің үйіне бірі келіп түсу, ағытқан қойдай жамырасу. Ала жаздай араздық тартыс үстінде бір-бірімен жұлысқан, тартысқан, сендей соғылысқан қалың ел болса, бұл күнде басшыларға татулық керек болған уақытта ел далада қалды. Ат үстіндегілер пәлені өздері бастап, елге өртті өздері әкеп тастап, енді өздері ғана татуласып, табысып жатты. Бұл уақытта керексіз болып қалған ел шаң қауып, адасқандай болып, көбімен үйіліп бөлек қалды. Үндемей мелшиіп қана отырып, басшылардың бұлтағына таңданып бас шайқады. Бірақ сонда да: “Алдандық, адастық, басшы қара жерге отыртып кетті. Босқа құтыртып жүр екен, бұл керексіз екен”, – деген сөзді сөйлеген де, тергеген де жоқ. Көріп шыққан ісі де, бастап жүрген басшысы да, өзі де құр ғана байлау-матау жоқ, жұмбақ қана сияқтанды да қала берді.

Енді осы табысудың артынан ашылатын съездердің уақыты жақындап қалған. Сондықтан жаздайғы қызудың үстінде астын-үстін кетіп, кезді жұмып жүріп істеп қалған қаталар болса, тезірек түзеуге кірісу керек. Кісілігіне, басына жаман ат келтірмейтін жақты ойлап, қиялап шығатын жолдарды табу керек. Сондықтан әр елдің жақсысы өз бастарына я өз жақындарына арналған біреудің дауы болса, оны съезге жеткізбей, алдын ала тексеріп, бітім беріп, тыныштық тауып жатқан заман еді. Соның орайына Жарасбайдың қайыны Досай аулы ез тұсындағы аразы Қалқаманмен табысыпты. Сол табысудың үстінде Қалқаман Бақтығұл әкеткен малын айтты да, кеше Жарасбайдың Бақтығұлға қадалып, айдынмен ысқырып отырып, аямай мал кесіп бергені сол еді.

Бірақ Бақтығұлдың сыбағасы бұнымен бітіп болған жоқ. Бір жылдан бергі кеңшілік, жылы шырайдың орнына қайтатын сый табақ жаңа ғана әзірленіп жасалып келе жатыр еді.

Оны жасатқан себеп көп. Ең әуелі жаздайғы партия қызуының үстінде әртүрлі жаманшылыққа батпандап кіріп қалған болыс енді ептеп қата басып, бойына жабысқан өсек-аяң, пәле-жаладан басын аршудың қамына өз бетімен де кіріспек болып еді.

Оның үстіне осы жолы қалада болған сапарында бұрыннан өзіне жақсылық көрсетіп, жең ұшынан жалғасып жүретін

ұлығы, сатылып келген дос болса да, марқамат періштесіндей болып, Жарасбайды оңашаға алып, бірталай сыр айтып, ақыл берген. Сондағы үлкен сөзінің бірі: Жарасбайдың үстінен: “Ұры ұстайды. Жаздай көп кісі аттандырды. Талай мал алды. Қолында Бақтығұл деген аты шулы ұры бар”, – деген өсектің барлығын айтқан. Сол хабарды білдірумен бірге: “Ұрыңнан құтыл, жазасын бер, бойынды аршы”, – деген.

Бұдан шығып, елге келгенде, ағайын ортасындағы сырласып жүретін жақындары да көп елдің Бақтығұл жүрісін үлкен аңыз қылып, өсек көбейтіп әкетіп бара жатқанын айтысқан.

Сыр үстіндегі хабардың ішінде: “Бақтығұлды Жарасбай ұдайы қолына ұстап, табысына ортақ болып, жемтіктес кісі қылып алыпты”, – деген өсектің барын да естіген. Соңғы кезде осындайдан да бір сескеніп, шошыңқырап қалған.

Және осындай күдік орайында Бақтығұлдың өзі де болыстың қырына оңай ілінгісі келгендей болып, бұл ауылға көп уақыттар қатынаспады. Сирек келетін болып, былтырғыдай шаруаны басқарып, септік тигізуді қойған соң, болыстың бәйбішесі де, Қайрамбай да, көрші-қолаңшы да Бақтығұлды бұрынғы Бақтығұлдай көрмейтін сияқтанды. Көбінесе бұның атын ауызға алмай, алса ұрлығын айтқыштап: “Болыстан жырылыққырап, саяқтап кетті. Кәпір, бұрынғы жаманшылығына қайтадан ынта-пейілімен ауған ғой”, – дей беретін болды. Бұлар қабаққа қарай басқан албасты сияқты. Соңғы кезде болыс пен Қоқыштың Бақтығұл сияқтыларға сырт қарай бастағанын байқап алып, істеп жүрген мінездері еді.

Бір пәленің үстіне тағы бірі жамалғандай Бақтығұлды кінәлауға соңғы уақытта бір сылтау тағы шыққан. Ол: Бүргендегі баяғы Қозыбақ аулының қасындағы бір көршілері жақында бір мал жоғалтып, соны тағы келіп Бақтығұлдан көріп, қадала бастаған. Бақтығұл бұл малдан аман еді. Бірақ “Соқыр көргеннен жазбас” деп: “Ұрлық болса, Бақтығұл ортасында шығар”, – деп есептегендей жаңағы жоқшылар бұған себепсіз келіп жабысып, артынан қалмай қойған. Жоқ іздеп келген кісі екеу еді. Өзінше айтарлық дәлелінің бәрін айтып, Бақтығұл арылса да, мыналар тоқтамай, шектен аса берген. Әрі-беріден

соң бұлар баяғы Қозыбақ аулы істеген істі тағы да істей алатынын ескертіп, жуандық көрсеткен.

Соған Бақтығұл шыдай алмай, пышағын суырып алып, екеуін жарамын – деп қорқытып, боқтап-боқтап аулынан қуып тастаған болатын.

Күзден бергі: “Бақтығұл өйтіпті-бүйтіпті”, – деген көп жаман аттың үстіне осы да келіп қосылған. Болыс мұндайдың бәрінің тұсында өз ішінде не сыр барын сыртқа шығармай, мықты ұстап жүріп, жұрт көзіне Бақтығұлды өз айыбымен күйетін кісі қылмақ болып, көбірек жамандауға салынып еді. Болыстың аулы болып Бақтығұлды сыртқа тебе сөйлейтін мінезді де осындайдан кейін тапқан.

Мұның үстіне Шегетіге мал төленді.

Соның артынан бірін-біріне өздерінің ішіндегі жайларын көп сөзбен таратысып айтатын әдеті болмаса да, қара қатын болыс ауыл жағынан күдіктенгендей болып, бір күні үйіндегі қатқан-құтқанын асып, Жарасбайдікіне сыбаға әкеліп еді.

Бәйбіше де, ауыл да күрең қабакпен сұлық сүре қарады. Қара қатын бұлардың жат сияқтанып қалғанын сезді. Сонда да әр нәрсені жағалатып, келісімен, болыс үйінің шаруасына араласыңқырап, бәйбішені “жеңеше” деп, жағынып, жорғалап көріп еді. Бәйбіше қасындағы күтуші қатындары, малшы-қойшысымен көбінесе мұны күлкі қылып мазактаңқырай берді.

Аяғында кетерінде Құралды былтырғыша осы ауылға тағы да әкеліп оқуға бермегін айтып, баласының: “Барамын”, – деп үйдің мазасын кетіріп жүргенін сездіргенде, болыс та, бәйбіше де жауап бермей, сөзін ескерусіз тастады. Қара қатын айласы құрып, дал болып үйіне қайтты.

Осы сияқты әр жерден шаң берген суық қабак, көңілсіз белгінің бәрі де Бақтығұл басына қарай үйіріліп айналып жатқан бір жаманшылықтың алды еді. Сонда осының бәрінің түп қазығы, негізгі себебі болыстың ішінде жатқан бір ғана қатал, жат саясатқа барып тірелетін.

Адаммен арбасу өнеріне жас күнінен көп салынып, көп қыр тауып жетік болып алған болыс, Бақтығұл жайына келгенде, әртүрлі ойлар ойлайтын. Ең әуелі бұны жаманшылықты қойған

жерінен қайта қайырып әкеліп ұрлыққа салған кісі өзі екенін іштей мойнына алушы еді.

Басында сол бетпен бірталай керегіне жаратып, өзі жүргізгенін де еске алатын. Бірақ жаз бойы сонымен келсе де, күзге таман айналғанда өз басына енді бұндайдан ептеп аяғын тартып тыйылу қажет деп білді. Ал “тыйыламын” деген кезде жаз бойы аты шығып қалған барлық ұрысымен бірге тоқтап, оларды да өзі қойған кезде қойғызса, онда ұрысы істеген істің бәріне болыс та іштен жауапты болып қалатын сияқты еді. Әрі ұрыны, әрі өзін арашалап шығу қиын.

Сондықтан күзге жақындаған кезде өзі тоқтағанда, іштегі ниетін ұрыларына сездірмей, олардың жүрісін өзі де сезбегендей бола қалған. Бірауыз сөзбен оларға ақыл да, тоқтау да айтпаған. Үндемей ақырын ғана өзімен-өзі болып, тыйылып отырып қалған. Кісімен көп алысқан, көп айлаға төселген болыстың мың да бір әдісі осылайша жата тастау еді. Бақтығұлдарға соны жұмсаған. Ұрылар бұл күзде болыстан емеурін болмаған соң, бұрынғы бетпен лақылдап, тоқтаусыз жорта берген. Бірақ ұрының қайсысы болса да, соңғы кездегі жүрістерін болыстан аулақ, өздері істеп жүрген іс қана деп түсінетін халде болды. Болыс саясатының шеберлігі ұрыларды, жұмыс басты болып, байқамаған кісі болып, жібін әдейі бос ұстап, жаманшылыққа өз бетімен бойлатып жіберіп, соны түбінде Бақтығұлдарға қарсы ұпай қылмақшы еді. “Бақтығұлдар болыс істеткендіктен ғана ұры болып жүрген жоқ. Бұл – тегінде жаратылыста тынымсыз ұры. Не істесе де, өз бетімен, өзі істеп жүр”, – дегізбек еді. Партия басылып, татулық басталмай тұрып-ақ, бір айдай бұрын дағдылы ептілік қырағылығымен, аңдысуға, арамдыққа шеберлігімен болыс осы мінезге мінген.

Оның үстіне жоғарыда айтқан ұлықтың да, елдің де неше алуан сұйық хабарлары, қорқынышты жаласы келіп араласты. Сол себепті соңғы уақытта болыс үйде де, түзде де жалпақ елдің биылғы жыл ұрлық, жаманшылыққа көп салынып кеткенін арман қылған кісі болып отырып, арасында ұрлықтан тыйылып жүрген Бақтығұл сияқтылардың да қайта құтырып кеткенін айттып, оны көп жамандап, шығара қуып, өз бойын арши бергіш болды. Жаманшылықтан тыйыла білмей, болыстың жақсы

үмітін далаға кетіргендігі үшін Бақтығұлды, кінәсін мойнына қойған болып, құрбанға шалу керек.

Өз басын халық алдында да аршу керек, жұрт жаласынан да құтылу керек. Сол мақсатқа жету үшін енді қандай жазаға ұшыратса да, обалсыз екенін айта беретін болды. Бір Бақтығұл емес, маңайындағы бірталай кедей-кепшік, жалғыз-жарымнан шыққан арты жоқ ұрыларды осылай қылып, жұрт көзінде өзгеріп, жаңғыру қажет болды. “Жарасбайға нені істесе де, партия істетті. Партиясыз заманда бұдан адал, бұдан әділ, жақсы жоқ”, дегізбек.

Соңғы кездерде көп инемен шабақтағандай болып, болыс жағынан Бақтығұлға келіп жүрген үлкенді-кішілі шаншулардың бәрінің түбінде жатқан шын сыр осы еді.

Осындай іштен іркілген бітеу жара сияқты дүмбілез, дұрдараз күйімен он шақты күндей уақыт өткенде, болыс ішінің съезі де ашылып қалды.

Бақтығұлға алғашқы күндерден бастап-ақ әртүрлі суық хабарлар жетіп жатты. “Съезд басында болыстың өзі де бар”, – дейді. Билер кісісіне қарай өлгенше қатал. Кесік үлкен. Шалқардың атқа мінген билері мен жақсылары болып, болысты ортасына ала отырып, ұрыны аямасқа қаулы қылыпты. Кеңесіп отырып, сыртынан 20 шақты кісіні тынымсыздардың есебіне шығарып, хаттап алыпты. Ішінде кім бар, кім жоғы белгісіз. Бірақ осыларға абақты кесілсе керек”, – деген хабарлар келді. Артынан екі-үш күн өткен соң, құн кесіліп қалғандардың аттары да естілді. Жаздай Бақтығұлмен бірге бірталай уақыт жүрген Жәутікке кесіліпті, тағы сондай болыс маңында жүретін үшеуді атайды. Бұлардың бәрі де жаз бойы болыстың қабағына қарай жүріс алып кеткендер еді. Бірақ арттарында сүйенері, тығылары жоқ еді. Шағатын, жоқтайтын да кісісі жоқтар, бәрі де – тақыр кедейлер. Бұл сергелден қандай жанды ілетінін байқағандай болды. “Басқанын қабаққа қарай басатын албасты екен”, – деп Бақтығұл ішінен сөзінді де, мұздап кетті. Дүние көз алдында асты-үстіне келіп төңкеріліп, құбылып түскендей болды. Былтыр Қозыбақ аулы сабаған соң ойлаған жүдеуі қазір де қорқытқандай болып, қайтадан есіне түсті.

Бұл ойды ерекше қатты ойлатқан себеп жуанырақ жердің кедейінен шыққан ұры болса яки өзі аттанып, не тиіссіз кісі аттандырып отырған бай ұры болса, тегіс аман қалып жатыр. Тергеуге де ілінбейді. Съезде отырған билердің өзі-ақ жең үшінен жалғасып, сырттан бітіріп жібереді. Оны да сезді.

Енді өзінің шіреті келе жатыр. Съезд басталғаннан бері бірнеше күн өтсе де, ұйқыдан, күлкіден, тамақтан да айырылды. Бөркін көзіне таман баса киіп алып, көп күрсініп, өңі сұрсұр болып, үндемей жата беретін болды.

“Қашан шақырту келеді?” – деп, ажал сағатын күткендей жүрегі күшті болып, ала қол билердің кәрін күтті.

Аяғында бұл хал ұзаққа созылған жоқ. Бір күні түс кезінде болыстың шабаршысы келді де, ертіп әкетті.

Қызылды-жасылды қылып, сәнмен жиылған жақсы үйлерде қалың көрпе, құс жастықтарға көмілген жуан-жуан билер, күндіз-түні семізді кертіп жеп, кекірігі азғанша майға бөгіп жатқан жақсылар. Бұл ар малына індет келген ауылдың иттері сияқты. Жоны шығып, құйрығын сыртқа салып, көз қызырып, құтырғандағыдай қанталап, қауып түсетін сияқты түр көрсетеді.

Тегіс семізбен бітім жасаған, арыққа рақым да, бітім де жоқ. Бақтығұл әлі құрығандай ақырын ғана сәлем берді де, сүйретіле келіп, босаға жақтан орын алды. Жылы шыраймен қарайтын, аман-жаманды сұрайтын бір кісі жоқ. Көзімен билерді жағалап қарағанда, араларында отырған бұрынғы жақын таныс билерді көрді. Сәрсен кәрия отыр. Бұдан басқа жазды күнгі партия жігінің тұсында Жарасбай жақта болып, Бақтығұлға өз кісісі сияқтанып жүретін тағы бірнеше билер де бар екен. Бәрі де, керек десе, сәлемін де алмайды. Көздеріне көзі түсіп, амандасайын деп еді, шетінен мойындары сыртқа қарай бұрылады. Аманын естімейді. Әдейі байқамаған кісі сияқтанады. Өзге-өзгеден бұрын Жарасбайға жақын жүретін, қай заман да болса, соған тарап кісілер әсіресе бұған сызданып, сұрлана қарайды.

Бақтығұл өз-өзіне: “Желдің арты қай жақтан екенін білген шығарсың”, – деді. Бірақ осыны сезумен қатар көңіліне де, бойына да бір ерекше жеңілдік бітіп кеткендей болды. Өзіне-өзі: “Неден болса да, ақпын, менде айып жоқ”, – дегендей неше күннен бергі түнеріп жүрген ішінде қазір масайрап ашылған

бір жарықты тапқандай болды. “Қара болсам, өзге қараласын. Нақ сендер қараласандар, көріп алармын. Құдай-ақ та, мен не болсам, сен де солсын”, – деп ішінен дауласып кеткендей болды. Ұзын мұрты тікейіп, түгін сыртына теуіп алды.

Жалғыз-ақ көңілінде бір күдік бар. Онысы: “Бұлар тергегенде Жарасбайға ақылдаспай кеткен соңғы замандағы жүрісімнен бірдеңе тауып, соны жамылыш қылады ғой. Әйтпесе не салсаң да, қыңқ етпей-ақ шыдар едім”, – дейді. Осы ой күдіктендірсе де, ішінде бұған қарсы болмашы бір жұбанышы тағы бар. Өйткені соңғы кездегі алған малдарынан шыққаны жоқ болатын. Болыстан аулақ істеген істі алысқа шырқап кетіп ұзақтан тартып еді. Сондықтан бұл күнге шейін іздеп келген сұраушы, қуғыншының бірде-бірін көрген жоқ-ты.

Осы күдіктің үстінде отырғанда тергеу басталды.

Басынан-ақ іс Бақтығұлдың тілеген бетінен шықты. Мал сұраушы Сәт пен Ораздың кісісі екен. Сол билердің үйінде, жақсылардың тап ортасында отырған семіз сары кісі Бақтығұлдан мал қуушы даугер болып шықты. Әңгіме алғашқы барымтадан кейін бір рет Бақтығұл жалғыз барып, алып қайтқан бес жылқының жайы екен.

Әуелі даугер сөйледі. Билер қырланып, қақырынып, түстерін суытып алып, айыпкерді оңды-солды қаға бастады. Бірақ бұлар қаншалық қоразданып, қанатын қомдап келгенмен, Бақтығұл сасқан жоқ та, жалтарған жоқ.

Екі-үш айналған соң: – Жасырмаймын, алдым, – деді.

Жұрт басында үндемей қалды. Жарасбай жағының біреуі үндемеген қалпында томсарып отырысты. Сол кезде ертеден көп ақылмен, нұсқаумен дайындалған болу керек, қарсы беттің аласа бойлы, тік мұрт қызыл биі сөзді іліп алып: Неге алдың? – деді.

Бақтығұл мұрт астынан жымиды да, нығыз пішінмен: – Партия болған соң, алдым, – деді. Ымы-жымы бір билер тегіс ажырайып, тікейіп қалды да, кейбірі мысқылдап, кекетіп мырс етісті.

– Бұл сорлы партияның қолжаулық болмайтын жері болсайшы. Сен екеш, саған да келіп, бір рет ат сауырын беруге жарады-

ау, – деп қызыл би кекетіп жымығанда, өзгелері де соның бетін қостап, монтаны пішінмен жымың-жымың етті.

– Ораз бен Сәтте сенің қандайлық партия кегің бар еді? Екеуің тең дуан тартысында бастарың бір жерге сыйыспай шығып па еді? – деп тағы кекетті.

Өзім тартыспасам, елім, жақын көрген басшым тартысқан шығар. Ер қарасы болып, мен де біреудің соңына еріп, сойылын соққан шығармын.

Сонда сен ненің орайы деп Ораздың бес жылқысын алдың? Ел келесін, басшылар тартысын былай қой. Олардың сөзі бір бөлек. Олар өз жайларын жеке сөйлесіп, бітім табысып жатыр. Сен оларды бұл жерге қабаттама. Оны саған әдейі еске саламыз. Сенің: “Басшы қылдым”, – деген кісілерің бұл бес жылқыдан бойын аршып, мына жоқшының көзін жеткізіп шығып отыр. Бес жылқыны сен өзің алдың да, өзің пайдаландың. Осыған не айтасың? – деді.

Мен бірді алайын, онды алайын, бесті алайын – бәрін де өз кегімді қуып алғамын жоқ, емеурінмен алдым. Алғызғанды алыстан іздемеймін. Тақ мына отырған Сәрсен мен ана отырған Қоқыш-ақ. Бұл жазғы мен істеген істен бойын аршып кете алмайды, – деді.

Қоқыш бұл үйге жаңада келіп отыр еді. Бақтығұл сөзіне қарсы қамшысын қолына білеп, салмақтап отырып, ұрыға тесірейе қарап:

Партия жөнімен алынған барымта, тартыс – бір басқа. Ол сөздің түйіні саған келген жоқ. Құр беталды өз бәленді жұқпайтын кісіге жұқтырамын деп, шапшыма! Білдің бе? Ұры сенсің, мен емеспін. Жеген сенсің, мен емеспін. Өлер болсаң, Сәрсен екеуімізге қақтықпай өл, бұл жұмыс барымтаға да, партияға да жатпайды. Басы ашық ұрлық! Бұл бізге ғана емес, Жарасбайға да жармасар. Маған болыс: “Осы сөзді айтып кел”, – деп әдейі жіберді. Міне – ұрың, әне мойнына алып отырған ұрлығы! Ендігісін өздерің біле бер, – деді.

Бақтығұл күйіп кеткендей болды. Айыпсыздың ызасы сияқты ызамен ызасы бойын кернеп кетті. Көріп отырған жәбір-жапасына, жалғыздығына, өзіне-өзінің жаны ашығандай, көзі жасаурап, тамағы кебірсіп, аузына сөз түспеді.

Бұл кезде билердің жүзі көрінеу тұрған қиянатты әдейі арсыздыққа жеңгізіп, арам жолды ақтың үстіне, не айламен болса да шығарамыз деп жұмылып, қарайып алған сияқты еді. Сөз біткен сияқты көрініп, мың батпан жауыздықты ұятсыз, арам, қалың кеудемен өрге сүйреп жөнелді. Бақтығұлға кесік айтуға жақындап қалды.

Бақтығұл жаңағы қалпынан бой жиып, оңала алған жоқ. Дауды қойды да, ендігі соңғы айтқан сөзі: – Егер осы Қоқыш сөзін Жарасбай да айтқаны шын болса, арманым жоқ! Өртеп жіберіңдер. Бүйтіп итшілеп жүрген тіршіліктің бұдан былай маған бес тиынға да керегі жоқ. Жалғыз үй – Сарымен ешкімнің де тобы көбеймес. Келді-кетті, бір жалғыз кедей. Оған кімнің ... қисайды? Осы жолда өліп-ақ кетейін. Мені жықпасаңдар, абұйырларың орнына түспейтін болған ғой. Жақсы бастарыңды жаман атқа ұшыратып жүрген жалғыз былғаныштарың мен болғанмын ғой. Не көрсем де, сенгенімнен көрген шығармын! Құрбандық мен-ақ болайын. Бірақ қоймаларыңды көрдім. Керегі жоқ, жарайды, – деп, көзіне жас алып, буынып кеткендей болып, сазарып, түрегеліп жүріп кетті.

Үйдің іші аз үндемей отырып, артынан қайта сергіп, кесік әңгімесіне кірісті. Бақтығұл сыртқа шыққанда, жанынан жотасын беріп, үш-төрт жуанмен бірге көлденең өтіп бара жатқан болысты көрді. О да сәлемін алған жоқ. Мықты болыстың нығыз, арсыз, жуан жонын көріп тұрып, сыртынан тістеніп: “Қап!” – деп, ернін шайнады. Жүрегіне у төгілгендей болды.

Бұл уақытта шабармен қайта шақырып, үйге кіргізді. Билер бес қараға бес жуан қара кесік айтты да, артынан үш жыл абақтыны бірге кескізбек болды.

VI

Арада екі жұмадай уақыт өтті. Бұл кезде Бақтығұл елден, жұрттан безіп шығып, тау ішінің жайын тағысы сияқтанып жүрген қашқын.

Болыстың съезінде сатымсақ билер істеген билік сол күні орнына келетін болып, билік артынан Бақтығұлды жібермей ұстап, тұтқын қылуға айналған. Бұл жолы съезде уезд, ұлықтар: “Ұрыны тый!” – деген әмірді күшті қылып айтумен бірге құн

кесілетін, айдалатын ұрылардың жаза мөлшерін де билер, болыстар белгілеуге ықтияр беріліп еді.

Сонымен билікті айта сала қолма-қол болыс шабарманы Бақтығұлды билер үйінен ертіп шығып, ұрыларды қамап жатқан үйлеріне қарай алып жүрген. Бірақ абақтыға салып, тұтқын қылып ұстату қырдың әдетінде жоқ жаза да, оны істеймін деген болыс, билер де көңілдегідей қылып орташа келтіре алмайтын. Ұрыны сенімсіз көріп: “Қашып кетеді”, – деп аяғына кісен салушы еді. Сол кісен шабарманның қолында жоқ болды және барлық түсіне, жөніне қарағанда, бұл Бақтығұлдың кісі құрлым көрмейтін әлсіз, жөндекілеу жігіті еді. Өзінде асынған қару да жоқ еді. Алдында билік үстінде не дерді білмей есі шығып, Бақтығұл тысқа шығып, енді мына жігіт аяғына кісен саламын деп қамданып жүргенде ғана өз жайының шынымен бұзылып, жат түрге ауысып бара жатқанына жаңа ғана ұққандай болып, қазір сол жерде-ақ көнбей қашуға ниет қылды. Осы ниетін жаңа ғана ойланып, бекініп болған орайда шабарман: “Осылай тұра тұр”, – деп жүгіріңкіреп болысқа тігілген үйге таман кісен іздеп жөнелді.

Сол уақытта Бақтығұл саспастан аяндап билер үйінің жанында тұрған атына мініп алды да, үй-үйдің тасасымен желіп жүріп кетті. Артынан шабарман шығып, “аһу!” деп, жұртқа жар салып: “Қайда кетті, қайда кетті?!” – деп, бос қарбаласып жүгіріп жүрген кезде, Бақтығұл ауылдың жанындағы кезеңді асып, жортып отырып келіп жартасты өзекке түсіп, содан тастастың арасына кіріп, тауға шығып, адастырып кетті. Осы сағаттан бастап Бақтығұл қашқын болды.

Өмірінде ұрлық сияқты сұйық жүріске алғаш араласқаннан бүгінгі күндерге шейін көп заман өтсе де, бұдан бұрын еш уақытта қашқын да болған жоқ. Артына түскен қуғынды да көрген жоқ еді. Өйткені жалпы жыл саны көп болғанмен, әр кезде ұзақ заман салынып үзбей істеген ұрлық жоқ. Бірде жиілетсе, артынан саябырлатып, көп заманға шейін үзіп те кететұғын. Ақыры былтырдан бері Жарасбайдың жақындығына буланып, соның бір күнгі жылы шырайына сеніп, семіріп қалып, аяғында бұрын ілініп көрмеген, көрмесем деп тілеген жаманатына еріксіз келіп басы соғылды.

Аз күн өтсе де, Бақтығұл қашқындықтың сұрықсыз, жат пішінін әбден көріп, басынан бірталайды кешіріп қалды.

Съезд басынан қашып шыққан соң, болыс сол күні тыным тапқызбай іздеткен екен. Кешке шейін маңайды арылтқанмен, таба алмапты. Бұл уақытта Бақтығұл жолға бөгелместен, аулына тура тартып келіп, қатынына қысқаша жайды айтып, киім-кешегін алып, астындағы жиренді тастап, жүйрік құланы мініп, шиті мылтықты барлық оқ-сайманымен мойнына салып алып, кешке ел көзіне көрінбес үшін белгілі қора тасқа бекініп отырған. Мұнда, бір жағынан, қарауыл қарай отырып, екінші бітірген жұмысы: үйінде қатынына тары-талқан түйгізіп жатыр еді. Және өзі қора тасқа бір тоқтысын алып келіп, соны сойып, жарты етін қатын-баласына тастап, жартысын өзіне азыққа арнап бұзып, тұздап, қарынға салып алып еді. Кешке ымырт жабыла қатыны талқанды алып келген соң, бұдан былай қанша уақытта келетінін айтпастан: “Құдайға тапсырдым”, – деп, қош айтысып, құла атқа қосып, бір семіз күрең атты қосарына алып, тауға қарай тартып берген.

Қара қатын бөтен еш нәрсе айтпастан: “Келіп-келіп, аяғы бұған жетті ме? Құдай төбеңнен ұрғыр, Жарасбай! Осы қылғаның өз басыңа келсін”, – деп, байы көз ұшынан жоғалғанша артынан қараңғыға қарап тұрды да, мұрнын қайта-қайта тартып, ет салған қапты арқалап үйге қайтты.

Сол күні түнде болыстың қуғыншылары келді. Таба алмады. Қара қатыннан ешбір дерек ала алған жоқ. Ол: “Таңертең кеткен”, – дегеннен басқа түк хабар берген жоқ. Не болғанын аңқаусып өздерінен сұрады.

Болыс Бақтығұлды қырына алып, жазаламаққа байлаған соң, не де болса, оның елде еркіншілікте жүрмей, барарына тезінен бармағын тілеп еді. Сондықтан алғашқы күннен бастап осы соңғы уақытқа шейін тыным таппай, талай жерден талай түрткі салып қуғызып келді. Қуғыншыны жердің жөнін білетін, тас-тасты көп аралаған аңшыны яки ұрыны қосып беріп те жіберетін болды. Бірер кісі емес, бес-он кісі Бақтығұл қашқаннан бері қарай үнемі ат үстінде болып, тыным алмай, тау-тасты сүзіп жүр. Бірақ бұл күнге шейін Бақтығұл қолдарына түспей келді.

Алғашқы қашып шыққан күннен бастап Бақтығұлдың ойы ылғи абақты жайында болатын. Өмір бойы жаны шошып қорқатын, “Содан сақта” – деп тілейтін жалғыз қорқынышты дұшпаны енді желмая мініп, Құламергенді қуған ертегінің жалмауыз кемпіріндей қадалып, түйіліп, бұның соңына түсті. Күндіз-түні бір күдік, бір қауіп жүрегіне оқтай қадалып, қабағын ашқызбай, ас татырмай, ұйқы ұйықтатпай, иығынан басып, салбыратып бара жатты. Кейде арты қаптап келе жатқан өрт сияктанып яки дүниені жалмап, жапырып келе жатқан тасқын сел сияктанып көрінетін. Түсіне ояуы, ояуына түсі араласып, әрқашан арт жағынан аузын ашып жұтқалы келе жатқан ажалды сезіп тұрғандай күйлер көбейді.

Сол қорқынышты ажал – абақтының шойын есігі қараңғы тас қабырғасы сияктанатын. Ерте күннен жайын мінезді жабайылықпен қорқатын әдет бұл күнде ұйықтап жатқанда да селк еткізіп, шошытып оятатын ерекше дерттілікпен араласқан аурулы қорқынышқа айналды. “Бостандықты, тіршілікті темір тозақтың ішіне салып, тірі шығармын”, деп ойлаған жанның көрген күні бар болсын. “Одан өлім артық: Бәрібір бұ да өлім. Және орыс қолында кез болған өлім! Ләнет, ләнет болсын бұл күйге, бұл күнге”, – деп ертеден қара кешке осы сияқты бір қараңғы суық түсті қара үңгірге оймен телміріп қадалып алып, соның албастысынан бойын босатып ала алмай қойды. Қуғын жиілеген соң жаңағыдай жат түсті абақтымен қатар тұрған Әзірейіл Жарасбай болды. Оның да жуан жотасы, суық түсі әлгі ажалды бұның артына көздеп салып, тыным таппай қуғызып отырған мың да бір дұшпаны болып саналды.

Осындай күшті, жуан жаулардың, бір күн болмаса, бір күні уысына еріксіз түсіретінін ойлағанда, Бақтығұл іш құса болып, алағызып, тұншығып кеткендей болушы еді. Бірақ ес жиған уақытында бойын билеп өз-өзіне қайрат бергенде: “Не қылсам да, ұстатпаймын. Қолыңа тірі түспеймін. Қашамын-қашамын. Қашып жүріп өлемін... Егер тіпті болмай бара жатсаң.., Жарасбай, көремін!..” – деген байлауға келетін.

Болыс он бес күннен бері тыныштық алған жоқ. Әлі де Бақтығұлдың соңына шам алып түскендей болып келеді.

Соңғы кездегі қуғын әлденеше жақты болуға айналды. Бір жағынан, он шақты кісіні, қолдарына мылтық сияқты қару-жарақты сайлап беріп, күндіз-түні тау-тастың барлығын кезгізуден басқа тау ішінде отырған елді де бұның соңына салмақшы болды. Бірталай елді салып та қойды. “Кімдекім Бақтығұлды көрсе, я ұстап берсін, яки хабар қылсын. Ол ұсталмаса, тыныштық болмайды. Қаладан отряд шығады. Лауымен, сойысымен сол елдің өзінің мазасын кетіреді. Оның үстіне: “Ұрыны, қашқынды сүйедің” деп, жазаға ұшыратады”, – деп, үстінен құс, астынан ит жүгіртіп, момын елді, не қылса да, Бақтығұлға жау қылатын болды. Осы сияқты қорқытқан қокан-лоқыдан басқа жаңағы елдің арасындағы көңіл жетер, тіл алар деген ауқатты, әлді кәрия, пысықсыған атқамінер болса, солар арқылы, сәлеммен де асылып, салмақ салып жатты.

Сонымен аз күнде Бақтығұлға қалың таудың іші де соншалық мықты, сенімді пана болмайтын сияқтанды. Енді, не де болса, көпке сенбей, көп жерге қонақтамай, барды берсе де, бір жасырын орынды тауып алып, соны мекен етуге тура келді. Екінші: жау көп, аямайды, қуғыншылардың қарусызы жоқ. Бұл болса әрі жалғызбас, оның үстіне сүмбемен оқтайтын жалғыз ауыз кара шитіден басқа сенімді қаруы да жоқ.

Өзгеден бұрынғы бір қиыншылық осы еді. Қашқын болған соң, ат-сайман көңілдегідей болмай болмайды. Әйтпесе, қашып, қорлыққа түсуі де керек емес. Соны алғашқы күннен көп ойлап, мықтап ескерген Бақтығұл бүгін ғана мұратына жетіп, қолына сенімді қару тиіп еді.

Қазір мұның қойнында жаңа ақ алтатар, мойнында сенімді жақсы бердеңке бар. Бұлар көп жүргізді, бірақ шығынсыз түсті. Өйткені екі-үш жыл бұрын жорыққа аттанып жүрген кезінде Бүргеннің бір кәрі ұрысымен достасып еді.

Ол бүгінгі Бақтығұл сияқты екі жыл бұрын қашқын болып, басынан көп бейнет кешіріп жүріп, аяғында бір жылдай абақтыға жатып шыққан. Соның қашқын болып жүрген уақытында талай рет астына ат, үйіне сойыс сияқты қажетін Бақтығұл сұратпай-ақ атқарып, ерекше достық істеген. Кәрі ұры: “Кезі келгенде, өтермін”, – деп серттеніп еді. Жақында

соған Бақтығұл барған соң, екі сөзге келмей, тығулы жатқан қаруларын көп отымен шығарып берген.

Кеше соны алып, Талғар басында тау ішіндегі бір ауылға түнде келіп қонып, бүгін өзенді өрлеп өзінің сенімді көретін бір жалғыз үйлі кедейінің аулына келе жатыр еді.

Түнде қонып шыққан аулы бұған сенімді көрінбеді. Келген жерден көрсеткен қабағы болсын, түндегі үй ішінің жыбыр сөздері болсын – бәрі де бұдан жасырған бір сырдың барлығын сездірген. Соны байқаған соң бір ұйықтап оянып, таң ата ауыл тұрмай тұрғанда, атын ерттеп мініп алып, ешкімді оятпай жүріп кеткен.

Бұрын бұл ауыл Бақтығұлға жаны ашығандай жылы жүзбен қарсы алатын болса, енді артынан жылан жүріп кеткендей суынып, сызданып, ішінен жаттық жиып қалыпты. Бір бұл ауыл емес, бұл өңірдің талай аулы-ақ солай болуға айналған. Бақтығұлдың ішіндегі уды молайтуға бұ да бір себеп сияқты болды.

Жер-дүниеден пана тапқызбай, әлемге жаманатты қып көрсетіп, қайда барса да, жексұрын болсын деп, тор жайып отырған – Жарасбай. Қалың биік таулардың арасында ит тұмсығы батпайтын жыныс қалың қарағайды аралап келіп, Қызылтастың тұмсығына ілінді. Етекте сайды басына көшіріп, асау Талғар ағып жатыр еді. Қызылтастың арғы астында ендігі жалғыз сенімді аулы – Қатубай деген бар. Сонда барып шай ішіп, жылынып, жан-жақтан есіткен хабары болса біліп, әдет бойынша тағы да тауға кетпекші еді.

Әуелі баспалап қарап, ауылдың сыртын байқады. Бөтен ат, бөгде кісі жоқ сияқты. Содан соң аяндап келіп аттан түсіп, құланы белгілі екі есігі бар аласа қораның ішіне апарып байлап, үйге кірді.

Бұл тауға қашып келгеннен бергі Бақтығұлдың көп жата-тын, өз үйіндей көретін ең сенімді жатағы осы болатын.

Қатубай үйінің барлық жаны – төрт адам тегіс үйінде екен. Қатубай үйде қалған Бақтығұлдың шитісімен бір елік атып алып келіп, соның жылы-жұмсағынан қатыны қуырдақ қуырып, шай қайнатып жатыр екен. Тынысы еркін өмірдің жылы үйшігі – қазанаспада маздаған оты, ыстық шайы, шыжыл-

дап жатқан жайлы иісті қуырдағы Бактығұлдың жалғызсырап, тоңазыған көңілін, бір мүйнетке болса да алаңдатып, жылытып жібергендей болды.

Қатубай жасы елуге таман келген момын, адал кедей еді. Сақалына ақ араласқанына бес-он жыл болған, қазірде бурыл. Түсі момындыққа бейім, жылы шырайлы. Алғашқы алған қатыны он бес жыл бұрын өлген соң, осы екінші қатынды алған. Содан туған 12 жас пен 10 жаста екі баласы бар. Қатыны дөңгелек толық денелі, қызыл жүзді, жалпақ сары қатын. Бет пішіні еркекше кесек, айрықша бауырмал, көңілшек. Аңқаулау, адал, жақсы мінезді көрсететін ажары бар еді.

Балалары кедей жүдеу үйдің ішінде өссе де, әке-шешелерінен момындық пен тазалықтың сүйкімді үлгісін алған жақсы балалар – Мұқаш, Жұмаш.

Бұл үй Бактығұлмен бұрын айқас болған, таныстығы мол үй емес еді. Қалың елдің шетінде, иесіз тау ішінде отырған жалғыз үйлі момын кедей, азғана ешкі-лағы, азын-аулақ қарасымен қанағат қылатын да, тұзақ, тор құрып, ұсақ аңды аулап, андасанда тауешкі, елік атып, аң етін азық қылатын.

Бактығұл елден безіп, тау ішін кезіп жүріп, бір күн түнде тау арасына далаға қонамын деп келе жатқанда, қараңғыда шыққан отын керіп, осы үйге келіп түсіп еді. Сонда да осы қазіргі сағат сияқты жылы ұяның ажарын көрсеткен.

Өзі аралап қонып жүрген елдің ішінде ең бір жайлы, жылы үйдің іші осы сияқтанған соң, Бактығұл сол түнде Қатубайға барлық басынан кешіріп жүрген жайларын айтқан.

Үй іші тегіс жаны ашып, барын беріп күтіп, болысты да, орысты да қарғап-сілеп, көздеріне жас та алған.

Бұлар: “Бұл елдің, әйтеуір санында бармыз” дегені болмаса, болысын да, байын да, жақсы-жаманын да білмейтін. Білейік деп талпынып, ізденбейтін де. Жаз егіні, қыс малымен, егінімен болып, өзгенің желігі, қыдырысы, біреуді жағалап сөз қуғаннан әрдайым аулақ болатын, ондайды сүймейтін.

Иесіз таудың ішіндегі жалғыз үйлі кедей, сол түндегі момын сұр жалғыздық тіршілігіне қанағат қылып, ошақ басының жылылығында, сол ошақ ауданындай кішкене, сүйкімді ауданда өмір сүріп, соған қанағат етіп күнелтуші еді.

Бақтығұлды үйіне сақтап, пана болуды қауіп көрмеген. “Басыңа күн туған азамат екенсің. “Жалғыздың жары – құдай”, – деген ғой. Бірде болмаса, бірде: “Сондай бір кемпір-шал бар еді-ау”, – деп есіңе аларсың. Осы үйді өз үйіндей көр де, жата бер. Жауыңнан құлақтас болып тұрармыз. Мына балаларымды ініндей көр”, – деп, көп-көп жұбату, достық сөздерін айтқан.

Осы түннен бастап Бақтығұлдың бұл үй ең сенімді досы болды да, Бақтығұлға да үй іші өздерінің бір азаматы, туысқаны сияқты қарайтын болды. Екі-үш күн бұрын Бүргендегі кәрі досына кеткенше, көбінесе Бақтығұл осында болатын. Бірақ күндіз отырмайтын. Ерте кетіп, түнде кеш келеді. Сондықтан бұл ауылды мекен қылып жүргенін әзір ешкім білген жоқ-ты. Бақтығұл күнде бір үлкен аң атып әкелетін. Үй іші соны азық қылушы еді. Бұл соңғы кеткеннен бері төменгі көршілес ауылдардан Қатубай көп сөз естіген. “Бақтығұл деген бір қашқын бар”, – дейді. Болыс: “Соны ауылдарына жолатпасын. Көрсен, хабар қылсын яки ұстап берсін”, – депті. Осы маңдағы елге де хабар айтыпты дескен сөзді де есітті. Бірақ үндеген жоқ. Елеген жоқ-ты. Кешегі күні Бақтығұлды іздеген қуғыншылар төменгі ауылдарда топтанып жүргенін де көрген.

Бұл маңайға олар бұрын бүйтіп ұзап келген жоқ еді. Тек бір сыбысты естіп, біреудің хабарымен келсе керек. Бақтығұл келіп, қуырдақ пен шай ішіп отырғанда Қатубай мен бәйбішесі соны айтты да: “Қарағым, сақ бол. Кездесіп қалар”, – десті. Бақтығұл бұл хабарды естіген соң түндегі ауылдың өзіне көрсеткен шырайын еске алып: “Қуғыншыны солар көзеп жібере ме?” – деп қауіп ойлады да, шайды тез ішіп атқа мінді.

Әрқашан ауылдан шыққанда, елсізге бет алып, өзенді жағалап, тауға тартып кетуші еді. Сол әдетпен төмендегі бір тік тасты бетті қиялап отырып, Талғар суының жағасына келді.

Алыстан мен мұңдалап азынап, сатыр-сұтырымен сайды жаңғырықтырып ағатын Талғар қасына келгенде, барлық асау, суық түсімен жанды шошытады. Биік таудың өр кеудесінен қадімдік қалың мұз, ақ қарынан шағын жартасты, мұздарды жарып, ылдифа қарай ағатын. Сол жолында кейде шапшып, құтырып, кейде бүктетіліп тулап, ойнақ салып кетеді. Жайын суық қайрат иесі құла судан Бақтығұл көзін ала алмай, жар-

тасты жағалап келе жатты. Жаздыгүні бұл су бұдан да күшті, бұдан да мол болып, ақ құла болып ағады. Қазірде күз болған соң, шарасы кеміңкіреген сияқты. Бірақ сонда да бұл еш жанға өткел бермейді. Әлі де жыны жетеді. Түбіндегі кесек-кесек жұмыр тастарды осы күнгі ағынының өзі-ақ сатыр-сұтыр айдап, біріне-бірін қажастырып, соғыстырып жатыр.

Қазіргі Бақтығұл келе жатқан жері – Талғардың сайды құлдап, тар шатқа тығылып, тік еңісті суық дыбыспен қуалап ағатын жері еді. Қазанда қатты қайнаған судай өне бойымен түгел бұрқылдап қайнап жатқан сияқты. Ұзақ бойы түгелімен бұрқ-сарқ етіп тасиды. Талас салып жарысып, екпіндеп жөнелген жік-жік ағын, бұйра-бұйра толқындар жүз жыланның сумаң қағып жарысқанындай, өрттен, қуғыннан қашып дүркіреп жосыған көп жайынның жөңкілуіндей. Шаттың аяғы – тік біткен мұрыншақ тас. Шың тастың ішінде, биік құздың арасында иіріліп аққан су бір-бірден екіншіге қарай шыққанда, тау қойнынан шыққан құсықтай ақтарыла жөнеліп, екінші мұрыншақтан бұрылғанда, жер тесігіне сүңгіп құйылып жатқандай болады. Қалың биік, алып жартас бір орнына сіміріп жатып, жер астына әкетіп жатқан сияқты көрінеді. Мұрыншақтан аса беріп асау су белгісіз болып көрінбей жоғалып жатыр.

Бақтығұл Талғарды қысып тулатқан шаттан озып, жоғары жайдақ жерге таман шықты. Бірақ бұнда да тентек су өткел беретін түрді көрсетпейді. Ішіндегі қазандай-қазандай кесек тастарға екпіндеп кеп соғып, ытқып аққан толқынды ағын әлі де басты айналдырады.

Талғардан көпірсіз жерден ешкім өтпейтін болса да, Бақтығұлға тегінде арғы бетке тығыл-таяндау уақытта өтіп жүретін бір оңайлау жерді біліп қою керек еді. Өзенді сонымен жағалап көріп еді. Бірақ жақында ондай жер кездесетін сияқты емес.

Осымен алданып өзенге ғана көз салып келе жатқанда, құла ат алдыңғы жаққа қарап елең ете түсті. Бақтығұл жалт Карағанда, жарты шақырымдай жердегі бір мұрыншаққа бірекі атты шығып қалған екен. Жай кісі емес. Қолдарында ағашы бар. Аттары жарау. Жолда тоғай мен тастақ төбелер бар еді,

Бақтығұл тез ғана бұғып төменірек түсті. Сол кезде арт жағында төмендегі бір мұрыншақтан қарауылдап тұрған төрт-бес кісіні тағы көрді. Олар бұны көре сала айғайлап жіберіп, шауып келе жатты. Алды-артын қамап алған сияқты. “Болар жері осы”, – деп мөлшерлегендей алдынан тосқауыл қойып, артынан қуғын жасамақ екен.

Өзен бұндай жерде қауіпті тор сияқты үлкен кесел шығаратын болды. Тығыршыққа қамалып қаша алмай қалатын болды. Жалғыз жалтаратын беті өзеннен бүйрек жаққа қашу болар еді. Бірақ оны қуғыншы қазір келіп, кесіп алатын болды.

Жаулық пен қатер құшағына қаусырмалап қысып келе жатқандай көрінді. Көп ойлануға уақыт қалған жоқ. Жалғыз үміт сол болды. Не Талғар өткел беріп құтқарады, не жұтып құтқарады. Әйтеуір, дұшпанға жоқ. Осындай не өлу, не құтылу сияқты бір-ақ қана түйіннің үстіне келді де, құла атты қамшылап келіп, Талғардың тасқынына қойып кетті.

Өзеннің ар жағына аман өтсе, қауіптен құтылады. Өйткені ар жағында жау жоқ. Ол жақта ел де жоқ, иесіз болатын. Қаншалық көзі қызығып, өшіккенмен, қуғыншы Талғар өтемін деп, өктемейді. Тіпті өтпек болса да, бір бет ашық, Бақтығұл қашып құтылады. Өзен суы Бақтығұл түсе қалған жерден құла аттың жалпақ тізесінен келді. Ішінен: “Я құдай, я аруақ!” – деп, не де болса, жылдам бастырайын деп, Бақтығұл құла ат ойландырмай тебініп берді. Азырақ жүріп барғанда, толқын қолтыққа келді. Дүние шыр көбелек айналғандай, біресе құлдырап жүгіріп аласұрып ашыққандай. Шапшып, секіріп дыбысымен жер жарып, басты қаңғытқандай. Құла атты қолтыққа ілінген соң-ақ бетінен жалтартып, төмен қарай қағып әкетіп бара жатты. Сонда да иесінің қысылғанын сезгендей барын салып, қарманып келе жатқан жануар көлденеңдеп ілгері қарай ұмтылып келеді. Кейде омырауға соғып жіберген толқын құлатуға айналып, еңсеріп кетсе де, көзі шатынап, екі құлағын қайшыландырып, оттай ыстық қайрат жиып, жан айласын істеуден жаңылмайды. Су үзеңгіліктен асты. Толқын үсті-үстіне соғады. Ат малтуға салды. Енді қатты ағын шапшаң ағыза жөнелді.

Бақтығұл ат ағып жөнелген соң-ақ өмірден үмітін үзді. Әлдекімге: “Қош!” – деді. Көзінен бір тамшы ыстық жас та

ыршып кетті. Жалғыз жалынды арман сияқтанып: “Өттең, жалған-ай!” – деген бір ғана ащы күйік тілі шықты. Сол кезде құла атты меңдетіп, билеп алған жуан толқын екпінімен алып келіп, жолдағы үлкен тасқа соғып жіберді. Сол жағында ажал тосқауылындай болып, су астында күмпііп жатқан қазан қара тасты көргенде, Бақтығұл: “Енді біттім!” – деп еді.

Бірақ соғып қалғанда, құла ат жығылып аунап түскен жоқ. Аяғын қайта басты. Тасқа кептеліп тұрып қалды. Сол уақытта жағаға екі-үш адымдай жер қалған екен. Құла ат тәлтіректеп, есінен айырылып жығылуға айналған уақытта Бақтығұл “а, құдай!” деп айғайлап жіберіп, аттың жалынан басып секіріп кетті. Жағаға жақын барып түсті. Сонда да су белден келеді екен. Дөңгелек айналдыра жөнелді. Ағызып кетті. Аяғы андасанда жерден бір тиеді.

“Енді кеттім-ау!” деп, қолын алды-артына қарманып, қалбақтап келе жатқанда, қасында серең-серең етіп аударылып түсіп, келмеске кетіп бара жатқан атын көрді. Ол қалың ағынның ортасында Бақтығұлдан екі-үш адымдай ғана жерде қанды судың құтқармайтын шеңгеліне ілініп, жұтылып бара жатты. Сол секөнтте өзіде ағып: “Енді құтылу жоқ шығар!” – деп келе жатқанда, оң жақ бүйірі келіп бір үлкен тасқа тіреле түсті. Сол тасты жабысып құшақтай алды. Сонда ғана алдына көзі түсіп еді: ағын соңғы бір қағып жібергенде, жағаға әкеліп тастаған екен. Белуарынан су болып, сүйретіле судан шығып, артына қарады.

Бағана жабыла шапқан жау бұны судан өтер деген ойды ойламаса керек. Кезеңге шығып алып, Бақтығұл тұрған сайды жоғары өрлей шауыпты. Қазірде бір шақырымдай жерде тас-тасқа серейіп шығып, әр жақтарын қарап шығып жүр екен. Құла ат кете барды. Бақтығұл серік атын құрбан қылып, жанын амандап, бұл жолы да жаудан құтылып кетті. Ат кеткенмен, қойнында алтатар, мойнында мылтық, керек десе, су да болмаса-тан, аман қалды.

Бердеңкесін ұстап отырып, белгілі жауын есіне алып: “Бәлем, осыныңды ұмытпа!..” – дегендей, өңі құп-қу болып, көзіне қан толып кетті.

VII

Арада біраз ғана дәурен өтті. Бақтығұл бұл уақытта Талғар басынан кетіп, Шегетіден Бүрген, Талғарға қарай тау ішімен қатынасатын жолдың орта шенінде елсізде жүр.

Бұл араға келгеніне үш-төрт күн болды. Түнде қарағайдың ығына жатады. Сонда тірі жанның барлығынан жасырынып жүріп, ыстық істеп ішкен болады. Күн шығысымен, Қараш-Қараштың шаттарында, қара жолдың айналасында қарауылда отырады. Әлденедей мақсатқа арнап жол бойында қолайлы жерлер қарастырушы еді.

Екі-үш күннен бері ана жерге бір отырып, мына жерге бір жатып, байқап-байқап келді де, аяғында бүгін таңертеңнен бері Орта Қараштың шатынан шықпайтын болып бекінді.

Бұл уақыттағы Бақтығұлдың жүзі қан-сөлден айырылған сұп-сұр. Анда-санда күрсінгенде демді дірілдеп алады. Қолы да ұстаған нәрсесін мықтап қысып, қалтырап кетеді.

Ішінде лепілдеп жанып, асыққан, асықтырған бір байлау бар. Сол орындалғанша шыдам таба алмай, сабыр-тақаттан айырылып, тіршілік күнін өткізе алмаған сияқты. Ішінен қайнап шыққан бір мықты толқын еріксіз тұқыртып, бір үлкен түйінге ой-сезімін, бар қайратын түгел телміртіп, қадалтып тұрған сияқты.

Қалың ұзын қара мұрты көбік қарда түлкі басып отырған қара кер қыранның қанаты сияқтанып, салбырап аузын басып кеткен. Көзінде қанталаған қызыл бар. Сызданып, қадалып, ішінде әлдеқандай от ойнағандай жарқ-жұрқ етеді. Шегетінің жайлауы – Асыға қарай телміріп көп қарайды. Күтеді...

Бүгінгі істемек істің ниеті Бақтығұлдың бұрыннан ойланған нәрсесі емес еді. Жуандардың істеген арамдығы, қорлық-зорлығы шектен асты. Ауыр тиді. Бәлеге, жаманшылыққа өздері сүңгітіп жіберіп, аяғында сол жолда бұны құрбан қылып, өздері жақсы атты, таза кісі болып қалды. Ол бола берсін. Талай Бақтығұл сияқты жалғыз-жарым кедей кеше үнемі көріп жүрген қорлығы.

Оған қарсы қаншалық кектеніп, зығыры қайнап, қаны тасып келсе де, шамасы жетпейтінін біліп, қашудан басқа

айла таба алмағандай діңкесі құрып қоюшы еді. Дүние асты-үстіне шығып аударылып түспесе, ақырзаман болмаса, бүгінгі бұның қарсысында тұрған мықтыға бұның қарғысы жетпейтін сияктанатын. Шынында, ең әуелі қалың Жаныс – мол, тұтас, іргелі ел. Бұл болса, жиырма-ақ үй Сары, қаңғырып жүрген кірме. Сол қалың елдің ішінен шыққан бай, жуан болыс. Бер жағы ел болса, ар жағы орыстың ұлығы. Одан дәме қылу, теңдік сұрау ұры атын алған Бақтығұлға санасыздық сияқты.

Ойдағы арман-мұң, намыс-күйігінің бәрі де бір тілсіз, меңіреу тас қабырғаға тірелгендей болып, діңкесін құртқан. Сондықтан қашудан басқа, әзірше тасқа тығылып жан сақтаудан басқа еш бөтен ойды ойламап еді.

Бірақ қуғын жиілеп, ізіне шөп салып, елсіз-күнсіз қу тасқа да мекен еткізбейтін күйге жетті.

Тірі жанға қастық қылуды былай қойып, енді адам баласы атаулыға келін болып, таудың аңы сияқты жалғыз жатып жүрген күнін де көп көретін болды. “Өлтірмей, жерге тықпай тынбаймын,” – деген сияқты ниет көрінді.

Қуғыншы Талғардай жайынға әкеліп қамап, өлімнің құшағына да айдап апарып тықты. Барлық қашқын болып жүрген күндерінде осы Талғарда өткен күннен бастап, Бақтығұл қаны бұзылғандай болып қатты өзгеріп кетті.

Сол күні суда ағып келе жатқанда: “Біткен сағатым осы”, – деп ойлаған. Бірақ өлімнің құшағында болса да, сәті келіп қана аман қалды.

Содан кейін: “Қорыққаным сол ма? Ең қиын болғанда, баратыным сол ғой. Тәуекел, не де болса, шыдайым”, – деп, бір нысанаға мінді. Өзін өліп-тірілген кісідей көрді де: “Мына сияқты итшілеп жүрген тіршіліктен біздей кісіге, өлсек те, түк етпейді екен”, – деген күйді де бір ойлады. Сонда өлімге бекінген жанның артында қалып бара жатқан суық, жау дүниеге, мейірімсіз тіршілікке барынша суынып, наразы болған кегі қайнады. Өзін дүниеден қуылып шыққан жексұрындай көріп, құлазыған жалғыздық жүрегімен барлық басы аман, малы түгел, жаны рақаттағы болыс сияқтыларға мың рет лағынет оқып, қарғыс айтты.

Соны айтумен бірге осы бүгінгі ниетке бекінді.

Қатубайды екі-үш күндей атқа мінгізіп, ойға жіберіп, болыс аулынан бірнеше хабарлар алды да, аяғында осы жерге келіп, жол тосқыш болып бекініп қалды.

Қараш-Қараш айналадағы қоршаған тасты тақыр биіктер, қарағайлы жүндес жоталар, шошақ төбелермен үш салаға бөлінеді:

Бас Қараш, Орта Аяқ Қараш. Осы үш сала мен маңайдағы биіктері, адырлары мен барлық ауданды “Қараш-Қараш” деп атайтын. Жаз ойдағы көп елдің көші асатын үлкен, қиын асудың бірі – осы. Өзінде ала жаздай отырып жайлайтын ел Бүрген, Шалқар болыстарының бірталай ауылдары болатын. Қазірде қоңыр күз мезгілі болғандықтан, елдің бәрі серпіліп ойға кеткен. Енді анда-санда жондағы Шегетінің ылдиға, қалаға қарай төте жол қуалап қатынасқан бірен-саран салт атты жүргінші болмаса, көп ағылған ел болмайды.

Өзінің ойлаған ниетіне Бақтығұл Орта Қарашты сайлаған соң, енді соның иір-иір тұмсықтарын, қиын кәрнез жолдарын, ат жасыратын ұры қойын жалтарыс шаттарын, тоғайларын кезіп, аралап байқаған.

Келе жатқан жүргіншіге қоян-қолтық кездестіріп, құшақтаса түсіргендей болып, артынан қуғыншы болса, қарасын тез жасырып әкететін, Бақтығұлға оңай, жауға қиын, балта сабы, иек артпа кезең еді. Орта Қараштан сол табылды. Ол Аяқ Қарашқа қарай асатын тасты тақыр жотаның Орта Қарашқа қараған беті болды. Саспай айнала қарап жүріп көріп шықты. Оқып алғандай болды.

Жол бұл арада кең сайдың төргі биігін жағалап, қапталдап, жүргіншіні алыстан керсетіп, оралтып әкеледі екен. Дәл жотаға көтерілерде Қараштың биік жотасын ернеулеп жағалап барып, жотаға шығады. Ернеулеген жолдың дәл жиегінде тығыз боп өскен екі-үш түп сарыағаш бар. Оның ар жағында бір адым жерде терең құз, қиын қызыл тас. Жаннан кешіп ептеп түссе, көп көрген жаяу ғана түседі. Ат маңына бара алмайды.

Құздың астында тоғай бар. Соны аралап Қараштың суы ағады. Сол жерге бір далдаға атты бекітіп тастап, сарыағашқа жаяу тығылып жатуға болады.

Осы араны әбден таңдап, нық бекініп алды да, Бақтығұл Асы жаққа тағы да қарауылдап көз жіберіп алмақ болып, жаңағы көп жүргінші жүретін төменгі жолды тастап, төргі тауға таман жүрді. Жоғарылап көтеріліп барды да, ең басты қаптал жолға түсіп, Орта Қараштың басын кесіп, Асы жақтағы шеткі биіктің бғына келіп шықты.

Күз аспаны кірлеп, мұнартып, алыстағы қарлы биіктердің басына сәлдедей бу оралып, томсарып, сұрланып тұр еді. Дүние иесіз, елсіз, жым-жырт. Оңтүстік жағында Сарымсақтының қарағайлы шоқысы үрпиіп тұр. Соның күн батыс алдына таман, төмен жерде жаңағы өзі белгілеген ернеу жол көрінді.

Жаңа байқады. Ол алыстан кең жол болып, өзге жерден ерекше жырылып айқындалып қып-қызыл болып жатады екен. Аққан қан орны сияқты.

“Ұқсасаң, ұқса...” – деді.

Сарымсақтының жақын бетінде талай-талай замандар тіршілік еткен, кәрі, жуан, қу қарағайлар жуан тамырлары адырайып, қопарылып, кәрі алыптың талай жылдан қуарып жатқан өлігіндей болып бетке сұлай түсіп жығылып жатыр.

Әр жерде сондай қуарып тозып жатқан өлім белгісі көрінеді.

Қарағай Сарымсақтыдан әрі қарай белдеу таудың бөрін қара қошқылдандырып қаптай басып, жалпақ қара жыныс қылып көрсетеді. Алыста Түрген суы жарып шыққан қара қойын, қарағайлы, жартасты қара шат керінеді.

Сол Қараштың жоғарғы үсті – шашырай біткен тоғайы бар Назардың биігі. Ол да жазғы жайлаудың бірі. Дөңкііп сары жотасын білеулендіріп жатыр.

Бұлардың бәрінен ары, бұлтты, сұр аспанға ақ шашты кәрі басын созып Ожардың қарлы биігі жарқырайды. Ала жаздай мұзы жалтырап жататын қалың ақ қарлы суық басы бұл күнде ерекше жаттыққа, жайындыққа екілендіріп қаратқандай болды.

Бақтығұлдың нық бекінген ойына Ожардың қазіргі түсі аянышты білмейтін қаталдықпен суынған, асау жаулық жайын сыбырлағандай болды. Бар көріністің ішінде көңіліне иек қағып дем берген айдаушы сол сияқты. Биік, суық, мұзды басынан күздің жүдеген сұр күнінің ортасында тіл келгендей. Тасты,

мұзды, суық табиғат бір ерекше жат жайын қимылды ыстық көріп, соны ашынып, жаланып тілегендей болады.

Бақтығұл маңайға біраз айналып қарап тұрған соң, түс ауа бергенде Асы жақтағы ең шеткі кезеңнен аяндап асып келе жатқан қалың шоғырды көрді. Арасы қашық. Топ алыстан көрінеді. Қазірде құр ғана үлкен қарасы байқалады. Бірақ, тым жақын болмаса да, Бақтығұл келе жатқандардың мал айдаған емес, көп аттылар екенін байқады. Сол арада бөгелместен қайта бұрылып, атын мүмкін болғанынша шапшаңдатып басқызып, таудан түсе бастады. Беттегені – бағанағы қызыл, тақыр жотаның түбіндегі терең шат.

Аздан соң атын жолмен келе жатқан жүргінші көрместей бір қиын араға әкеліп бекітіп тастап, өзі киімді жеңілдеп киіп, терлеп-тепшіп ернеу жолдың жанындағы сары ағашқа келіп жетті.

Бұл арадан да Ожардың шошақ басы мойын созып еліріп қарап тұр. Сарымсақтының қарағайлы биігі сарыағаштан қараған көзге екінші жалпақ бетін керсетеді. Бақтығұл отырған шаттың күншығыс жақтағы қарсы беті – сол биік. Бұның етегінен басына шейін жарыса өскен қалың қарағай. Тау басына тырмысып, қаптап өрлеп бара жатқан қалың кара топыр қол сияқты. Тау қара сенсең бөстек жамылғандай. Бір уақытта Бақтығұлға қарағай етектен тау басына қарай қашып бара жатқандай, бұл ойлаған ниеттен үркіп жосығандай көрінді.

Соңда кара мұрттың астынан мырс етіп күліп қалып, суық жымыып: “Қызынды...” – деді де, сол бетке тағы қарады. Қалың қарағайлы бетте анда-санда әр жерде кара быжырық болып, кара жартастар көрінеді. Киіздей қалың кара көк ағашты сол тастар әр жерде тілім-тілім қылып бөлгендей. Көк жасыл көріністің ортасынан түсіп, көркін бұзып, тас шимайын салып, беттің түсін суытып, құбыжықтандырып тұр.

Ожардың қарлы басының астынан көрінген жері – жалаңаш қып-қызыл тас. Тықыр тас ерекше қызылданады. Соның төменгі тұсынан Түргеннің асау суының басы басталады.

Берірек келіп көрінетін кара қойын Түрген басының тау жүрегін сара тіліп шығатын анайы ұясы сияқты.

Сары ағаштан айнала көрінетін қарағайы жоқ тақыр беттердің барлығы да үлкенді-кішілі кеуделеріне тау селінің айқын таңбасын басып алыпты. Бәрінде де тау суы айғыз-айғыз қылып, тастарына ақситып жар қылып қойып кеткен таңба бар. Биік бастарынан етекке қарай тулап түскен қисық, ирек жыралар қасқа жол сияктанып андыздап жатыр.

Бұл көрініс те күшті екпіні бар қатты ағын, ұлы тасқынды еске түсіріп, омыраулап ұмтылуға, шапшаңдап іс істеуге екілендіріп жетелеп тұрғандай.

Есіз биіктерде, қалың қарағайдың ішінде тығыла қашып жүйткіп жүрген елік, тауешкі, арқар сияқты тағылар бар. Бүгінгі Бақтығұлға жан иесінің ішінде күйі жақын жандар солар сияқты.

Түрген суының төмен құлап кеткен жолында, Назардың солтүстікке, ойға қарай салбыраған тұмсығында қарауытқан шұңқыр сияктанып тағы да қалың қарағай көрінеді. Ол көк сағымға оранып, жеңіл көк жібектей перде жамылған сияқты.

Бағана көрінген көп жүргіншіні тосып отырғанда Бақтығұл көзбенен айналасының осындай көрінісін шолып шықты. Енді күткен топтың көрінетін де шағы болып еді.

Көп күткізген жоқ. Аздан соң Орта Қараштың Асы жақтағы кезеңін асып келе жатқан 10–15 атты көрінді. Көбінің мінгені – жорға, тегіс баран мен қылаң. Жүрістері – жол жорғаның орта жүрісі. Кісілерінің ішінде, бірен-саран болмаса, толық жуандары жоқ. Көпшілігі жіңішкелеу келген жас сияқты. Араларында жақсы киінген әйелдері бар. Ақ күміс ер-тоқымдар жарқ-жүрк етеді.

Қызыл, жасыл салылар, ақ көйлектердің етектері керінеді. Төртеу-бесеуі әйел.

Қараштың төменгі жолымен қапталдап өрлеп келеді. Даурығып сөйлеген сөздері, күлкілері естіледі. Қызықты, көңілді, көрікті топ. Жүргіншілер кейде екіден-үштен қатарласады да, кейде жол тарылған уақытта жалғыз-жалғыз шұбап кетеді. Үлкен топтың қалың ортасында ақ жал шабдарға мінген толық денелі біреу келеді.

Бақтығұл демін ішіне тартып, көзін алмай соған қарайды. Әйелдер осының артында келеді. Бірен-сараны қайта-қайта

бұған жанасып келіп, бірдеме айтып күліп, күлдіріп, әзілі жарасып келе жатқан сияқты.

Жүргіншілер жақындап қалды. Алды жолмен бірге оралып келіп, Бақтығұл жатқан ернеу жолға таман өрлеп көтерілуге айналды.

Осылай бұрылатын жерде, сайда, қарақаттың белек-белек ұсақ түбірлері бар еді. Соған келгенше кісілердің түсі анық танылмады. Тығылып жатқан сары ағаштың жапырақтары да көзге қаға беріс болып, бөгет қылады.

Бірақ сонда да жүргіншілер қарақаттан бері қарай жоғарылап шығып, кішкене көгалды бетте шашырап шыққан он шақты түп қарағайдың қатарына келгенде, Бақтығұл керек кісісін әбден анықтап көріп, белгілеп алды.

Енді азғантай ғана уақыт қалды. Әлденеден денесі тоңазып, демі дірілдеп, қабағып түйіп, түксиіп, Ожардың басына қарады. Суық түсті, мұзды биік ақ бұлттай сәлдесін жазып, құлаш сілтеп нұсқағандай болды. Мұз тау ішіне мұздай қайрат кіргізді.

Асыққан қол дайындап отырған қаруды сығымдап қысып қойды. Күздің салқын күнінде тоңазып тұрған көк темір суық күйге суық тіл қосқандай болды.

Аттылардың алды сары ағашқа қатарласып, тақыр жер тастақ бетті тасыр-тасыр, тықыр-тықыр басып, өтіп бара жатты. Бақтығұл демін ішіне қарай сіміре тартып, бар қайратты кеудеге жиып алды. Сол секөнтте тастай түйілген қабақты бір жазбастан, қалың кара мұртты, шоқша сақалды иегін бердеңкенің күндағына әкеп жатқызды. Көкжөтелдей тиетін сенімді бердеңке бұл уақытта құлағы қайырылып, нысанаға құрылып қалып еді. Осы шақта көз алдынан бір боз жорға аттың аяғы тайпалып, жыбыр-жыбыр басып өтті де, соның артынан басын шұлғып тастап, талтақтап аяндап келе жатқан бәйге шабдар көрінді.

Үстіндегі – белгілі зор жуан денелі, қызыл күрең жүзі бар, Қалыштай тоқалын ұзатып алып келе жатқан болыс. Өңінде бақыттың шегіне жеткен ырзалық, жұбаныш сәулесі бар... Алдынан тоса жіберсе, артындағы қабағтала кетуге болады. Бақтығұл аз бөгелді. Шабдар қатарға келіп, енді ырғалып қиыс өте берді.

Сол уақытта асығып тұрған саусақ жіңішке суық темірді нығыздап қысып қалғанда, қарғыс оғы гүрс етті. Бақтығұл басын жұлып көтеріп алды. Көк шұғамен тысталған түлкі ішіктің жонында, теңгедей жерде селдір көк түтін үйіліп бықсып қалды. Шабдар мылтық дауысынан үркіп, атып кеткенде, үлкен денелі болыс шіреніп барып шалқасынан құлап түсті.

Аттылар тегіс шошынып, улап-шулап үйіліп қалды. Жалғыз Бақтығұл болыстың құлағанын көріп алып, енді шапшаң төмен түсе бергенде, артта келе жатқан әйелдің: “Ойбай!.. Бақтығұл!..” – деп саңқ етіп қалған дауысын есітті...

“Қап!” – деді де, шыңға шапшаң-шапшаң секіре-секіре, құлай-құлай түсіп кетті. Жоғарыдағылардың дыбысын тыңдай отырып, аяндап қасына келгенде, аты бұрынғы тастаған орнында тұр екен. Қарғып мініп алды да, жортып жүріп кетті.

Денесі талай заманнан бері тұқыртып басып жүрген ретпен жынынан бір сәттің ішінде құлан-таза сауығып айыққандай болды. Сергіп, көтеріліп, ойнақшығандай. Жолшыбай кез келген өзін танымайтын жалғыз аттыға: “Мен бүгін бір бұғы атып келемін”, – деп, мұрт астынан нығыз жымыиып өте берді.

Аяғы

Бақтығұл абақтыда. Жарасбай өлген соң, аяғы орыстың ұлығы да, Жаныстың жуаны да жабыла соңына түскен. Кірерге тесік қалдырмайтын болған. Және өзі де енді бой салып қашпайтын болып еді. Сонымен Қараш уақиғасынан аз күн еткенде ұстап алған.

Осы күнде сол ұсталған сағатында көрген соққы мен жараның талай-талай таңбасы денесінде, басында да әлі бар. Орындары қара қотыр болып, жаңа-жаңа бітіп келеді. Жаныс жиырма үй Сарының шаңын аспанға шығарып, құрымына шейін үлесіп талап алып, барлығын торғайдай тоздырып, бос-тырып жіберген.

Бірақ Бақтығұл оншалық сынған жоқ. Баяғы қорқып, құбыжық көріп жүрген абақтысына бұл кезде бойы әбден үйреніп алды. Артындағы жаулары бұның үй ішін қайыршы қылып қаңғытып жіберген соң, абақты ұлығынан тіленіп

Құралды қасына алып еді. Ол өзімен бірге. Қатыны кіші балаларымен бірге қаладағы бір байдың үйіне жалданып, қызметкер болып жүр.

Жетімсіреп қарайтын, момын жүзді жүдеу Құрал абақтыда отырған орыс-қазақтың жөні түзу адамдарының бәріне жақты. Бәрі де сүйкімді көріп, маңдайынан сипап, әр күнде көп ортасындағы бала сияқтандырып әкетіп бара жатты.

Біреу орыс кітап тапқызып алып, бұны оқыта да бастады. Бірақ жасынан әке-шешеден ішкі сыры бөлек болып өскен момын бала көп сөйлеп, ашылмайды. Қабағын шытынып, томсарып, сезгені мен білгенін ішіне ғана іркіп жия бергендей болады. Көп уақыт үндемей отырып-отырып келіп, себепсіз жылайды. Қағазға көп қадалады. Кейде кітапқа қарап отырып, ауыр күрсініп қояды. Тығынып-тығынып өсіп келе жатқан қара бала басына ерте бастан күн туғанын сезеді.

Тағдыр құрығы мойнына ерте түскеніне ішінен қарсылық, наразылық жияды. Сол күрсіндіріп, жылатады. “Әкесін болыс аулына ұстап әкеліпті”, – деген хабарды шешесі жылап, шошынып тұрып:

– Сорлы, әкенді өлтіріп жатыр, сорлы! – дегенде, бұны жан ұшырып болыстікіне әкеп еді. Содан бері көз алдынан әкесін жабыла сабаған, долданып құтырған Қоқыштар, Сәрсендер, жуан-жуан Жаныс киімді, боктығы күшті үлкендер кетпейді. Солардың бұның әкесінің басына айқыш-ұйқыш тигізген қамшылары, таяқтары көзіне елестейді. Бетінен қаны сорғалап, сұп-сұр боп дірілдеп тұрған әкесін көреді. Сол сурет денесін мұздатып қалтыратқандай болады. Алғашқы күндер ылғи түсінен шошынып оянып жүрді.

Соңғы бірнеше түн ұйқысырап, ашуланып, сөйлеп-сөйлеп келіп, өкіріп жылап оянатынды тапты.

Бактығұл баласына қарап үндемей томсарып отырып, көп көп уақыттар ойланып келіп, бір күні кешке:

– Құралжан, бері келші, – деп шақырып алып, бетінен иіскеп:

– Қалқатайым, оқу оқы. Ала қағаздан басыңды алма. Сені бірдеңеге жеткізе – сол жеткізеді. Әйтпесе көремісің – міне, менің не болғанымды? Мен жаман, тентек болдым. Мен істегенді істеме, – дегенде, бала тағы да жылап жіберіп:

– Қашан?! Сен емессің! Саған тиген олар!! – деп, содан әрі тығылып сөйлей алмады.

– Оқысаң, соның бәрінен сен асылсың. Маған тигендей саған тие алмайтын болады. Көзің ашылады. Апаңның да, інішектеріңнің де көзін ашасың. Барыңды ала қағазға сал! Менде осыдан әрі саған айтар ақыл да, өнер де жоқ. Арғысын, зейінің бар, өзің табасың. Осынымды ғана жадыңнан шығарма. Ойлап-ойлап келіп, саған тапқан бар ақылым – осы, – деді де, тағы да бетінен сүйіп, құшақтап отырды.

Абақтыға келгеннен бері Құралға әке болып жанасып, аялағаны сол еді.

Бұл арада көзінен жас тамып кетті де, артынан тез ғана бойын жиып алып, қайтадан қайратқа мініп: “Бар енді, қағазыңа бар”, – деп, Құралды қасынан итеріңкіреп сырғытып жіберді.

Бұрынғыдан өз көңіліне өз бетімен жиылып жүрген шолақ-шолақ мұңлы ойлардың үстіне бүгінгі әкесінің сөзі үлкен жарық тауып бергендей болды. Ішінде намыс пен кек түйіні сияқты бір наразылық, қарсылық түйіні шиеленіп байланысып алып, бала барынша ықыласымен оқуға беріліп кетті.

Оқуға ұғымды, ерекше талапты, момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығана қатты сенген көңілмен алдағы күннің азаматы болмаққа қадам басып, күн санап ер жетіп келе жатты.

Ленинград, сентябрь

ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ

(Екінші нұсқасы)

*Бұл ұзақ әңгімені ертеде араб,
латын әріптерімен жарияланған
қалпынан автордың түзетіп,
өзгерткен жаңа түрі*

I

Қайран, Тектім-ай!.. Алпамсадай арысым едің... Қаңбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ау! Қолыма салмағың білінсеші, – деп, ауру жігітті қолына көтерген ағасы енді төсекті жайғап салған әйелі Қатшаның қасына алып келді. Ауру жанды Қатша мен ағасы жертөсекке оң жақ қырынан жатқызды.

Көтергенде қатты демігіп, өңі қуарып, әлсіреп қалған ауру жігіт, ерні қыбырлап, сыбырлай сөйледі. Аға мен жеңге оның жүзіне қатар үңілгенде: “Ер арыса – аруақ...” – деп, зорға ғана басын изегендей белгі етті.

“...Ат арыса – тулақ”, – деп, Қатша қайнысын ұққан жай білдіріп, бас изеді де, шерлене күрсініп алды.

Бірі ауру, бірі сау екі еркек – ағайынды Бақтығұл, Тектіғұл болғанда, Қатша – жаңа арман айтқан кара мұрт Бақтығұлдың әйелі.

Бақтығұл інісінің қасына жамбастай, жақындай отырып, өзінің ең алғаш жаңа ғана айтқан “арысым” деген сөзі жайында қадала ойланып, қатты қобалжып қалды. Мұның інісі Тектіғұл анығында бойы биік, кеудесі талыстай дейтін, қол-сирағы ұзын да сом біткен атан жілік азамат еді. Бақтығұл өзі де кесек, балуан денелі, иықты, кеуделі келген де, інісі Тектіғұл бұдан бойға биік, бар сүйегі балғын болатын.

Ұзаққа созылған сарауру бүгінгідей әбден меңдетіп келген шағында Тектіғұл төсек жақтырмай, жамбасы тесіліп қиналғаннан, аға-жеңгесінен сол төсекті күн сайын бір қақтырып, жұмсартып салуға тілек ететін. Жаңа інісін екі қолына балаша құшақтап алып, төсек жөнделгенше көтеріп тұрған Бақтығұл науқасты бар салмағынан айырылған қаңбақтай сезінген.

Енді қасына жанаса отырғанда інісін тағы да бір көтерген басқаша дертті шағы созыла түсіп есіне келді.

Ел ішіне келген қалың сүзектен әке-шеше қатар төсек тартып жығылып, араларына екі-ақ күн салмай, әуелі – шеше, артынан әке өлді. Сонда он алты жасар Бақтығұл он жасар осы Тектіғұлды біресе қолынан жетектеп, біресе шаршағанда арқалап алып, әкесі айтқан нағашы деген ел болмысқа бірнеше күн итшілеп жаяу кезіп, зорға жетіп еді. Содан соңғы көтергені осы екен.

Тектіғұлдың да есіне бір күйік түскендей. “Кескен теректей құлатты ғой мені. Қу жоқшылық бір құлатты. Аямас дұшпан соққы жазасы әпкетті міне – бар дәрменімді... Нем қалды?.. Тектіғұл ініңнің орнына кімің қалды сенің?” – деп, әлсіз жүзін Бақтығұл зорға дегенде бұрып, аға-жеңге екеуіне бірдей кезек көз тастап, соңғы ғана бір, қара өзекті қақ жарғандай шынын айтты. Сыры да сол. Шерлі шыны: “Кегім... кегім кетті!..” – деді де екі танауы қусырылып, кемсендеп тұншыға жылады. Қатты кинала жөтеліп, іргеге қарай құлай аунады.

Дертті жастың нені айтып жатқанын Қатша бұлжытпай түсінген.

– Қуарғырлар, соққысы мен мазағына ұшыратып, дертке шалдықтырса да, керек десе қатпа лақ құрым қалжа да бермеді ғой!

Бақтығұл ішінде талай нәрсе кернеп тұрса да, тілге сараң боп:

– Қалжа неге берсін, оны берсе, – өзге одан зорғыға да борыштар болам деп жүрген жоқ па қаскөй дұшпаны, – деді. Үнсіз ғана тұнжырап, қалың қара мұрты еңкейді де, сөзден тыйылды.

“Одан зорғыға” дегені түсінікті. Егер Тектіғұл осы дерттен қаза болса, қалжа берген айыпты кісі құнына да жығынды “құныкер” болар еді. Соны ойлаған дұшпан әсте көнсін бе! “Ауру сенен, сенің соққыңнан болды”, дегенге бас имес үшін қалжаны да ауызға алдырмай қойған жоқ па.

Бақтығұлдың есінде сайрап тұрған нелер арманды, өксікті күндер бар. Нағашы дегенді іздеп барып, бұлар жиен боп жетіскен жоқ-ты. Қозыбақ аулы деген Бүрген болысындағы малды-басты жуан ауылға екі бірдей малай боп, өзі қой бақты; он жасар інісі

қозыға салынды. Содан міне – тап былтырғы өткен күзге дейін табандатқан жиырма жыл бойында Бақтығұл да, Тектіғұл да Қозыбақ аулының кенжесі – Сәлмен дейтін сотқар байдың малайы болды. Қойшыдан асқанда, қолы жеткені жылқышылық еді. Он жеті-он сегіз жыл бойында Бақтығұл Сәлменнің мыңға тарта жылқысының сан жүзін тудырып-өсіріп, сан айғыр үйірін тыңнан салғызып, әлденеше кәрі бие, ат-айғырын қартайтып, қысы-жазы байдың жылқысының соңында болды.

Қыс – отарында, жаз – күзетінде. Қасындағы бес-алты: Жамантай, Қоқай сияқты бірі үлкен, бірі құрбы жылқышылармен үздіксіз өмір кешті. Інісі Тектіғұл болса – қойшылықпен он шақты жыл қыршын жас күнін кешіріп еді. Кейін биеші етісті. Күндіз сауында, кешке қой күзетінде оның да тынымсыз, толасыз бейнет өмірі зая кешкен.

Өзге-өзгесінен бұрын, өз малы көзіне көрінбей, Қозыбақ аулы “барымташы”, “жортуылшы” деп, малай жігіттерін кей жаздарда некилы пәлеге де салатын.

Бақтығұл жиырма бес-жиырма алтыға келіп, Тектіғұл жиырмаларға іліге берген шақтарда ағайынды екі малшы алпамсадай мол денелі, ірі, қайратты жігіттер боп шықты. Екеуінің бірдей бала шақтарынан еткен еңбектеріне тапқаны тұлдыр еді. Он жыл еңбек еткен Бақтығұл зорға дегенде көрші кедей малайдың қызы Қатшаны бар ақысын беріп жүріп, әреңге алған.

Тектіғұл міне – бүгін отызда. Өлі үйленген де жоқ. Екеуін бірдей сотқар мінезді Қозыбақ аулы, кейде бір елмен барымталасса, қолдарына қара шокпар, астарына жүйрік ат беріп, жортуыл бейнетке – соғысқа да салатын. Қозыбақ аулының Сәлменнен үлкен ағасы – Сәт болыстыққа таласып, талай партия-сайлауда әлденеше қырғын-жойқын төбелес жасатты. Соларда Сәт-Сәлменнің, ісі Қозыбақтың “қара сойыл, дөйір жігіттері шетінен жойқын” десіп, өзге жасақшылар сескене сөйлегенде Бақтығұл, Тектіғұлды еске алатын. Бұларды кейде қорлай, мазақтай сөйлеп: “екі құл, қос құл” десетін.

Соктыққыш сотқар ауыл – Қозыбақтың әрі шокпары, әрі құлақ қақпас ырысты құлдары десетін. Қозыбақ аулы барымтамен байыды. Сондықтан да ол ауылдың басты еркек-ересек

малайлары емес, қатын-қалаш, бала-шағасына шейін “білсе – барымта, білмесе – сырымта” дейтін жайларды күле түсіп, көп ауызға алысатын.

Бақтығұл мен Тектіғұл Сәлменнің қолына барғалы бай малы жыл санап төлдей өсудің үстіне, барымта-қоспадан үстей өсу де мол болған. Ағасы – болыс, інісі сотқар қорқау болса, Қозыбақ байымай, кім байысын! Сондай қосылған сырт малының талай да талайы Бақтығұлдың құрығы, бұғалығы, ноқтасы да бастарына тиген, барымтамен алғызған әлдекімдердің ақ-адал малдары болатын.

Қысы-жазы ағайынды екі жігіттің еңбегі, ер қайраты кіргізетін кіріс айта қаларлық болса да, Сәлмен осы екі жігітті талай жылдар, өзге малайлары тәріздендіріп, ақы бермей жұмсап жүрді. Бұлар көшпелі ел малайы алатын кесікті, дағдылы “пәлен қой, пәлен киімнен” есеп жасап, есесін алуды білген емес.

Сондықтан да Тектіғұлдың басына біткен, берекелі мал дейтін мардымды түк те болмаған. Жиырма жылғы Бақтығұл еңбегінің, он жылғы әйелінің сауын сауып, күндік еткен қызметінің орайы да ойдағыдай болған емес. Барлығы: Бақтығұл, Тектіғұл – екеуінің ортасында осы бүгінгі жыртық қоңыр үй, төрт-бес қара, он шақты ешкі-лақ. Жиырма жыл бойында жаттың малын жан сала бағып-қағып жүрген, тепсе темір үзетін ағайынды екі жігіт пен қара шаруаға мығым қаражон Қатшаның “құрағансымағы” осы ғана.

Еңбегін жегені бір сәрі. Енді міне – өмірін, қыршын өмірін жегенді айтсаңшы! Бақтығұлдың көз алдынан былтырғы бір қарашаның дауылды қара суық түні қалың әлек түніндей аударылып түсті.

Бұл өзі жылқының бір үйірін ауылға айдап келсе, ауыл шаңшұң айғай, Сәлменнің боқтығы басымдап тұр екен. Біле келсе, боқтап жүргені – Тектіғұл. Оны сол дауылда ығып кеткен қойға жалаңаш-жалпы тез шықпадың деп, Сәлмен қатты сабапты. Тектіғұл “азынап тұрған қара суық дауыл мынау! Берген киімің жалғыз ескі шекпен болса, оның қолтығы, жоны жыртық. Жауын мен дауылға не кием? Тым құрыса бір өң киім бер!” – деп сұрағанға жазықты бопты.

Сәлмен ақырып: “Қой күзеті – сенікі, қойдың жарымы ығып кетсе, сен ақы-пұлынды тілеп, әбігер саласың!” – дейді де, боктықтың астына алады. Тек қана жылы киім сұраған жайын ұғындырып айтам деген Тектіғұлды сабап боктай береді. Тектіғұл соған ызаланып: “Он жылғы еңбегім бір жылы киімге татымаса, малыңның құлағын... Мені қырып ал, өлер жайым жоқ!” – дейді.

Соған долданған Сәлмен бай Тектіғұлды бес жігітке алып-соққызып, өкпеге тепкілеп, бауыр-сыртын дүрелеп жазалайды. Қара түнде, қаскөй дауылға лыпасыз саламын деп, далаға айдап жібереді.

Бақтығұл жылқыны иіріп келгенде, Қатшаның өліге дауыс айтқандай боп үн салып, қайнысы Тектіғұлға жаны ашып жылағанын естіген. Бақтығұл аттан түспестен, айналаны шарлап, шапқылап айғай салып, Тектіғұлды іздеген. Бірақ таң атқанша таппаған. Ауылда иіруде қалған жылқы дауылдан үркіп – ол босып, иен далаға шашырай жоғалған-ды. Бақтығұлдың малды тастап, інісін іздегенін, тағы Тектіғұлдың ұшып өлгелі жатқан жерінен тауып алып, артына мінгестіріп әкелгенін білген Сәлмен Бақтығұлды және де әке-бабадан боқтап, қамшының астына алған. Бақтығұл Сәлменнен тілін тартпай, Тектіғұлды ақтап: “Жанымнан садаға кетсін сенің арамнан жиған малың! Құлағын ұрайын. Мен де айтамын соны”, – деген, тілін тартпаған-ды.

Ағайынды екі жігіт қолшыл қатал Сәлменнің дүре жазасына солайша бірдей ұшыраған. Осының арты Қозыбақ аулынан бұлардың ажырап көшуіне әкеліп соққан-ды. Бүгін сол Тектіғұл мынандай боп сарауру жеңген сорлы күйде жатыр. Арада алты айдай уақыт етті. Әрі өкпеден өткен тепкі-соққы жарасы бір қысып, жалаңаш етке сары суық – ол қадалып, сол түннен кейін Тектіғұл дертті болды. Сәлменмен араздасқан Бақтығұл інісін лашығына алып, үш күн ішінде көшіп кетіп, кершілес Шалқар болысында, осыдан жиырма жыл бұрын әкелері өлген соң тастап кеткен жаман қораға келіп паналаған-ды.

Қыс бойы ауырған Тектіғұл, міне, бүгін кеуде жарған арманын айтты. “Қатын-балам, әке-шешем, аға-жеңгем” – демейді, “кегім” ғана дейді ыза кернеген шер кеуде, шерменде! Қысқы

соғым кезінде Бақтығұл Сәлменнің соққысынан төсек тартып дертті болған інісін айтып, Сәтке шағып, Сәлменнен қалжа сұрап еді. Сәт бұның арты ұлан-ғайыр күн сияқты пәлеге де соғып кететінін сол жерде-ақ қолма қол есіне алған. Бақтығұлдың аузына бұл сөзді енді қайтып түсірмес үшін сол сәтте арыла сөйлеген.

– Інің соққыдан өлер болса, осыдан үш ай бұрын соққы тиген күні өлер еді. Одан кейін жіңішкерген, сарғайған ауру болды дейсің. Ол аурумен кім ауырмайды? Құдайдың жаратқан дертіне Сәлмен жазықты ма? Сенің інің түгіл, тілесе Сәлменмен ағасы мен Сәт екеумізді тапқан шешеміз, аузынан ақ майды ағызып отырып-ақ, сол жіңішкерген науқастан қаза болған. Арылғаным осы, айтпасымды айтқызып отырсың. Ендігәрі тағдырдың жазасын Сәлменнен аламын деген дайыны жоқ сөзді ауызға алма, – деп, аяғына отырғызбай қайтарып жіберген.

Інісінің жаңағы “кегім” деген арылмас арманын түсінгенде Бақтығұл осындай тас қамаудың бар тынысты тарылтқан кесір кескіндерін еске алды. Бұл шақ көктем кезі еді. Арада тағы бірекі жұма өтер-өтпесте Тектіғұлдың қатал тағдыры маңдайына жазған қазасы жетті. Ол қайтыс болды. Арғында: “Қанатым едің, арыстандай арысым едің, не жазығың бар еді? Сен не кермедің? Мен тірі қалғанша, бірге неге өлмедім”, – деп, өксіп-өксіп кеп жылап, Бақтығұл қалды. Көз жасы інісінің қырқына жеткенше тыйылмады. Міне, соның қырқын жыртық үйлі азғана жамағайын Сарыны жинап атқарды да, енді Бақтығұл жұрттан бөлек басқа бір сынайға мінді.

II

Тау ішінің жаңбырлы қараңғы түні Бақтығұлдың көңілінде көптен шешілмей келе жатқан күдікті бір сәттің ішінде оп-оңай жазып жібергендей болды.

“Күздің ұзақ түні мынау. Қазір алған малмен соқтырып жүріп кетсем, таң атқанша ұзап кетем. Осы жауын ізімді де шаяды. Түк алмай қайтпақпын ба? Қаңғырып жүріп, қадалған жерден нәр сызбай кеткенім бе?” – деді.

Түн баласында малмен араласа көп жүрген машықты көзбен маңайды тағы бір шола қарады. Көп жүрген жер. Мол, ұлы тау.

“Жетекке ал да бел асып, тоғайға батып кете бар” деп, сыбырлап, жетелеп тұрғандай.

Кейде тау қара түн, ақ жауынның ішінде дию, алып мекеніндей көрінеді. Сыпсың қарағай жапқан түкті беттері жақын жерден қап-қара болып үңірейіп, қараңғылықтың түпсіз терең зынданы сияқтанады. Кей тұста екі-үш түкті тау мен қара жартасты биіктер бір араға түйісіп келіп, әлдебір обырдың қойнындай тұңғыық қара қолтық жасайды.

Тау жолы көбінесе биікті көлденең кесіп отыратын қаптал жол. Жауынды күні бұл қауіпсіз де емес. Тіп-тік беткейде аттың қос тұяғы қатарынан сыймайтындай тар соқпақты басып жүру керек. Ондайда жүргінші атына ғана сенеді. Құлын күнінен осындай тауда қиялай жайылып, арқардай тәсіл алған тау жылқысы ғана көңілге сүйеу болады. Бақтығұлдың боз аты сауыры бүлкілдеп, үрікпей-қорықпай, әр аяғын өлшеп, дәлдеп, нық басып, өз өнерін көрсетіп келеді. Қазіргі шақты есті жануар кәдімгідей ұққандай. Иесінің тақымы сәл күдікпен сескеніп барып, қабырғасын қысқандай болса, боз ат елең етіп, алдына үңіле қарап, арқасының сенімді қозғалысымен иесіне күш береді. Жол ғана тайғақ емес, аяқ басар шөп те жауын суымен жылпылдап көк тайғақ болып жатыр. Боз атты сол қинайды. Нелер бейнетті жүрістерді басынан көп атқарған жырынды, мықты Бақтығұлды да сол сескендірді.

– Бұл жауынның қашан бітерін қайдан білейін? Ол бітпесе, иттей қатып осылай сүмеңдей бермекпін бе? – деп, әр нәрсені еске алып, аз бөгелді де, аяғында: – Сәлменнің өз жылқысы болмай, Қозыбақтың басқа бір аулының жылқысы болса да, аламын осыдан! Қозыбақтың бәрінің де жылқысын баққам. Бар Қозыбақ түгел менің қанды мойын құныкерім! – деп, бозды тебініп қалып, оң жағындағы бетке қарай қапталдап өрлей бастады. Анығында есе тиіп, Тектіғұл үшін Сәлмен құн төлер болса, бар Қозыбақ аулына үлес тиетіні рас.

Бақтығұл үйден шыққанға екі күн болғандықтан, мектегі малтада таусыла бастаған. Сол екі күндей шайнама жемеудің үстіне, енді сусын да жоққа тән. Тау ішінің аш қасқырындай бұралып, Сарымсақтының қарағайында бір күн, бір түн бекініп жатты: ел көзіне түспеймін деп еді, аш күйінде ұйқы да көрген

жоқ. Басында үйден аттанғанда ойдағысы жалғыз Сәлмен жылқысы еді. “Ең болмаса Сәтті қолға берсе” – деп еді. Енді жол қиындығы, күзгі түн суығы, аштықпен бұралу бәрі жиналып келіп, өзге Қозыбақтың жылқысы болса да тисіуге жетектеді.

Әлі ойға кетпеген жылқы бұл шақта далаға көшкен елдің жайлауларында жататын. Дөң жайлауға қарай бұрылған соң-ақ мұның көңілінен күдіктің бәрі біртіндеп арыла берді. Ендігі халі ауыр емес, жеңілденгендей. Артын көре жатар. Құныкері Сәлменнің өзі болса, ағайыны ақталып құтыла ма! Ол – бір байлауы. Бұның бәрі өз бетіне. Оның үстіне мынау жадау кезде анау арттағы үйдің жүдеулігі қандай! Телміріп қолына қарап отырған қарны аш қатын-баланың ортасына бір семіз тайды, я бір ту биені апарып сойса! Үйінде жатқызбай, қара талқан, құр тарыға ырза қылдырмай бозға міндіріп, түнді жамылтып алып шыққан айдаушының бірі сол ғой.

Дөң жайлаудың кер белеңін өрмелеп келе жатқанда Бақтығұлдың бойына тың қайрат жиналды. Шаршаған, қажыған, тоңған денесі ширыға сілкініп алды. Талай заман ашығап, үрпиіп, құзды қуалай жоғары-төмен шүйіп сорғалап жүріп, аяғында жүгірген бір жемін екпіндеп келіп соғып жығып, тұяғына бүктеп басып сығымдап отырып, қораздана сілкінетін Алатаудың қарлы басын мекендеген аспан тағысы бар емес пе? Қазіргі Бақтығұл шабыты келер күннің ыстық, дәмді қызығана сондайлық етпеттеп алып, түрлене түскен.

Жасынан өздігінен мұндай жүрісті кәсіп етпесе де, “жортуылшы, жорықшы” деп атандырып, Қозыбақ аулы мұны жылқыдан басқа, түнгі жүріске көп жұмсаған. Дағды бойынша түнгі мол жылқыдан мал алып шығу бұған оңайдың-оңайы сияктанатын. Әрқашан, қандай сасқалақтың үсті болса да, жауырыны жерге тигенше айла-тәсіл істеп, біржолата жығылып түскенінше қарысып көру – Бақтығұлдың ұдайы дағдыланған мінезі. Кезегінде барымта жолында жылқышысы ояу жүрген қалың топқа жақындап тұрып, енді кіремін деп қадалып келгенде, көбінесе көрінбей-ақ орайын тауып кіріп кеткіш. Сондай ер, жырындылығы үшін мұны Қозыбақ аулы көбінше жортуыл-барымташының басы етіп жіберетін.

Бақтығұл қолына түсіріп алған малын да қуғыншы жау қолына оңай бере қоймайтын. Соғыста айлакер, ер. Шоқпар-

сойылға өте жырынды. Ат үсті соғыста біреу ғана емес, екі-үш кісімен де соғыса аламын, алғызбаймын дейтін сенімі зор. Шынында солай екені рас та. Көп жылқышыдан ерекше жерлері осы мықтылық пен ептілік, ерлік болатын.

Бойы сергіп алған соң Бақтығұл ер үстіне көтеріліп, етегін жинап, түзеліңкіреп отырды. Тықырды білдірмеуді ойлайтын мезгіл болып қалған. Өйткені бағанадан алыстағы сарынын естіген қалың жылқы осы алдындағы иекартпа бір белдің ар жағында шапта жатыр. Сақ, сергек жылқышысы болса, шеттей шығып тың тыңдап, жер шалуға болады. Сондайдың көзіне түспеу керек. Ендігі тықырды білдірмес үшін атқа да тасты жерді басқызбайды. Көптен жалғыз келе жатқан ат қалың жылқының сарынын естіп не кісінеп, не пысқырып жібермесін деп тізгінді тежеп, аңдып ұстап келеді. Басын да төмен салғызбай шаужайлай түседі.

Қой торыған бөрідей енді жұтынып қомданып алған дөңгелек денесі анда-санда маңайды болжағанда алды-арты, жан-жағына шапшаң бұрылады. Барлық қозғалысына ұршықтай үйірілген жіті сергектік пайда болған. Кішкене қысық көздері жауынды түнді тіліп өткендей. Тау ішіне шаншыла қарағанда көрсетпесін көргендей. Енді жылқыға оқ бойындай жақындап келді.

Қалың жылқы жиі-жиі пысқырып, пырылдап анда-санда тайқұлыны, үйірсек айғыры кісіней түсіп, сайдың шөбін бырт-бырт үзіп, Бақтығұл жаққа қарай сырғап беттеп келе жатыр. Бұл иекартпадан сәл уақыт баспалап тұрды. Сыртылдаған бірқалыпты ақ жауынның ішінде қалың жылқының тыныштықпен жайылған тынысы ғана сезіледі.

Бақтығұл қарауытқан қалың топ жылқының бар қарасын да көрді. Басынан бөркін алып, шошақ ердің қасына ілді. Бетін қырын бұрып, құлағын жылқы жаққа төсеп тың тыңдайды. Аңдығаны – жылқышы. Бірақ әзір оның белгісі білінбейді. Ұйқыда ма, болмаса бірдеңені сезе ме белгісіз. Жылқының шашырамай тобымен жайылғанынан Бақтығұл сақтық ойлайды. Ендетіп жібермеген, топтаңқырып сырғытып, бір жайылысқа салғалы түртіп келе жатқан ояу жылқышылар бар тәрізді.

Ендігі бір сәтте Бақтығұл баспағып тұрған тұмсықшаға шашыраған селдір топ қарайып шықты. Аттың басын төмен

беріп сәл тасалап, өзі үзеңгіге аяғын тіреп тұрып Бақтығұл иекартпадан қарады. Әлгі топ молайып еңдей бастады. Жайылып келе жатқан бос жылқы екен. Шетірек беттеп шыққан бір айғыр үйірі болу керек. Бақтығұлдың ендігі ісіне қараңғы түн, тынымсыз жаңбырдың себеі тиетін болды. Жылқыны үркітпеске тырысып, ақырын ғана қозғала бастады. Елеусізденіп, боздың жалына таман жабысып алып, жылқыға қарай жүрді.

Жылқы азғана үркіңкіреп, бергі шеті әрі қарай бұрылып жылжи бастады. Үйірдің орта шенінде жайылып келе жатқан қалың жалды баран айғыр жерден басын жұлып алып, елең етіп, құлағын Бақтығұл жаққа тіге қойып, оқыранып жіберді. Бақтығұл қоралы қойға шапқалы келе жатқан қасқырдың құйрығын қысып, басын төмен салып, елеусізденіп сөлпендеп жүргені сияқты, жай ғана қалғып келе жатқан жылқышының кейпін көрсетпек болды. Өте баяу ілбіп келіп, айғыр үйірінің ортасына кірді.

Әуелде көзіне көрінгеннің көбі ұсақ тай-байтал сияқтанды. Қараңғы түн дәл қасына анықтап жақындап келгенше жылқының арық-семізін де танытпайды. Енді шеттегі жылқылардан өтіп, ортаға таман жақындағанда, дәл қасынан көлденең жылыстаңқырап өтіп бара жатқан күзеулі үлкен семіз боз биені көрді. Осындайда нағыз ойға алатын төңкерілген семіз ту биенің өзі.

Бақтығұл “іздейтінің осы” дегендей, көп ойланбастан, атына жабысқан бойында қаршыға тастайтын аңшыдай қисайыңқырап келіп, боз биенің мойнына қыл арқан бұғалықты тастап кеп жіберді.

Ала жаздай мойнына құрық тиіп көрмеген, асаусып кеткен ту семіз оқырып қалып, ытқып кетті. Боз ат, бұл қимылды күткендей-ақ, иесі тақым қақпастан, ілгері қарай тез ғана жылжи түсті.

Бұл ат қашаған қуғыш боз деп те мақталушы еді. Мына жерде иесіне сол өнерін анық көрсетті. Әйтпесе оқыста ытқып тартқан ірі асау Бақтығұлдан бұғалықты жұлып әкетуі қиын емес еді.

Бие көпке шейін тоқтамай, ырық бермей, бұғалық тартты. Бірақ есін жиып сақтанып, жіңішке мойынға қыл шыл-

бырды дәлдеп салып алған Бақтығұл енді босатпады. Көк бие өзге жылқыға қарай ығысып, сүйретпек болған сайын ұрының қолындағы қыл бұғалық, мықтап қысып, буындыра берді. Ақыры, әл кетіп, тынысы тарылған жануар әмірлі қолға еріксіз бағынып, үріккен бойда құлағын тігіп, кекжиіп тоқтап қалды. Бұл уақытта жақындағы жылқының кейбірі үріккендей кісінесіп, кейбірі наразылық көрсеткендей ішін тартып оскырып, Бақтығұл мен боз биеден ығысып оқшау кетіскен. Оған Бақтығұл қараған жоқ. Әлі де үркіп, сіресіп тұрған биеге ақырын ғана лық-лықтап жанасыңқырап келіп, ноқталап алды. Содан әрі қамшысының ұшымен биені сауыр жағынан сипай ұрып қалып, қатарға алып, бұрыла берді.

Сол ғана шақта байқаса, қақ қасына, қоян қолтық ұстасатын жерге бір еңгезердей үлкен жылқышы келіп қалыпты. Тек бұл жылқышы сойылын көтермейді. Бетпе-бет қарсылай, тұп-тура келіп қалған. Дыбыс шығармайды. Ұрының түрін көргенге есі шығып қалған ба, әлде мұны жылқышы дей ме – екінің бірі.

Бақтығұл айғай шықпай тұрғанда тебіне жөнелмек болды. Сол қимылын байқаған жылқышы әуелгідей үндемеген ұйқылы-оая мәңгілікпен боз аттың шылбырынан ұстай алды. Бақтығұлдың халі бір мүйнет ішінде ойламаған қатерге ілінді. Жаңағы боз биенің мойнына өзі салған шалма бұғалық енді міне, сарт етіп өз мойнына түскендей боп қалды. Бірақ жылқышы таңғалдырды. Мұны ұстаса да, өзіне-өзі сенімсіз кісі. Дәл осы тұста Бақтығұлдың ойына бұл адам сап ете түсті: ол Сәлменнің Қоқай дейтін бойы еңгезердей, бірақ адамның босы, қорқақ жылқышысы.

Бақтығұл бұл жылқыны басқа Қозыбақ аулынікі деп ойлап келсе, енді олай емес: анық өзінің ауызға, ойға да алғаны – қас дұшпаны, құныкері – Сәлменнің өз жылқысы боп шықты. Мынау болса – жылқышы атаулыға күлкі боп жүретін, қоқайған бойынан басқа түгі жоқ, ез қорқақтың өзі. Осы жайларды шолақ-шолақ жүгірте ойлап, тез есін жиып алған Бақтығұл: “мені бұл ұстаса да, қорқып тұрған неме ғой”, – деп байлады. Сөйте сала бозды тебініп жіберіп, тепсініп келіп: “тарт қолыңды!” – деп қатты зекіп ақырып қалып, қамшысымен топшысынан келтіре көміп тұрып жылқышыны қақ бастан тартып кеп жіберді.

Бақтығұл бұл жылқыны басқа Қозыбақ аулынікі деп ойлап келсе, енді олай емес: анық өзінің ауызға, ойға да алғаны қас дұшпаны, құныкері Сәлменнің өз жылқысы боп шықты. Мынау болса жылқышы атаулыға күлкі боп жүретін, қоқайған бойынан басқа түгі жоқ, ез қорқақтың өзі. Осы жайларды шолақ-шолақ жүгірте ойлап, тез есін жиып алған Бақтығұл: “мені бұл ұстаса да, қорқып тұрған неме ғой”, – деп байлады. Сөйте сала бозды тебініп жіберіп, тепсініп келіп: “тарт қолыңды!” – деп қатты зекіп ақырып қалып, қамшысымен топшысынан келтіре көміп тұрып жылқышыны қақ бастан тартып кеп жіберді. Қоқай қалбаң етіп аттан ұшып түсті. Жөпшенді жерде қорқа қоймайтын мықты Бақтығұл сотқар тентектікке салып еді. Сонысы дегендей ем болды.

Қоқай көп заманнан бері Қозыбақ аулында Сәлмен жылқысына шығып жүрсе де, ерғара ғана болмаса, өмірінде бетпе-бет келіп, ұрымен бірде-бір кезек сойыл сілтесіп, салысып көрген емес-ті. Бақтығұлды қолма-қол қара сойылмен салып жіберу оның ойына да келмеген. Тек сүйретіп жүргені болмаса, сойылды тегінде қару етіп, кісіге жұмсап көрмеген-ді. Жау тепсініп келіп, қамшымен тартып қалғанда, өрескел көргендей, оп-оңай жасып қалып, шолып барып аттан күрс ете түсті.

Артынан ұры сытылып жөнелгенде, айғайлар болар еді. Бірақ қолма-қол жерден айырылғанын өзгелер мазақ етер деп ойлап, ананың қарасы ұзағанша, өтірік сезбеген кісі болып іркіліп қалған. Бақтығұл жаңағы қауіп мүйнеті енді еркіндікке ауысқанда тез-тез қараңғы сайға түсіп, қарағайға кіріп адастырып кетпек болып, шаба жөнелді. Қараңғы түн, азғантай жерге ұзаса, мұны жасырып қойнына тығып әкетуге дайын. Бірақ алғашқы жылқышыдан құтылып, жетекпен қашып шығып, шауып бара жатқан ұрыны жоғарғы тұстан келе жатқан бір жылқышы көріп қалды. Ол мынау шаба жөнелгеннен-ақ өкпе тұсынан арсылмақ болып, көлденеңдей шапты.

“Әй, кімсің, ә?” – деп, дауыстады да, жауап қайтпаған соң: “Аттан-аттан!” – деп, жым-жырт тау ішін шопыта

жаңғыртып айғай салып жіберді. Қалғып келе жатқан өзге жылқышылардың оқыстан шошып айғайлаған дауыстары тағы бірнеше жерден естілді. Аздан соң бәрі тегіс дауыстады да, бетті де түзеп алып, тау ішін айғаймен даңғаза ғып, тасыр-тұсыр шабуылға басты. Тез шыққан ынтымақты айғайға қарағанда, жылқышы әрі көп, әрі ұйықтаған да жоқ екен. Көп жанның шулаған айғайы мен тасырлаған шабысы қалың шың таудың ішін азан-қазан ғып, қайта-қайта алысқа жөңкіп тарап жатты. Тыныштықпен жайылып жатқан шетінен құр жылқы түн айғайынан қатты шошынды. Жаз бойы елсіз-иесізде тауешкі, арқардай жайынсып кеткен мал тегінде күндізгі айғайды да елірген қызумен үрке ерекіп қарсы алатын. Қазіргі дүрбелең бір беттегі тобырды екінші бетке апарып, сондағы топқа қақтыға соқтықтырды. Қалың көптің арасында тайқұлынның ұшып домалап түсіп жатқандары байқалады. Сондай боп жығылған жылқы баласынан үріккен кей топтары, ортасына жай түскендей, қайтадан жарыла жөңкіп, бұрынғыдан жаман шұрқырай кісінесіп, талқан болып бүлінісіп жатты.

Жылқышының көбі бұл жайлардан хабардар болған жоқ. Алдыңғы айғай шыққан беттен дырду-шуды көбейтіп, құр дақпыртқа шапқаны болмаса, олар ешкімді көрген де жоқ. Адасып қалды. Тау іші, тұмсық айналса, адастырады. Сойыл салым жерге, ылдиға бұрын түссе, жер жөнін білетін жортуылшы көз жаздыруға жарайды. Тау ішінің ол сыры өздеріне де мәлім. Жылқышылар бір-екі тұмсықты айнала шауып, арсалаңдасты да, аяғында дабырласып жүріп бірін-бірі тауып алды.

“Е, не болды?”, “Уа, не болды, қызыңды?!.” – десіп, бейпіл тіл мен былапыт сөздерді айтысып, жай сұраса бастады.

“Көрген бар ма? “Неден шықты”?”, “Уа, аттанды кім салды?” – деседі. Осы шақта олар өз арасындағы басшы жылқышы Жамантайдың жоғын байқады. Алғашқы айқай да сонікі болатын. Жылқышылар көп бөгелмей, соның алғашқы дабылы шыққан жеріне таман шұбырысты. Бытырай жүріп дауыстап, Жамантайды шақырысқан. Сол

кезде етекте сәл ыңырсыған дауыс естілді. Қия беттен ат-тылар әуірімдеп, қапталдап шұбай түсіп, зорға дегенде етекке тақады. Қараңғыда ат көрінбеді. Біркертпе тастың ернеуінде қарауыта қозғалып жатқан қарайғанды көрісті.

Жолдастары Жамантайдың атын атап дыбыс бергенде бірқалыпты ыңқылдан басқа жауап естілмеді. Жатқан жалғыз кісі сияқты. Кім екені белгісіз. Тек қасына тақап келгенде ғана Жамантай екенін білісті. Басынан қан ағып жатыр екен. Алғаш ұстай алған жылқышы жылы қан қолына тигенде: “Мынаған не болған, қанға боялып жатыр ғой!” – деді. Жылқышылар бұл хабардан сескеніп қалды. Әртүрлі тіксінген үндер қатысты. Жамантай ептеп ыңыранып, есін енді жиюға айналды. Болған уақиға мынау еді:

Қолында жетегі бар жау алғашқы жылқышыдан сытылып қашып шыққанда, Жамантай “аттан!” салып, сойылын ыңғайлап алып, төтелей шапқан. Жау мұны көрсе де, төмен бұрылып кетпей, алғаш қиялаған бетімен дыбыс бермей, қамшылап қаша берген. Төмен тартпағаны – беттің тіктігін, тастағын ойлаған. Жау жер жадысын білетін анық жырындылығын істеген.

Жамантай жоғарыдан бұған қарай шауып келіп, ұзатпай-ақ ұрымтал жерден айкасып қалған. Бірақ көлденең келе жатқан қос ат ылдиға ұмтылған Жамантайдың атын қағып жығып кетуге болушы еді. Жылқышы соны мезгілінде ойлай алмай, ерте сақтық істей алмай қалды. Ағынмен келіп, бір рет сойыл сермеп ұрып қалды, бірақ тым жақын келіп сермелген қару анаған дәлдеп тимеді. Иығынан асып, орта жерімен ғана тиіп еді. Екпіндеп келген аты қосардағы биеге қақтығысып, сүрініп кетіп, ылдиға қарай құлауға айналды. Бақтығұл белбеуіне қыстырған колшоқпарын босатып алып, қиыс өтіп бара жатып, артына шапшаң айнала беріп, бір қолдың сыртымен қара шоқпарды сілтей соғып жіберді. Жүріп бара жатып сермесе де, жүрегі тіксінбей, есеппен нығыздап ұрып қалған шоқпар Жамантайға ауыр тиіпті. Дендеп келіп қара құстан тиген екен. Сол арада жылқышының аты да жығылған, соның басынан асып,

ылдифа қарай Жамантай өзі де домалап құлап кеткен. Бактығұл ең соңғы тосқан қауіп-қатерден сытылып шығып алып, аса қатты шаппай, жолды болжай желе, текірекпен алдағы тасты айналып, қарағайға кіріп кете барды. Жабылған көп иттің тобынан жұлқынып аман сытылып шыққан көкжалдай болып, өз-өзінен дүрдиіп, бүлкілдетіп жорта берді. Екі-үш түп қарағайдың арасына тура жүрмей, қуғыншыны беттен шатастырмақ үшін екі рет қисық шимай салып жүріп жіберді. Кейін ізге түскен қуғыншыны да адастырар жүріс еді. Бетті ілгері-кейінді бұрып-бұрып жіберіп, түлкіше жортып, жалтара жүріп кеп, енді өз жағына қайта беттегенде артына бір айналып тың тыңдап алды. Бағанадан боз биенің сырт нобайын көргені болмаса, анық қандай жайы бар екенін білген жоқ-ты. Енді биені ақырын сипаңқырап келіп, жалын ұстады. Тікендей қатты, өскелең күзеке қылдың түбіндегі қобдиданған қалың май саусақтарының басына тып-тығыз боп кере түсті. Сүйсінген Бактығұл “жануар!” – деді де, тіл-көзден аман болсын деп, саусағының басына “туф-туф” деп ақырын түкіргеннің ишарасын жасады.

Бактығұл үйіне қарай асыға берді. Аз жүріп күндіз бекінген қарағайына келгенде, аспанға қарады. Баяғысындай сіркелеп жауған ақ жауын. Аспан түнерген қараңғы. Әлі де көздің алысты көруі қиын. Әр жайды болжап нобайлаған болса, Бактығұлдың көзі болғаннан ғана көретін сияқты.

Түн мөлшерін біле алмады. Ал жер шаршысы көңілінде сайрап тұр. Адаспақ түгіл, күдіктенер де емес. Таң әбден атып, ел тұрған мезгілге шейін Бактығұл сартыддатып жүре бермек болды. Сол оймен сәл аттан түсіп тартпа мен айылды босатып, боздың ер-тоқымын көтеріп, ат арқасын кішкене желпіп алды. Кейін жайлап ерттеп шап айылды босырақ, тартпаны мықтап тартып қозғалмастай қатайтып алып, атқа қайта мінді. Ендігі жүретін жерінің бәрі еңіс болатын. Түн олжасына ырза болып, саспай қамданып төл атына қайта мінген шағында боздың белі көтеріліп, тынығып қалған екен. Ойға қарай жіті бастырттып қарағайлы тауды құдилап қос атты жортуылшы жол тартты.

III

Бақтығұлдың аулы жаңағы аттанған тұстан күндік жер. Таң ата Бақтығұлды ұйқы жеңді. Бірнеше күннен бері талған денесі аз тыныштықты тіледі. Бірақ орнықты, нық ниетпен істелген іс мұрат қылған шегіне жеткенше тоқтағысы келмеді. Дененің әлсіздігін жеңіп, бірқалыпты қатты жүрісті бәсендетпей, таң атқанша жүрді. Ендігі жеткен жерінде қыстаулар бар. Әркімнің көзіне түсіп қалуға болады. Сондықтан таудың бір қабат ішін алып, ылғи ғана қалың қарағайды құндыздап жүрген.

Сонымен арада бір-ақ жерде ғана демалып, келесі күні түс ауа биік таудың қойның да жасырынып отырған жалғыз қорасына тақап келді. Мұның жалғыз үйлі кедей аулына сапырылысып келіп жатқан кісі жоқ болса да, бөгелместен малмен келу ағат болар еді. Аулының желкесіндегі қиын тасқа боз биені төрт аяғын тас қылып бекітіп тастап, өзі үйіне келді.

Жыртық киімді, күрең жүзді Қатша балаларына шай қайнатып отыр екен. Үй іші әлі қора жанына тігілген жыртық қара киіз үйде. Тамға кірген жоқ-ты. Үш бала бар. Үлкені Сейіт – он жаста. Қалғанының үлкені – бес жасар Жұматай. Ең кішісі – екі жасар, емшектен әлі шықпаған қара қыз Бәтімә. Бақтығұлдың келгені үрпиіп жүдеп отырған кішкене кедей үйге жан кіргізгендей болды. Ұзын бойлы, ашамайлау келген Қатша ерінің жүзіне жылы қарап қарсы алды.

Бақтығұл үндемей жай қозғалып, есік алдында жатқан шырпы отыннан аттап өтіп, төрге қарай шықты. Бірақ отырмастан, маздап жатқан отқа қызығып:

– От қалай жақсы еді, тез беретін шайың бар ма, қатын? – деді.

Аз күйбеңдеп, байына таман бой соза түсіп, Қатша:

– Жол болды ма? – деп күбір етті. Оған тура жауап берудің орнына, Бақтығұл:

– Бол, шайыңды болдыр, жұмыс бар! – деді.

Қатша үйіндегі барымен шайын берді. Жаздан іркіп жүрген жалғыз сиырдың майы бар-ды. Кебежені ақтарып, ескі қарыннан сонысын да алып салды. Анда-санда түрегеліп қозғалғанда, шай құйған шақта жұмсақтау жылы денесін Бақтығұлға сүйкей өтеді.

Балалар әкесі келіп, үй ішінің шырайы өзгергенге мәз. Шеше мен әкенің жақсы қабақ, оң шырайларына бұлар да белгісіз себеппен жылынып, көңілдене бастады. Жұматай мен Бәтимә бірін-бірі түрткілеп, сықылықтап күлісе береді. Бақтығұл үш-төрт кесе шай ішіп, қайтадан киініп түрегелді. Үй ішіне әрдәйім көп сөйлемей, сырт жаңалығын бір-ақ әкелетін тұйық мінезі бар-ды. Сол дағдысымен тек әйеліне ғана бір айналып:

Аздан соң қабыңды алып кел, – деді де, шығып кетті.

Жұматай ойнақыланып: біресе Сейіттің, бірде Бәтимәнің қолындағы ірімшік-құртын тартып алып, кейде алысып кезек жағаласып калып, көбінше өзі де қутындап, Сейітті де күлдіріп үйде ойнап қалысты.

Қатша балаларға: “Үйден шықпандар! Отты байқап отырыңдар; кісі келсе, “апам тезек тере кетті, дендер”, – деп жүріп кетті.

Қора желкесіндегі бір жөке жақпардан асып түскенде, ар жағында үлкен қойтастың бауырында боз биені жардай ғылып жайратып тастаған ерін көрді. Үлкен ту биенің борбайы көтерілген. Бақтығұл биені шапшаңдата сойып, терісін сыпырып тастаған екен. Бұл жартас тегі қора сияқты болып біткен. Айналасында кірер ауыз жоқ. Бұрын көл сияқты бірдененің орны болса керек. Келетін кісі сыртындағы бір-ақ жердегі ернеуден асып түседі. Айналасы тастан салған қабырғадай бітеу бір жасырын жер. Бұл жыраның сырты да жақсы. Маңайының бері де шашырап түскен үлкен-үлкен қойтас. Араларында белгі жоқ: быжырық шатқалаң. Сырткөзге де қалың бір бытқыл қиын жер боп жататын.

Қатша көк биені жұлқылап жатқан еріне көп сөз қатпай-ақ, бірге сойыса бастады.

Биенің ішін жарған соң да Қатша мол етті мүшелеп бұзысуға қатты көмек етті. Қақпақтастың түбіне кішкене ғылып, сыздықтатып от тұтатты. Бақтығұлдың бірнеше күн аш екенін еске алып, май тыққан көк бауырды, тағы бір-екі кесек майлы етті де шоктың арасына тастап жіберді.

Бақтығұл түтіннен біреу сезіктенер деп ойласа да, әйеліне “қой” деген жоқ. Аштық ақыл ойлатпады. Сонымен кеш батқанша биені шала-шарпы сойып болып, аз күнге керек болатын етті бұзып ыңғайлап, қол мен санды бұзусыз күйінде қора

тастың ішіндегі үңгірге орап апарып тығып, аузын үлкен таспен мықтап бекітіп, әзірге бір қап етті ғана алып, екеуі ымырт жабылар шақта үйге келді.

Бақтығұлдың көңілі талай күнгі қауіп, сақтық, тынышсыздықтан енді біраз жай тапқан. Қалың тік қара мұрттың астынан сәл сүйсінгендей жымияды да үндемейді. Қатша қапаш-құпаш қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберді. Мөлшерден артық болғанына қарамастан, биенің телшесін, қолқа-жүрегін, бірталай басқа майлы еттерін жалымен қосып салып тұрып, отты жиі қағыстырып, маздатып жаға бастады.

Әредікте отқа салып, бауыр пісіріп беріп отырды. Сейіт, ала жаздай мұндай көп етті көрмей жүргендіктен, сүйсінсе де сыртына шығарып білдірген жоқ. Бұл бала әке мен шешенің қуаныш-қызығынан, көңілді-көңілсіз күйлерінен әрдайым әлденеден шеткерірек болатын. Кейде үй іші томсарып, ашумен тыртысып отырғанда ол ерекше желігіп өз-өзінен көтеріліп, ойнап кетеді. Ал тағы бір кезде үй іші мәз-мәйрам болып отырғанда жабырқап, түнеріп, мең-зең боп үндемей қалатын да әдегі бар. Ондай күйлері болғанда алдына үйіп-төгіп қойған молшылықтың барлығы да оншалық әсер ете алмайтын. Қуана алмағандай қоңыр тартып, әке-шешесін ұғына алмағандай сазарып қарап қалатын.

Жас ет асылып, шешесі күле түсіп, көп сөйлеп, балаларды аймалағанда, Сейіт құр сараң жымиғаны болмаса, шырай берген жоқ. Жылы, жарық оттың қасында бұрқылдап қайнап жатқан жылқының жас етінің иісі мұрнына келе отырып жайланған Бақтығұл енді қор етіп қалғып кетті.

Әйелінің әрбір сөздерін тыңдай, кіші бала Бәтимәні шолақ тонының етегімен орап қымтай түсіп, қайта-қайта қалғып оянады. Қатша етті тез пісірмек боп, отты қатты жағып асығады. Ерінің шаршағаны асты тездетуді тілейді. Бірталай уақыт өткен соң кішкене қазанның асы да қайнап, пісуге жақындады. Қатша қол жуатын жылы суды шәугімге құйып, қалғып отырған күйеуін оятып, кішкене шырағдан жасады. Қазан түсіруге де қам қылды. Бақтығұл бойын мең-зең ғып ауыр салмақпен басқан ұйқыдан көзін зорға ашты. Екі көзі қып-қызыл боп қанталап, жақындағы қызыл жалынмен ірең салыстырғандай

жалт-жұлт етті. Ұйқы уақытында іргеден соққан күз суығынан жауырыны тоңазып қалған екен. Құнысып, ырғалып жотасын бір-екі қозғағанда бойы сәл сергіп қалды.

Бас жағында жерде жатқан белдігінен өткір, ұзын кара пышақты суырып алып, сол қолының бармағымен сүйкеп жүзін көрді. Семіздің майында жорғалағалы лыпып тұр. Сонда да етігінің қонышына бір-екі жанып, от басында тұрған шәугімді еңкейтіп сулап шайып алды.

Қатша қазанды түсіріп, табаққа ет салғалы қозғала беріп еді. Дәл осы шақта қораның алдыңғы жағына қарап, жаман сұр қаншық пен екі кара ала күшік шәу етіп үріп қоя берді. Қатша шошып қалып, ожау ұстаған қолын көтерген бойы айналып еріне қарады. Бақтығұл да мезгілсіз қадалып үрген ит дауысынан сескеніп кеудесін көтеріп, құлағын сыртқа қарай тіге қалды. Дүрсілдетіп жүріп келе жатқан көп аттың тұяғы мен сүйретіп келе жатқан сойылдың тастаққа соққан тықыры естілді. “Бәле болмаса игі еді, қазанның бетін жап!” – деп қалды.

Қатша сасқанда қақпақты таба алмай, астында жатқан ала қапты алып қазанның бетіне жаба салды да, бусанып тұрған ожауды жанындағы шелектегі суға батырып жіберді. Өзі құр жерге жалпынып отыра кетті. Шала жабылған қаптың шетінен қазанның ыстық буы шығып жатса да, оны байқай алмады.

Үй іші есін жинағанша аттылар жапырлап түсе-түсе қалып, алды үйге кіре бастады. Түстері суық. Енді аңғарса, Қозыбақ аулының жігіттері. Сырт ажар, сызданған жүздерінен өңшең нығыз, асқақ содыр топтай. Әлдекімге өздері тізесін батырып зорлық қылмаса, бұл өңірдің бірде-бір қазағы өз бетімен бұл топқа келіп соқтыға алмастай. Бір болыс Бүрген ішінде анық семізсінген қарталы мықтылар. Алдыңғы кіргендер ішінде Сәлменнің тап өзі. Қасындағы Қозыбақтың өңшең содыр мырзалары. Кішкене үйдің ішіне алдыңғы келгендер толып болса да, арты таусылмай кіре берді. Соңғылардың арасында теке сары сақалды, бітік көзді, ұзын сары кісі тәйтiх сөздер сөйлеп кірді. Жанындағыларды қағып, итере келген. Бақтығұлға амандаспады. Үй ішін айнала қарап, мұрнын тартып тыржитты да қазанның қасынан әлі күнге кете алмай талтайып отырған Қатшаға сүйене келіп жайғасты. Бұл үймен таныстығы бар.

Қатшаның сасып отырған кескінін қу көзбен шолып қалып, ар-сыздау күлкімен жымып көзін қысты.

Келген топтың басшысы – Сәлменнің күміс белдігі бар. Өзі қиылған қара мұртты, танауы ежірейген, үлкен қара көздері шаншыла қарайтын, аласа бойлы қара жігіт көп іркілмей сөз бастады.

– Кеше түнде біздің Дөңжайлауда жатқан жылқыға ұры кіріп, бір ту биені алып, жылқышы Жамантайдың басын жарып, соққыға жығып кетіпті. Алдырған – албырт: анасының қойнын ашады. Із шалғанда сүйреткен сойылдың сорабы осы ылдиға қарай кепті. Бір бозға мініп, бір бозды қосарға алып, бүгін таң сәріде осы желкедегі қарағайға келіп кірген жалғыз аттыны көрген бар. Кейін сенің қора тасыннан жіңішкеlep шыққан түтінді де көріпті сол айтушы. Көп сөзбен арбасатын дәнеңе жоқ, қысқасы, малды сенен көріп кеп отырмыз, жөнінді айт! – деп еді.

Бақтығұл бұл топқа өңшең Қозыбақтың өрен-жараны болғандықтан, шетінен кекті; қанды мойын құныкерім де дұшпаным деп білетіндіктен, келістерінен де, мынау сызды-салқын бетінен де сескенген жоқ. Ішінде “өзім ақпын, сен қарасың, саған не істесем де рауа” деген қияс кекесін, ызалы кек отыр. Жаңағы сөзге сәл үндемей, Сәлмен жүзіне қадала қарап отырып: – Бақтығұл қашан ұры болып еді? Ендігі маған өтпек қиясың – ұры демексің бе? – деді.

Сәлмен шапшаң сөйлеп, ызалана түсті.

– Ұры демесем, ұрыдан құр да емессің!

Бақтығұл алғашқы бетінен қайтқан жоқ.

– Ендеше, тауып ал сол ұрынды да, құрынды да.

Бұдан әрі екеуі қырын отырысып, қатқыл-салқын үндермен, қияс түспен егесе қарасып, жылдам жауаптасып кетті.

– Мен тауып отырмын! Ол – сенсің.

– Кім айтты деп солай дейсің?

– Айтушы бар деп солай деймін.

– Алып кел айтушыңды, мойныма салсын!

– Атты алысқа айдамақсың ғой. Мені сорғалаған қан, сойқақтаған із әкеліп отыр. Сен алдың малымды. Кешегі қолымда өскен Бақтығұл ең.

– Бәсе, қолыңда өссең, мынауың қай сұмдығың? Жалаң не?
– Сен маған қастық етіп отырсың. Мен не қылған адам едім саған?

Бақтығұл енді жалтармай шынға қарай ауысқысы келді:

– Не қылмап ең?

– Неңді алып ем сонда?

– Немді алмадың? Жанымды да алғансың! Жар дегенде жалғыз қанатым – Тектімді тепкіңмен өлтірмеп пе едің!

– А, солай де! Ендеше құныкерің екем ғой!

– Бәсе, құныкерім екеніңді аузыңа құдай салып отырған шығар. Сенің соққыңа жығылып, сартөсек болып алты ай қыс жатқанда, жиырма жыл босағанда шіріген сол Тектіғұлға тым құрыса қатқан тоқты – қалжа бердің бе?

– Е... санай түс ендеше, тағы бар болар менен алмағың? Тегі менің малымның қақ жартысы сенікі шығар. Қалжыраған кара мойын құл! Қалай-қалай тантисың? Жіңішкерген аурумен құдай алған ініңді әкеткен ажал мен деп пе ең? Санашы тағы. Қандай алмағың бар екен Қозыбақтан, Сәлменнен әлі де?

Бақтығұл қайнаған әділ ашу үстінде, не де болса барын айтып қалмақ ниетте болатын.

– Санаттың ба? Ендеше, он алты жасымнан отыз алты жасыма дейін, былтырғы күзге дейін жиырма жылдың қысында қар төсеніп, мұз жастанып, жаз жалғыз түн тыным көрмей күзетінде, жылқының соңында өзім өттім. Қозың мен қойыңның соңында, қораңның шетінде түндер бойы көз ілдірмей, жиырма жыл бойы інім – Тектіғұл өтті. Он екі жыл бойында мынау әйелім – Қатша шешенің – Қызыл бәйбішенің қолында сарала етек күң болып, отымен кіріп, күлімен шықты. Сол бәріміз кеше қасыңнан кеткенде немен шықтық? Екі қолымызды мұрынымызға тығып шыққанымыз жоқ па?

Сәлмен шытынап, жарылардай сызданып отыр еді. Мынау сөздер бетке соққан қамшыдай шабақтады.

– Өзің, сөйтіп айыпкер де, құныкер де мен болғандықтан, тіліңді осылай безеп, қолыңды маған қарай осылай жұмсап отыр екесің ғой. Сен не дедің осы?! Маған дауыңды айтып, өкімінді де айттың ғой. Тіліңмен сөгіп, қолыңмен қылып отырсың ғой қыласыңды! Енді оттағанды қысқарт, сал малымды қазір орнына!

– Малыңды ертең көлденеңнің алдына барып айтысқанда аларсың!

– Уәмәй, адыра қал! Не күшіне сенеді екен осы? Қаңғыған қу кедей!

– Мен күшіме сенген кісі емеспін. Сен күштісің. Бірақ мен төрешіден, көлденеңнен арамызды айырар әділет іздемек болдым.

– Аларсың сен, саяқ сандырақ! Қозыбақ аулынан есе қумақ сенің не теңің еді? Көлденеңге бармақсың ғой. Барайық. Болсын солай! Бірақ қазір малымды шығарып бер. Бір бие емес, жүз биелік сөзің бар екен. Жеңіп ал да, бәрін ал! Қазір биемді шығарып бер!

Бақтығұл бұл тұста жалтармасқа амалы болмады. Айлакер жоқшы алдап түсіргелі отыр. Тығырыққа қамап тұр.

– Биен қазір қолымда жоқ.

– Ол қайда?

– Бір іліктесіме жетектетіп жібердім бүгін.

– Жаның шықсын, өтірік!

– Шыным сол! Бар жауабым да сол! – дегенде, қатуланған Сәлмен қамшысын жұлып алды.

Сол кезде төмен отырған сары кісі басын көтеріңкіреп, дүңкілдеген келеңсіз жуан дауыспен:

– Әй, Бақтығұл, жөніңе көшсеңші! Атты алысқа айдап қайтесің. Нақ осы мына қазандағы мұрынды жарып бара жатқан жас жылқының еті қайдан шықты? Осыны қалай танасың? Кәне, енді ағарып көрші! – деп кішкене қазанды Қатшаның алдынан көтеріп алып, ортаға қойып, таңғалған жұрттың көзінше ала қапты жұлып алды.

Сары сақал мұнымен қоймай, Қатшаға бұйрық етті.

– Табақты әкел! Өз малымыздың еті осы. Сен жегенде, біз жемей ме екеміз? Кел, қол жуыңдар! – деп бұйырғанда, барлық он шақты Қозыбақ жігіттері мазақтай күле түсіп, қамданыса бастады.

Қатша ұяттан жерге кіргендей намыстанып қысылды да, табақты алып берді. Сары сақал етті өзі түсірді. Енді барлық жоқшы оқырана күлісіп, бірін-бірі қылжақпен қағыта отырып, піскен еттің барлығын табаққа өз қолдарымен салды да, қоралай отырып, қол-қолға бір-бір түйірден үлесіп алып,

жақсы піскен жас етті күйсей бастады. Араларына Бақтығұлды шақырған да жоқ. Қатша ашумен көзі жайнап, тамсанып отырып қалды. Өмірінде не қорлықты көрсе де, дәл мұндай жер болғанды білмеген-ді.

Бақтығұл бабын таппай, бір нәрсе демек болып еді. Мына жұрт ендігі сөзін тындамастан, етті соға берді. Аяғында етті тып-типыл жеп алған соң, тасыр қара Сәлмен Бақтығұлға әмірлі дауыспен зекіп бұйрық етті:

– Тұр, қораңның ішін көрсет! Тінтеміз. Саған осы биенің етінен бір жапырақ бұйыртсам – атым өшсін! Барлық етін қазір алып кетемін. Енді жаның барында алдыма тұс, бетіңді түзе!

Үй іші, тасыр Сәлменнің ашулы сөзінен сескенгендей жымдай қатты. Бақтығұлдың шаршаған, ашыққан бойы бұрында ашумен қатты тыртысып, зорға шыдап отыр еді. Ендігі мінез мұны да жарып жібергендей болды. Жанындағы Сәлменге суық жүзбен қайсарлана қарады. Қантала ған қызыл көзін бір қақпастан қадалта отырып, ашық, анық қып:

– Аспай сөйле, мырза! Қорқытсаң – дұрысыңмен қорқытарсың. Шошаң қағып, беталды тасырлағаныңа үрейім ұшпайды! – дей бергенде, Сәлмен оң қолында бүктеп ұстап отырған сарала қамшымен Бақтығұлды бастан шапшаң тар-тып-тартып жіберіп, әкеден құлдилатып шұбыртып боқтай жөнелді. Дәл мұндай жаза Бақтығұлдың қатын-бала көзінде көрмесем дейтін ажалы еді. Бір жағынан Қатшаның:

– Уа, қуарған Қозыбақ, құдай төбеңнен ұрсын! – деген намыскер айғайын естіді.

Момын баласы Сейіт бақыра жылап жіберіп: “Шошқа!” – деп айғайлап, төсектен секіре түсіп, Сәлменнің үстіне ұмтыла жығыла берді. Мұның бәрі бір-ақ сәт ісі еді.

Бақтығұл не де болса, қарсыласып өлуді тіледі. Сейіттің жан ұшырып ара түсуі әке жанын өртеп жібергендей болды. Жан-дәрмен қолына ұстап отырған қайың көсеуді жұлып ала, Сәлменнің қамшысын сол қолымен жұлқа тартып, атып тұрып, көз жұмғандай шапшандықпен Сәлменді қақ бастан үш-төрт рет тарс-тұрс періп-періп жіберді. Бірақ Бақтығұлдың бар қайраты осы, ең соңғы қарсылық қимылы сол болды. Келесі секундте он шақты жау қолдар қамшымен, жұдырықпен бұршақтай жауып, жалғыз жігітті оттың басына шалқасынан алып соғып, керіп

салды. Ашу-айғай үстінде Сәлменнің “Әкенді... тоң мойын күл!”, “ертең ғана Сәт болыстың мөрін бастыртып, баукеспедеп абақтыда, абақтыда... шірітпесем, әкемнен тумай кетейін!”, “Жерге қағамын, жерсібір айдатамын!” – деп, Бақтығұлды тепкілеп жүріп, төнеп сөйлеген қастық сөздері жаза көруші жалғыздың жанына жаман тиді.

Жаза тынымсыз. Тепкі мен қамшы, боктық пен зорлық бар қорлығын етіп жатыр. Басы мен ұлы денесінің ешбір жерін талғаған жоқ. Өкпеге де, бетке де етіктерінің өкшесі, бүктеп ұрған қамшы да саябырсыз, толассыз тоқтаусыз тиіп, көз алдынан дамылсыз нажағай ойнағандай, от ұшқындарын жарқ-жүрк ұшырып жатыр. Бұл күй азғантай уақытқа ғана созылғанын сезеді. Содан әрі Бақтығұл еш нәрседен хабарсыз: қара түнде бір зынданға, я үлкен қараңғы құзға лақтырылғандай; обыртажал жұтып кеткендей; үлкен меңіреу жоқтыққа бір-ақ батып кетті. Ақырғы ғана рет көз алдынан бір жарық лап етіп барып, шұғылына кесіліп сөніп қалғандай. Сол соңғы секундте шекесінен тыз етіп тиіп өткен біздей өткір шаншуды ғана сезіп қалды. Ең соңғы сезім ұшығы сонымен таусылды.

IV

Арада қанша мезгіл өткенін Бақтығұл білмейді. Ол есін жинағанда, ең алдымен, сезгені – шекесі шаншып, қатты ауырып жатыр екен. Таң атыпты. Тағы да сытырлап жүдеу жауын жауып тұр. Үй іші отсыз, сұп-сұр суық. Ыңқылдап көзін ашқанда қасында бүкшиіп, екі көзін ыстық жаспен ісірген күйде өзіне үңіле қарап отырған әйелін көрді. Түсі сұрланып жүдей түскен. Үн де жоқ.

Күйеуінің қанын шала-шарпы ғана жуыпты. Бақтығұлдың екі көзі ісіп кеткен. Бетінің әр-әр жері көгеріпті. Шекесі жарылған екен. Сол арасынан әлі де анда-санда шып-шып қан шығады. Үстіндегі тонына шашырап барып қатқан қара қан тамшылары әлі көрініп тұр. Сейіт жылап отыр. Қашаннан жылаулы? Үндемейді. Неге жылайтынын айтпайды. Түндегілердің дыбысы өшкен: тегіс кетіпті. Қатша мәлім етті: Бақтығұлды жайлаған соң, мұны да ұрсып-соғып, қорқытып отырып, етті тыққан жерді сұрап алады. Шаланы тұтатып жарық етіп жүріп, қораның бар түкпірін тінтіпті.

Кеше кешке әкелген бір қап етті қой қораның төбесіне іліп қойысқан еді, оны да тауып алды; қора тасқа тыққан етті де түгел әкеткен. Таң атқанға шейін кетпей күзетіп жүріп, таңертең ондағы ет пен теріні түп-түгел суырып тауып алыпты. “Біздің көк бие” десіп, терісін таныпты. Содан соң жаңағы бір әзірде түндегі сары сақал қасына екі жігіт ертіп келіп, Бақтығұлдың жайын көріпті. “Және біреуіңді өлтірдік пе?” деп ойлағаны шығар. Бірақ көп қарап отырып: “Өлетін емес, демі бар” – десіп үйден шығысыпты. Қайта-қайта ауыздарына алғаны – абақты-абақты. “Ағам Сәттің болыстығы рас болса, мөрін бастырып, осы келген он кісіні куә ғып пұртәкөлдеп, Бақтығұлға абақты кескіземін, жер аударам, Итжеккенге жіберіп, сонда шірітем!” – десіпті.

Кейін бәрі де қайта жиылып келіп, “малымыздың төлеуі” деп, боз атты шығарып алыпты. Айып-қиыбы деп, қызыл сиырды айдап кетіпті.

Бақтығұл бұл істің ешбіріне де сөз қатпады. Сескену, қорлану – барлығы да іште жатыр. Тек қана тағы да аштықта қалған үй ішін ойлап, балаларын көріп, ақырын ғана: “Етті қайтті?” – деді.

– Еттің де бәрін сыпырып-сиырып алып кетті. Бір жапырақ та қалдырған жоқ, – деп, Қатша ызалы уайым үнін білдірді. – Түп-тура шауып кетті. Төбеңнен ұрғырлардан не жақсылық күтесің? Сұм Сәлмен! Шаңырағыңды ортасына түсіріп, шауып кеткен жоқ па? Құдай тілеуіңді бермей, көрінде өкіргір, кеселді! – дейді.

Қозыбақ аулы қолымен билік қылып: төлеуін де, айыбын да өзі кесіп, өзі алды. Оның үстіне үй ішімен тегіс жеген таяқ, жарылған бас, қып-қызыл жоса болған қан – міне. Қатын-баланың көзінше қызыл-қырғын шабынды жасап, бәрінен де намысқа тиген тепкі – мынау. Намыс пен қорлықтан ішке шок түскендей өртеніп күйген Бақтығұл қатты күрсініп, аунап түсті.

Бір биенің жазасы неше сыбаға болды. Артығымды бер деп, Қозыбақ аулынан жоқтап алар Бақтығұл ма? Анау жуан сотқар ауыл аяғына отыртар ма? Тегі мұның сөзін сөйлеп, есіркейтін тірі жан бар ма сірә да?.. Әй, жоқ қой! Сөзі оң болғанда, өзгенің көбі ана содыр-сотқардан сескенеді де, сөйлей алмайды емес пе! Ал Бақтығұлда сенерлік ел бар ма? Пана бар ма? Ол да жоқ. Өзі

қалың Жаныс ішінде жүрген азғана үй кірме. Жиыны жиырмаға толмайды. Оның да басы бір жерде емес. Әрқайсысы әркімнің қасындағы қоңсы. Шетінен кедей, қара құрымдарынан басқа түгі жоқ. Өзі кедей, өзі аздың сөзі пұл бола ма? Сол ағайын тұтасымен, осы елдің ішінде жүрген малшы мен құл есепті болғандықтан, баяғыдан бері ең болмаса бірде-бірі, ұлтарақтай болса да, жерге де ие болмаған.

Бақтығұл “солардың көнген сорына мен көнбесем” деп өмірде талай талпынып көріп еді. Бұл өзге ағайындарынан жігерлі әр екпінді, естірек те болды. Заманы тура болса, тәуір адамның бірі боларлық ақыл-сезімі, тіл орамы да бар. Бірақ өзіңмен туған-туыс қана жетпейді. Бұл көрген әлем көшпелі ауыл тірлігінде зорлықшы көп сотқарға есең кетпес үшін, етек алған қалың іргең болу керек. Әйтпесе, сен – көзге түрткі; сен – ел ішіндегі саяк-сандырақ, кірме... Осының бәрі жасынан иығынан басқан тағдыр жазуындай емсіз дерт болса да, Бақтығұл өзге Сарыдан сергегірек болуға талпынды. Ең аяғы, құлдыққа көнбей, есік қақты болмас үшін, өзіндік тірлік етемін деп талап қып еді.

Аяғы келіп мынаған соқты. Енді жалғыз үйлі Сарыдан шығып, Қозыбақтың ту биесін тайдай тал түсте әкеліп сойып алып отырған Бақтығұлдан жұрт жаласы арылмайды. Әсіресе болыс пен билер құрық салады. Мынау көрген – көрген емес. Кетерде Сәлмен айтқан абақты тегін айтылған емес. Оған қарай басса – сұмдық. Әлденеше сыбаға болып келетін поле мен қаза үлкен толқын соққы бар. Бұдан соң талай-талай жазықсыз жерінде мұны беретін Сәлмен мен Сәттің қарғылы төбеттері – билер бар.

Өз қолтықтарында жүрген, өздері аттандырып жүрген анық баукеспе ұрыларын бермей, тығып-сүйеп қалу үшін де Бақтығұлдай панасыз жалғыз саяқты, алдымен құздан ұшырады. Бәр-бәрінің түбінде... айдаһардың аузындай, қап-қара түсті ажалдай кесілетін абақты бар. Ойына осы келген жерде Бақтығұл селк етіп шошып кетті. Мұның барлық тірлігінде, ойша болса да, қатты үркіп қорқатын құбыжығы – осы абақты.

Неліктен екені белгісіз, өмірде қауіп-қатердің, мысалы, ат үсті соғыстың қандайына кездесе де, құты қашып қорқып көрмеген Бақтығұл абақтының аты екеш атын да тыныш тыңдай

алмайтын. Енді бүгінгі қысылған халінің үстінде сол жалмауыздай қатердің қара шойын есігі мұның қиялының алдында бейне қараңғы көрдей азынап, ашылып күтіп тұрған тәрізденді.

Осы жол қорыққанда, Бақтығұл таудағы жайын аңның кей қатерден ерекше тағылық жайындықпен жыта қашқанындай қалтырай қорықты. Қорғансыз басын түндегі дұшпандар ең аяғы абақтыға шейін де аямай аппаратынын ойлағанда, Бақтығұл дүние-тірліктің барлығын талақ еткендей. Аунақшып келіп күрсініп: – мұншалық қорлыққа жеткізді-ау! Жалғыз рет тұяқ серіпкен қарсылығым. Панасыздың көрері осындай итшілік күн болмай, не болушы еді!.. Енді сүйенетін кісі таппай болмас. Қорған таппай, тірлік жоқ болды ғой. Барынды беріп, құл болсаң да, кешегі Сәлмен айтқан кеселден сақтап қалар біреудің қолтығына кірмеске лаж жоқ. Сондай жауыз жаумен ұстасар менде не дәрмен бар еді? Ойласам, бойымнан артық жұмыс екен! – деген.

Өмірі Қатшаға мұнша көп шешіліп сыр айта қоймаушы еді. Қатша “байғұс өліп қала ма, бүйтіп көрген жоқ еді, қалай айтқаны?” – деп, ішінен күдіктеніп сескеніп отырды.

Бақтығұл жаңағы пана табамын деген сөзді нық байлау сияқты айтты да, артынан ол жайды қайта қайырмай, үндемей жауып қойды.

Арада бір жұмадай уақыт өтті. Жарасынан жазылып, түрегелген Бақтығұл енді ел жиып, атқа мінетін болды.

Боз ат Қозыбақ аулына кете барса да, жақындағы жылқылы ауылдың біріне қосып қойған тағы бір аты барды. Малының бары да, ажарлысы да екі аты болатын. Одан басқасы екі-үш сиыр мен бесті-онды ешкі-лақ. Жүруге жараған соң, Бақтығұл жирен жорға атын ұстап мініп алды. Мұның жорғасы бұл өңірде жоқ, орасан қатты болатын. Өзі жаздай құр, сұлу, биік, жазан келген мінсіз жақсы ат. Көп ел сыртынан қызығатын. Бір болыс Шалқар Бақтығұлдан бұрын, жирен жорға атты білді десе де болғандай.

Боздан айырылып жаяу қалған соң, соны мінген Бақтығұл жалғыз оқты кәрі шиті мылтықты оқтап алып, сайды өрлеп тауға шықты.

Күн ұлы сәске кезі. Тауды жүндес бөстектей орай басқан көкшіл қалың қарағай; жүргінші соның ішіне келіп кірді. Тоқтаған жоқ, өрлей берді. Бірталай жүрген соң, қарағайдан шықты. Ар жағы қалың-қалың, заңғар биік, серейген тектұр қызыл тастар. Тылсым бұғандай жым-жырт күйде мелшиіп қатып тұр. Атты ақырындатып, қабырғалай басқызып отырып, бір үлкен құз, қиын қызыл тастың иығына жақындап келді. Бұл тұста аңнан басқа мал да, адам да болмайтын. Кезіксе, бірен-саран аңшы ғана кездесуге болады. Шатқа жақындап келген соң, бір жақпар тастың түбіне жирен атты аяғын бекітіп қалдырып қойып, өзі басындағы бөркін тастап, шитіні көлденең ұстап, еңкейіңкіреп ақырын баспалап отырып, шаттың ернеуіне қарай жүрді.

Алдында үлкен құздың арғы беті ғана көрінеді. Ілгерілеген сайын тас қорған шұңқырайып, тереңдеп барады; ауданы да үлкейіп келеді. Қарсы бетте еш нәрсе көрінбейді.

Буалдыр күңгірт күздің қазіргі күні кірлегендей болып, салбырап, кіржиіп тұр. Сұр тонды, сұр түсті жүдеу мерген сұр тас пен түнерген аспанның түсіне боялып, қалың жым-жырттыққа қоса батқандай. Бұғады да, ақырын ғана қыбырлайды. Дәл ернеуге жақындап келді. Бір тастың төсінде бұғып, баспалап қарады. Бұрын талай замандар шығып, үйге талшық қылмақ болып көп іздегенде, ату жерге анықтап кез келе қоймайтын арқардың бүгін орайы келердей. Дәл тамағының астындағы бір жеке шошақ басында үш арқар секиіп тұр екен. Бұлар арғы беттен бірдемеден үркіп қашып келген тәрізді. Еліріп, көз-құлағын сол жаққа қарай қадап, қарауылдап тұр. Бірі – құлжа, екеуі – ешкі.

Бақтығұл көре бере: “Я, сәт!” – деп, нысананы бетке ұстап көздей берді. Бірақ бойын түгел жаза алған жоқ. Шектен тыс сақтығы бар, қылп еткенді көретін қырағы арқар екі қаратпайтын мінезін істеп, аңшының басы қылп еткен жерден-ақ “пыс” деп жіберіп, биік тастан ойға қарай сатырлап секірген екен. Тек бір тар жерге үшеуі бірдей қарбаласып, қақтығып қалғандықтан, алдыңғы екі ешкі секіріп кеткенде, екі мүйізі шаңырақтай қартаң құлжа енді секіргелі қамданған еді. Төселе қадалып келе жатқан қара шиті қарауылы құлжаның көк желкесіне іліне бере-ақ, гүрс етті. Тастың басында көк түтін

бұрқ етті де, ырғалып толқып қалып, серпіле берді. Сол кезде ақ тандақ қоңыр құлжаның қиралаң етіп, алдыңдағы тастан кеудесін асыра алмай, сүйретіле құлап түскені көрінді.

Басына Бақтығұл келгенде, шала-жансар жаны бар екен. Ұзын қара пышақты суыра сала, Бақтығұл тамақтан ыстық қанын шапшытып орып жіберді. Ақырғы рет ышқынып қор етті де, тағының жаны шықты.

Сол шақ түс ауып бара жатқан мезгіл еді. Бақтығұл тезірек ақтармалап арқардың ішек-қарнын алып тастап, етін бұзбастан, белінен бір опырып терісіне орап, жирен атқа зорға дегенде көтеріп арта салып, екі жағын шылбырмен мықтап таңып алып, атты жаяу жетектеп ойға қарай тартты.

Күн екінді кезі болғанда манағы қарағайдан өтіп, үлкен таудың ішінде өзеннің жағасында отырған бай ауыл қыстауының үстінен кеп шықты.

Бұл – Шалқардың болысы Жарасбайдың аулы. Бақтығұл таңертеңнен бері қарай үндемей қамданғанда келмегі – осы ауыл. Арқарды да болыстың бәйбішесіне атып ала бармақты. Мұнда келуге бекінгені бүгін ғана емес, Қозыбақ аулы шауып кеткен түннің ертеңіне-ақ еске алғаны Жарасбай болыс болатын.

Жарасбай – құр ғана болыс емес. Болыстықпен ғана бедел, салмақ тапқан кісі емес. Әрі бай, ерте күннен ұлыққа беделді, саудасы да бар: “ер, мықты” деп көпке аты жайылған адам. Мұны айтса, қолынан жақсы-жаман бірдей келеді, келгенде де молынан келеді. Маңайдағы басқа болыс, қажы, бай, мырза дейтіндердің бәрінен де мұның атағы басымырақ.

Сүйенетін пана іздеп, үлкеннің ығын ойлаған шақта Бақтығұлдың үміт еткені осы Жарасбай болған. Барын берсе де соған беріп, құлданамын десе де айтқанына көніп, қайтсе де Жарасбайға жағынып көрмек.

Далада жалғыз жортқан көк бөріше бар сырын өз ішіне түйіп, тығып келген тіршілік енді мұны талдырған.

“Бағымды осымен де бір сынап көрейінші. Қозыбақ аулының атаған абақтысынан құтқарса, осы құтқарар болар ма?” – деп, бір байлау жасаған.

Бай болыстың аулы көп малын тау мен ылдиға, құмға бөліп-бөліп отарлап жіберіп, енді ауыл иесі күздің суығынан қашып,

қораға көшіп келіп, жарым-жартысы тамға кіріпті. Кеш тақаған соң, ауылдың басты еркектері тыста жүр. Арқар өңгерген Бақтығұл қораның алдына келіп сәлем бергенде, болыс арқарға көз салып, сәлемді жылы шыраймен алды. Ұзын бойлы, қызыл жүзді семіз болыс, басына сусар бөркін киіп, ақ елтірі ішікпен қыз-қыз қайнап, қызара бөртіп, ажарланып тұр екен.

Мұның жасы Бақтығұлмен шамалас: 35–37-лердің мөлшерінде. Қасында қошеметші екі ақсақал мен жеті жасар үлкен баласы, бірен-саран кедей-кепшік, малшы-көрші тұр.

Бақтығұл амандасып аттан түскенде, қыстаудың кісі жүретін есігінен қолына құмған алып шығып келе жатқан толық денелі, ақ сұр жүзді бәйбіше көрінді. Жайлы тыныш өмір әлпештеген таза семіз күй байқалады.

Қанжығаға қызыл-жоса қан болып, төңкеріліп түскен шаңырақ мүйізді арқар бәйбішенің де пейілін тартты. Амандасып келіп, еркектермен бірге аттың о жақ, бұ жағына шығып, ол да арқарды тамаша етті. Бақтығұл соны байқап:

– Бәйбіше, бүгін таңертең осы ауылға келейін деп атқа мінсем де, аң еті таңсық шығар, әуелі бір тауға шығып, аң көздеп көрейінші деп ем. Мына біреу кез болды, арнаған кісім өзін едің, кіргізіп ал, – деп байыпты сөйледі.

Бәйбіше көзін сықситыңқырап, күліңкіреп, “қайтеміз?” дегендей, болысқа қарады. Жарасбай әйелінің бөгелгеніне күлді де:

– Кіргізіп ал, несі бар дейсің? Өз тасыңның аңы екен, бермеймін десе де, алып қалатын жөнің бар емес пе? – деп сөзін қостаған жұрттың бәрімен бірге сықылықтап күле берді.

Екі шалдың біреуі осы ауылдың ежелгі көршісі, Жарасбайдың әкесімен сыйласқан досы. Мұның барлық мал-жанын басқарып жүретін аға дос есепті кісі. Өзі малқор да, пайдакүнем; Жарасбайдың жанкүйері Қайранбай. Сол бәйбішеге қарап:

– Қадиша, ал қарағым, малай қатындар қайда, кіргізіп алысын. Қозыбақ аулы арамдағанмен, мұның қолындағының бәрі арам деп пе ең? Бұл Бақтығұл өзі тегінде ер кедей. Көңілі түскен кісісіне жалғыз атын түсіп беретіні де бар. Арылмай жүрген бір қырсық та. Болмаса аларын да, берерін де біледі. Кемсінбендер! – деді.

Бақтығұлдың келген сапарына бұл сөз анық арман етер сөз еді.

– Қария, несін айтасың! Осы айтқаның кітап сөзіндей. Тұзым жеңіл, бағым ашылмай, қырсық шалған сорлы кедеймін. Бүгін сонымның бәрін шағайын деп мына мырзаға әдейі келіп ем. Пейіліме қарай, жақсы сөз айттың. Дуалы ауыз қариясың ғой. Дегенің болсын, ақсақал! – деді.

Бұл кезде болыстың баласы Жанғазы шешесінің жұмсауымен қора жаққа барып, екі келіншекті шақырып келіп, үш-төрт кісі боп арқарды аттан түсіріп алып, үйге қарай алғызып жөнелді. Болыстың шолжаң өскен баласы арқардың алдыңғы бір борбайын ұстаған болып келе жатып, үлкен мүйізді басымен алдындағы келіншекті итермелеп, бөксесіне соғып барады. Арқар семіз болғандай: етті, мол денелі.

Болыс жаңағы әңгімеге жауап бермей, соған қарады. Тек іштей Бақтығұлды соншалық арамсынған ниеті жоқ. Болыс қасындағы екі қарияның бұл шаққа шейін үндемей тұрған біреуіне жаңағы Бақтығұл сөзі көбірек ой салыпты. Ол бұған жылы шыраймен қарады.

– Байғұсым, жақсы лепес – жарым ырыс деп, өзіңнің ниетінде жақсылықты ойлаған бірдеңе бар тәрізді-ау! Осы сендей тентек өмірдің әр тарау ой-қырын көріп-көріп келіп, кейде бір жақсылыққа ден қойып, көшелі кісі болып кетуші еді. Әлде сөйткелі жүрмісің? – деді.

Бұл шал Шалқар болысындағы Сәрсен деген – басты бидің бірі. Болыспен беті бірыңғай, тілеуі жақсы, достығы күшті болғандықтан, соңғы сайлауларда Жарасбай қалдырмастан, ұдайы би сайлатып жүретін. Оған да дән ырза болды.

Айтқаның рас, Сәке, үлкен ниеттің үстінде тұрғаным анық. Осы елдің игі жақсысының алдынан арылайын деген тілеудемін, – деп еді.

Болыс күлді де:

– Ойлағаның шын сияқты, ат үстінен-ақ айтып жатырсың. Бірақ ендігісін жайланып, жата-жастана айтарсың. Әзірше үйге жүріңдер, – деді.

Бақтығұл:

– Мырза, мақұл айтасың, көңілім сол оймен лепіріп тұрған соң, шапшаң айтып жатырмын. Әйтпесе жайланып айтатын сөзім осы екені, көп екені және рас.

– Иә, мақұл, мақұл, – деген қариялардың да дауыстары шықты.

Ымырт жабыла бастағанда қонақтар қораға кіріп, үйге қарай жүрді.

Болыс отыратын үлкен тамға шам жағылған. Іші жылы, жарастықты, жайлы екен. Есіктен төрге шейін жайылған кілем. Төрде көрпе. Оң жақта үлкен сәнді, жалтыраған жұмсақ орыс төсегі. Соның тұсына тұтқан түкті, сары ала кілем де үйдің ішін қуанытып, жақсы ұядай түрлентіп тұр. Жыртық киіз үйде арқасынан суық өтіп, бүрсендеп отыратын Бақтығұлға мынау үй, бір қонып кетер болса да, үлкен сый сияқтанды.

Көңілі талай күнгі кірбеңінен жадырағандай. Өз тірлігінің жетімсіреткен жүдеу күйін шағып, бой жазып, бұрын-соңды бастан кешкенін айта бастады.

Жұрт бұның әңгімесін енді көбінше үндемей тыңдап отырып, кешкі шайды ұзақ ішті. Қозыбақ аулынан көргендерін Бақтығұл бастан-аяқ түп-түгел сөйледі. Ең сонында бұған абақтыны да әзірлеп кеткен ашу мен кіжінуді айтты.

Болыстан басқа үлкендер – бәйбішеге шейін сөзге араласып, Бақтығұлға істелген істі шектен асқан зорлық деп таныды. Бұл сөз тұсында Бақтығұл:

Жалғыз жүрген саяқ болған соң, әлі келген содырлар ойына келген қастығын істеп, түгіңмен жалмап кетуге жиренетін емес, – деген.

Оның рас, сені аямай-ақ жанышқан екен Қозыбақ, – деді Сәрсен ақсақал.

– Аяу қайда! Мен, солар айтқандай, көк биенің ұрысы болсам, олар тапа тал түсте ұрлықтан да сұм сорақы іс етпеді ме? Бәрі де сол жаңағы панасыздығымнан. Енді не де болса, бір жақсының қасында атқосшысы болсам да, ығына паналап жан қалмаса, атар таң, шығар күн жоқ па дедім.

Осындай сөздермен Бақтығұл өзінің шер-мұңын шерте берді.

Болыс бұған тіс жарып, ішін ашып еш нәрсе демеді: оң-теріс деген жоқ, тек Бақтығұлдың сөзін тоқтатқан да жоқ. Өз ішінен ол Бақтығұлды ер жігіт көретін. Бүгін сөз білетін, орнымен ұтаса, көп керекке жарайтын еті тірі, есті кедей екенін байқап отыр. Айтар сөзге орамды Бақтығұл болыстан басқа үй ішін де

тегіс тіліне нандырып, өз жайына қандыра берді. Бәйбіше мен Жанғазының Қозыбақ аулын жамандаған сөздері де естілді.

Сонымен болыс үйіндегі бұл кеш Бақтығұлды ырзалағандай. Әсіресе Сәрсен ақсақал мұның көңілін орнықтырар сөз айтты.

– Бақтығұл, сен өзің жақсы ниетпен келген екенсің. Енді сөзді қысқарт та, тек мына болыстың етегінен ұста. Бұған сендей анық пысық жігіт, атқан оқ, шапқан қылыш болуға жарайтын оты бар жолдас керек. Осы Жәкеңе іні бол да, мына Жанғазыға аға бол. Қозыбақ саған ғана қас емес, талайды зарлатқан ұялас бөрілер аулы ғой. Тек Жарасбайдың қолынан алып көрсін! Жалғыз-ақ өзің болысқа жақсы қызмет қыл да, тарта бер. Қозыбақ түгіл, құдайдың да алмасына мен кепіл. Тіпті бүгін болмаса, ертең Қозыбақтағы кекті тіпті өз қолыңмен де алысармыз әлі, – деді.

Бақтығұл бұл жайдың қазіргі Сәрсен сөзіндегі көп сырын аңдаған жоқ. Бағана келгеннен Жарасбай қасындағы екі шалдың оны жылы шыраймен қарсы алған сыры осы Сәрсеннің жаңағы соңғы сөзінде ғана жотасын көрсетті. Бұл ауыл Қозыбақ аулымен ежелден қатты ұстасқан араз ауыл. Қозыбақтың бір баласы Бүргенге болыс болса, Шалқардың болысы Жарасбай онымен ежелден қаржасып келе жатқан тайталастағы өш-қастың бірі. Бақтығұлды бұл ауыл енді бір есепке, керекке жұмсайтын оқ болар деп, болғанда да өз кегі бар анық уланған мығым оқ болар деп топшылап отыр.

Атқамінер атаулының іште жататын әлденеше қалтасы барын Бақтығұл үнемі тани бермейтін. Ол жаңағы Сәрсен сөзіне ақтарыла қуанды. Өз ойынша бүгінгі түннен бар тілегін, шынайы қолқасын алғандай. Оның ұғымынша жиын сөзді түйін етіп Сәрсеннің өзі айтып шыққандықтан, бұл биді ол дуалы ауыз, ақпейіл ақылшы көріп, “Сәке” деп те, “қария”, “ағаке” деп те құрметтей, қошеметтей атады. Барынша ырза бола отырып:

– Талайғы арманымды өзің айттың, ағаке. Енді мен айтар түк те қалған жоқ. Осы арада дегеніңнің бәріне қол қойдым. Құлдық, Сәке, тілейтінім сол ғана, – деді.

Болыс әлі де үндеген жоқ. Ойдағы байлаулы сөзін айтпай іркілгені ме? Болмаса бірталай уақыт күдіктендіріп барып, қымбаттап түспек пе? Қатын-баласы да Бақтығұлға жылы шыраймен қарап, оның тілегенін беруге әзір сияктанса да, болыс

өзі бұл түнде еш нәрсені байлаған жоқ. Ешкімге үн қосып, бұл жайдан жауаптаспады.

Бақтығұл болса, ертеңге шейін ойланайын деген шығар, “ойлансын” дегендей болып, “не айтасыз?” деп тақымдамады.

Түн өтіп, таң атты. Ертеңінде күндегі әдет бойынша болысты іздеген ел таңертеңгі шайды ішіп болмай-ақ бөлек-бөлек топ болып, болыс аулына келіп түсіп, жиналып жатыр. Бақтығұл шайдан соң жирен атты ерттеді де, болыстан бір жауап естіп кетпек боп, киініп алып үндемей отырып, үйдің бір оңаша болатын кезін күтті. Ақыры, болыс тысқа шыққан орайда артынан ілесе ере шығып, түндегі жайдан жауап күтті. “Бір лебіз естіп кетсем” деген өтінішін білдірді.

Жарасбай әлі де саспай, қора сыртына үндемей оңашарақ шықты да, бір тазарақ жерге жүресінен отырып, қасына тақап келген Бақтығұлға қарады:

– Маған енді не ғыл дейсің, тілеуінді айтшы? – деді.

Бақтығұл бұл сөзге ішінен дәмелі болып сүйсіне берді.

– Мен не ғыл дейін, Жәке? Тілегімді, ниетімді түнде айтпадым ба? Өзім жеткізе алмағаным болса, Сәрсен қария айтты ғой. Енді мені қолтығыңа ал да, Қозыбақтың пәлесінен құтқар. Содан соң керегіңе жарат. Тілеген адал жолыңа жұмса. Атарманшабарманың боламын. Жанғазының ағасы, өзіңнің не керегіңе болса да жарайтын, жолыңа басымды қиятын жолдасың боламын. Сертім – осы демекпін, осыны өле-өлгенше ұстанып өтемін! – дегенде, Жарасбай бұған сәл жылы ұшырай түсті.

– Жарайды, сөз жетерлік болды. Бұл дегеніңнің бәрін мен мақұл көрдім. Қозыбақ аулы сенің ғана дұшпаның емес. Дегенің шын болса, дер кезінде сол Қозыбақтан кегінді алатын шақты да атармын, айтармын. Сен болсаң, мына сөзімді сол сілтеген бетімде атқарарсың. Әзірге Қозыбаққа біткен өр бізге де біткен. Қорықпа. Қозыбақ алмайды, құдай алады жаныңды. Тек әуелгі сөзі басылғанша, аялдай тұрайық. Кейін түгелдей ығыма аламын. Айтам ғой, әзір Қозыбақ жұмысының арты басылсын. Сол сөз саябырлағанша, біздің ауылдың оны-мұны шаруасына, әрлі-берлі жүретін жұмысына араласа тұр. Содан әрі аздан соң болыстық жұмысының бір жеріне өзім орнықтырып алармын, – деді.

Көптен бергі тілеген арманы осы болғандықтан, бар қолқасын бір-ақ алған кісідей мәз Бақтығұл мырза кедейдің ақтарылғыш мінезіне ауысты. Өз-өзінен шүлендігі ұстағандай боп, болысқа қолынан келген бар жақсылығын да, бар қадірлісін де аямай, ірікпей беруге бекінді.

– Айналайын болыс, маған әкем істемейтін жақсылықты істейтін ажарыңды аңдадым. Керегі пейіл еді. Әуелде менен бойын алып қашар деп ем. Енді болса, өз басыңа достығыма, осы көрсеткен пейіліңе мына астымдағы жирен жорға атымды Жанғазыға мінгізейін деп отырмын. Құдай алдында қарызсыз. Менің аға болғандағы Жанғазыға істеген сыйым осы болсын, – деді.

Болыс үндеген жоқ. Қабылдағаны сол. Сөз де осымен біткен еді. Болыспен сөйлескен сөзін дәл жүрер шақта Бақтығұл Қадиша бәйбіше мен Жанғазыға келіп мәлімдеп, оларда бірталай жібiген жайларын айтты. Іштегі арманын атай отырып, аяғында жирен аттың ісі Шалқарға белгілі су жорға екенін баяндап келді де, Жанғазыға соны мінгізбек болғанын білдірді. Жас болса да, малды сүюді берік тоқыған, дүниені ыстық көріп дәнiгiп алған бай баласы қуанғаннан қызарып күліп жіберді.

Аты шулы жорғаны ұсынғанды бәйбіше де теріс көрген жоқ.

Осыдан соң аз күн өткенде Жанғазы Бақтығұлдың аулына келіп үй ішін көріп, жирен жорғаны белдеуден шештіріп, мініп қайтпақшы болды.

Сонымен болыс аулынан тапқан олжасына ырза болған Бақтығұл аяндап үйіне қайтты. Кетерде мұның қатын-баласына сәлем-сауқат, сарқыт деп, болыстың бәйбішесі жаңада сойған семіз тайдың бір қазысын қосып, бір-екі асым тәтті-дәмді ет салып берді. Сол олжамен шыр айланып, түнде күйлі үйге қонып, жақсы тоғайып шыққанға ажарсыз сұрқыл жүзі күреңденген Бақтығұл түс ауа үйіне келіп түсті.

V

Осы күннен былай қарай Жарасбай болыс пен Бақтығұлдың арасында ұзақ шаққа созылған іліктестік басталды. Алғашқы күз бен қыста, жау жағының өсек-аяңы бола ма деп болыс Бақтығұлды кеңсе қызметіне алған жоқ.

Бірақ үнемі аулында сақтады. Өз шаруасының неше алуан керегіне дамылсыз жүргізді. Еш бөтен жаққа мойын бұрғызбай, еңбеккер де іскер жігіт қылып алды.

Сол мезгілдің тұсында болыс маңында қандай жиын-кеңес болса, қаншалық қалың топ атқамінерлер болса, барлығында болыс Бақтығұлдың жайын мәлімдеп, әйгілей, жариялай жүрді. Тентекті тыйып, адам етіп алған қамқор, жақсы атанбақты өзі де тілейді. Мұның ажарына қарап, Бақтығұлға бұл елдің өзге басты кісілері де сенген сияқтанды.

Сәрсен, Қайранбай тәрізді Жарасбайдың жанама атқамінерлері болса, өздеріндей көп жуан атқамінерлер ортасында Бақтығұлға әдейлеп, арнап ырзалық айтады.

– Рақмет, жөніңді жаңа таптың, қайырлы болсын. Енді адам бол, – дегенсіп, үлкендік-батагөйлік ақжарқын тілек айтқан болысады.

Бақтығұл алғашқы қыс бойына тыным таппай, болыс аулының үлкен шаруасына араласты. Қай жұмыстың болса да орайын өзгеден артық біледі. Нелер қиын істің қисынын оңай табады.

Өзі шаруа жөнін бұрын бүйтіп бой салып істеп көрмесе де, жасынан баққаны жылқы ғана болып жүрсе де, өз шаруасына асылында бой салып көрмеген қырсыз болса да, қазір мүлде өзгерді.

Бай ауылдың үйі мен түзіндегі мал мен қора қыстау, қала-дала дейтін сан-дала шаруасын кезегінде басқарып, керегінде тынбай жүріп қолма-қол істеп, дөңгелек айналдырды. Өзгені қойып ауыл шаруасының өнеріне жетік деп танылған Қайранбай ақсақал да Бақтығұлдың барлық ісіне үнемі тамашалап сүйсініп жүр.

– Шаруаның қара қыртысын айналдырады. Есепке де мығым. Өз қолымен істей бастағанда да малшы-қосшыны қыздыра еліктіріп, қай жұмысты болсын еңсеріп-жапырып кетеді. Сорлы, тек құдай қырын алғандықтан кедей болып жүрген ғой. Әйтпесе мынадай өнері бар жігітке кедейлік жолар қисын жоқ, – деп мақтайды.

Аз заманның ішінде-ақ ауылдың ең сенімді ақылшысы сияктанып: болысқа, бәйбішеге, көрші-қолаңға да өзін елеулі, сөзін салмақты кісі ғып алды. Әрі-беріден соң тек шаруа ғана емес, бұл ауылдың ел ішіндегі біреумен жақын, біреумен сыйлас құда, дос қатынасында да ақыл қосып жүретін сенім тапты.

Қостап шығатын жылқы, отарлап жайылатын қой, көктемде салатын егін, күзгі орылатын пішен, анда-санда шығарылатын қалашы, қыс малды ірге аударып салатын шүйгін шөп, соны жер, жұт жалаңнан аман етер құйқалы өңір – бәрі-бәрін ерте бастан Бақтығұл біледі. Күн бұрын қамдап дайындайтын, “әр ісін мезгілімен көңілдегідей орнына келтіретін Бақтығұл” атанды. Қай шаруаға қарай ауысса, сол жұмыстың дәл өзінің басында жүрген егінші, қалашы, жылқышы сияқты адамдардың бәрінен Бақтығұлдың есепшілігі сонағұрлым артық шығады.

Осындай істер соңында жүріп, кейде Бақтығұл өзін-өзі танымай қалғандай болады. Үздіксіз үрдіс жұмыс өзін қайта тудырып жібергендей. Оның бұл жүрістерінің көбі болыс аулының қара шаруасы болатын. Соның әредігінде өз шаруасына да қолы мол тиіп жүрді. Қала-далаға жиі қатынасып жүргенде тері-терсек, ол-пұлды ала жүріп, ауыл арасында сатып, саудалайтын уақыттары да болды. Егін салғанда Жарасбайдан азын-аулақ көмек алып, жылдағыдан үш-төрт есе қып жер айдады.

Қыстыгүні соғымы, ұн-шайы үй ішіне жетерлік болды. Кесікті ақы бермесе де, болыс аулының азды-көпті көмегі Бақтығұлдың бар еңбегіне орай төлеу болмаса да, Бақтығұлға жақсы сеп болды.

Анда-санда болыс аулына барып жүріп, бәйбішенің тапсырған жұмыстарын орындай жүріп, Қатша да үстін бүтіндеп алуға айналды.

Өзінен артқанын, ескі-құсқы болса да, балаларына киім-лыпа ғып, олардың да үстін бүтіндеп алды. Бұлардың бәрінен бұрын жұбаныш қып айтатыны да, сүйсінетіні де – Сейіт жайы. Қазір ол болыс аулындағы молдадан оқитын болған.

Молда деп қазақ аулы екі әдетпен атайды. Анығында мұндағы оқытушы орысша оқыған адам. Жас қазақ оқытушы Жүніс дейтін азамат Жанғазымен бірге болыстың бір-екі баласын қыс бойы болыс аулында тұрып оқытатын болған. Бақтығұлға болыс: “Баламды берем десең, әкеліп осында оқуға бер”, – деген соң, әкесі Сейітті Жүніске оқуға берген. Бала алғаш рет: “Болыстікіне барасың, оқу оқисың” дегенде қуаныш білдірді. Сол күні түнімен ұйықтай алмай, елегізіп шықты. Кішкентайынан жоқшылықтың ауыр күйін сезіп те, кешіп те жүрген сезімтал бала өз ішінде ойшыл болатын. “Оқысаң – адам боласың” деген сөздерді естігенде, бар ынтасымен талпынып, асыққан ықылас білдірді. Сөйтіп бала қыс бойы орысша оқуды оқып та шықты. Жақсы оқыды. Зейін-талабы оқытушыны да, ауылды да ырза етті.

Бақтығұлдың көңілін, күйін жайлап: бес-алты бөлтек егіні де жайқалып, мол боп шықты. Биылғы жазда болыстың аулына жалғыз үйін көшіріп әкеп қосып, бай аулымен бірге тау сыртындағы әдемі жайлауға шығып, жаздың жақсы шырай, жасыл шалғынында мол қымыздың қызығына қана жүрді.

Жаздыгүні ауылдың шаруасы саябырлап, енді тыныштық-демалыс кезіне шыққан соң, болыс Бақтығұлды “ел жұмысы” дейтін болыстың кеңсесінің керегіне де жарата бастады. Ат үсті жүріспен “Барып кел; пәленді істеп кел; пәлен сөзді апарып, бұйрықты орындатып кел” дейтін “шабаршы”, “тілхаттың” жұмысына да Бақтығұл араласа бастады.

Жайлау-жайлауда болыс жұмсаған тұста оның досына достық істеп, сыйлас адамына жылы, жақсы сөз айттып, жайлы қызмет істеп кетуге орамды боп шықты. Ал болыспен қабағы келіспей, қырын жүрген ауылдарға сөз өткізіп, жасқандырып, орайы келсе, тырнағын батырып, жаншыңқырап кетуге де епті.

Ақыры, бір жылдың ішінде болыстың үйі мен түзіне бірдей мығым, көмекші боп алды.

Ел сөзінің де беті мен жөнін, әр келенің арбасуы мен тартысуын тануға да жүйрік. Қанықты ат үсті жігіттердей түсініп, болыс аулында болатын кей сөздерге араласып, кей-кейде ол ойдағысын да толық айтып қалатын күйге жетті. Сөйтіп тіршіліктің бір жағы осылай болып, жақсы тәрізденген көңілді көрініспен сырғып өтіп жатқанда, қатарда беймаза бір күй де туа жүрді.

Болыстың ішкі тыныштығын кетіріп, Бақтығұлға да білініп жүрген сол түйін қыстан бері пайда болып, о да өз бетімен өршіп, өсіп келе жатыр.

Ол – осы елдің болыстық партия тартысы. Биылғы жыл сайлау болмақ – Шалқар сайлауы. Сол кезде көрші болыс – Бүргеннің де сайлауы болмақ. Соның жақындағанын ойлаған ел жуандары әр жерден қобалжып, алдын ала қам істей бастаған. Сайлау партиясының туы көтерілгеніне – міне бес ай болып қалды.

Биылғы партия және бұрынғы-соңғылардан сонағұрлым үлкен болып, ауданы молайып, салғаннан-ақ көп елді тұтас қоздырудан басталды. Мұндай партия әдеттегіше бір-ақ болыстың ішінде болып қоймайды. Биылғы қызуы, болыс тұрсын, бүкіл бір уездің елін болмаса да, соның жартысын түгел қаптаған бір дерт боп келеді.

Әркім өзді-өз болысына айғыр болып жүргенін қанағат қылмай, көрші елдерімен бақас-талас, бақ-күндестіктен бе, болмаса, араласа отырған соң бірінің пәлесі біріне жайылған ба, әлде шекара әңгімесі сияқты қыс-қыстау, жаз-жайлаудың дауынан ба, әйтеуір бірнеше болысты түгел қаптаған араздық, алалық келді. Қазірде біріне-бірінің жайлауы жақын келіп, сыбайлас отыратын үш болыс ел болса, солардың әрқайсысы да уездегі үлкен партияның үлкен аңғарына қарап екі жікке бөлінуде.

Жарасбай өз болысы ішінде оншалық күдікті емес. Бірақ уезге қарай сермеген тартыста, дәл өз руы мол болмағандықтан, қалың рулы елдерден шыққан іргесі мол жуандар сүрінтіп кете ме деген күдіктен аман емес-ті.

Уезд тартысында алдыңғы қатардағы тайталаста жүрген ұштің бірі болып аталатын кісі – осы Жарасбай. Сол атақ-даңқты

арашалап сақтап қалу оңай мұрат емес. Бүгінгі тіршіліктің ең үлкен тілегі де, бар күшті сарп етер қысталаң жері де осы болды.

Партия қыс ортасында январьда басталғаннан әлі күнге қызуы арта түспесе, кеміген жоқ, өршіп келеді. Ыстық күні қоздап жанған даланың өртіндей. Жайлауда қолбостықта қымызға желігіп жүрген партия басы – бай-жуан ауылдар енді тыным таппайды. Көпшілік атқамінер серт уәдені дәл басып тұрмай, әрлі-берлі сырғаландап, есті шығарып Жарасбайдай партия басының көңілдегі күдігін айықтырмай жүр.

Қыс бойы ұстасып жүрген атқамінерлер Жарасбайдың үстінен әлденеше арыз да беріп, бірнеше рет тергеуге іліндіріп, сүріндірмек болды. Тек ежелден қаланың ұлығына өзге болыстың бәрінен қадірі артық, қатты сыйлас Жарасбай бір сапарға бар жаладан дым жұқтырмай аман шықты. Ал жаудың өзіне істеген қаруын бұ да қарсы жұмсаған уақытта, қалың руына сеніп, астамдық істеп, жуансып жүрген Бүргеннің болысын, сонау Сәтті кеңсе алдында жеңіп те кетті. Жарасбайдың көрсетуі бойынша, Сәт он бес күн кәтелөшкеге де жатып шықты. Уезд көлеміндегі қазақ болыстарының партиясы бұрынғыдан гөрі өрби түсуге осы жұмыстың себебі де аз болған жоқ.

– Ат төбеліндей Жаныстан шығып, Жарасбай ұлыққа жақындығын қылып, пысықсып, еліміздің сағын сындырды. Қордалы жеріміз – Қозыбақтан шыққан Сәт сияқты болысымызды тұтқын қылғызды, – деп, Бүргеннің партия басылары қыс бойы Жарасбайға тісін басып, кіжініп келген. Олар көптігін айтып, ұрандасып, бірнеше болыс Албанды түгел қоздырып, Жарасбайдың соңына салмақ болған соң, бұ да өзіне серік дос іздеген.

Жан-жақтан Сәтті жаулайтын, бұған еретін жуандарды бұ да терген. Өткен қыс бойында Сәттің болысы Бүргеннің ішінде Сәтке қарсы наразы ағайын болса, соларға сөз салды. Партия қылмақ ниеті бар, қарсы тұруға жарайтындарды бауырына тартты. Дос қылып ат та, ақша да жүргізе бастады. Дәл осындай партияны Сәт келіп, мұның еліне де салмақ болды. Бірақ Жарасбай өз елі ішіндегі наразыларды әзір бойымен басып, жеңіп алып келеді.

Сонымен қыстайғы бір уезд қақ жарған Сәт пен Жарасбайдың жаулыға өзге де себептерге қосылып ұлғайып келіп, енді үлкен келелі даудың, тартыстың бірі болды. Уезд келгенде Жарасбайдың тең түсері де, кем түсері де әзір белгісіз. Бірақ үш-төрт болыс бір рудан болғандықтан, солар жымы тұтастығына семіріп, Жарасбайды құр ғана ұлыққа тығылған пысықсымақ көріп, сырттан кіжіне күбінуде шек білмей барады.

– Жарасбайдың қызуын оп-оңай басамыз.

Оны қолмен үйретіп аламыз, – деген сөздерді шығара бастады.

Әуелде осындай сөзбен лаулаған жуандар көктемнен бері ептеп іске де көше бастаған. Ел қыстаудан көшерде Жарасбай жылқысынан үш ту бие, бір құр атты ұры әкетті. Жоғалғаннан бері сол малдан дерек болмайтын. Тек кеше Бүргенге іздетіп жіберген жоқшылар қайтып келді. Жылқыны Сәттің бай-жуан інісі – Сәлмен алғызыпты. Бұны Жарасбайдың сол елдегі достары анықтап отыр. Көлденеңнің алдында жарыққа шығып айтпақшы болып, жүрекжардысын да алыпты. Ал жоқшылар осыны айтып Сәлменге барса, ол жауап бермей, боқтап, ұрсып, айдап салыпты. Жіберген жоқшылары қайтып осындай хабар әкелген соң, Жарасбай түні бойы күйіп, қорланудан тыныштық ала алмады.

Таң атысымен ең әуелі мол арыз жазғызып, Сәрсен ақсақалды жоқшы ғып қалаға, ұлыққа аттандырды. Содан кейін қолма-қол қазақ жөнімен қолмен істейтін істің шарасына ауысты. Соңғы жұмыстың тұсында Жаныстың бірталай кісісімен ақыл қосып, ендігі бір қимылға бекінген. Күн түс ауа қымызға қанып, желігіп шығар мөлшерде болыс Бақтығұлды өзінің сегіз қанат аппақ үйінің сыртындағы көгалға шақыртып алды. Қасында елдегі талас-тартыстар кезінде Жарасбайдың оң қолы болып жүретін серігі – Қоқыш бар. Бақтығұл келген соң-ақ Жарасбай өз ниетін айтты.

Бір жылдан бері Бақтығұлды шын қиынға жұмсамай, қысталаң сын үстінде Бақтығұл ер қайратына табылатын адам деп сеніп келгенін сөйледі. Бақтығұл алда бір қиын кезең тұрғанын сезді де, Қоқыш пен Жарасбайға кезек қарап, өз басына арналған бір өкімді күткендей болды. Дағдысы бойынша

алғашқы сөзді үндемей тосты. Жарасбай жаңағының жалғасы етіп тағы бір тұспалдау нобай сөз айтты.

– Мынау елдің пәлесі тыйылар түрі жоқ. Тыныш отырып, мақұл кісі болайық десек, малымыздан құрық, басымыздан сырық дегендей арылар емес. Ел істегенді біз де істейтін кезге келдік білем, Бақтығұл. Сен қасыңа он жігітті таңдап ал да, бүгін кешке барымтаға аттанып барып, тапсаң – Сәлмен мен Сәттің дәл өзінен, ұшыраса алмасаң – исі Қозыбақтың бірінен әйтеуір бір айғыр үйір жылқыны айдап кел, – деді. Сөзінің аяғына келіп осылай түйді.

Бақтығұл әлі үндеген жоқ. Ойына бірталай нәрсе келді. “Пана таптым, адал жолда еңбекке салындым, соған себеп болды деп сенген кісім бұл еді. Бұл мені қайда, қалай жұмсап отыр?” – деп, ұға алмай отыр еді.

Сол кезде бұжыр қара, күжірейген жуан мойын Қоқыш қыңыр сөзді қостай берді. Жарасбайдың айтқанын нық байлау етті.

– Қол болмай – жол болмайды деп, мал алуды Сәттің өзі бастаған екен. Бірақ онікі ұрлық болса, сенікі – адал малыңды қуған барымта. Қайда барса да, жауап бермеген соң, істелген орай қимыл екенін орыс-қазақ түгел ұғады, – деді де күліңкіреп: – өзің немене, шар тартып шабандап қалғансың ба, батырдың мұндайда желпініп шығатыны қайда? – деді.

Бақтығұл күлген жоқ.

– Батыр-батыр-ау, бірақ, болыс, мені осы жолға жұмсамасаң қайтеді? Осы кез ұры еместі ұры ғып құтыртып талай саққа, ағаш атқа мінгізіп жатқан пәлелі кез ғой. Көргеніміз аз емес еді ғой. Сақтансам ба – деп едім. Менің Сәт, Сәлмен мен ұстасар шамам бар ма еді, – деп тартынып көріп еді.

Бірақ болыс бұған ырық берген жоқ.

– Ол не дегенің, Бақтығұл? Сәт ата жауың еді, бабыңа келтіріп қосқалы тұрғам жоқ па? Және түбінің жауабы сенде ме, менде емес пе еді? Сен іркілетін қисын жоқ. Саған келген бәле – менікі. Тегі бойыңды тартар жерден тарт. Ал мұндай кезегі кеп тұрған дер кезінде жасқансаң, ол – жасық болғаның. Өйткені шіркін тіршілік неге керек?! Болды енді, құдайдың берген абыройына сен де, жүре бер! – деп, Жарасбай орнынан тұра берді.

Енді Қоқыш Бақтығұлға жауап та айтқызбады. “Сөз бітті, болды. Бұдан әрі барудың керегі жоқ. Бақтығұл аттанады” – деп, бір-ақ байлады. Бақтығұл Жарасбайдың әлгі сөзінен соң бөгеліп қалған.

Сол күні кешке шейін Жарасбайдың қалың жылқысы мен Қоқыш, Сәрсен жылқыларының ішіндегі желді аяқ, жүйрік ат-айғырдың он шақтысын таңдап отырып ұстатты да, қасына өзі іріктеп тоғыз жігітті алып, Бақтығұл ымырт жабыла атқа мінгелі жатты. Бұлар ұры емес, барымташы деп аталды. Осы себепті болыс мына жігіттердің өз аулынан аттануын жасырған жоқ. Ауылдың барша көрші-қоланы, бастығы – Қоқыш, Қайранбай тәрізді тілеулес достар болып, кешке жігіттер атқа мінерде тамашаны көрмек боп тысқа шығысты.

Көлденең ел бұлардың түсін көріп үрпимесін деп, Бақтығұл жүрістің мезгілін дәл осы ымыртқа байлаған. Өзге жолдастарының барлығы да Бақтығұл тәрізді ықшам, жалғыз шекпен ғана киген. Сырт ажарлары айбынды. Жігіттер тегіс мол денелі, ұзын бойлы. Омырау алқылдап ашылған. Кейбіреулері қапсағай, сүйекті, сіңірлі. Тағы біреулері иір-иір тарамыс, шақпақ еттері қайыңның безіндей мықты жігіттер. Бұлар желіге күлісіп, даурыға сөйлеп, бірін-бірі әзілмен қағытып, сенімді ажар байкатады. Барымташылар ат құйрығын тегіс түйіп тастапты. Ықшам ермен ерттелген, жалаңдап көлбең қаққан атақты құлан бедеулер немесе бойына сенгендей басты анда-санда бір шұлғып тастап, құлшына жұтынып тұрған белгілі бәйгі аттар. Жаңағы жігіттер желігін бұлар аспандата көтеріп тұрғандай.

Жігіттер атқа мінгенде астарындағы кейбір қыландар кешкі ала көлеңкеде жарқ-жұрқ көлбек беріп, ауылға айдын бітіріп жібергендей. Барлық басқа жортуылшы атқа тегіс мініп, Бақтығұлды тосты. Бір мезгілде сұр шекпеннің оң жақ жеңін сыртындағы белдікке ілген, белуарында жалаңаш алтатар жарқ-жұрқ етіп, үлкен үй жақтан шығып келе жатқан Бақтығұл көрінді. Даусы әмірлі. Бұл кезде тойынып алған денесі бұрынғыдан да кесектеп, ірілей түскен. Кеуделі, иықты келген де, төсі мен қолының бұлшық еттері кесек-кесек түйірлердей. Өзі қазір өзгеріп, өркештеніп, жаңа қырға мініп алған. Болыстың тілін екі етпейтін елгезектік оның көңілінен күдіктің бәрін кетірген.

Дөңгелек кесек денесі екпінмен, күшпен қайнағандай тез қозғалып, шап-шаң айналды. Жолдастарына тақап келгенде:

– Уа, көкжендеттер, жол болсын! – деп, шапшаң ғана саңқ етіп қатты айтты.

– Уә, әлей болсын, әлей болсын!

– Бірге, бірге болсын! – десіп, бірнеше дауыс сондай шапшаң шу етті.

Қалың қара мұрттың астынан Бақтығұлдың езуі сүйсінгендей жымыиып жүр. Жүзінде толқынған қуарыңқы рең бар. Көздері қараңғыда қызулы тілектің отын шашқандай, күлімсіреп жарқылдай береді.

Кермеге қарай көптің қасына басып жақындай бергенде, Жарасбайдың бәйге шабар атын бір малшы әкеліп көлденең тартты. Жігіт аттандыра бергенде шылбырды беліне тез ғана іліп қалып, көп дүбірге желігіп, алағызып тұрған ат басын шұлығып, жіті басып, ілгері қозғалып айнала бергенде, Бақтығұл аяғы үзеңгіге тиер-тиместен ақжал шабдардың үстіне тап етіп қонып алды.

Әзірше жігіттердің көпшілігі сойыл-шоқпарларын қолтықтарына қысып, кейбірі ердің қасына көлденең салыпты. Ең айдынды, ең қызулы көрініс осы мүйнет болды да тамашалаған ауылға соңғы көрініс те сол болды. Бақтығұл атқа мінісімен: “Әйде, тарт!” – деп тебініп жіберіп, қозғалып кетті. Көп сәйгүліктің аяғы сатыр-сатыр басып, шымды жерді дүңк-дүңк еткізіп, үстеріндегі ер-тұрман, қару-сайман бір-біріне шылдыр-шылдыр, тықыр-тықыр соқтығып, ымырт қараңғылығын қуалап тартып берді.

Арттарында сүйсінгендей тамашалап, көрініске желігіп қызығып қалған ауыл кісілері әр алуан қошемет сөздер айтты: “Пәлі, жарайды, еркек-ақ!” десіп, қызыққа қана алмай шығарып салысты.

Барымташылар тобы әуелде үлкен топыр болып бұлдырап қозғалақтап, арасындағы қылаңдары көпке шейін көрініс беріп барды да, кейін ептеп-ептеп көз ұшынан жоғалып кетті: түн құшағына батты.

Осы кеткен бетінде түні бойы ұйқысыз, тынымсыз жортқан сенімді қайсар топ таң атқанша ер істейтін әрекеттің бәрін де

істеді. Бұлар соғысты да, қуғынды да, басқа тиген сойыл, атылған мылтық оғын да көрді. Соның бәрінің соңында таң аппақ атқан кезде болыс бұйрығын ойдағыдай орындады. Он байталы бар бір айғыр үйір қысырақты алды. Жылқышы қуғыншыдан әбден құтылып шығып, Шалқар болысының шегіндегі әлсіз шатқал, жым-жырт бір дараға келіп кірді. Қайтыста таң алдында жаудан құтылып алған соң, бір-екі жігітті жолдағы ауылға жіберіп, бір бағлан алғызысқан.

Қарауылы мол, қалтарыс қойны көп дараға келіп орныққан соң, бағланды ақтармалап сойғызып жіберіп, етін асқызып тастап, Бақтығұл өзі тау басына қарауылға шығып отырды. Айнала жықпыл-жықпыл мелшиген иесіз қызыл тас. Алыста көк жібектей мұнарға оранған көкшіл қалың қарағай. Биікте жарық күнмен шағылысқан ашық түсті кірсіз аппақ қар. Елсіз биіктің дәл төбе жағында, шырқаған алыс аспанда торғайдай болып қалқып жүрген – тау қыраны.

Дәл Қозыбақ аулында жылқышы боп жүріп, барымтаға аттанатын күйлердің бірі. Талайды еске түсірді. Қозыбақ үшін алушы еді, Қозыбаққа әкеп беруші еді. Бүгін қайтіп отыр? Бұ да соның өзі ме? Апарып Жарасбайға бермекші. “Бірінен кетіп, біріне жетіп ең, не таптың?” деп, көңіл суытқан өкініш ойлап отырды да, өзін-өзі қайта жұбатты. “Жақсы ат-жаманат Жарасбайдың өзінде болатын болды. Суық, сұлу жорықтың мынадай шалқып жатқан қызығы болса, бұ да бір қаныбет пе екен?” – деп, біраз отырды да “Жарасбай – Қозыбақтың Сәлмені емес; бұл жолы өкінбеспін, өкіндірмес; солай еңбек еттім ғой. Осы ойда тұрайын да қалайын” – деп, өзінің табанды, тұрақты қалпына келді.

Сайда бұралып шығып жатқан бағланның түтіні көрінді. Бұл жүрістің қызықты шағы және бар. Ол мас еткендей ширатыла бұралып келіп жатқан көңілдің бір мәлімсіз күйіндей...

Кімнің бағы, кімнің соры екені белгісіз; әйтеуір бәленің басы осы сапар болды. Осы барымтадан соң партия таласымен өшіккен жуан ауылдар аралары қым-қуат, шым-шуат болып кетті. Жағалай алыс-жұлыс. Тартыста бірінің ізін бірі қуғандай. Бүгінгінің ертең орайын, кезегін күтіп, одан арғы күні есесін іздеп, өзі тағы соны істеп, елді бәлеге белшеден батыра бастады.

Жарасбайдан да талай барымта алынды. Жалғыз барымта емес, ұрланып алынған мал көп. Оның орайына талай-талай жерден Жарасбай, Қоқыш та әлденеше рет шұбыртып алып жатты. Бір жақтан, барымта молығып жүріп жатса, екіншіден, ұрлықта соны өкшелеп, жанасалап ұлғайып келе жатты.

Жарасбайдан бұл партия мал да, пұл да көп шығарды. Біреуді алдап, біреуді арбап, талай да талай жерге мал пұлы беріліп жатыр. Өзі-өз болғалы партия таласта болыстықтың дәл мұндай қымбатқа түскен, осындай пәле шатаққа белшесінен батырған кезі болған жоқ-ты. Шыққан шығын болса, оны қазір ел мойнына бөліп сала алмайды. Салуға, сайлау жақын болғандықтан, ұстараның жүзіндей аунап кете ме деп сескенеді.

Көктемде іштен тоқ санап, бәлендей малым бар деп ырзалықпен айтатын малдың бұл күнде үштен бірінен айырылып қалған сияқты. Оның үстіне күнде топыр, күнде жиын – үлкен кенес, соның бәрі сойысымен де құртатын болды.

Партия біржақты емес: бұ да жұрт сияқты неше ағайынды, көпжақты боп араласты. Өзге шығынмен қатар, жақында сондайлық қосарланған бір мол шығын тағы келді. Бүрген ішінде Сәтке қарсы шығып, Жарасбай жағын ұстап, партияның мықты бір тірегі болып отырған жуан ауыл – Досай аулы. Соңғы кезде сол ауылмен Жарасбайдың достығы ішек-қарын араласқандай жақындыққа жеткен.

Тегінде Қозыбақ – Сәт жаулығы атты алысқа айдаған үлкен жаулық болған сайын, әрқашан оның қарсысына тең түсерлік жуан тамырлы бір досты ұстап отыру Жарасбайға қатты керек. Сол себептің достық жақыншылықты күшейткені және бар. Бүгінгі майдан бірлігі сондай жандармен тым-тым жақындастырды. Мұның бәрінің үстіне Досай аулының бүгінгі басы – Бәйтенде Қалыш дейтін бойжеткен сұлу қыз бар-ды.

Жарасбайға биылғы жыл қай жағынан болса да шарасынан шыққан жыл боп тұр. Соның салдарынан ба, болмаса Қалышқа шынымен көңілі ауып қызықты ма, әйтеуір бір сұлу тоқалды болғысы келді. Солайша достық түбін сүйек айырсын деп, Досай аулына күйеу болып Қалышты айттырды.

Досай аулы бұл жақындыққа барынша ырза болған. Партия шығыны Бәйтенді де, Жарасбай сияқты, белуардан борышқа,

шығынға батырып бара жатқан. Ал оның өз басына қараған малы, Жарасбайдай емес, шағын. Соны ойлап: Қоқыш, Сәрсен, Жарасбай болып ақылдасып, Бәйтен аулына қарғабау мен қалың малды бірге қосып, қарбытып бір-ақ беріп жіберген.

Сөйтіп Бәйтенге жиыны елу жуан қара жөнелтілді. Осының бәрі жиналып келген соң, мынадай аяспай қимыл етіп жатқан тартыс шағында, Жарасбай мен Бақтығұлды адастырып әкеткендей болды. Аз күн ішінде бұлар өздерінің кім болып бара жатқанын танымастай. Бұл құбылыстың басы Қозыбақтан барымта алудан басталды. Содан кейін ағыл-тегіл болып, тоқтамай шығындап жатқан мал күйігі бар; егес бар; өштік-қастық қайрай түскен қиястық бар – бәрі топтанып келіп Бақтығұл мен анау сегіз-тоғыз жігіттің аттанысын жиілете берді. Әуелде бір алған, екі алған мал барымта деп аталып жүріп еді, аяғында білсе – барымта, білмесе – сырымтаға да ауыса бастады.

Анықтап көздесіп отырып, кезек алысып жатқан Сәттен басқа ісі Қозыбақ түгел күйді. Және солардың тілеуіндегі маңайласы, құдандасы болсын немесе кейде тіпті кімдікі екені белгісіз, тек жерлес бөгде болсын – бәрі де жырынды жігіттердің құрығына іліне беретін болды. Ал келген малды топтал жинап алып, алысқа ұзатып: орыс ішіне немесе басқа дуанға апарып сатқызып өткізіп отыру тәсілі де шықты. Бұл істі Жарасбай Бақтығұлсыз істейтін. Ондағы ақылшылары, жүріп көмек ететін атқарушылар – Қоқыш, Қайранбай сияқты айла-лы, жырынды адамдар.

Бақтығұлдар атқан оқ, шапқан қылыш немесе жылқы мойнына түскен құрық, бұғалық қана болғанда, оны мал ғып жетекке, есепке алатын – Жарасбайдың басқа бас-көз көмекшілері. Бақтығұл түптің-түбінде өт көсеген көсеудей күйе кететін болса, бұл малдардың құнарлы қалың топтары қайда-қайда кеткенін білмегені дұрыс. Сәрсенмен оңаша ақылдасқанда, Жарасбай осы жайды да ішіне мықтап құпия түйген-ді. Сөйтіп Бақтығұлдар жетегінде, айдауында келетін ірі малдың мол топтары бұларға белгісіз бір тұңғиықтарға сүңгіп, жұтылып, жоғалып жатты. Ондай топ малдың ішінен қолда бірер күнге сақталып қалса – ұсақ жағы ғана қалады. Еті семіз болғандықтан, күнделікті жиын-топырға солар сойылады.

Осындаймен жүргенде сайлау да жетті. Жарасбай өз елінің ішінде болыстығына қайта ие болып қалды. Тек көп тартыс, көп қаржасумен, есіресе мол шығынмен, әуіріммен орнында қалды.

Сәт сырткөзге, сыртқы тартысқа жеңілген сияқты болды. Себебі – ол болыстығынан түсті. Бірақ өзі түскенмен, жаңа болыс соның тілеген адамынан болды: Досай аулы жеңе алмады. Уезд келесінде ұлыққа жақындығын пайдаланып, Жарасбай Сәттен артық салмақ алды. Сырткөзге Жарасбай орнында қалып, Сәт болса – түсіп қалғаны бір елі болса да кемігені деп саналды. Сол күйге ызаланған Қозыбақ аулы, бастығы Сәт болып, осы партия мен араздықтың, бәсталас, тай-таластың аяғын әлі де болса қалмай-талмай қуатын болды. Сонымен, сайлау өтіп, күз жетсе де, көп рудың жуаны Жарасбаймен ұстасқан араздықта тыным таппайтын болды. Ол тынымсыз болған сайын, Бақтығұл тобы бұрынғы адал, тыныш еңбектен айырыла берді.

Анық қара күз болып, ел қыстауға қонатын кезде партия қызуы амалсыздан саябырлай бастап еді. Жарасбай болса енді “өйт-бүйт” деп, онда-мұнда нұсқап аттандырып жіберетін өз мінез-әдетінен тыйылды да, аз уақыт Бақтығұлды өз бетімен жібергендей болды. Бұл шақта тегі Бақтығұл болыс аулының жай шаруасынан қол үзіп, ат үсті адам боп кеткен. Енді өз үйінде көбірек күн өткізетін болды. Болысқа анда-санда ғана барып амандасып, бірер күн жатып қонақ болады да, тағы он шақты күн көрінбей кетеді.

VI

Соңғы кездегі жүрісі бұрынғыдай емес. Болыстан сәл шеткері бола бастаған соң, Бақтығұл бұл уақыттағы партия жайы қалай төңкеріліп, қалайша құбылып жатқанын білмеді. Өзімен-өзі болған жүрісі ел сөзіне бұрынғыдай алаңдатпады. Ел келесі жөнінде жаздан ұғынып алған бір ғана аңғары бар. Болыстың жауы – Қозыбақ аулы, Сәт болыс. Ал сол болыстың жауы – бұның да жауы.

Қозыбақ ішінде Сәлмен – әсіресе мұның қанды мойын құныкер жауы. Сол бір аңғарды білді де жүре берді. Бір күн түс

кезінде болыс аулының бір жігіті келіп: Жарасбай шақырып жатыр, – деді. Бақтығұл атына мініп келгенде, болыстікінде, әдеттегіше, Шалқар болысының көп атқамінері жиыны екен. Жарым жұрт тыста аттарын тұсап-тұсап отқа қоя беріп, әр жерде бөлек-бөлек топ болып, қоралай-қоралай отырысқан. Шеткерірек отырған бір топтың ішінде Бүрген болысының дәл Қозыбақ қолтығындағы Ораз аулының кісілері отыр екен. Бұлар Жарасбайдың жаздай тісін басып жүрген араз ауылы.

Бақтығұл тобы, Қозыбақ жылқысы қолға ілінбегенде, бұлардан да бір-екі рет алғаны бар. Шақырған жұмыс ненің жайы екенін білмесе де, Бақтығұл ішінен “солардың сөзі болар ма?” деп күдік қылды.

Ойлағандай, солай боп шықты. Бірақ бұрынғыдай емес, көп ортасында отырған болыстың түсі Бақтығұлға суықтау. Сырт қарап қалған тәрізді. Сәлемін зорға алды, амандықты дауыстап сұраған да жоқ. Ендігі сөзін бастар жерден қатаң тастап, ұрыса келіп, аяғында айтқаны:

Әй, Бақтығұл, сен шек білмей, асып кетіпсің. Жамандықты жақтамас деп сенген бойда мен жүрсем, сыртымнан мені былғап жүріпсің. Мен саған не қылған кісімін? – деп, көп алдында арыла сөйлеп, өз басын әдейі осындай доң-айбатпен арашығалы отыр. Шүу деген жерден Бақтығұлды тұқыртып мойындата бастады.

Бақтығұл бұл күнге шейін Жарасбайдың осылай сөйлеген түрін көрген жоқ-ты. Таңырқап та, сасып та қалды. Сонымен бірге жанағы айтып отырған жұмыстарға өзін сондайлық кінәлі екенмін деп білмейтін.

– Мен не қылыппын, болысеке? Неге таусыла сөйледіңіз? Кінәмді мойныма қойып өлтіріңіз. Әйтпесе біреудің нұсқаған жаласы шығар. Тексеріп, тергеп алыңыз.

– Тергейтін түк те жоқ. Сен, сенен басқа кісі істеген жоқ. Бүрген ішінде анау Ораз аулынан бір сары, бір торы ат, екі ту бие алыпсың. Қазір соны орнына сал! – деп бұйырды.

Бақтығұл үндемеді. Алғаны шын. Жалтарғысы да келмейді. Жарасбайдан жасырам дей ме? Болыстың өзі де бұл істі бек біледі. Өзінің емеурінімен істелген қимыл болатын.

Бақтығұл әлі үндемей, көбінше таңданумен отыр. “Болыс неге бүйтіп құбылады? Әлденені сылтау қылып, құйрығын

сыртқа салғаны ма? Жоқ, жұртқа әдейі көз қып отыр ма? Әлде ел көзінше осылай деп, Бақтығұлға жаманатын аударып, мұны тентек қып қойып, өз басын жаманшылықтан ақтамақ бола ма? Олай болса, артынан Бақтығұлды өзі арашалап алмақ шығар. Солай ету бар атқамінер-жуанның әдеті еді ғой. Ендеше бетінен алмайын. Қарсы келмей, дегеніне үндемей ғана көнейін” деген байлауға келді.

– Алғаным рас еді. Малым да, жаным да сенікі, болыс. Сенен асып қайда барамын, кімді би қыламын? Ойыңызға сыйғанын істеп, Оразды ырзалаңыз. Басқа, бөтен айтарым жоқ! – деді.

Үйде отырған ақсақал-қара сақалдың көбі сүйсініп, қозғалысып қалды. Ара-тұра ырзалықпен күлгендері де болды. Көпшілік болыстың салмағы мен айдынына, кісілігіне сүйсінген сияктанады. Онан соң: “Сорлы ер кедей ғой, өліп кетсе де шынымен кетеді”. “Болыстан кісі өлтірсе де жасырмайды деп едік қой”. “Алса – алдым дейді!” – дескен үндер шықты.

Бақтығұл үлкен үйдегі қалың жұртты түгел шолып андаған жоқ еді. Енді айналып қарағанда, төрдегі Бәйтен баласының тобын көрді. Бұлар Жарасбайдың қайны болғанда, соның ортасында Ораздың Бақтығұл білетін Сәлменге дос інісі – Асан да отыр екен. Жаздан бергі Бақтығұл білген мөлшерге қарағанда Бәйтен аулы ұстасқан Қозыбақтың серігі осы Ораз аулы болған.

Бәйтен баласымен басы қосылмайтын араздың өзі – Жарасбайдың да, Сәт тәрізді, қырына алған қысас аулы енді келіп ондағы-мұндағы араздардың тізелері қосылып қатар отырып, шырайлары жарасып қапты. Бұны Бақтығұл мүлде ұға алмады. Енді міні: Бақтығұл шынын айтса да, болыстың өңі жылымай отыр. Алғашқыдай етіп сыртына теуіп, көп сөзбен зекіп келіп, аяғында айтқаны:

Бұдан былай қия бассаң, менен жақсылық күтпе! Жақын көрсем, маңайыма жолатсам, түзу адам болар деп жүрген шығармын. Жолдан тайған күні сен маған, мен саған жоқпын, жатпын, – деді.

Зәрленіп кепкен бойда сазарып қалды. Болыстың ашулы үніне ұйыған үй іші де тегіс жым-жырт. Бақтығұл қайтарып сөз қатқан жоқ. Жаңағы соңғы ойлаған ойымен үндемеуге, қарсы келіп, болысты ашындырмауға бекінді. Аяғында болыс аз үнсіз томсарып отырды да, жаңағы қатаң үнмен әмір етті:

– Қазір мына мал иесі аулыңа барады. Төрт жылқысына төрт жуан татымды төлеу бересің де, соған қосып: басына – қосақ, артына – тіркеу есебінде айыбыңа тағы бір ат, бір түйе тарта-сың, – деді. Жұрт және де жымдай болды.

Бақтығұлға кесік батып кетті. Мұның қолында қандай мал барын болыс жақсы біледі. Мынау кесігімен Бақтығұлдағы малдың жарымынан көбін сыпырып-сиырып алғалы отыр. Алғанда және кеше өзі аттандырып, өзі жайғастырған мал үшін осылай етіп отыр.

Көңілді күпті қылар күдікті ойлар бар. Бірақ не де болса, етінен ет кесіп алса да, Бақтығұл түбіне сенді де, үндемей көне беруге бекінді. Болыстың айтқаны екі болмады. Бақтығұл мен Асанның қасына Сәрсен ақсақалды қосып беріп, болыс сол күні былтырдан бері ғана бітіп, Бақтығұл иемденіп жүрген азын-аулақ малдан алты бірдей жуан қараны Асанға шығарып берді.

Мал күйігі оңай емес. Көңілге медеу көріп жүрген малдың тең жарымынан артығы – алты бірдей қара шыққанда, орны үнрейіп қалғандай. Қатшаның да, Бақтығұлдың да іші қатты ашыды.

Болысқа да Бақтығұл көңлі біраз салқын тартып, мұздаңқырап қалды. Жаздай өзін жаулап жүрген дұшпанына сойып отырып мал әпергенімен қоймай, түсін де жылытқан жоқ. Оны қажет деп ойламаған да, сезбегенсіді. Әдейі осылай есептеспей отыр. Ішінде күдігі тыншытпаған Бақтығұл осыдан кейін екі-үш күндей ауыл арасын қыдырып, әркімнен сөз тартты.

Ел ішінің тартысы не күймен келе жатқанын сұрастырып еді. Көрші екі-үш ауылды қыдырып аралағанда әңгіменің бәріне қанды. Соңғы кездегі оқиғалар Бақтығұлды адастырып, далаға қаңғытып жібергендей бәле бұлтаққа түсіпті. Қалың топырдан адасып шаң қуып, қара үзіп, қаңғып қалғандай сезінді. Ел бір бөлек, бұл бір бөлек. Баяғы жалғыз жорытқан көк қасқырша өзімен-өзі ғана болып қалған қу жалғыздың күйін қайта көрді.

Бұл кездегі ел келесінде болып қалған шытырмандар сау кісіні жынды қылардай. Ең ащы, зәрлі кесірі – ақты қара, қараны ақ етіпті. Кінәлі құтылып, кінәсіз тұтылатын шақ туыпты. Талай момынды аққұла шығынға орынсыз жаза-қазаға ұшыратуға соқты. Бір Бақтығұл емес, жазғы алыс-жұлыс уағында елгезек

болған, атқан оқ, шапқан қылыш атанған сан кедейді ұры да, қары да қылыпты. Өз басын аямай жуандардың сілтеуімен отқа түсіп шыққан нелер әлсіз жалғыз-жалғыз азаматтар енді міне: талай жерде, талай рет Бақтығұлша тұмсығынан шаншыла жығылып, қорлық-зорлықтан қансырап жатқаны білінді.

Бір күн болмаса, бір күнде ісім түсе ме деп, ауылға жалтаң көз болып жүретін кедей-кепшік, аз ата ендігі салмақты қыл мойынмен көтеріп жатыр. Кескілескен тайталаста, барымта-тартыста соғысқан – солар. Таяқ жескен, бірін-бірі кем-кетік еткен, бас жарып, қан төгіскен – солар. Сөйтіп, пәле мен қаза қалың момын елдікі болып жатқан шақта, сары қымызды сіміріп, семіз сүрге, балпаң бағлан майына жалмауыз пышағы жорғалай түсіп семіріп, мақтан, атақ алған Жарасбайдай, Сәт пен Сәрсен, Бәйтен, Ораз, Қозыбақтай жуан ауылдар болды.

Ел ішіндегі, ауыл арасындағы жай осы болса, облыстық қаланың уез бен болыс кеңселеріне біреуді біреу қаралап көрсеткен арыздар айлар бойы тола берген-ді. Әсіресе ұрлық, барымта көбейіп барады. Уезд ішінде қазақтың атқа жиі мініп, жауынгерлікке бет алып, аяқ басып бара жатқаны байқалады. Кейбір ұсақ ұлықты, стражник, урядникті тындамайтын болды. Қазақ болыстарының залалы станицаларға да біліне бастады деген сыбыс-хабарлар қалың қабырғалы меніреу кеңселердің ұйқысын аша берді. “Ұры көбейді, ел құтырды” деген сөздерді ақпар етіп, крестьян начальнигі, уезд, жандарал кеңселеріне жағымпаз болыстардың өздері де, жауларын көрсетумен қатар, білдіре берген.

Ақыры, бір күні жандаралдың әмірімен қала сілкінгендей болды да, партия жайлаған елдердің барлық болыстары мен билері қалаға шақырылып, тергеуге түсті. Дағдылы әдетпен қоқан-лоқы жасап қорқытып, жалындырып, арада параға қалтаны толтыра жүріп, болыс, уезд чиновниктері мен тілмаштары партия басшыларына: “Тез бітім табындар” – деп әмір етті. Бұл “жандарал әмірі” – деп жеткізді.

Осыған көнбесе, болыс атаулы орнынан түсіп, партия басылар елден кетіп, жер аударылады, – десті. Баяғыдан осылай ұлық кеңсесі ұшықтағанда, ел жуандарының ет пен тері арасын-

да жүрген қымыз желігі тез басылып, тез айығатын. Бұл жолы да сол ем болды. Барлық алысып жүрген партия басы араздар облыстық қалада бір күнде үлкен жиын жасады. Көк қасқа сойып, бата қылысып, Құдай Құранды айтысып, араздықты тастасатын болып, бітім табысты. Содан кейінгі кеңестерінің байлауы – ел ішіндегі тентек-тебізді, ұры-қарыны тыямыз деп серттесті. Ол тентегі мен тебізі, ұрысы мен қарысы дәл өздері екенін аңдамаған, ұқпағансиды. “Е”, дескен пәлекор, айлакер қорқаулар аттарын атаспаса да, елдеріне қайтқанда кімдерді жазалап, кімдерді қудалайтынын іштерінен мейлінше жақсы білісуші еді.

Осы жөнінде Жарасбай да қалада болып, өзге жауларымен де, әсіресе Сәтпен татуласып, табысып қайтты. Тіпті облыстық қаладағы ең алғашқы татулыққа аталған көк қасқаның өзі осы екеуінің татулығына арналып сойылған құрбандық болатын.

Елдеріне қайтысқан соң, сол жуандар үсті-үстіне ақсарбас, көк қасқа сойыса берді. Бірінің үйіне бірі барып түсу, құдаласу, табысулар көбейе берді. Енді осы тоғысудың соңынан ашылатын съездердің уақыты жақындап қалған еді. Әрбір болыс, би өз кісілеріне, қарақан-қара басына жаманат келтірмейтін жақты ойлап, енді қиялап шығатын, пәле-жаладан құтылатын жолдарды табу керек. Кейбір істерге, ақы-пұл дауға съезд үстінде орын қалдырмау мақұл. Сондықтан көп дауды съезге жеткізбей, алдын ала тексеріп, бітім беріп, тыныштық табысып жатқан аз күндер болды. Осы ретте Жарасбайдың қайыны Досай аулы өзімен тұстас аразы Қозыбақпен де, Оразбен де түгел табысқан. Сол табысу үстінде Ораз аулы Жарасбайлар әкеткен малын айттыпты да, кеше болыстың Бақтығұлға қадалып, аямай мал кесіп бергені сол еді. Бірақ Бақтығұлдың сыбағасы мұнымен бітіп болған жоқ. Бұған арналған пәле-жаланың, зәрлі-зілдің ендігі бір көзі қаладағы ұлық кеңсесі болуға айналды.

Уездің тілмәші Жарасбайдың қаладағы жең ұшынан жалғасатын нық сенімді тірегі Токпаев дейтін болатын. Сол Жарасбайды сыртынан қорғаштап жүретін, параларын арналған жеріне жеткізуші; соған орай өз жемін қысы-жазы мол алатын. Ал Жарасбай үшін өзі және келер-кетер жаманшылық-жақсылықты ұдайы білдіруші, Жарасбайға парамен сатылып

келген тілеулестік ішіндегі мархамат періштесіндей жаршының өзі болатын.

Жақында Жарасбайды оңаша алып, өз пәтерінде қонақ қып отырып, Тоқпаев бірталай сыр айтып, ақыл берген. Сондағы үлкен сөзінің бірі – уезд кеңсесіндегі Жарасбайдың үстінен жаз бойы түскен арыздың көбінде бұны “ұры ұстайды” депті. “Ұдайы кісі аттандырады. Талай мал алды. Қолында барымташы аты шулы мықты жігіттері бар” депті.

Осы хабарды, сырды білдірумен қатар, Тоқпаев Жарасбайға: “Тезінен бұл пәледен құтыл, арыл! Ол үшін бірнеше адамды “ұры” деп шығарып бер. Өз билеріңнің атынан абақты кесік кескіз.

Сол кесік бойынша приговорды мықтап тұрып, осы қаланың абақтысына айыпкерлерді өз атшабарларың айдап кеп табыс етсін”, – деген.

Бір бәленің үстіне тағы бірі жамылғандай, Бақтығұлды шығара қуып, кінәлауға соңғы күндерде бір сылтау тағы шыққан. Қозыбақ аулы жақында бір топ мал жоғалтып, соны тағы келіп Бақтығұлдан көріп, қадала бастады. Бақтығұл бұл малдан аман болатын. Жарасбай жұмсаған шақта Қозыбақ аулынан барымтаны оның көп алғаны, өшіге түсіп, аямай алғаны рас болса да, өз бетімен қотыр тайын ұрлаған жоқ-ты. Алып келген малының бәрін де Жарасбай, Сәрсен, Қоқыш, Қайранбай – төртеуінің қолдарына өткізетін. Сөйтіп партия біткелі, барымтаны қойғалы тыныш қана жатқан Бақтығұлға Қозыбақ аулы ескі кек сылтауымен тағы кеп жабысты. Соқыр көргенінен жазбас деп, артынан қалмай қойған.

Бұл жолы жоқ іздеп келген кісі екеу еді. Бақтығұл барын айтып арылса да, мыналар тоқтамай шектен аса берген. Екеудің пысығы сонада келіп, Сәлменмен бірге Бақтығұлды сабап кететін теке сақал, бітік көз сары Әзберген еді. Сол Бақтығұлға “былтырғы істеген істі тағы да сағынған екенсің” деп, содыр жуандықтың жотасын көрсетті. Өзінің айыбы жоқ және ескі кегі ұмытылмаған Бақтығұл мына сөзге шыдамады. Ашу қысып булыққаннан Әзбергенді боқтап жіберіп, қынынан сапыдай ұзын қара пышағын суырып алған. “Жарып тастайын сен итаршы төбетті!” – деп, тап берген.

Әзберген қырсық мінезді, қыршаңқы тілді болғанмен, қуыс кеуде қорқақтың бірі болатын. Бақтығұл сырын біліп, доң-айбат жасап еді, сонысы ем болды. Екі жоқшыны боқтап-боқтап, аулынан айдап салды. Болысқа жетіп жүрген арыз-шағымның ішіне бұ да қосылған. Енді Жарасбайдың өзі ғана емес, болыс аулы тегіс сыртқа теуіп, қырын қарап қалыпты.

Сондай бір шақта Қатша үйіндегі қатқан-құтқанын асып, Жарасбайдікіне сыбаға әкелді. Әкелгенмен, бәйбіше күрең қабақпен сұлықсыз қарады. Қатша бұлардың жат сияктанып қалғанын сезіп отыр. Аяғында, кетерінде Сейітті былтырғыша осы ауылға тағы да әкеліп, оқуға бермегін айтып еді. Баласының “барамын” деп үйдің мазасын кетіріп жүргенін сездіргенде, болыс пен бәйбіше бірдей жауап бермей, сөзін ескерусіз тастады. Қатша “жеңеше” деп сөйлесе де, бәйбіше өз қасындағы күтуші қатындары, малшы-қосшыларымен Қатшаны көбінесе күлкі қылып мазақтай берді. Айласы құрыған Қатша дал болып үйіне қайтты.

Осы сияқты әр жайдан әртүрлі шаң берген суық қабақ, бөгде белгінің бәрі де Бақтығұл басына қарай үйіріліп-айналып келе жатқан дауыл бұлтындай бір жаманшылық салқыны еді. Сонда бәр-бәрінің түп қазықтай жуан тамыры, арғы себебі Жарасбай болыстың ішінде енді бүгіліп жатқан бір ғана қатал қиянат, арам есепке саятын.

Осындай іште іркілген бітеу жарамен кеше бір заманда Бақтығұл сеніп келген Жарасбай жүрді. Өз күйі не болары белгісіз дүмбілез дағдарысқа Бақтығұл түсті. Сонымен он шақты күн өткенде Шалқар болысының съезі де ашылып қалды.

Бақтығұлға алғашқы күндерден бастап-ақ суық хабарлар жетіп жатты. Съезд басында болыстың өзі де бар дейді. Билер кісісіне қарай өлгенше қатал. Кесік үлкен. Шалқардың атқа мінген билері мен жуандары болып, болысты ортасына ала отырып, ұрыны аямасқа “аруақ-құдай” десіп анттасыпты. Кенесіп отырып, жиырма кісіні “ұры” деп қаттап алыпты деген де сыбыр бар. Олардың арасында кім бар, кім жоғын бөгде жұрт білмейді. Бірақ осыларға түбінде абақты кесілер деген дақпырт та естіледі.

Тағы да бір-екі күн өткенде күн кесілген біреудің аты да білінді. Кейде жазда Бақтығұлға ере жүрген Жәдігерге кесіліпті дейді. Ол жаз бойы болыстың қабағына қарай бет алған сойыл соғары болатын. Бақтығұл бұл жайды ұққанда, ішінен жат сұмдықты сезінді де, сескеніп кетті. Мына албасты тегі қабаққа қарай басатын албасты екен деді. Дүние көз алдында асты-үстіне келіп төңкеріліп құбылып түскендей болды.

Енді өзінің кезегі келе жатыр ма, қалай? Съезд басталғаннан бері үш күн өткенде, Бақтығұл ұйқы-күлкіден, тамақтан да айырыла берді. Сұр бөркін көзіне таман киіп алып, көп күрсініп, өңі де сұп-сұп болып, үндемей жата берді. “Қашан шақыру келеді?” – деп, ажал сағатын күткендей, жүрегі күпті болып: алақол, арамза билердің әмірін, кәрін күтті.

Бұл хал сонша ұзаққа созылған жоқ. Съезд ашылғанға төртінші күн дегенде, түс кезінде шабаршы келді де, Бақтығұлды “билер шақыртады” деп, ертіп әкетті.

Қызылды-жасылды қылып сәнмен жиылған жақсы үйлерде қалың көрпе, құс жастықтарға көмілген жуан билер, күндіз-түні семізді кертіп жеп, кекірігі азғанша майға бөгіп жатқан. Бұлар малына індет келген ауылдың иттері сияқты: жоны шығып, құйрығын сыртқа салып, көзі қызарып құтырғандай қанталап, қауып түсетін сияқты түр көрсетеді.

Тегіс семізбен бітім жасаған; арыққа рақым да, бітім де жоқ. Бақтығұл әлі құрығандай ақырын ғана сәлем берді де, сүйретіле келіп, босаға жақтан орын алды. Жылы шыраймен қарайтын, аман-жаманды сұрайтын бір кісі жоқ. Көзімен билерді жағалап қарағанда, араларында отырған бұрынғы жақын, таныс билерін көрді. Сәрсен қария отыр. Бұдан басқа жаздыгүнгі партия жігінің тұсында Жарасбай жақта болып, Бақтығұлға өз кісісі сияктанып жүретін тағы бірнеше билер бар екен. Бәрі де керек десе сәлемін де алмайды. Көздеріне көзі түсіп амандасайын деп еді, шетінен мойындары сыртқа қарай бұрылды, аманын естімейді. Әдейі байқамаған кісі сияктанады. Өзгеден бұрын Жарасбайға жақын жүретін, қай заманда болса соған тарап кісілер бұған әсіресе сызданып, сұрлана қарап қапты.

Бақтығұл өз-өзіне: “Желдің арты қай жақтан екенін білген шығарсың!” – деді. Бірақ осыны сезумен қатар, көңіліне де, бойына да бір ерекше жеңілдік бітіп кеткендей болды. Өзіне-

өзі: “Неден болса да ақпын. Менде айып жоқ” дегендей неше күннен бергі түнеріп жүрген ішінде қазір масайрап ашылған бір жарықты тапқандай болды. “Қара болсам, өзге қараласын. Нақ сендер қараласандар, көріп алармын, құдай-ақ та! Мен не болсам, сенде солсың” деп, ішінен дауласып кеткендей болды. Ұзын мұрты тікиіп, түгін сыртына теуіп алды. Осы халдің үстінде отырғанда тергеу басталды. Басынан-ақ іс Бақтығұлдың тілеген бетінен шықты. Мал сұраушы Сәт пен Ораздың кісісі екен. Билер үйінде “жақсылардың” тап ортасында отырған семіз сары кісі – Бақтығұлдан мал қуушы даугер болып шықты. Әңгіме алғашқы барымтадан кейін бір рет Бақтығұл аз кісімен барып алып қайтқан бес жылқының жайы екен.

Әуелі даугер сөйледі. Билер қырланып, қақырынып, түстерін суытып алып, айыпкерді оңды-солды қаға бастады. Бірақ бұлар қаншалық қоразданып, қанатын қомдап келгенмен, Бақтығұл сасқан жоқ-ты. Жалтарған да жоқ.

– Екі-үш айналған соң, “Жасырмаймын, алдым!” – деді. Жұрт басында үндемей қалды. Жарасбай жағының билері үндемеген қалыпта томсарып отырысты. Сол кезде ертеде көп ақылмен, нұсқаумен дайындалған болу керек, қарсы беттің аласа бойлы, тік мұрт қызыл биі сөзді алып: – “Неге алдың?” – деді.

Бақтығұл мұртының астынан жымиды да, нығыз пішінмен: “Партия болған соң алдым!” – деді.

Імы-жымы бір билер тегіс ажырайып, тікиіп қалды да, кейбірі мысқылдап, кекетіп мырс етісті.

Бұл сорлы партияның қолжаулық болмайтын жері болсайшы, сен екеш, саған да келіп, бір рет ат сауырын беруге жарады-ау! – деп қызыл би кекетіп жымиғанда, өзгелері де соның бетін қостап, монтаны пішінмен жымың-жымың етті.

Ораз бен Сәтте сенің қандайлық партия кегің бар еді? Әлде дуан тартысында Сәт екеуің бастарың бір жерге сыйыспай шығып па еді? – деп тағы кекетті.

Өзім тартыспасам, елім, жақын көрген басшым тартысқан шығар. Егер қарасы болып, мен де біреудің соңғына еріп, сойлын соққан шығармын.

Сонда сен ненің орайы деп Сәт пен Ораздың бес жылқысын алдың? Ел келесін, басшылар тартысын былай қой. Олардың сөзі бір бөлек. Олар өз жайларын жеке сөйлесіп, бітім та-

басып жатыр. Сен оларды бұл жерге қабаттама. Оны саған әдейі арылта айтамын. Сенің басшы қылдым деген кісілерің бұл бес жылқыдан бойын аршып, мына жоқшының көзін жеткізіп шығып отыр. Бес жылқыны сен өзің алдың да, өзің пайдаландың, соған не айтасың? – деді.

– Мен бірді алайын, онды, бесті алайын – бәрін де өз кегімді қуып алғамын жоқ, емеурінмен алдым. Алғызғанды алыстан іздемеймін. Нақ міні – мына отырған Сәрсен мен Қоқыш-ақ бұл жазғы мен істеген істен бойын аршып кете алмайды! – деді.

Қоқыш бұл үйге жаңадан келіп отыр еді. Бақтығұл сөзіне қарсы қамшымен қолына білеп салмақтап отырып, тесірейе қарап: – Партия жөнімен алынған барымта, тартыс – бір басқа, ол сөздің түйіні саған келген жоқ. Құр беталды өз бәленді жұқпайтын кісіге жұқтырамын деп шапшыма, білдің бе? Ұры – сенсің, мен емеспін. Жеген сенсің, мен емеспін. Өлер болсаң, Сәрсен екеумізге қақтықпай өл. Билер! Бұл жұмыс барымтаға да, партияға да жанаспайды, басы ашық ұрлық. Бұл бізге ғана емес, Жарасбайға да жармасар. Болыс маған осы сөзді билерге айтып кел деп, әдейі жіберді. Міне – ұрың, әне – мойнына алып отырған ұрлығы! Ендігісін өздерің біле бер! – деді.

Бақтығұл күйіп кеткендей болды. Мал Жарасбай мен Сәрсеннің екеуі бөліп жеген мал еді. Айыпсыздың ызасы мен реніші кернеп кетті. Көріп отырған жәбір-жапасына, жалғыздығына, өзіне-өзінің жаны ашынғандай, көзі жасаурап, тамағы кебірсіп, аузына сөз түспейді.

Билердің жүзі көрінеу тұрған қиянатты, әдейі арсыздыққа жеңгізіп, арамды ақтың үстіне не айламен болса да шығарамыз деп, жұмыла қарайып алған. Сөз біткен сияқты көрініп, мың батпан жауыздықты ұятсыз, арсыз қалың кеудемен өрге сүйреп жөнелді. Бақтығұлға кесік айтылуға жақындап қалды.

Бақтығұл жаңағы халінен бой жиып, оңала алған жоқ. Дауды қойды да, ендігі соңғы айтқан сөзі:

– Егер осы Қоқыш сөзін Жарасбайдың айтқаны шын болса, арманым жоқ! Өртеп жіберіңдер, бүйтіп итшілеп жүрген тіршіліктің бұдан былай маған бес тиынға да керегі жоқ. Жалғыз үй – Сарымен ешкімнің де тобы көбеймес. Келді-кетті бір жалғыз кедей. Не көрсем де сенгенімнен көрген шығармын! Бірақ қоймаларыңды көрдім. Керегі жоқ, жарайды, – деп көзіне

жас алып, буынып кеткендей болып, сазарып түрегеліп, жүріп кетті.

Үйдің іші аз үндемей отырып, артынан қайта сергіп, кесік әңгімесіне кірісті. Бақтығұл сыртқа шыққанда, жотасын сырт беріп үш-төрт жуанмен бірге көлденең өтіп бара жатқан болысты көрді. О да сәлемін алған жоқ. Мықты болыстың нығыз арысыз, жуан жонын көріп тұрып, Бақтығұл тістеніп ап: “Қап!” деп ернін шайнады. Жүрегіне у төгілгендей болды.

Бұл уақытта шабармен қайта шақырып, үйге кіргізді. Билер бес қараға бес жуан қара кесік айтты да, артынан үш жыл абақтыны бірге кесті.

VII

Арада екі жұмадай уақыт өтті. Бұл кезде Бақтығұл елден, жұрттан безіп шығып, тау ішінің жайын тағысы сияқтанып жүрген қашқын.

Болыстың съезінде сатымсақ билер істеген билік сол күні орнына келетін болып, билік артынан Бақтығұлды жібермей ұстап, тұтқын қылуға айналған.

Екі шабарман Бақтығұлды билер үйінен ертіп шығып, ұрыларды қамап жатқан үйлеріне қарай алып жүрген... Бірақ абақтыға салып, тұтқын қылып ұстату қырдың әдетінде жоқ жаза да, оны істеймін деген болыс, билер де көңілдегідей қылып орнына келтіре алмайтын. Ұрыны сенімсіз көріп, қашып кетеді деп, аяғына кісен салушы еді. Сол кісен шабарманның қолында жоқ болды. Және барлық түстеріне, жөніне қарағанда екі жігіт Бақтығұлдың кісі құрлым көрмейтін әлсіз жөндекілеу жігіттері еді. Өздерінде асынған қару да жоқ-ты. Алдында билік үстінде не дерді білмей, есінен жаңылған Бақтығұл тысқа шығып, енді мына жігіттер аяғына кісен саламыз деп қамданып жүргенде ғана өз жайының шынымен бұзылып, жат түрге ауысып бара жатқанын ұқты. Қазір сол жерде-ақ зорлыққа көнбей қашуды ниет қылды. Осы ниетті жаңа ойланып бекініп болған орайда шабармандар “Осылай тұр!” деп, болысқа тігілген үйге таман кісен іздеп жөнелісті. Сол уақытта, Бақтығұл саспастан аяңдап барып, билер үйінің жанында тұрған атына мініп алды да, үйдің тасасымен желіп жүріп кетті. Артынан шабарман шығып,

“аһу!” деп жұртқа жар салып, “Қайда кетті, қайда кетті?!” – деп бос қарбаласып жүгіріп жүрген кезде, Бақтығұл ауылдың жанындағы кезенді асып, жортып отырып жартасты өзекке түсіп, содан тас-тастың арасына батып, тауға кіріп адастырып кетті. Осы сағаттан бастап Бақтығұл қашқын болды.

Бұрын ілініп көрмеген, көрмесем деп тілеген жаманатына еріксіз келіп басы сұғылды.

Қазірде аз күн өтсе де, Бақтығұл қашқындықтың сұрықсыз жаман, жат пішінін әбден көріп, басынан бірталайды кешіріп қалды.

Съезд басынан қашып шыққан соң, болыс сол күні тыным тапқызбай іздеткен екен. Кешке шейін маңайды аралатқанмен, таба алмапты. Бұл уақытта Бақтығұл жолға бөгелместен, тура тартып келіп: қатынына қысқаша жайды айтып, киім-кешегін алып, астындағы жиренді тастап, жүйрік құланы мініп, шиті мылтықты барлық оқ-сайманымен мойнына асып алып, кешке шейін ел көзіне көрінбес үшін белгілі қора тасқа бекініп отырған. Мұнда, бір жағынан, қарауыл қарай отырып, екінші бітірген жұмысы: үйінде қатынына тары-талқан түйгізіп жатыр еді. Және өзі қора тасқа бір тоқтысын алып келіп, соны сойып, жарты етін қатын-баласына тастап, жартысын өзіне азыққа арнап бұзып, тұздап қарынға салып еді. Кешке ымырт жабыла қатыны талқанды алып келген соң, бұдан былай қанша уақытқа кететінін айтпастан “құдайға тапсырдым” деп кош айтысып, құла атқа қосып бір семіз күрең атты қосарына алып, тауға қарай тартып берген.

Қатша бөтен еш нәрсе айтпастан:

– Келіп-келіп аяғы бұған жетті ме? Құдай төбеңнен ұрғыр, Жарасбай! Осы қылғаның өз басыңа келсін! – деп, байы көз ұшынан жоғалғанша артынан қараңғыға қарап тұрды да, ет салған қапты арқалап үйге қайтты.

Сол күні түнде болыстың қуғыншылары келді – таба алмады. Қатшадан ешбір дерек ала алған жоқ. Ол “танертең кеткен” дегеннен басқа түк хабар берген жоқ. Не болғанын аңқаусып өздерінен сұрады.

Болыс Бақтығұлды қырына алып жазаламаққа байлаған соң, не де болса, оның елде еркіншілікте жүрмей, барарына

тезінен бармағын тілеп еді. Сондықтан алғашқы күннен бастап, осы соңғы уақытқа шейін тыным таппай талай түрткі салып қуғызып келді. Қуғыншыға жердің жөнін білетін тас-тасты көп аралаған аңшыны немесе ұрыны қосып беріп те жіберетін. Бір-екі кісі емес, бес-он кісі Бактығұл қашқаннан бері қарай үнемі ат үстінде болып, тыным алмай тау-тасты сүзіп жүр. Бірақ бұл күнге шейін Бактығұл қолдарына түспей келді.

Алғашқы қашып шыққан күннен бастап, Бактығұлдың ойы ылғи абақты жайында болатын. Өмір бойы жаны шошып қорқатын, “содан сақта” деп тілейтін жалғыз қорқынышты дұшпаны еді: желмая мініп, Құламергенді қуған ертегінің жалмауыз кемпіріндей қадалып, түйіліп, мұның соңына түсті. Күндіз-түні бір күдік, бір қауіп, жүректе оқтай қадалып, қабағын ашқызбай, ас батырмай, ұйқы ұйықтатпай, иығынан басып салбыратып бара жатты. Кейде арт жағы қаптап келе жатқан өрт сияқтанып, яки дүниені жалмап жапырып төнген тасқын сел сияқты көрінетін. Түсіне оянуы, ояуына түсі араласып, әрқашан арт жағынан аузын ашып жұтқалы ұмтылған ажалды сезіп тұрғандай күйлер көбейді.

Сол қорқынышты ажал: абақтының шойын есігі, қараңғы тас қабырғасы сияқтанатын... Ерте күннен жайын мінезді жабайылықпен қорқатын әдет бұл күнде ұйықтап жатқанда да селк еткізіп шошытып оятатын. “Тіршілікті темір тұзақтың ішіне салып, тірі шығармын деп ойлаған жанның көрген күні бар болсын. Одан өлім артық, бәрібір бұл да өлім. Ләнет, ләнет болсын бұл күйге, бұл күнге!...” деп ертеден қара кешке осы сияқты бір қараңғы суық түсті қара үңгірге оймен телміріп қадалып алып, соның албастысынан бойын босатып ала алмай қойды. Қуғын жиілеген соң, жаңағыдай жат түсті абақтымен қатар тұрған әзірейіл Жарасбай болды. Оның да жуан жотасы, суық түсі әлгі ажалды мұның артына көздеп салып, тыным таппай қуғызып отырған мың да бір дұшпаны болды.

Осындай күшті, жуан жаулардың бір күн болмаса, бір күні уысына еріксіз түсетінін ойлағанда, Бактығұл іш құса болып алағызып кететін. Бірақ ес жиған уақытында бойын билеп, өз-өзіне қайрат бергенде:

– Не қылса да ұстатпаймын, қолыңа тірі түспеймін, қашамын, қашамын, қашып жүріп өлемін... Егер тіпті болмай бара жатсаң, Жарасбай, көрермін!.. – деген байлауға келген.

Болыс он бес күннен бері тыныштық алған жоқ. Әлі де Бақтығұлдың соңына шам алып түскендей болып келеді.

Соңғы кездегі қуғын әлденеше жақты болуға айналды. Бір жағынан, он шақты кісіні, қолдарына мылтық, қару-жарақты сайлап беріп, күндіз-түні тау-тастың барлығын кезгізуден басқа, тау ішінде отырған елді де мұның соңына салмақшы болды. Бірталай елді салып та қойды. “Кімде-кім Бақтығұлды көрсе, я ұстап берсін, яки хабар қылсын. Ол ұсталмаса, тыныштық болмайды. Қаладан отряд шығады. Лауымен, сойысымен сол елдің өзінің мазасын кетіреді. Оның үстіне ұрыны, қашқынды сүйедің деп жазаға ұшыратады” деп, үстінен құс, астынан ит жүгіртіп, момын елді не ғылса да, Бақтығұлға жау қылатын болды. Осы сияқты қорқытқан қокан-лоқыдан басқа жаңағы елдің арасындағы көңіл жетер, тіл алар деген ауқатты, әлді қария, пысықсыған атқамінер болса, солар арқылы сәлеммен де асылып, салмақ салып жатты.

Сонымен аз күнде Бақтығұлға қалың таудың іші де соншалық мықты, сенімді пана болмайтын сияқтанды. Енді не де болса көпке сенбей, көп жерге қонақтамай, барды берсе де, бір ғана жасырын орынды тауып алып, соны мекен етуге тура келді. Екінші, жау көп, аямайды; қуғыншылардың қарусызы жоқ. Бұл болса әрі жалғызбас, оның үстіне сүмбемен оқтайтын жалғыз ауыз қара шитіден басқа сенімді қаруы да жоқ.

Өзгеден бұрын бір зор қиыншылық осы. Қашқын болған соң, ат-сайман көңілдегідей болмай болмайды. Әйтпесе қашып, қорлыққа түсуі де керек емес. Соны алғашқы шыққан күннен көп ойлап, мықтап ескерген Бақтығұл бүгін ғана мұратына жетіп, қолына сенімді қару түсіріп алды. Қазір мұның қойнында жаңа алтатар, мойнында жақсы сенімді бердеңке бар. Бұлар көп зарықтырды, бірақ шығынсыз түсті. Өйткені екі-үш жыл бұрын жорыққа аттанып жүрген кезінде Бүргеннің бір кәрі орысымен достасып еді.

Ол бүгінгі Бақтығұл сияқты, екі жыл бұрын қашқын болып басынан көп бейнет кешіріп жүріп, аяғында бір жылдай абақтыға жатып шыққан. Соның қашқын болып жүрген

уақытында талай рет астына ат, үйіне сойыс сияқты қажетін Бақтығұл сұратпай-ақ атқарып, ерекше достық істеген. Кәрі бейнетқор “кезі келгенде өтермін” деп серт еткен. Жақында соған Бақтығұл барған соң, екі сөзге келмей, тығулы жатқан қаруларын көп оғымен шығарып берген.

Кеше соны алып, Талғар басына тау ішіндегі бір ауылға түнде келіп қонып, бүгін өзенді өрлеп, өзінің сенімді көретін бір жалғыз үйлі кедейдікіне таман келе жатыр еді.

Түнде қонып шыққан ауылы бұған сенімді көрінбеді. Келген жерден көрсеткен қабағы болсын, түндегі үй ішінің жыбыр сөздері болсын – бәрі де бұдан жасырын бір сырдың барлығын сездірген. Соны байқаған соң бір ұйықтап оянып, таң ата, ауыл тұрмай, атын ерттеп мініп алып, ешкімді оятпай жүріп кеткен.

Бұрын бұл ауыл Бақтығұлға жаны ашығандай, жылы жүзбен қарсы алатын болса, енді артынан жылан жүріп кеткендей суынып, сызданып, ішіне жаттық жиып қалыпты. Бір бұл ауыл емес, осы өңірдің талай аулы-ақ солай болуға айналған. Бақтығұлдың ішіндегі уды молайтуға бұ да бір себеп.

Жер-дүниеден пана тапқызбай, әлемге жаманатты қып көрсетіп, қайда барса да, жексұрын болсын деп тор жайып отырған – Жарасбай. Қалың биік таулардың арасында ит тұмсығы батпайтын қалың жыныс қарағайды аралап келіп, Қызыл тастың тұмсығына ілінді. Етекте сайды басына көшіріп, асау Талғар тулап, ағып жатыр еді. Қызылтастың арғы астында ендігі жалғыз сенімді ауылы – Қатубайдікі бар. Сонда барып шай ішіп, жан-жақтан естіген хабары болса біліп, әдет бойынша кеш батқанша тағы да тауға кетпекші еді.

Әуелі баспалап қарап, ауылдың сыртын байқады. Бөтен ат, бөгде кісі жоқ сияқты. Содан соң аяндап келіп аттан түсіп, құланы белгілі екі есігі бар аласа қораның ішіне апарып байлап, үйге кірді. Бұл тауға қашып келгеннен бергі Бақтығұлдың көп жататын, өз үйіндей көретін ең сенімді жатағы осы.

Қатубай үйінің барлық жаны төрт адам тегіс үйінде екен. Үйде қалған Бақтығұлдың шитісімен Қатубай бір елік атып алып келіп, соның жылы-жұмсағынан қатыны қуырдақ қуырып, шай қайнатып жатыр екен. Тыныш еркін өмірдің жылы үйшігі, қазан-аспада маздаған оты, ыстық шайы, шыжылдап жатқан

жайлы иісті қуырдағы Бақтығұлдың жалғызсырап тоңазыған көңілін бір мүйнетке болса да алаңдатып, жылытып жібергендей болды.

Қатубай жасы елуге келген момын, адал кедей. Сақалына ақ араласқалы бес-он жыл болған. Қазірде бурыл түсі момындыққа бейім, жылы шырайлы. Алғашқы алған әйелі 15 жыл бұрын өлген, осы екінші әйелді алған. Содан туған 12 жас пен 10 жаста екі еркек баласы бар. Бәйбішесі дөңгелек толық денелі, қызыл жүзді жалпақ сары әйел. Бет пішіні еркекше кесек; айрықша бауырмал, көңілшек, аңқаулау, адал, мінезі ашық, ажары бар кісі.

Балалары кедей, жүдеу үйдің ішінде өссе де, әкешешелерінен момындық пен тазалықтың сүйкімді үлгісін алған жақсы балалар – Мақыш, Сатыш.

Бұл үй бұрын Бақтығұлмен айқас болған таныстығы мол үй емес. Қалың елдің шетінде иесіз ешкі-лағы, азын-аулақ қарасымен қанағат қылатын да, тұзақ пен тор құрып ұсақ аң аулап, анда-санда ешкі, елік атып, аң етін азық қылатын.

Бақтығұл елден безіп, тау ішін кезіп жүріп, бір күн түнде далаға қонармын деп келе жатқанда, қараңғыда шыққан отын көріп, осы үйге келіп түскен-ді. Сонда да осы қазіргі сағат сияқты жылы ұяның ажарын көрген.

Аралап қонып жүрген елдің ішінде ең бір жайлы, жылы үйдің іші осы сияқтанған соң, Бақтығұл сол түнде Қатубайға барлық бастан кешіріп жүрген жайларын айтқан. Үй іші тегіс жаны ашып, барын беріп күтіп, болысты да, ұлықты да қарғап-сілеп, көздеріне жас та алған.

Осы елдің, әйтеуір санында бармыз дегені болмаса, бұлар болысын да, байын да, жақсы-жаманын да білмейтін. Білейік деп талпынып ізденбейтін де. Жаз егіні, қыс малымен, аңымен болып, өзгенің желігі, қыдырысы, біреуді жағалап сөз қуғанынан әрдайым аулақ болатын. Ондайды сүймейтін. Иесіз таудың ішіндегі жалғыз үйлі кедей сол түрдегі момын сұр жалғыздық тіршілігіне қанағат қылып, ошақ басының жылылығында, сол ошақ ауданындай кішкене, сүйкімді ауданда өмір сүріп, соған қанағат етіп күнелтуші еді.

Бақтығұлды үйіне сақтап пана болуды қауіп көрмеген:

– Басыңа күн туған азамат екенсің. “Жалғыздың жары – құдай” деген ғой. Бірде болмаса бірде бір кемпір-шал бар еді-

ау деп есіңе аларсың. Осы үйді өз үйіндей көр де, жата бер. Жауыңнан құлақтас болып тұрармыз. Мына балаларымды ініндей көр! – деп Қатубай көп-көп жұбату достық сөздерін айтқан.

Осы түннен бастап, Бақтығұлдың ең сенімді досы осы үй болды да, Бақтығұлға да үй іші өздерінің бір азаматы, туысқаны сияқты қарасты.

Екі-үш күн бұрын Бүргендегі кәрі досына кеткенше көбінесе Бақтығұл осында болатын. Бірақ күндіз отырмайды: ерте кетіп, түнде кеш келеді. Сондықтан бұл ауылды мекен қылып жүргенін әзір ешкім білген жоқ-ты. Бақтығұл күнде бір үлкен аң атып әкелетін. Үй іші соны азық қылады. Соңғы Бақтығұл кеткен күннен бері төмендегі көршілес ауылдардан Қатубай көп сөз естіген.

“Пәлен деген бір қашқын бар дейді. Болыс соны ауылдарына жолатпасын, көрсе – хабар қылсын, болмаса ұстап берсін депті. Осы мандағы елге де хабар айтыпты” дескен сөзді де естіді. Бірақ үндеген жоқ, елеген жоқ-ты. Кешегі күні Бақтығұлды іздеген қуғыншылар төменгі ауылдарда топтанып жүргенін де көрген.

Бұл маңайға олар бұрын бүйтіп ұзап келген жоқ-ты. Тек бір сыбысты естіп, біреудің хабарымен келсе керек. Бақтығұл келіп қуырдақ пен шай ішіп отырғанда Қатубай мен бәйбішесі соны айтты да:

– Қарағым, сақ бол, кездесіп қалар, – десті. Бақтығұл бұл жайды естіген соң, түндегі ауылдың өзіне көрсеткен шырайын еске алып, қуғыншыны солар көздеп жібере ме деп қауіп ойлады да, шайды тез ішіп, атқа мінді.

Әрқашан ауылдан шыққанда елсізге бет алып, жоғары қарай өзенді жағалап, тауға тартып кететін. Сол әдетпен төменгі бір тіктеу бетті қиялап отырып, Талғар суының жағасына келді.

Алыстан “мен мұңдалап” азынап сатыр-сұтырымен сайды жаңғырықтырып ағатын Талғар қасына келгенде барлық асау суық түсімен жанды шошытады. Биік таудың өр кеудесінен қадімдік қалың мұз, ақ қарынан шығып жартасты құздарды жарып ылдиға қарай ағатын. Сол жолында кейде шапшып құтырып, кейде бүктетіліп тулап, ойнақ салып кетеді. Жайын

суық қайрат иесі көк долы судан Бақтығұл көзін ала алмай, жартасты жағалап келе жатты. Жаздыгүні бұл су бұдан да күшті, бұдан да мол болып аққұла болып ағады. Қазірде күз болған соң, шарасы кеміңкіреген сияқты.

Бірақ сонда да өткел бермейді. Әлі де жыны жетеді. Түбіндегі кесек-кесек жұмыр тастарды осы күнгі ағынның өзі-ақ сатырсұтыр айдап, біріне-бірін қажастырып, соғыстырып жатыр.

Қазіргі Бақтығұлдың келе жатқан жері – Талғардың сайды құлдап, тар шатқа тығылып, тік еңісте суық дыбыспен құлап ағатын жері. Қазанда қатты қайнаған судай өне бойымен түгел бұркылдап қайнап жатқан сияқты. Ұзақ бойы түгелімен бұрқсарқ етіп тасиды. Талас салып, жарысып екпіндеп жөнелген жік-жік ағын бұйра толқындар жүз жыланның сумаң қағып жарысқанындай. Өрттен, қуғыннан қашып, дүркіреп жосыған көп жайынның жөңкілуіндей. Шаттың аяғы тік біткен мұрыншақ тас. Шың тастың ішінде, биік құздың арасында иіріліп аққан су бір мүйістен екіншіге қарай шыққанда тау қойнынан шыққан құсықтай ақтарыла жөнеліп, екінші мұрыншақтан бұрылғанда жер тесігіне сүңгіп құйылып жатқандай болады. Қалың биік, алып жартас бір ұртына бір өзенді сіміріп жұтып, жер астына әкетіп жатқандай. Мұрыншақтан аса беріп асау су жоғалып жатыр.

Бақтығұл Талғарды қысып тулатқан шаттан озып, жоғары жайдақ жерге таман шықты. Бірақ бұнда да тентек су өткел беретін түрді көрсетпейді. Ішіндегі қазандай-қазандай кесек тастарға екпіндеп кеп соғып, ытқып аққан толқынды ағын әлі де басты айналдырады.

Талғардан көпірсіз жерден ешкім өтпейтін болса да, Бақтығұлға тегінде арғы бетке тығыл-таяндау уақытта өтіп жүретін бір оңайлау жерді біліп қою керек. Өзенді сонымен жағалап көріп еді. Бірақ жақында ондай жер кездесетін сияқты емес.

Осымен алданып өзенге ғана көз салып келе жатқанда, құла ат алдыңғы жаққа қарап елең ете түсті. Бақтығұл жалт қараса: жарты шақырымдай жердегі бір мұрыншаққа бір-екі атты шығып қалған екен. Жай кісі емес: қолдарында ағашы бар, аттары жарау. Жолда тоғай мен тастақ төбелер бар еді, Бақтығұл тез

ғана бұғып төменірек түсті. Сол кезде арт жағында төмендегі бір мұрыншақтан қарауылдап тұрған 4-5 кісіні тағы көрді. Олар мұны көре сала айғайлап жіберіп шауып келе жатты. Алды-артын қамап алған сияқты. Болар жері осы деп мөлшерлегендей, алдынан тосқауыл қойып, артынан қуғын жасамақ екен.

Өзен мұндай жерде, қауіпті тор сияқты, үлкен кесел шығаратын болды. Тығырыққа қамалып, қаша алмай қалатын болды. Жалғыз жалтаратын беті өзеннен бүйірірек жаққа қашу болар еді. Бірақ оны қуғыншы қазір келіп, кесіп алатын болды.

Жаулық пен қатер құшағы қаусырмалап қысып келе жатқандай көрінді. Көп ойлануға уақыт қалған жоқ, жалғыз үміті: не Талғар өткел беріп құтқарады, не жұтып құтқарады – әйтеуір дұшпанға жоқ. Осындай не өлу, не құтылу сияқты бір-ақ қана түйіннің үстіне келді де, құла атты қамшылап-қамшылап жіберіп, Талғардың тасқынына қойып кетті.

Өзеннің ар жағына аман өтсе, қауіптен құтылады. Өйткені ол жағада жау жоқ. Онда ел де жоқ, иесіз болатын. Қаншалық көзі қызығып өшіккенмен, қуғыншы Талғардан өтемін деп өктемейді. Тіпті өтпек болса да, бір бет ашық – Бақтығұл қашып құтылады.

Өзен суы Бақтығұл түсе қалған жерден құла аттың жалпақ тізесінен келді. Ішінен: “я, құдай! я, аруақ!” деп не де болса жылдам бастырайын деп Бақтығұл құла атты тебініп берді. Азырақ жүріп барғанда толқын қолтыққа келді. Дүние шыр көбелек айналғандай, біресе құлдырап жүгіріп аласұрып ашыққандай шапшып, секіріп, дыбысымен жер жарып басты қаңғыртқандай қатты тасқын құла атты қолтыққа ілінген соң-ақ бетінен жалтарып, төмен қарай қағып әкетіп бара жатты. Сонда да иесінің қысылғанын сезгендей барын салып, қарманып келе жатқан жануар көлденеңдеп, ілгері қарай ұмтылып келеді. Кейде омырауға соғып жіберген толқын құлатуға айналып еңсеріп кетсе де, көзі шатынап, екі құлағын қайшыландырып, оттай ыстық қайрат жиып, жан айласын істеуден жаңылмайды. Су үзеңгіліктен асты. Толқын үсті-үстіне соғады. Ат малтуға салды. Енді қатты ағын шапшаң ағыза жөнелді.

Бақтығұл құла ат ағып жөнелген соң-ақ өмірден үмітін үзді. Әлдекімге “қош!” деді. Көзінен бір тамшы ыстық жас

та ыршып кетті. Жалғыз жалынды арман сияқтанып, “әттең, жалған-ай!” деген бір ғана ащы күйік тілі шықты. Сол кезде құла атты меңдетіп, билеп алған қатты толқын екпінімен алып келіп, жолдағы үлкен тасқа соғып жіберді, жақында ажал тосқауылындай болып су астында күмпііп жатқан қазан қара тасты көргенде, Бақтығұл енді “бітім” деп еді.

Бірақ соғып қалғанда құла ат жығылып аунап түскен жоқ. Аяғын қайта басты. Тасқа кептеліп тұрып қалды. Сол уақытта жағаға екі-үш адымдай жер қалған екен, құла ат тәлтіректеп, есінен айырылып, жығылуға айналған уақытта Бақтығұл “а, құдай!” деп айғайлап жіберіп, аттың жалынан басып секіріп кетті. Сонда да су белден келеді екен. Дөңгелек айналдыра жөнелді. Ағызып әкетті. Аяғы анда-санда бір жерге тиеді.

“Енді кеттім-ау”! деп қолын алды-артына қарманып, қалбақтап келе жатқанда, қасында серең-серең етіп аударылып түсіп, келмеске кетіп бара жатқан атын көрді. Ол қалың ағынның ортасында Бақтығұлдандан екі-үш адымдай ғана жерде қанды судың құтқармайтын шеңгеліне ілініп, жұтылып бара жатты. Сол секөнтте өзі де ағып, енді құтылу жоқ шығар деп келе жатқанда, оң жақ бүйірі келіп бір үлкен тасқа тіреле түсті.

Бақтығұл сол тасқа жабысып құшақтай алды. Сонда ғана алдына көзі түсіп еді: ағын соңғы бір қағып жібергенінде жағаға әкеліп тастаған екен. Белуарынан су болып, сүйретіле судан шығып, артына қарады.

Бағана жабыла шапқан жау мұны судан өтер деген ойды ойламаса керек. Кезеңге шығып алып, Бақтығұл тұрған сайды жоғары өрлей шауыпты. Қазірде бір шақырымдай жерде тас-тасқа серейіп шығысып, әр жақтан қарап жүр екен. Құла ат кете барды. Бақтығұл серік атын құрбан қылып, жанын амандап, бұл жолғы жаудан құтылып кетті. Ат кеткенмен, қойнындағы алтатар, мойнындағы мылтық, керек десе су да болмастан, аман қалыпты. Бердеңкесін ұстап отырып, белгілі жауын есіне алып: “Бәлем, осыныңды ұмытпа!..” дегендей, Бақтығұлдың өңі құп-қу болып, көзіне қан толып кетті.

VIII

Арада біраз дәурен өтті. Бактығұл бұл уақытта Талғар ба-
сынан кетіп, Шегетіден Бүрген, Талғарға қарай тау ішімен
қатынасатын жолдың орта шенінде – елсізде жүр.

Бұл араға келгеніне үш-төрт күн болды. Түнде қарағайдың
ығына паналайды. Сонда тірі жанның барлығынан жасыры-
нып жүріп, ыстық ішкен болады. Күн шығысымен Қараш-
Қараштың шаттарына, қара жолдың айналасында қарауылда
отырады. Әлденендей максатқа арнап, жол бойында қолайлы
жерлер қарастырады.

Екі-үш күннен бері ана жерге бір отырып, мына жерге бір
жатып, байқап-байқап келді де, аяғында бүгін таң ертеңнен бері
Орта Қараштың шатынан шықпайтын болып бекінді.

Бұл уақытта Бактығұлдың жүзі қан-сөлден айрылған сұп-
сұр. Анда-санда күрсінгенде демді дірілдеп алады. Қолы да
ұстаған нәрсесін сығымдап ұстап, қалтырай түседі.

Ішінде лепілдеп, алып-ұшып асыққан, асықтырған бір байлау
бар. Сол орындалғанша шыдам таба алмай, сабыр-тақатынан
айрылып, тіршілік күнін өткізе алмаған сияқты. Іштен қайнап
шыққан бір мықты толқын еріксіз тұқыртып, үлкен түйінге ой-
сезімін, бар қайратын түгел телміртіп, қадалтып қойған.

Қалың ұзын мұрты көбік қарда түлкі басып отырған қара кер
қыранның қанаты сияқтанып салбырап, аузын басып кеткен.
Көзінде қанталаған қызыл бар. Сызданып қадалып, әлдеқандай
жарқ-жұрқ етеді. Шегетінің жайлауы – Асыға қарай телміріп,
сазарып, көп қарайды, күтеді...

Бүгінгі істемек істің ниеті Бактығұлдың бұрыннан ойланған
нәрсесі емес-ті. Жуандардың істеген арамдығы, қорлық-
зорлығы шектен асты. Ауыр тиді. Пәлеге, жаманшылыққа
өздері сүңгітіп жіберіп, аяғында сол жолда мұны құрбан қылып,
өздері жақсы атты, таза кісі болып қалды. Ол бола берсін. Талай
Бактығұл сияқты жалғыз-жарым кедей-кепшіктің көріп жүрген
қорлығы.

Оған қарсы қаншалықты кектеніп, зығыры қайнап, қаны
тасып келсе де, шамасы жетпейтінін біліп, қашудан басқа
айла таба алмағандай діңкесі құрып қоюшы еді. Дүние асты-

үстіне келіп аударылып түспесе, ақырзаман болмаса, бүгінгі мұның қарсысында тұрған мықтыға мұның қарғысы жетпейтін сияктанатын. Шынында да: ең әуелі қалың Жаныс – мол тұтас іргелі ел. Бұл болса, жиырма-ақ үй Сары: қаңғырып жүрген кірме.

Сол қалың елдің ішінен шыққан бай, жуан болыс. Бер жағы ел болса, ар жағы – қаланың ұлығы. Одан есе дәме қылу, теңдік сұрау қашқын атанған Бақтығұлға санасыздық сияқты.

Ойдағы арман, мұң, намыс күйігінің бәрі де бір тілсіз меңіреу тас қабырғаға тірелгендей болып, діңкесін құртады. Қашудан басқа, тағы болып тығылып, жан сауғалағаннан басқа, бөтен ойды ойлай алмады.

Бірақ құғын жиілеп, ізіне шөп салып, елсіз-күнсіз қу тасты да мекен еткізбейтін күйге жетті.

Тірі жанға қастық қылуды былай қойып, енді адам баласы атаулыға келін болып, таудың аңы сияқты жалғыз жатып жүрген күнін де көп көретін болды. “Өлтірмей, жерге тықпай, тынбаймын” деген ниет көрінді.

Қуғыншы Талғардай жайынға әкеліп қамап, өлімнің құшағына да айдап апарып тықты. Барлық қашқын болып жүрген күндерінде осы Талғардан өткен күннен бастап, Бақтығұл қаны бұзылғандай болып, қатты өзгеріп кетті.

Сол күні суда ағып келе жатқанда: “Біткен сағатым осы” – деп ойлаған. Бірақ өлімнің құшағында болса да, сәті келіп қана аман қалды. Содан кейін “Қорыққаным сол ма? Ең қиын болғанда баратыным сол ғой, тәуекел, не де болса, шыдадым!” деп бір нысанаға мінді. Өзін өліп-тірілген кісідей көрді де: “Мына сияқты итшілеп жүрген тіршіліктен біздей кісіге өлсек те түк етпейді екен” деген күйді де бір ойлады. Сонда өлімге бекінген жанның артында қалып бара жатқан суық жау дүниеге, мейірімсіз тіршілікке барынша суынып, наразы болған кегі қайнады. Бар дүниеден қуылып шыққан, құлазыған жалғыздық жүрегімен барлық басы аман, малы түгел, жаны рақаттағы болыс сияқтыларға мың рет лағнат оқып, қарғыс айтты. Соны айтумен бірге осы бүгінгі ниетке бекінді.

Қатубайды екі-үш күндей атқа мінгізіп, ойға жіберіп, болыс аулынан бірнеше хабарлар алды да, аяғында осы жерге келіп, жол тосқыш болып бекініп қалды.

Қараш-Қараш айналасындағы қоршаған тасты тақыр биіктер, қарағайлы жүндес жоталар, шопақ төбелермен үш салаға бөлінеді: Бас Қараш, Орта Қараш, Аяқ Қараш. Осы үш сала мен маңайындағы биіктері, адырлары мен барлық өңірді “Қараш-Қараш” деп атайтын. Жаз ойдағы көп елдің көші асатын үлкен қиын асудың бірі – осы. Өзінде ала жаздай отырып жайлайтын ел де көп.

Бүрген, Шалқар болыстарының бірталай ауылдары осында болатын. Қазірде қоңыр күз мезгілі болғандықтан, елдің бәрі серпіліп ойға кеткен. Енді анда-санда жондағы Шегетіден ылдиға, қалаға қарай төте жол қуалап қатынасқан бірен-саран салт атты жүргінші болмаса, көп ағылған ел жоқ.

Өзінің ойлаған ниетіне Бақтығұл Орта Қарашты сайлаған соң, соның иір-иір тұмсықтарын, қиын қаптал жолдарын, ат-жасыратын ұры қойын, жалтарыс шаттарын, тоғайларын кезіп аралап байқаған.

Келе жатқан жүргіншіге қоян-қолтық кездестіріп, құшақтаса түсіргендей болып, артынан қуғыншы болса, қарасын тез жасырып әкететін Бақтығұлға оңай, жауға қиын балта сабы иек артпа керек. Орта Қараштан сол табылды. Ол Аяқ Қарашқа қарай асатын тасты, тақыр жотаның Орта Қарашқа қараған беті болды. Бақтығұл саспай, айнала қарап жүріп шықты. Оқып алғандай болды.

Жол бұл арада кең сайдың төргі биігін жағалап, қапталдап, жүргіншіні алыстан көрсетіп, оралтып әкеледі екен. Дәл ортаға көтерілерде Қараштың биік жартасынан ернеулеп жағалап барып, жотаға шығады. Ернеулеген жолдың дәл жиегінде тығыз боп өскен екі-үш түп сары ағаш бар. Оның ар жағында бір адым жерде терең күз, қиын қызыл тас. Жанынан кешіп ептеп түссе – көп көрген жаяу ғана түседі, ат маңына бара алмайды.

Күздың астында тоғай бар. Соны аралап Қараштың суы ағады. Сол жерге бір дараға атты бекітіп тастап, сары ағашта жаяу тығылып жатуға болады.

Осы араны әбден таңдап, нық бекініп алды да, Бақтығұл Асы жаққа тағы да қарауылдап көз жіберіп алмақ болып, жаңағы көп жүргінші жүретін төменгі жолды тастап, төргі тауға таман жүрді.

Жоғарылап, көтеріліп барды да, ең басты қаптал жолға түсіп, Орта Қараштың басын кесіп, Асы жақтағы шеткі биіктің иығына келіп шықты.

Күз аспаны кірлеп, мұнартып, алыстағы қарлы биіктердің басына сәлдедей бұлт оралып, томсарып, сұрланып тұр. Дүние иесіз, елсіз жым-жырт. Оңтүстік жағында Сарымсақтының қарағайлы шоқысы үрпиіп тұр. Соның күнбатыс алдына таман, төмен жерде жаңағы өзі белгілеген ернеу жолы көрінді.

Жаңа байқады: ол алыстан кең жол болып, өзге жерден ерекше жырылып айқындалып, қып-қызыл болып жатады екен. Аққан қан орны сияқты:

“Ұқсасаң – ұқса...” деді.

Сарымсақтының жақын бетінде талай-талай замандар тіршілік еткен кәрі жуан қу қарағайлар жуан тамырлары адырайып, қопарылып, кәрі алыптың көп жылдар қуарып жатқан өлігіндей болып, бетке сұлай жығылып жатыр.

Әр жерде сондай қуарып тозып жатқан өлім белгісі көрінеді. Қарағай Сарымсақтыдан әрі қарай белдеу таудың бәрін қара қошқылдандырып қаптай басып, жалпақ қара жыныс болып кеткен. Алыста Түрген суы жарып шыққан қара қойын қарағайлы, жартасты қара шат қарауытады.

Сол қара шаттың жоғарғы үсті – шашырай біткен тоғайы бар Назардың биігі. Ол да жазғы жайлаудың бірі. Дүңкиіп, сары жотасын білеулендіріп жатыр.

Бұлардың бәрінен әрі бұлтты сұр аспанға ақ шашты кәрі басын созып, Ожардың қарлы биігі жарқырайды. Ала жаздай мұзы жарқырап жататын қалың ақ қарлы суық басы бұл күнде ерекше жаттыққа, жайындыққа екілендіріп тартқандай болады.

Бақтығұлдың нық бекінген ойына Ожардың қазіргі түсі: аянышты білмейтін, қаталдықпен суынған, асау жаулық жайын сыбырлағандай болады. Бар көріністің ішінде көңіліне иек қағып дем берген айдаушы сол сияқты. Биік, суық, мұзды басынан күздің жүдеген сұр күнінің ортасында тіл келгендей. Тасты, мұзды суық табиғат бір ерекше жат жайын қимылды ыстық көріп, соны ашынып, жаланып тілегендей болады.

Бақтығұл маңайға біраз ойланып қарап тұрған соң, түс ауа бергенде Асы жақтан ең шеткі кезекпен аяндап асып келе жатқан қалың шоғырды көрді. Топ алыстан көрінді. Қазірде құр ғана үлкен қарасы байқалады. Бірақ, тым жақын болмаса да, Бақтығұл келе жатқандардың мал айдағандар емес, көп аттылар екенін байқады. Сол арада бөгелместен қайта бұрылып, атын шапшаңдата басқызып, таудан түсе бастады. Беттегені бағанағы қызыл тақыр жотаның түбіндегі терең шат.

Аздан соң атын жолмен келе жатқан жүргінші көрместей, бір қиын араға әкеліп бекітіп тастап, өзі киімді жеңілдеп киіп, терлей-тепши ернеу жолдың жанындағы сары ағашқа келіп жетті.

Бұл арадан да Ожардың шошақ басы көрініп, мойын созып еліріп қарап тұр. Сарымсақтының қарағайлы биігі Сары ағаштан қараған көзге екінші жалпақ бетін көрсетеді. Бақтығұл отырған шаттың күншығыс жақтағы қарсы беті – сол биік. Мұның етегінен басына шейін жарыса өскен қалың қарағай. Тау басына тырмысып, қаптап, өрлеп бара жатқан қалың қара топыр қол сияқты. Немесе тау қара сеңсең бөстек жамылғандай. Бір уақытта Бақтығұлға: қарағай етектен тау басына қарай қашып бара жатқандай, бұл ойлаған ниеттен үркіп жосығандай көрінді.

Сонда қара мұрттың астынан езу тартып, суық жымыып:

– Болсын, солай!.. – деді де, жаңағы бетке тағы қарады. Қалың қарағайлы бетте анда-санда әр жерде қара быжырық болып қара жартастар көрінеді. Киіздей қалың қара көк ағашты сол тастар әр жерден тілім-тілім қылып бөлгендей: көк жасыл көріністің ортасынан түсіп, көркін бұзып тас шимайын салып, беттің түсін суытып, құбыжықтандырып тұр.

Ожардың қарлы басының астынан көрінген жері қып-қызыл жалаңаш тас. Тақыртас ерекше қызылданады. Соның төменгі түбінен Түргеннің асау суының басы басталады. Берірек келіп көрінетін қара қойын Түрген басының тау жүрегін сара тіліп шыққан анайы ұясы сияқты.

Сары ағаштан айнала көрінетін қарағайы жоқ тақыр беттердің барлығы да үлкенді-кішілі кеуделеріне тау селінің

айқын таңбасын басып алыпты: бәрінде де тау суы айғыз-айғыз қылып, тастарын ақситып, жар қылып сойып кеткен таңба бар. Биік бастарынан етекке қарай құлап түскен қисық ирек жыралар қасқа жол сияктанып андыздап жатыр.

Бұл көріністе: күшті екпіні бар қатты ағын ұлы тасқынды еске түсіріп, омыраулап ұмтылуға, шапшаңдап іс істеуге екілендіріп, жетелеп тұрғандай.

Иесіз биіктерде қалың қарағайдың ішінде тығыла қашып жүйткіп жүрген елік, тауешкі, арқар сияқты тағылар бар. Бүгінгі Бақтығұлға жан иесінің ішінде күйі жақын жандар солар сияқты.

Түрген суының төмен құлап кеткен жолында Назардың солтүстікке, ойға қарай салбыраған тұмсығында қарауытқан шұңқыр сияктанып тағы да қалың қарағай көрінеді. Ол көк сағымға оранып, жеңіл көк жібектей перде жамылған.

Бағана көрінген көп жүргіншіні тосып отырғанда, Бақтығұл көзбен айналаның осындай көрінісін шолып шықты. Енді күткен топтың көрінетін де шағы болып қалды.

Көп күткізген жоқ. Аздан соң Орта Қараштың Асы жақтағы кезеңінен асып келе жатқан он, он бес атты көрінді. Көбінің мінгені – жорға, баран мен қылаң. Жүрістері – сол жорғаның орта жүрісі. Кісілерінің ішінде, бірен-саран болмаса, толық-жуандары жоқ. Көпшілігі жіңішкеуеу келген жас сияқты. Араларында жақсы киінген әйелдері бар. Ақ күміс ер-тоқымдар жарқ-жүрк етеді.

Қызыл, жасыл салылар, ақ көйлектер етектері желбірейді. Анық төрт-бесеуі әйел.

Аттылар Орта Қараштың төменгі жолымен қапталдап оралып келеді. Даурығып сөйлеген сөздері, күлкілері естіледі. Қызықты, көңілді, көрікті топ. Жүргіншілер кейде екіден, үштен қатарласады, кейде жол тарылған уақытта жалғыз-жалғыз шұбап кетеді. Үлкен топтың қалың ортасында ақжал шабдарға мінген толық денелі біреу келеді.

Бақтығұл демін ішіне тартып, көзін алмай соған қарайды. Әйелдер осының артында келеді. Бірен-сараны қайта-қайта бұған жанасып келіп, бірдеме айтып күліп, күлдіріп, әзілі жарасып келе жатқан сияқты.

Жүргіншілер жақындап қалды. Жолмен бірге оралып келіп, Бақтығұл жатқан ернеу жолға таман алдыңғылары өрлеп көтерілуге айналды.

Осылай бұрылатын жерде сайда қарақаттың бөлек-бөлек ұсақ түбірлері бар еді. Соған келгенде кісілердің түсі анық танылмады.

Тығылып жатқан сары ағаштың жапырақтары да көзге қағаберіс болып бөгет қылады.

Тек жүргіншілер қарақаттан бері қарай жоғарылап, кішкене көгалды бетте шашырап шыққан он шақты түп қарағайдың қатарына келгенде Бақтығұл керек кісісін әбден көріп, белгілеп алды.

Енді азғантай ғана уақыт қалды. Әлденеден денесі тоңазып, демі дірілдеп, қабағын түйіп, түксиіп, Ожардың басына қарады. Суық түсті мұзды биік ақ бұлттай сәлдесін жазып, құлаш сілтеп нұсқағандай болды. Мұз тау мұның ішіне мұздай қайрат кіргізді. Асыққан қол дайындап ұстап отырған қаруды сығымдап қысып қойды. Күздің салқын күнінде тоңазып көк темір суық күйге тіл қосқандай болды.

Аттардың алды сары ағашқа қатарласып, тақыр жер тастак бетті тасыр-тасыр, тықыр-тықыр басып өтіп бара жатты. Бақтығұл демін ішіне қарай сіміре тартып, бар қайратты кеудеге жиып алды. Сол секөнтте тастай түйілген қабақты бір жазбастан, қалың қара мұртты, шоқша сақалды иегін берденкенің құндағына әкеп жатқызды. Көкжөтелдей тиетін сенімді берденке бұл уақытта құлағы қайырылып, нысанаға құрылып қалып еді. Осы шақта көз алдынан бір боз жорға аяғы тайпалып жыбыр-жыбыр басып өтті де, соның артынан басын шұлғып тастап талтақтап аяңдап келе жатқан бәйге шабдар көрінді. Үстіндегі: Қалыштай жас тоқалын ұзатып алып келе жатқан белгілі зор, жуан денелі болыстың қызыл-күрең жүзінде бақыттың шегіне жеткен ырзалық, жұбаныш сәулесі бар сияқты... Алдынан тоса жіберсе, артындағы қабаттала кетеді. Бақтығұл аз бөгелді. Шабдар қатарға келіп, енді ырғалып қиыс өте берді.

Сол уақытта асығып тұрған саусақ жіңішке суық темірді нығыздап қысып қалғанда, қарғыс оғы гүрс етті. Бақтығұл басын жұлып көтеріп алды. Көк шұғамен тысталған түлкі ішіктің

жонында теңгедей жерде селдір көк түтін үйіліп бықсып қалды. Шабдар мылтық дауысынан үркіп атып кеткенде, үлкен денелі болыс шіреніп барып шалқасынан құлап түсті.

Аттылар шошынып, улап-шулап үйіліп қалды. Жалғыз Бақтығұл болыстың құлағанын көріп қалып, енді шапшаң төмен түсе бергенде, артта келе жатқан әйелдің:

– Ойбай, Бақтығұл!.. – деп саңқ етіп қалған дауысын естіді...

“Қап!” – деді де шың-шыңнан төмен шапшаң-шапшаң, секіре-секіре, құлай-құлай түсіп кетті. Жоғарыдағылардың дыбыстарын тыңдай отырып, атының қасына келсе, тастаған орнында тұр екен: қарғып мініп алды да, жортып жүріп кетті.

Денесі талай заманнан тұқыртып басып жүрген дерт пен ызадан бір сәттің ішінде құлан-таза сауығып, айыққандай болды. Сергіп, көтеріліп ойнақшығандай, жолшыбай кез келген өзін танымайтын бір жалғыз аттыға: “Мен бүгін бір бұғы атып келемін” – деп, мұрт астынан нығыз жымиып өте берді.

Бақтығұл абақтыда. Жарасбай өлген соң, қаланың ұлығы да, Жаныстың жуаны да жабыла соңына түскен. Кірерге тесік қалдырмайтын болған. Және өзі де енді бой салып қашпады. Сонымен Қараш оқиғасынан аз күн өткенде қуғыншылар мұны ұстап алған.

Осы күнде сол ұсталған сағатында көрген соққы мен жараның талай-талай таңбасы денесінде, басында әлі бар. Орындары қара қотыр болып, жаңа-жаңа бітіп келеді. Жаныстар жиырма үй Сарының шаңын аспанға шығарып, құрымына шейін үлесіп талап алып, барлығын торғайдай тоздырып, бостырып жіберген.

Бірақ Бақтығұл оншалық сынған жоқ. Баяғы қорқып, құбыжық көріп жүрген абақтысына да бұл күнде бойы әбден үйреніп алды. Артындағы жаулары мұның үй ішін қайыршы қылып қаңғыртып жіберген соң, абақты ұлығынан тіленіп Сейітті қасына алған. Ол өзімен бірге. Қатша кіші балаларымен қаладағы бір байдың үйіне жалданып, қызметкер болып жүр.

Жетімсіреп қарайтын момын жүзді жүдеу Сейіт абақтыда отырған орыс, қазақтың жөні түзу адамдарының бәріне жақты. Бәрі де сүйкімді көріп, маңдайынан сипап, аз күнде көп ортасындағы бала сияқтандырып әкетіп бара жатты.

Афанасий Федотыч дейтін бір жастау орыс адамы қағаз тапқызып алып, мұны оқыта да бастады. Бірақ жасынан әкешешеден ішкі сыры бөлек болып өскен момын бала көп сөйлеп, ашылмайды. Қабағын шытынып, томсарып, сезгені мен білгенін ішіне ғана іркіп, жия бергендей болады. Кей уақыт үндемей отырып-отырып, себепсіз жылайды. Қағазға көп қалады. Кейде кітапқа қарап отырып, ауыр күрсініп қояды. Тығылып өсіп келе жатқан бала өз басына ерте бастан күн туғанын сезеді.

Тағдыр құрығы мойнына ерте түскеніне ішінен қарсылық, наразылық жияды. Сол күрсіндіріп жылатады. Әкесін болыс аулы ұстап әкетіпті деген хабардан шешесі жылап шошынып тұрып: “Сорлы, әкеңді өлтіріп жатыр, сорлы!” – дегенде мұны жан ұшырып болыстікіне әкелген. Содан бері көз алдынан әкесін жабыла сабаған, долданып құтырған Қоқыштар, Сәрсендер, жуан-жуан жақсы киімді, боқтығы күшті үлкендер кетпейді. Мұның әкесінің басына солардың айқыш-ұйқыш тигізген қамшылары, таяқтары көзіне елестейді. Бетінен қаны сорғалап, сұп-сұр боп дірілдеп тұрған әкесін көреді. Сол сурет денесін мұздатып, қалтыратқандай болады. Алғашқы күндер ылғи түсінен шошып оянып жүрді.

Соңғы бірнеше күн ұйқысырап, ашуланып, сөйлеп-сөйлеп келіп, өкіріп жылап оянатынды тапты.

Бақтығұл баласына қарап үндемей томсарып, көп-көп уақытта ойланып келіп, бір күні кешке: “Сейітжан, бері келші!” деп шақырып алып, бетінен иіскеді.

Қалқатайым, оқу оқы! Ала қағаздан басыңды алма. Сені бірдеңеге жеткізсе – сол жеткізеді. Әйтпесе көремісің – міне, менің не болғанымды! – дегенде, бала тағы да жылап жіберіп:

– Кінәлі сен емессің, саған тиген олар!.. – деп, содан әрі тығылып сөйлей алмады.

Оқысаң, соның бәрінен сен аласың. Маған тигендей саған тие алмайтын болады. Көзің ашылады. Апаңның да, інішектеріңнің де көзін ашасың. Барыңды ала қағазға сал! Менде осыдан әрі саған айтар ақыл да, өнер де жоқ. Ойлап-ойлап келіп, саған тапқан бар ақылым осы, – деді де, тағы да бетінен сүйіп, құшақтап отырды.

Абақтыға келгеннен бері Сейітке әке болып жанасып, аялағаны сол еді.

Бұл арада көзінен жас тамып кетті де, артынан тез ғана бойын жиып алып, қайтадан қайратқа мініп: “Бар енді, қағазыңа бар!” – деп, Сейітті қасынан итеріңкіреп, сырғытып жіберді.

Баланың бұрынғыдан өз көңіліне өз бетімен жиылып жүрген шолақ-шолақ мұнды ойлардың үстіне бүгінгі әкесінің сөзі үлкен жарық тауып бергендей болды. Ішінде намыс пен кек түйіні сияқты бір наразылық, қарсылық түйіні шиеленіп байланысып алып, бала барынша ықылас салып, оқуға беріліп кетті.

Мұны оқытқан тұтқын орыс бұйра жирен сақалды, бұйра шашты, көзіне көзілдірік киген отыздар шамасындағы адам еді. Оны Бақтығұл “орыста да мұндай кішіпейіл, садағаң кетейін, жанашыры бар адам болады екен” деп, өз тілінде Сейітке ғана ұғындырып, алғыспен мақтай беретін, оның атын өзінің тілімен Апанас қойып алған. Апанас Сейітке оқу ғана оқытпайды, суретті кітаптар көрсетіп, абақтының қорасына алып шығып, кейде баламен бірге жүгіріп еліктіріп, ойнақ та салады. Екеуі Бақтығұл мен өздеріне арнап, үнемі бірге жүріп шай қайнатады. Көбінше ойнақы мойымас мінезіне басып, Сейітті күлдіріп, көңілдендіріп жүреді. Кейде оны иығына мінгізіп, өзі секіре шапқылайды да. Сөйте жүріп, бір кезде Сейіттен ойда жоқ бір сөз сұрап:

– Сейтка, қалай, сен ауылды сағынады ма? – деп еді.

Сейіт:

– Жоқ! – деді.

– Неге? Абақты жақсы ма? – дегенде, Сейіт шынымен Апанастың ашық көк көзіне барынша шынын айта, қадала қарап:

– Ауылдан абақты жақсы, – деді.

Соны естіген Бақтығұл: “Алда, айналайын, көз жанарым-ай!” – деп үнсіз жылап жіберді де, аунап түсті. Апанас болса, Сейітті жерден жұлып көтеріп алып, құшақтап бауырына басты. Кітап оқып жатқан көрші орыс қартқа қарап:

– Не дейді мына Сейіт?

– Өмірден абақты артық, – дейді.

– Ой, бейшара балақай! Мынау абақты ауылдан, өмірден артық болғанда, саған ол өмір, ол ауыл қандай суық, сұмдық болған екен. Соны білдірдің-ау! – деп, өңі бұзылып, Сейітті құшақтап қысқан бойында үндемей ойға шомып, камера ішінде әрлі-берлі жүріп алды.

Оқуға ұғымды, ерекше талапты момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілмен күн санап ер жетіп келе жатты.

ҚИЛЫ ЗАМАН

Тарихи повесть

Бастырушыдан

“Қилы заман” романы ішінде болған зор оқиға 1916-шы жылдағы Жетісудағы албан қазақтарының “Ақ патша” жарлығына қарсы жасаған көтерілістің қимылын суреттейді, бұл оқиға қазақ арасында төңкерісшілдік мәні бар, тарихи маңызы зор қозғалыс. Қазақ тарихында 1916-шы жылдың орны бөлек. 1916-шы жылдың оқиғасында – ұлт қозғалысының, ұлт ішіндегі тап тартыстарының, бай мен болыстың, тілмаш – төрелердің, сұмдықтарының ұлтшыл оқығандардың жақсы, жаман істеген істерінің бәрін де ашып жазу дұрыс-суреттеу керек еді.

Бірақ, жасыратыны жоқ, мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес. Мұхтардың бұдан бұрын жазғандарының көбі ескі сарын, ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап жоғын жоқтап жүр. Ол осы күнге дейін “ескі қазақтың” ескілігін көктеп жүрген адам. Жаңа жұртшылықтан гөрі, әлі де болса да ескілікті артық бағалап жүрген жазушы. Әрине мұндай аты басқа, заты бөлек, беті теріс адамнан тарихи оқиғаны түп-түгел Маркс жолы мен еңбекшілер жолымен жазылуын күте қою да мүмкін нәрсе емес.

Бірақ жазушының өзінше бұл әлеумет өзгерістерін жөндеп суреттедім деп жазған романы. Біз бұл романды басарда да өзіміз кейбір кемшіліктерін көрсетіп түзеттірген болдық.

Мұның үстіне бұл сияқты суретпен жазылған көркем әдебиет бізде жоқтың қасында.

Міне, осы жағдайларды оқушыларымыздың алдына салып күн бұрын ескерткіміз келді.

Оқушылар!

Осы жағдайларды еске алып бұл романды оқырда сын көзімен қарап теріс суреттері, теріс беті болса ашылып айтып сынап, мінеп оқуларыңыз керек. Бұл кітап шыққан соң дұрыс сындарыңды баспасөз жүзі арқылы білдірулеріңіз жөн.

*Қазақстан баспасы.
1929 жыл, Қызылорда*

Белгілі 1916 жылдың жазы еді. Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты. Қалың албанның ертегідей бай, сұлу жайлаулары: Үш мерке, Дөңгелек саз, Үш Қарқара, Сырт, Лабас¹, жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі сияқты. Тіршілік: молдық, бақыт, байлық қызуымен буы аспанға шығып жатқан өмір жәрмеңкесін көрсеткендей. Жаз күндерінің жарастығы мен қызығы қыр баласын мас қылғандай жалынды, желікті.

Шалқыған, көрнекті мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып, Қарқара жәрмеңкесі² қайнап жатқан.

Жәрмеңке ашылғалы айдан артық болса да, қызуы мен желігі әлі басылып болған жоқ. Қайта, күннен-күнге етек алып, өршіп, дәуірлеп келе жатқан. Жәрмеңке тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті – үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы – Құлжа, Қашқар, Хиба, Бұқар, Самарқан, Ташкен. Бәрі-бәрінен неше алуан қазына шүмектен құйғандай болып Қарқара жазығына ақтарылып жатыр. Жауын артынан ала таудан аққан селдей болып, сауда бұлы іркілмей төгіліп жатқан. Талай сан қостармен келген: мың-мыңдаған қойлар Қарқара жазығын быжынаған ақ құрттай басқанына бірталай замандар болған.

Сондай қалың қос-қос жылқы, табын сиырлар да албан жайлауын оңды-солды шиырлап қаптаған. Аясы азғана Қарқара жазығы иін тірескен малдан беті-жүзін көрсетпейді. Қаптай басқан тұяқтан қабырғасы қайысып тұншыққандай, ауыр күрсініп ыңыранғандай.

Тоқтаусыз ағын ергелі-кеш қарлы таудың арасындағы қырғыздан, төскейдегі қазақтан, жәрмеңке қазанына төрт тараптың барлығынан шүмектеп құйғандай болып мал баласын тізіп әкеліп жатыр.

Қалың рудың мол жиылған ортасы – Қарқара. Байлықтың ұлы өрісіне жеткен кең қолтық, мол қолды, аңқау бай ел: албан, бұғы³. Жәрмеңке жыл он екі айда бір-ақ болады. Болғанда мольнан болады. Үш-төрт ай бұл жәрмеңке бойы аспан атып дәурен сүреді. Сол кезде жылдық керегін албан баласы осы жәрмеңкеден күреп алады.

Өзі бай, өзі көп сауда істеп, көп керегін алатын қалың ел болғандықтан, саудагердің иісшіл тұмсығы бұл елдің ортасын ерте күннен таңдап алған.

Өріске шыққан қойдың иісін сезіп, желге қарсы тұмсығын төсеп, ішін тартып, жер тарпып, бет түзеп жота-жотадан қарауыл қарап, жортуылға шыққан қасқырдай, аш пейілді, жалаңқай саудагер боркемікті, батпан құйрықты албанды беркерге таңдаған жоқ. Сауырынан басып жүріп: семізі, момыны, тәттісі осы болатынын жақсы білген, әдемі таныған.

Қазірде құмырсқаның илеуіндей болып быжынап, жыбыр-жыбыр қағып бүлкілдеп, қызара бөртіп ажарланып, күннен-күнге қарнын қампитып келе жатқан жәрмеңке – сол қазақ даласын торуға шыққан жайындай болатын. Көгенге кірген борсықтай байлаулы бағланның май құйрығына тұмсығын тығып, сауыры бүлкілдеп қана жылы-жұмсағын сорууда болатын.

Бай, момын елдің мол денесі обырдай обып жатқан қомағай жұртқа бойындағы тәтті дәмдісін иігендей төсеп жатыр. Ақ шелегі түскендей ақтарылып, сүйсінгендей мекірене түсіп, сүтті желінін кергіге беріп тұр.

Қалауын тапса – қар жанады. Сүт алғыш кәрі биеші сияқты жақсы сауыншының қолы сыздаған емшегіне жабысқаннан бері қарай, жайлау желіні: семізі мен сұлуын, жорғасы мен жортақысын нокталап, таңбалап өз қолымен атқарып жатқан.

Саудагер сомасы, қазақ даласына құда түсіп, құйрық-бауырды асап, аузы қанданып, қолы майланып, жонданып тұр.

Сібір, Түркістан, Қашқар, Қытайдың ұлы атырабындағы талай-талай үлкен қалаларда: жарқыраған үлкен мәғезін, қатарланған мол сома, шалқыған қалың байлық иесі болған саудагер байлар болса – бәрінің бұл мырза құйрықтан ауыз тимегені жоқ. Мол емшекті бір сорып кеткеннің өзінде де, жерден алтын тапқандай көп қазынаны күреп әкететін.

Сондықтан дөндеген, жетіскен, түртіншектеп сауудың бабын білген саудагер бұл кезде қорланып толықсып болып, енді “пәленбай патша”, “түгенбай патшаның” дәрежесіне жетіп бұлдану, кергу, кесірленуді де тапқан. “Қайта келер есікті қатты серіппе” дегенді ол ұққан емес. Кезі келсе суын ішкен құдығына түкіре кету бұйым емес сияқты болған.

Малға келген індет арқылы қан-жынға семірген төбет тоқтығына масайып иесін қаппас па?!

Бұрынғы бір кезде бір шолақ мәстекке жалғыз арбасын сүйретіп: Әзібай Әзіреті қоскелді, шәрдәрі, тотияйын, бұрыш сықылды, көр жерді “дүнием” қылып итініп келген істік мұрын, шегіркөз⁴, енді жоны шыққан кезде, алғашқы көрген жайлауға кергімесе, кесірленбесе бола ма? Өткен күні бүгінгі тоқ қарнына, мазақ күніндей еске түспей тұра ма? Сондықтан, ол өзін өсірген анайы желінді теуіп кетпей қайтып тұра алады?

Талай жылдар емізуге, семіртуге кергіге түскен ел бауырының тозығы жетіп ашынатын, тарылатын күндері де жетіп еді.

Ел денесі саудагер сомасының бұзық ойнағын қалай көтерсе, қандайлық көнтерілікпен шыдап бақса, Қарқара жазығы да ұзын өлкесін басқан неше түлік қалың малға соншалық шімірікпей шыдауда.

Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен бай албанның құт берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қора қой ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, бұл жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайтын. Әрбір жауын екілендіріп, өршелендіріп түсіргендей құлпыртып, жетілтіп отыратын. Түн асса тыңайып, жетісіп қалатын құт даласы: осы жәрмеңкедей, мал кезіне әдейі арналып жаралғандай еді.

Астаудай көк жазыққа иректөп шимай салып: үлкен Қарқараның мөлдір сулы мол өзені ағады. Ол мың сан иесін шөлдетіп, тарықтырып, шалдықтырып көрген емес.

Жазықтың орта кезінде, қара құрттай қайнаған жәрмеңке, сол өзеннің жағасында. Базар ортасында өзін биік ағаш аспандатып көтерген ақ жалауда екі басты самұрықтың суреті желкілдейтін. Бұл қомағай қарынды, жалмауыз тілекті ертегі обырының айқын тұрған белгісі еді. Обырды туғызған ана жат пішінді, жалмауыз түсті ұлық⁵. Соның айқын таңбасы ертегі айдаһарындай екі басты жайын түсті самұрық.

Бұның жәрмеңке басындағы тірі жүрген қолдары – атқан оқ, шапқан қылыш, жемқор семіз қарынды пристав “Ақжелке” Падпороков⁶ та, айналасындағы жорға құлдары: ұсақ төрешіктер, бұның ішінде қазақтан шыққан өңі жылтыр, қарны томпақ тілмаштар. Соңғыларда маңайына қарайтын екі түрлі көз бар. Бірі – жар төсегін арамдап қойған, жүрісі

сұйық тоқалдай, жан-жағына жалтаңдай, жорғалай қарайтын жасқаншақ көз. Бұл – приставқа, судьяға, жәрмеңке ұлығына қарайтын көзі. Екіншісі – сыздана, кесірлене, керги қарайтын, асқақ, мақтаншақ жемге қадалған қомағай көз. Ол – қазаққа, елге қарайтын көзі.

Бәрі де жәрмеңке ашылғаннан бері жоталанып, семіріп, қарталанып келе жатқан. Пристав, тілмаш Жебірбаев⁷ ұлығы мен екеуіне түскен малдан 300 қой, 50 қараны кешегі күн: жемтік жағалаған қарғадай айналасынан шықпай жүрген туысқандары мен өз елінің жайлауына қарай жүргізген болатын.

Бұлар саудагерді, елді, болыс, биді, жолдан тайған кедей-кепшік, момын қалашыны барлығын да атасының асындай оратын сондайлық күлге аунатып жеген, күлді көмештің алды кешегі кеткен мал еді. Енді бүгін жаңа екпінмен құдай сиынған приставына сеніп: елдің май қалтасына тағы да сұғанақ қолды сұқпақ болып, базар ортасындағы Ақжелке кеңсесіне тағы келіп еді.

Өне бойы тер сасыған семіз пристав үлкен денесіне арта салған қылышы бар, түгін сыртына теуіп, алдында үндемей мөлиіп тұрған үш қазаққа тепсініп ұрсып тұр екен. Ұлығының машықты шабыты келіп тұрғанын жорға тілмаш тани кетті. Жем оралғалы тұрғанын иісшіл тұмсығымен сезіп қалды. Есіктен кіре о да Ақжелкеге көзі түсісімен тез ғана түсін құбылттып ұлығымен бірге дәл солша сызданып ашулы түске мініп, қазақтарға оқты көзімен қарады.

Жорға тоқал, қабығын төсеуге әлдеқашан машықтанған. Оқығаны сол өнер сияқты. Талабы, атаған мұратына жетіп еді. Жәрмеңкеден аз бұрын жолдас болса да, Ақжелке бұның бойындағы асылын ұғып, өзіне керек мөлшерге шейін жақындатып, жем сырына араластырып алған.

– Сен ақымақтар жәрмеңкеге келген саудагердің алдынан шығып қарсылық қыласың! Сендерге мұнда керектеріңді әкеліп беріп жатқан кім?! Саудагер болмаса, сен Алматыға шұбар едің, олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың, сендерде жер бар ма? Жер патшанікі. Ол саудагер малы да патшанікі. Қазынаға, өздеріңе пайдасы тиетін саудагер. Сен тұяқ ақы алғың келетін шығар. Мен саған көрсетемін тұяқ ақыны⁸. Қазір

абақтыға жатқызамын, – деп пристав тақтай теуіп, алдындағы қазақтарды ықтырып тұр екен. Тілмаш та келісімен ұлығының пішініндей ызғарлы пішінмен жаңағы сөзді аударып жатты. Орыс тілін шала-мұла ұғатын бір жауапкер қазақша, жартысын орысша:

– Тақсыр, жер патшанский екенін білеміз. Біздің бағып жүрген малымыз да патшанский дей бергенде:

– Оттама!.. Сөйлеме! Үшеуіне бір айдан абақты кесеміз. Қазір, – деп отыра қалып қағазына қаламын сүйкектетіп, жаза бастады. Қолдан жасаған ашулы пішін, тікиген суық мұртының арқасында шын түйілген ыза сияқтанып, айдын беріп тұрды.

Арызшы үш момын қазақ, баяғыдан пара алғысы келген орыс ұлығының⁹ елге қараған пішіні осылай болатынын сезсе де, сыртына шығарып еш нәрсе айта алмай, әдеппен ғана тілмашқа қарап, жалтақтап көмек іздегендей болып еді.

Мұның пішіні де кәпірістан суық болып: томсарып, сырт қарап тұрды.

Ұлық ашумен “протокол” деп атап қойып жазып жатты. Қисынсыз зорлықтың, оң-теріске қарамай еріксіз көрдіргісі келіп тұрғанын сезген арызшылар ішінен қатты наразылық қарсылығын ойлап көңгісі келмегендей еді. Әсіресе осы пішін өзгелерден көрі жасырақ қара сақалды Қартбайдың түсінде айқын білінгендей болатын.

Ол өз кісілеріне айтқан болып: – Бұлай болғанда қазақ баласына кім жала жапса, соның сөзі оң-терісіне мақұл болатын болғаны, біз де бір, белгілі мұттайым* кісі де бір болғаны ғой. Саудагер ноғай жамандайды¹⁰. Біздің сөзіміз тыңдалмайды, – дегенде тілмаш:

– Қой, сөзді қой. Пысықсымасаңшы. Сен тентексің, – деп ұлық жаққа жалтақтап тұжырып қойды.

Алдыңғы жолдасының сөзі өз көңіліндегі де мұңы сияқты болғандықтан, Құсайын қария:

– Біз қайда барып, кімге мұңымызды шағамыз. Ел сұраған** ұлығы бұлай десе, қоялық... Мейлі, білгенін қылсын. Қайтейік... – дейді. Арызшылар біртіндеп дауысын шығарып

* Мұттайым – албанның ішіне сарттан жайылған сөз.

** Сұрау – Жетісу қазағы ел билеуді айтады.

келе жатқанын байқап отырған ұлық, қоздандырмай басып тастау үшін:

– Сендерде бас жоқ. Сендер ит, білдің бе? – деп Қартбайдың көзіне қадалып, сұқ қолмен нұқып тұрып сөйледі.

Қартбай бұл сөйлеп тұрған кезде, көзінен көзін алған жоқ. Шын ашулы, ызалы сияқты еді... “Итсің” деген уақытта ұлық сөзімен жарыса: – Сенің сүйдейтін күнің болушы ма еді; ұлығымыз сен болған соң, осындайды еститінімізді білеміз, – дей бергенде, Құсайын ақсақал түртіп қалып: – Қой, олай демегін, – деп ақырын басып қойды.

Бұл уақытта ұлық көзі қызарып, шарасынан шығып, тасырайып мұрны жыбырлап, танауы желбіреп ашуланып: – Сен ит, мал жеріңе түссе маған келіп неге айтпайсың?.. Сен Мұқамбеткәрім бай – патшаның өзіне неге айтпайсың. Малшысын сабайтынды тапқансың. Мен саған көрсетемін, қалай сабайтынды!.. Абақтыда танытамын мен саған кісі ұратынды, – деп жұдырығымен үстелді қойып қалып, ауыз үйдегі екі казак-орысты шақырып алды...¹¹

Қартбай жасыған жоқ: – Мейлі, сенің зәріңнен қорқып жалына алмаймын, саудагер ноғай бай¹², мен кедеймін... Ол қылған жақсылықты, мен қыла алмаймын... Айтты не, айтпайды не?! – деп айдаған солдаттардың алдына түсіп бара жатып, сөзін қимай айтып жатты.

Ұлық ақырып азырайылдай қадалып: – Жап, аштан қама! Жоғалт көзін! – деп тақтай теуіп көк көзі шаншыла қадалып тұрып, жазалыларды есігінен шығарып әкеткенше зәрленіп тұрды да, олардың қарасы өшкен соң, тілмашқа бұрылып қарап: – Қарашы иттерді! – деп басын бұлғап есік жаққа көрсетіп, жуасығандай пішінімен мұрнынан “пырс” етіп күліп қойды...

– Бұлар шын антұрған көрінеді... байПатша келіп кеткен екен ғой?! Кеше ашуланып маған да келіп айтып еді, мыналарды біраз тыйып жіберу керек. Әйтпесе жұрттың бәрі жеріме түсті деп қуалайтын болса, Қарқарада жәрмеңке де тұра алмайды, – деді.

– Бұлар шықпайды, отырады, – деді де артынан ұлық тілмашының күлімсіреп жорғалай қарап тұрған пішінін біраз

оқығандай болып, бағып тұрып, аяғында тым-тырыстан соң келіп, күліп жіберіп: – Жүз сом, білдің бе? – деп тілмашты арқаға қақты.

Жүз жиырма бес, тақсыр, – деп тілмаш сылқ-сылқ күлді. Кешегі күні тілмашқа жолыққан Мұқамбеткәрім байПатша Ақжелкеге келіп еді. Бұның жәрмеңкеден алған қойы бірнеше болған. Жәрмеңке басы қалың малдың үнемі жатуына жайсыздау, тарлау болған соң, ол қойларын маңайдағы жайлауына таман ауғызып, жайғыза бастаған. Сол ретпен таратқан бір қора қой Қартбай, Құсайынның ауылының үстіне келіп жатып алып, бие бауын жеп, малына араласып, қара құрықты көбейткен соң, іргенді аулағырақ сал деп еді. Оған байПатшаның кесірлі малшысы көнбей, жіберген кісілерін боқтап жіберген соң, жанжал шығып, байПатшаның бір малшысын Қартбай сабатып жіберіп еді. Осы жайды айта келіп ноғай байПатшасы барлық маңдайдағы жайлауда отырған қазақ ауылдарын жамандап, неше түрлі қылмыстар тауып қиянаттаған. Бұдан былай біренсаран жазалап ықтырып қоймаса, ұдайы бөгет шығара беретінін айтқан. Және кетерінде дағды бойынша қоштасқан жерде конвертке салып бір пакет тастап кеткен. Ол 80 сом еді, бұл бай өзге, өзі сияқты саудагер байларша: жүрген жеріндегі жемді аңсап отыратын ұлықтардың бәріне осындай-осындайдан жерік асын асатып кететін. Содан көмейіне тас тығылғандай болып қалған ұлық қайтып оның үстіне шыбын қондырмай алыстан аялап үріп, өзгенің қарсылық қылықтарын бұның басына дарытпайтын.

Бірақ ежелгі дағды бойынша, екі жақты кезек жейтін жарықтық бір-ақ жағын ғана қанағат қылып отыра алмайды. Екі жағына кезек ауысып, ойнақшып отыру керек. Солайша, екі жаққа бірдей көз жібермесе пристав Ақжелке бола ма? Қол жететін орайлы жер келгенде айналаны бірдей қармамаса бір ай ішінде 300 қой, 50 қара жинала ма? Екі жақты қатар қармау үшін жаралмаса, оң қол, сол қол не үшін керек? Екі жақты адам, екі жақты қылық қылмаса толық адам ба? Бұның бәрін қазақ даласына талайдан кәрі жүріп, зәрі сіңген Ақжелке жат сабағындай жақсы біледі.

Сондықтан, ол жәрмеңкенің үнемі бабын білетін албастысындай болатын. Осы жорығына тілмаш қана үнемі епті болып оралмай жүр еді. Аяғында Жебірбаевтай серігі табылды.

Жаңағы ісі дағдылы заңы бойынша, белгілі кезек жолымен сол жаққа қарай атылған. Екінші алымға созылған қол болатын.

Қазақ шыдамайды, абақты Ақжелкенің желісі сияқты үлкен сауын орны. Жатқандардың өзі болмаса ағайыны, туғаны, елі келеді. Сонда, сонда... Ақжелкенің сенімін ел де, тілмаш та ақтайды.

Бірақ бұл жұмыс кезі емес. Оның беті белгіленді. Ендігіні екі-үш күннің ішінде өз пәтерінде тілмаш жайлап келеді. Жеңгетай сол арқылы күйек астымен келетін... Аз күнде істеледі. Енді қазір басқа жұмыс...

Бүгін почта келді... Басында Ақжелке ұққан жоқ еді, енді түсініп келеді. Түсінген сайын ептеп мұрт астынан қомағай езу еріксіз ыржиып, сүйсініп келеді. Беті-түсі анық белгілі емес, бірақ бір үлкен мол батпан құйрық оралып келе жатқан сияқты.

Семіз жуан бай албан түгелімен келіп, приставтың түпсіз терең қалтасына ақшасын, қазынасын ағылтатын сияқты.

Енді осыны келістіріп бастап, келістіре атқару керек. Бұл жаңа жарлық. Таңертеңнен осыны еске алған сайын, приставтың жүзі жарқырап сүйсінген күлкіге айналып кетуші еді.

Баяғыдан, жиырма жылдан бергі тәжірибесінен бұл біледі... Елге арналып жарлық шықса, әрқашан оның астарында келетін қатпар-қатпар қалтарысы, бұлтағы бар болады. Бой көрсетпей бұғып тұрып, түтікпен сорғандай ел қазынасын соратын: ұры сай, әдемі жылға, бекініс орындары бар. Мына жарлық жарлыққа шығып, іске асатын болғанда: бұрынғының бәрінен артық, бәрінен бай, қалың-қалың қазына ашылғалы тұр. Кәрі қасқырдың тұмсығы жанына жайлы тиетін шуаш иісті – қой құйрығының иісін сезіп біліп, қуанып жайнап кетті.

Жарлықты оқып, артынан туатын қызылды-жасылды қызықтың шет жағасын пристав сездіргенде қара пішінді тілмаш балқығандай масайрады. Бетіне бақыт, рақат нұры шыққандай болып дамылсыз күліп¹³, өркештеніп кетті.

Бүгінгі күн кешке сағат үште албанның барлық болыстарын Ақжелке кеңсесіне шақыртқан. Сол уақытты екеуі де іштегі үлкен жұбанышпен асығып күтті.

Бұл хабарды Ақжелке жалғыз тілмашына ғана білдіріп қойған жоқ. Бүгін таңертеңнен бері кеңсесіне келіп кеткен басындағы ұлықтардың бірталайына да айтып оқып шыққан.

Солардың ішінде тілмаш сияқты үлкен серіктік қылып, оң қолы болып тұрған орынбасары Плотников деген уряднигі бар еді. Ұзын сақалды, иір бойлы, қазақшаға жүйрік урядник әрқашан базарды аралап қылмысты жазалы болуға айналып, қылдан тайған қазақты торып жүретін оң көзі. Елден бұрын Ақжелкеден жаңа хабарды есіткен сол болатын. Бірақ кеңсе сырын шетке шығармайтын сақ қарға қуанышын ішіне тығып, қазір де базарда бұрынғыдан асыра қырағылық көрсетіп, маңайын ықтырып қақап тұрған.

Осы ретті жәрмеңке басындағы судья, тергеуші, медицинский надзиратель бар – бәрі де Ақжелкеден жаңалық хабарын естіп, жанасқан жерде тұмсығымен сүйкесіп, жай-күйді танытатын: бір илеудің құмырскасындай іштен ұғысып, бір-біріне ым қағып тарасқан болатын.

Жалғыз-ақ қазақ жайын тергеу, тексеру арқасында өзгелерден көрі тереңірек білген тергеуші Ақжелкенің хабарын естігенде:

– Бұл жұмыс қазақтың бұрын көрмеген ісі. Қымыз бен жайлау қызығында мал сияқты болып жүрген қазақ үкімет ниетін оңайлықпен түсінбейді. Еппенен жариялап, басынан елге әмірдің салмағын таныта, нығыз қылып білдіру керек деп ойлаймын... Сіз қалай қарайсыз, – деген.

– Әрине, мен де солай ойлаймын. Көп халықтың талқысына салатын қылмай, болыстарға ғана білдіріп, соларды қысып отырып, ұлық салмағын солар арқылы ел миына сіңіру керек. Болыстарды қысса, ел бірге қысылып, нұсқаған жолына түсетінін сіз бен біз білеміз ғой. Сондықтан, болыстарды шақырмақшымын.

– Болыстарға: “Әмір осы. Осыны атқарсын. Қазақ ортасында қалайша тездікпен атқарып, оңай реттеуге болады, соны ғана ақылдасыңдар” деу ылайық, – деген.

Жәрмеңке айналасындағы жайлауларында жиі отыратын албанның адамдарының көбі күндіз жәрмеңке басынан табы-

латын. Сондықтан бүгінгі приставтың шақырушылары албан болыстарының бірталайын да базарда тапқан. Бұлардың кейбірі пұл лапкелерінің алдынан табылады. Аттарын жүзден, жетпіс-сексеннен тізіп тастаған базаршылардың ішінде түрлі пұлдар саудалап жүрген жерден кездесті. Кейбірі жәрмеңке басына тігілген боз үйлерде: не қымыз ішіп, не болмаса карта ойнап, ішкілік ішіп, желік үстінде отырғанда табылды. Кейбіреулері дүкеннің асбұзылында шай-пай, сорпа яки сарттың мәнтісіне¹⁴ араласып отырған уақытында кездескен.

Әрбір болыс өз елінің ішінде жеке-дара шыққан жалғыз қошқар сияктанып өркештеніп жүрсе де, мынандай қалың топтың ішіне келіп, көп болыстан басқа әлденеше шенді, әмірлі ұлықтардың түрін, жүрісін көрген соң, өзінен-өзі жасығандай, бұғыңқы, бүрісіңкі еді. Ауылдағыдай әмірлік дауыспен айғырсымайды. Ешкімді тықсырмайды. Сүйтсе де дәреже иесі ұлық болған соң, базарға өз елдерінен келіп жатқан қалашыларға төменшіктеп, кішірейіп көрінбейді, айдынды болып нағыз ұлықша көріну керек. Ең болмаса ауылының момын, жуас, бұйығы кедей-кепшігінің көзін алдау үшін болса да, қасына тілмаш ертіп, мойнына дөңгелек сары жезді бұлғары сөмке салған, атшабарын ертіп, кез келген бірен-саран би, қария болса, соларды қасынан шығармай топырын, тобын молайтыңқырап шоғыр болып жүргенді тілегендей болатын.

Қолында мөрі бар, жаман-жақсы болса да жәрмеңке басындағы Ақжелке, урядник сияқты ұлықтармен таныстығы бар, кейбірінің тамырлық айқасуы да бар. Сондықтан, бұндай болыстар жәрмеңкеде құр ғана қара құрық жасауға жүрмейді. Біреуді қырына алып кесір тигізіп, біреуді алқап қолтығына алып, құр жүрмес үшін, астыртын партия сыбырын да жасасып, қазір жау, қазір дос тауып маңайын бықсытып бүлдіре жүретін.

Тоғыз жолдың торабы сияқты, қазақ бүліншілігінің аяқтап барып сарқатын жері орыс ұлығы болғандықтан, жәрмеңкеде жүрген болыстар арқылы да Плотниковтерге оралып қалатын түсімдер болушы еді. Осындай қылықпен әсіресе көзге түсіп, білікгі болған болыс – Рақымбай еді¹⁵. Бұл аз-маз орысша білетін пысықша жас жігіт. Ертеден ұлық қолтығына кіргіш, жа-

ғынғыш. Сондықтан жәрмеңке басындағы барлық болыстан Ақжелкеге жете танысып, беделі артқан белгілірек болыс осы болатын. Өлі күнге ұлықтан үлкен, кесек жақсылық көрген жоқ. Бірақ жиында қазақ алдында “Рақымбайка” деп атын ата-са, үйіне анда-санда шақырып шай берсе, со да жеткен сый. Сол үшін-ақ Рақымбай ұлығының қасиетін ұғып, қадірлей білетін.

Ұлыққа өзгеден таныстығы артық, араласы көбірек болғандықтан жәрмеңке басында бұның аты көп аталып, желіктірек болып жүретін болысы да осы еді. Аяғын шалжаңдай басып тайтаңдап, маңайдан келген болыс, би, беделді қария, белгілі қажылар болса, бәріне де кес-кестеп сөйлеп, көлденең келіп орала беретін жайдары жүзді, жүйрік тілді айтқышынып тұратын да әдеті бар еді.

Бүгінгі приставтың шақыртуы бұны сарттың асбұзылында тапты¹⁶. Түс кезінде жақындағы жайлаудан келген бір старшыны қолына түсіп еді. Таңертең ауылдан келгенде Рақымбай қасына қатыны мен ерке баласын ерте келген. Жорғақтап тұрған старшынға: – Біздің қатын жәрмеңкеге мәңгі жеймін деп келді. Сен бай елдің старшынысың, жүр мәңгіге тойғыз, – деп күнде осылайша әркімге өзін сыйлатып жүретін әдетпен, белгілі таныс сартының асханасына келіп¹⁷, мәңгі жеп, сорпа ішіп, қымыз ішіп, мақтана түсіп, дамылсыз күліп желігіп отыр еді.

“Ақжелке шақырады” деген хабар қатын-баласының алдында естілгенде көңіліне жайлы тиді.

– Біздің кәрі тамыр, не айтпақ екен бұл... Атты тартшы-әй, – деп старшынға бұйрық етіп кекірейіп барып атына мінді.

Бұл келгенде өзге болыстың бәрі кеңсеге жиналып қалған екен... Рақымбай есікке жақын отырған болыстардың бәрінен өтіп барып, Ақжелкенің қолын ұстап:

– Здрасти, – деді.

– Рақымбайка, келдің бе, отыр, – деді де, ұлық жүзіне сызданған суық ажар жиып алып, маңындағыларына қарады.

Қасында урядник, тергеуші, екі тілмаш отыр еді...

Жолдастар именгендей, үндемей ғана ұлықтың жүзіне қарады. Ел жиылып болып еді. Екі тілмаш жорғалақ, ел кісілеріне, болыстарға қарамайды. Ұлықтың ғана әрбір қозғалысын баққандай. Соған қарай артын тыға береді. Болыстардың ішінде

бұлардың қол беріп амандасқаны Рақымбай ғана болды. Оған Ақжелке қол бергеннен кейін өздері ойысып барып қолдарын берді.

Өзге болыстардың ішінде орнын таба алмағандай, әлде неге семіргендей, қоразданып, қоқиланып барып Рақымбай отырды.

Болыстар саны он шақты еді. Бірақ әрқайсының қастарында бірен-саран би, кандидат, тілмаш сияқтылары бар, сонымен жиыны елу қаралы кісі еді. Кеңсенің кішкене үйінде қысылып зорға сиып отырды. Көпшілік жерде малдас құрып, жүгінісіп отыр. Арасында жүреден отырғандары де бар. Бәрінің де бөріктері қолында, қолтығында...

Бір кезде үй әбден толып, шақырылған болыстардың көпшілігі жиылған соң, сызданған жүзді, құбыжық мұртты Ақжелке дауысын екілендіріп, жұртқа ала көзденіп, зілдене қарап сөз бастады.

Бірақ ежелден құр ұлықсып, құр ғана қазаққа қоқиланғаны болмаса, білімге де, орамға да, шешендік епке де оншалық дайыны мол кісі емес. Сондықтан, сөзді көпке созбай: – “Соғыс болып жатыр, көмек керек. Патша сендерге бұйырады. Елдің бәрі бейнет көріп, өліп, қырылып жатқанда, сендер қымыз ішіп жайлауда көшіп қызықтап жүре беруге болмайды. Мынау бұйрық келді. Тыңдаңдар”, – деп алып, бұйрықты оқыды.

Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ыңғайсыз топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді. Бұны, әдет бойынша, Жебірбаев аудару керек еді. Бірақ, ол бірінші, орысша тілге олақтау¹⁸, жазба сөзіне әсіресе шорқақ. Жем жағын жақсы қарастырса да, білім, сана жағын жадағай тастаған әдіс, құлқыны арамдығын ғана жақсы білген тілмаш еді. Мынау өте үлкен жұмыс. Приставтың өркештеніп кергіп тұрып жариялайтын, патша атынан сөйлейтін үлкен соқталы ісі. Және өз тілмашы ел ортасына да оншалық белгілі, абыройлы кісі емес¹⁹, албанға руы жат, бөтен жігіт болатын.

Сондықтан, пристав екінші тілмашты ерте уақыттан әдейі шақыртып алып еді. Ол тергеушінің тілмашы болатын. Күндіз көріскенде оның төресі соны шақыртып алыңыз деп маслихат берген.

Бұл тілмаш тілге жақсы, елге де салмағы бар, сырт пішіні де, мінезі де қазақ көзіне, ұлық көзіне де жайлырақ тиетін ажары бар Оспан деген жігіт еді.

Бойға сіңген дағды бойынша, қызметке кіріскеннен бергі көздеген нысана – мал мен атақ, жылы, жайлы орын табуға ғана арналғандықтан, бұнда да сырт көрінісі болмаса, ішінде құралған негізді пікір, бағыт жоқ еді. Ел қамы, көп мұңы дегеннен, қалың жұрт тұрмысына жайлы-жайсыз болар ма деген сұрақтардан бұның басы да, жүрегі де аман болатын.

Соңғы заманда “Қазақтан газет шығып, ел жайын жоқтайтын біреулер пайда болыпты” деген сөздерді бұл алыстағы өнімсіз бір сарын сияқты ғана еститін. Бойына бұндайдан дарыған ешбір әсер жоқ еді.

Соның жоқ болғаны қазіргі ел мен ұлық арасында тұрған халына үлкен жайлылық берді. Ол жарлықтың мағынасын, артқы түкпірін ойлап машақаттанған жоқ. Елге осы жарлық арқылы келетін ауырлық салмақ қанша болса да, ол қазіргі минөтында Оспан ойлайтын нәрселер емес.

Өзінің бұл жарлық туралы толық естіп тұрғаны осы жер ғана болса да шіміркіп, сескенген жоқ.

Бұндағы жалғыз мазасыздық болса, ол: қазір мына тізіліп отырған болыстар алдында, артында тікшиіп қадалып тұрған ұлықтарының алдында сүрінбей, қабынбай, тілмаштың міндетін жақсы атқарып шығудың ғана қамы болды. Ішінен арнаулы мұрат, мақсат сияқты тілегені де сол.

Тілмаш ұлығының күткеніндей, елге ұғымды қып жақсы аударып тұрды. Жарлықта 19 бен 32-нің арасындағы азаматты қазақ елі әскер керегі үшін, тезінен жинап үкімет қолына тапсыруға керек деген. Бұл жігіттер соғысқа қару ұстап кірісетін әскер емес. Соғыс көмегіне күш қосатын бір жылдық есебінде майданның желкесіндегі қара қызметті атқарады. Жарлықтың бұл жерінде “тыл” деп жазылған сөз бар екен. Тілмаштың бұл бұрын естімеген, білмейтін сөзі еді.

Қызмет жөнінде алдынан кездескен бұндай бөгеттің тұсында ұлықтың көмегін сұрауға болады.

Сыншы, қатал ұлықтың алдында тіпті заржақтанып, суырылып бар жайдың бәрін біліп қойған кісіміз, білімге озамын

дегенше, анда-санда одан төмен кісі болып та көрінген теріс емес. Әлсіз шала білімді кішкене дәрежелі тілмаш өзінің пенде екенін білдіріп, ығы зор ұлығына артын тыға, көмегін сұрай, сүйене тұруы ұлыққа жағуға, жайлы тиюге жақсы әсер етуге де болады.

Оны қораздандырып өз-өзінен білімді кісі қылып көрсеткендей болуға да мүмкін. Сондықтан кібіртіктеп тұрып, ғапу өтініп алып, Ақжелкеден:

– Мен мына сөзді ұға алмай тұрмын. Түсіндірсеңіз қайтеді? – дегенде, ұлықтың көзіне кішкентай ғана сүйсінген күлкі белгісі жүгіргендей болып, ұғындырып берді.

Қалғанын тілмаш та жайбағыстап жақсы атқарып, түгел ұғындырып айтып шықты. Бұл уақытқа шейін Оспан алдында отырған болыстардың түстеріне анықтап қарап, байқаған жоқ еді. Жаңа көрді. Барлық болыс, ең аяғы жаңа ғана тұшталаңдап жүрген Рақымбайға шейін күн шартылдап жай түскеннің артындағыдай құп-ку болып есеңгіреп қалған сияқты. Бәрі де көздері үлкейіп, аларып тілмаш пен ұлыққа қарап мелшиіп, қыбыр етпей, іштен тынып қатып қадалып қалыпты. Жалғыз-ақ әр жерде сұрланған жүз, алақтап сасқан көздер біресе Ақжелкеге, біресе тілмашқа кезек-кезек, жалтақ-жалтақ қарайды.

Өзі аударып шыққан жарлықтың, жаңағы өз аузымен айтып шыққан сөздің қаншалық ұлы әсері барлығын тілмаш жігіт жаңа ғана алдындағы ел жүзінен ұққандай болды.

Ұлықтар да сірескендей, қыбыр етпей, ел пішініне қадалып тұрды. Шошыған, сасқан жүздерін көрген сайын албастысын арттырып, пысымен баспақ болғандай болып тұр. Бар ұлық тұра келген қалпында өздерін үрпитіп, түктерін сыртына теуіп, шірене дем алып сызданады. Қарсы тұрған екі топ бір-біріне кірпік қақпай қадалып, арбасқандай аңдысып бірін-бірі бағып тұр.

Осы халмен тым-тырыстың ішінде екі минөттей уақыт өтті.

Болыстардың көбі соңғы кездегі сайлауларда іске ширақ, тіл білетіндеу жастардан сайланып еді.

Көбі жиырма бес-отыз бес арасындағы жассымақ адамдар болатын. Көбінің ел ортасында соншалық зор салмақ беделі, абиыр-атақ, айдыны да жоқ. Үлкен істі елдің жасы үлкен қа-

риясы, атақты, салмақты үлкендері, қарталы жуандары арқылы болмаса, өз беттерімен бұзып-жарып істеп кете алмайтын. Болыс ішіне келген үлкен міндеттің барлығын нұқауымен істеуші еді. Көптің болыс болып, дәреже алуына да солар себеп болған.

Ұлық жарлық жариялағанда: “Пәленшекем не дер еді, қалай қарайды... онсыз мен не айтамын...” деген сияқты ойлар көбінің бойын басқандай болды. Тым-тырыс созылуға айналған соң осы ойды көбірек ойлаған бірен-сарандар жан-жағына жалтақтап, басқалар не дер екен дегендей болып, көзбенен әркімді алдына салғысы келді.

Ұлық болыстар көзі бұның жүзіне тіктеп қарай алмай жалтарып төменшіктей бастаған соң, өзінің орнын қайтадан тауып нық басқандай болып:

– Жарлық осы. Осыны тез атқару керек. Бұл патшаның өзінен келген бұйрық. Бөгеуге болмайды. Қанша уақытта атқарасыңдар? Тез спесік тізу, түзеу керек, сол турасынан айтыңдар, – деді.

Болыстар тағы да үндемей, қорқалақтап, бірін-бірі ақырын түртпектеп, ұлық жаққа жалтақтай отырып, бірен-саран жерде ақырын-ақырын сыбырласқандай болды. Аяғында болыстардың қалың ортасында отырған сұр жүзді, шоқша сақалды, ер көзді Әубәкір елден бұрын дауысын шығарды.

Бұл албанның жаңада шығып келе жатқан отты жігітінің бірі еді. Түсі әрқашан ашу шақырған кісі сияқтанып сұрланып, екі көзі қанталап, екіленіп қатты сөйлейтін, ұлықтан да онша көп ығып жасқанбаушы еді. Сондықтан Ақжелке алдында бір-екі кездескенде бұны белгілеп алып, жек көріп қалғандай болатын. Майдаламайды, жорғақтамайды.

Әубәкір малдас құрып отырған жерінен көтеріліп жүгініп алды да:

– Жарлық сөзін ұлық айтып тұр. Біз бұл сияқты бұйрық жарияланатынын білгіміз жоқ. Төбеден жай түскендей жаңа ғана естіп отырмыз. Бұл не қылса да қазақ баласының бұрын естіп, біліп көрмеген құқайы, не дейтінін біз білеміз бе? Елмен сөйлеспей не айтамыз? Бір нәрсе деуден бұрын елге тілдессек екен. Бұл араға жиналған халық осыны тілейді-ау деймін. Кәне, жұрт не айтасың? – дегенде:

– Бәрекелді, рас айтады. Солай, солай... Содан басқа айтарымыз жоқ ... не айтамыз?.. Томаға-тұйық не айтамыз! – десіп, кеңсе іші көп дауыспен даурығып кетті. Отырған болыс, би атаулы күбір-күбір етіп жорғалақтап Әубәкірге тегіс тәңірі жарылқасын айтқандай, жалтақ-жалтақ қарасты.

Ұлық минөт сайын зәрленіп, сызданып шіренулі еді.

Елдің мынау даурығында өзіне ұғымсыз, бұрынғыдан гөрі жат, белгісіз бір күйді сезгендей болды. Бұл қазақты көп баққан, көп істес болған кәрі қасқыр еді.

Бір нәрсеге оп-оңай көңісі келмей ауырсынған уақытта қазақ осылай артына жалтақтап, “кім біледі”, “жұрт не дейді” дегенді айтқыш болады. Ол мәлім. Бірақ өзге жерде көп болыс жиналған болса, көпшілік жаңағыдай қобалжығанмен, арасынан Рақымбай сияқтылар сытылып шығып: “болады”, “істейміз”, “орындаймыз” дегенді айтып салушы еді.

Бүгін соны ешкім айтпады.

Рақымбайда да айтатын түр жоқ. Алдында отырғандардың артына таман бұғыңқырағандай, ұлықтың көзіне көзім түспесін дегендей бәсендеп, кішірейіп кетіпті. Одан да бұрын күткен көсемдік шығатын емес.

Рақымбай сияқты жағымтал, жорға болыстың тағы бірекеуіне көзі түсіп еді, олар да алға түсетін, бой көрсететін сияқты емес.

Сырт пішіні “Алдияр тақсыр” дегендей болса да, әрқайсының ішінде сөйлетпей, басып тұрған күдік бар сияқты. Ұлықтан көрі де қорқытып, тартпақтап, қысып тұрған бір салмақ бар. Сондықтан сытылып шығып, Әубәкірден бөлек сөз сөйлейтін кісі көрінбейді.

Бір Ақжелке емес, барлық ұлық соны түгел сезді.

Бұрын алдына оңай түсіп, қалаған бетке оңай беттейтін қазақ бүгін бір қыңырлық белгісін бетіне шығарып, меңіреу мықты қабырғаны көтеріп тұрғызып келе жатқандай болды.

Бірақ бұндай жарлық күнде жариялана бермейді. Кей жарлық Ақжелкені қырда қазақ ішінде де үнемі таппайды. Бұл қалада жүргенде – ел ортасына жарияланған бұйрық-жарлық болса, ондайдың жемісін ора алмай қалатын да уақыт болады. Мынау кезі келген, жақсы оралған көңілдегі арманды

жақсылықтың бірі. Сондықтан тас табандап жабысып, қазақты бағындыру керек те, содан әрі ұйлығып, сасқалақтап, ықтығына түскен елді аш бөріше сору керек. Мына пішінді көрсетіп отырған ел түбінде жібін босатса, әр нәрсені ойлауға да мүмкін. Сол бетінде шалқытып, дәндетіп, емін-еркін жібермес үшін, қайырып көп сөз сөйлеспеу керек. Әубәкір сияқты болыстарды да көп сөз сөйлетпеу керек²⁰. Ұлық осыны есептеді де, ел аузынан Әубәкір сөзінен бөтен сөз шықпайтынын көрген соң, әңгімені тез тұжырып доғармақ болып:

– Сендер елге жариялайық деген сөзді айттыңдар. Сондай болсын. Жариялап болысымен тезінен спесік тізуге кірісу керек. Бұл уақытқа шейін қазақтың елі де, болыстар, сендер де, Патшаға, Патшалыққа да маңдайларың терлеп қызмет қылған жоқсың. Сендерден басқалар әлдеқашан қырылып таусылып, жүдеп-жадап жатыр... – деп, әр сөзін құлшынып, ақырып ұрысқандай болып, сөйлеп келіп: – Енді сендерге де соғыс ішінде болмасаңдар да, соғысып жүрген әскерге қолғабыс, септік тигізетін уақыт келді. Енді әрбір қазақ, әрбір есі дұрыс болыс, старшын, би, елубасы осыны жақсылап ұғыну керек те, елге де анықтап ұғындырып, тез спесік тізу жұмысына кірісу керек. Елге жариялап болып, маған қайта келіп спесік тізуге дайынбыз деген сөзді айтып келулеріңе керек. Мен осыған сендерге үш күн мәулет беремін, сол үш күннің ішінде барлық алдын ала істейтін жұмыстарды бітіріп келіңдер. Сөз сол... Қазір барыңдар, – деп зілденген суық пішінін жылытпастан тұрып, болыстарды таратты.

Өзгелер “тара” деген әмірмен жапыр-жұпыр тұрысып салбыраған, түйілген қабақпен тарап жатқанда, Рақымбай мен тағы бір-екі осы сияқты болыстар Ақжелкеге таман жанасып келді. Бұлардың жүзінде “маған бірдеме деп ілтипат қылар ма екен?” дегендей жаңтақтап, құйрығын бұлғандатқан итше жағынған пішін бар. Ұлыққа тонның ішкі бауындай, мен өзіңдікімін дегендей қабақтары бар еді.

Бірақ үдірейіп тұрған ұлық қазір жылы жүз көрсеткен жоқ.

Екеу-үшеуінің ішінен Рақымбайға ажырайып қарады да:

– Смотри! Жақсы болыс болсаң, енді өзіңді көрсетесің, әйтпесе!... Біліп қой! – деп айналып жүріп кетті.

II

Кешегі күн болыстар айтып келген хабар ел ішін ұйқы-тұйқы қылды. Бүгін июльдің сегізі. Жәрмеңке басы кешегі күні кешке-ақ жат жарлықты түгел естіп болған. Содан кейін түн бойы, бүгінгі күннің түс мезгіліне шейін жаманшылық хабары албанның барлық жайлауларын түгел шарлап, құйындай құтырып, қыдырып шыққан.

Қария қабағын шытынып шын назаланып, айласы бітіп күрсінді. Қатын-бала ұлардай шулады. Жігіт-желең сол күні- ақ “бармаспын” деген ниетті ойлап, Алатаудың сенімді қиын тасына, кара үңгірдей қалың жыныс қарағайына қарады. Барлық ел: еңкейген кәріден, еңбектеген жасқа шейін ертелі-кеш ылғи осы жайды ғана сөйледі. Ел апатты сезді.

Азамат басына туған кара күн – осы күн деп білді²¹. Келелі шаруа, күнделік кам, ас, дүние, мал-мүлік дегенің бәрі ескерусіз, еңдей бастады²².

Жайлаудың барлық жанының аузында не қылу, не айту керек? Болыстар не дейді? Ақсақал, басшы, үлкендер не дейді? Не жауап береді? Азаматын қия ма, қолынан оққа байлап орыс қолына бере ме²³, беремін дей ала ма? Жоқ артына алаңдай ма? Ұлық не айтады? Не істейді? Осы сияқты шешілмейтін түйін, қарғыстай қиын жұмбақтың алдында, қабағы қатып, демін ішіне жиып, сағат сайын жаңалық күтті.

Бүгінгі күн түс кезінде жәрмеңке жазығының үстінен құйындатып, дауылдатып, бір кара бұлт өтті. Тау басынан маңайды көздеп жүрген, бойы сергек үлкеннің барлығы да, албан жайлауының әрбір тұрғысынан бұл әлеметті көріп еді.

Сол күні кешке таман барлық жайлауларға бір жаңалық тарайды.

Құйындатып, дауылдатып келген кара бұлт жәрмеңке үстінде аз бөгеліп – содан әрі төмен қарай Кегенді басып барып, Тұзға барғанда жоғалып кетті. Бүйтіп айбар шегіп келген “түрік” екен. Орыстың ұлығына келіп²⁴:

– Қазақты ренжітпе, солдат алма, бұл елге тие алмайсың, – деп кетіпті. Осы хабар жарқ еткен найзағай артынан күтірлеп шыққан күркірек дауысы сияқты, албан ішін басып кетті. Алыпқашты хабармен елдің өкпесі кепкендей болды.

Сүйінші сұрасқан, “босанатын болдық”, “бармайтын болдық, бермейміз”... деген хабарлар, ертегі сияқты, қара бұлттан екпін алып, тіл алғандай қалың елді қайта басты.

Кешегі хабар естілген соң, жәрмеңке басы адыра қалғандай болып еді. Бүгін күні бойы бір қазақ, бір сіріңке алған жоқ. Сауда жым-жырт басылды да, базар құлаққа ұрған танадай болды.

Наубайлардың*** оттары жағылған жоқ. Мәнтінің буы шықпайды. Қонағы жоқ асбұзыл жұтағандай қаңырап тұр. Қатарланған жасауы бар, көздің құрты сияқты қызылды-жасылды бұл ләпкесі, кең майдандай мал базары, ұсақ меліш ләпкелері, жалбыраған қара қызыл былғарылар, төңкерілген шойын қазан, жез шәугімдер, салпылдаған ер-тұрман бәр-бәрі де албанның керегі үшін жасалса да, бір-ақ күннің ішінде керексіз дүние болып жайрап қалды.

Өлген ердің артында жыл уағына шейін тұлдап іліп қоятын қаралы киім, қаралы аспап сияқты ләпкелердің дүниесі жесір-жетім қалды, өсекші қомағай саудагердің жайын қарны жем тілеп, сабырсыздық қылып, біріне-бірі қыдырып, айла таба алмай бастарын шайқасты. Асаусып, жат мінез көрсетіп тұрған жаяуларға қарап, даурығып, лағнат оқиды.

Ашулы орданың, ләпкеші сарт ноғайдың ортасына келіп бермей қыңырайып жатқан қазаққа қарап, дағдылы жауыз боқтығын айтты. Ешбірінің де емі болған жоқ.

Баяғыдан шыдап келген көнтерлі алып елдің бұрынғы момындық, мол қолдық берегендігі бір-ақ күнде пышақ кескендей тыйылды. Өзгеден бұрын ұлы жауы, мың да бір қырсығы жәрмеңке деп білгендей болды.

Айналадағы көп жайлаудан мал ағызып, бұл алушыны жетектеп келетін жолдардың бәрі әне жатыр. Күнде қара құрттай қайнап әрлі-берлі ағылып жататын жүргіншінің ешбір белгісі жоқ. Тым-тырыс. Суық түсті жұмбақтай.

Бүгінгі суретпен дәл кешегі күнді ғана салыстырса да, қаншалық жер мен көктей, бақ пенен сор арасындай, айтып бітіргісіз айырмасы бар еді? Кеше ләпкелердің алды елуден, жүзден қатар-қатар сірестіріп байлаған ер-тоқымды ат болатын

*** Наубай – өзбек, ұйғырлардың нан пісіретін пеші.

Ләпке іштері иін тірескен, сеңдей соғылысқан алушы. Жалғыз еркек емес, ақ күндікті бәйбіше, ақ желекті келіншек, үкілі күндыз бөрікті сәулім бойжеткен – бір емес, әлденеше. Бір-бірінің қасында көп-көп нөкерлері бар. Өзге қазақтай қазымыр, саудаласқыш тартпақ емес. Нағыз жұмсақ жемдей.

Қазірде олар бұлай тұрсын, керек десе құлынды бие мініп баласын ерткен кедей кемпір де жоқ. Өгіз мініп бесті-оңды қадақ жабағысын теңдеген кедей шал да жоқ. Жалғыз сіріңке, жалғыз кесе болса да, ләпкеден алып қолына ұстап бара жатқан Жайлаудың бір жаны жоқ.

Күлкіші, аңқау, аңсағай бойлы күрең жүзді албан суық көзбен жаңа ғана ең алғашқы рет жәрмеңкені мазақтай “кет”, “жоғал” дегендей жирене қарады.

“Түрік келді”, “орысқа қара бұлт түйілді”²⁵ деп алып қашса да, жарияланған жарлықтың шындығында күмән жоқ. Қара тас-тай мызғымай, бір орында түйіліп тұр.

Шүйінші, тасаттық, жеңіл желіктің барлығы да сол зіл қара тасты аударамын, құлатамын деген ұшық сияқты еді. Бірақ үшкірген мен өкпемен қаққанға бұл кетпейтін, айықпайтын дерт сияқты болды.

Соны білген ел енді: “Пәленше не дейді”, “түгенше не ойлайды екен?” деген сұрақтарға келіп еді.

Бұл тұста әр жайлау өзінің сенген шошағына көз салып, соның аузынан шыққан лебін тыңдайтын күйге жеткен. Өзді-өзінің тұрғысынан бірдеме деген шығыс болар ма екен деп дәмеленіп еді.

Осы ретті Дөңгелек саз Серікбай²⁶, Әубәкірдің²⁷ аузына қарап, Қарқара, Лабасы, Сырт жайлаған елдер Жәмеңкедей қария, Ұзақтай батырының аузына қарап, солардан жауап күтіп еді: Ертеңді-кеш осыларға кәрі-жасы, болыс-биі, сәлемші-елші айықпай шұбырып келіп жатқан. Күндіз бірнеше ауылдарда “айтылып сойылған” малдың еттері желінген.

Қазір де екінді мен ақшам арасында Ұзақ, Жәмеңке азғана кісімен Дөңгелек бейіттегі Ұзақ аулының жанындағы көк жотаның басына кеңесте еді.

Кішілеу дөңгелек денелі, бурыл сақалды ер Ұзақ²⁸ – қажымас мықты қайрат иесі, ержүрек батыр болатын. Бұның көп заман-

нан бергі үзеңгі жолдасы Жәмеңке²⁹. Бұл жетпістен асқан қарт қырандай, кәрі шора аяқ алғыр шешен еді. Бірақ зорын таппай сөйлемейтін, көбінесе үндемей, өз ішіне үңілген сияқты ойда отыратын, жадағайы жоқ, тартымды жинақты мінезі бар.

Ұзақ та суырылып көп сөйлемейді, сөйлесе кесіп байлап бір-ақ айтатын.

Сондықтан қазіргі шешілмей тұрған түйін сияқты үлкен кесірлі, ұлы ауданды іске келгенде де күндізгі арманшыл, уайымшыл шалдар сияқтанбай, қазіргі қасында отырған бірен-саран сарнауық қажылар сияқтанбай, Ұзақ өз ішіне тығылғандай болып, мойнын ішіне алып бір қыңыр оймен тым-тырыс үндемей отырды.

Кешеден бері әншейінде пысықсып, тілмарсып жүретін албан ішінің үлкен-кіші, жақсы-жамандарының бәрінің де сөздерін естіп шықты. Бірде-бірінің сөзінде түкпір, өріс жоқ. Істейтін істің ем-домы жоқ.

Құр ғана албанның өткен күні пәлен еді. Бүгін мұндай апат келді. Ауыр күн туды. Ақыр заман болды дегеннен басқа, құр жылап, зарлағаннан басқа ештеңені айтпайды.

Бұндайлар аяғында батырды қажытуға айналды. Сондықтан күндіз зар жақтанып қақсай берген бірер шалға ашуланып:

– Уа, қоямысың енді! Байы өлген қатынша сұңқылдай бермей. Айтқыш болсаң, ана орысқа³⁰ барып айт. Мен сені ұстап отырмын ба? Немесе мына ақыл таба алмай қамалған елге істейтін істі айт. Жарлық шығарған мен деп қақсап отырсың ба? – деп зекіп, сөйлетпей тастаған.

Осы сөздерден де, онан соң кешеден бергі түйілген қабақ, сұрланған жүз, жылт-жылт еткен кішкене суық көздерінен де батырдың бірдемені аяқтата алмай, қиналып ойлап жүргені белгілі сияқты еді.

Тентек батырының сырын білетін Жәмеңке қария, ештеме айтып қажамай, бұның ойын өрісіне жіберіп, өзі айтқанын тосып, баспалап бағып отырғандай еді. О да көп сөйлеген жоқ.

Бірақ қазіргі уақытта тамам ел ішін қамалған пішін көрсетіп, Ұзақ пен Жәмеңкенің аузынан шыққан сөзін сабырсыздықпен күтіп отырған.

Бірталайдан бері не дерді білмей, үндесе алмай бет-бетімен иығы түсіп тұнжырап отырған соң, аяғында Жәмеңке мойнын сыртқа қарап бұрып салып:

– Баяғыдан бері албан баласы қарын шашы алынбағандай болып, ала бөтен амандықпен келіп еді. Мына 75-ке келгенше малы-басы пәле-қазаға ұшырағанын көрген жоқ едік. Бұл тау арқасындағы елдің ұйқысы албанның тоқсанға, жүзге келген шалы болса да, бұл елдің қыс күнінде жұтағанын, жаз күнінде індетке ұшырағанын білмеп еді. Мал мен бастың амандығы бар-ақ еді. Е...е...е... ол бір дәурен екен. Орыс ормандай дұшпанның қастығы мен торуы³¹ айықпаса да, көп зәбір келтірсе де, соны елемей келе жатқан ел бар еді. Енді мына бүгінгі күн мынадай кер заманға кездестік. Қалың апат селге киліктік. Баяғы еткен ата-бабаның абырой-бағын бізге берген жоқ. Олардың тұсында ел бұндай пәледен аман еді. Енді сені мен менің заманымда албан баласы мынаған кез болды, батыр!.. Өткелде түйенің үлкені таяқ жейді... Айтсаң да, айтпасаң да тұйыққа келіп қамалдың. Қолыңнан тартып шығаратын қайрат жоқ. Ұлық кәр қылғанда бізге қылады. Бірақ бас амандайтын күн емес... Бір біздің амандығымыз кімге тұлға болады? Қамалған елге біз сөйлемесек, кім сөйлейді? Енді ойдағынды айт, батыр!.. – деп тоқтағанда, Ұзақ екі көзінде шақпақ оты жалтылдағандай болып булыққан ашумен:

– Ел аман еді. Жайлау жарасып еді. Қарын шашы алынбап еді дейсің. Қазақтың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойныға бұғалықтың түскені әлде қашан емес пе еді? Бүгін тұқыртып, біржолата шөктіргелі, темір қолы құлаққа келіп жабысып отыр, баяғыдан қорыққанда неден қорқып, сыйынғанда неден сақта деп сыйынып едің? Көптен торып, обырдай обып келіп, енді түгіңмен жалмағалы отырғаны осы. Бұл бүгін емес, көптен келген пәле де. Енді жетер жеріңе жеттің... Айтқандай асау болсаң, енді тұяқ серпетін шағыңа келдің. Абиырдың³² ашылып, мол дәулеттің ақтарылатын күні міне енді туды... Ел болар болсаң, енді сіресіп, ұстасып көр... Шыдаймын деп ұстас... Мен айтсам соны айтам... Жоқ, олай емес болатын болса, әне ұлығың, бар да ұсына бер... – деді.

Бұл кеңеске Дөңгелек саз жайлауынан келіп кіріскен Серікбай еді.

Оның да кешеден бергі ел сөйлеген сөзге құлағын салып, өз ішінде қорытып келгендегі байлауы осындай сияқты еді. Ұзақ сөзі өз ойын бекіткендей болып, бұл тілеген өріске қарай беттегеніне Серікбай ырза болды.

– Мына жерде қырғыз бар. О да көнемін дей қоймас. Оған жалғас керек және ірге аудару, Қытайға ауу керек³³. Көнемін, бойсұнамын десе ақылдасудың не керегі бар? Елдің сіздерге сөзін бергендегі іздегені де – қалың елдің елдігін көрсететін, бір жол табылсын дегені ғой. Екі қария екеуіңнің сөзің де қалың күштің тілегіне, ыңғайына үйлескен сөз болды. Ер азамат біздің аузымыздан “бермеймін” деген сөз шықса екен деп қана тілейді. Жә..! Ол сөзді айттық, бірақ қалайша бермейміз? Не айла істеп жан бағамыз, сүйенерлік, кім бар? Соған не айтасындар?.. – деді.

Ұзақ өзін қостаған сөзге емексігендей болды. Тегінде Серікбайдың ерлігі, кісілігі бар деп бұрын да ішінен жаратушы еді. Сондықтан жасының кішілігіне қарамай, жолдас сияқты көріп әрбір жайдан ақылдасып қоятын. Қазірде де Серікбай батырдың бетін ұғып, ақылын мақұл көрген соң, Ұзақ бұның сөзіне ырза болып, бұрынғыдан көрі шешіліп сөйлеуге айналды.

– Албан баласы бұл арқада отырып дегенін істей алмайды. Енді, әйтеуір амандық жоқ. Алды-артынды өрт алды. Ең әуелі қанатын жайып еркектік көрсетемін деген өзге қазақ болса, соған атсалысу керек. Сонымен етек-жеңді жиып алғанша орыс қорлығына білінбейтін болып қарсыласа тұрып, әбден дайындалып алған соң, тіпті қожактай беретін болса ірге аудару, Қытайға ауу керек.

Жәмеңке, Серікбай болсын, өзге “бермеймін” жағында жүрген басқалар болсын, кешеден бері бәрінің де аузына кірген сөз осы еді. Бірақ орыс³⁴ тығызданып тұр, жауап сұрап отыр. Бұған әзір жалтартып жауап беру керек пе, жоқ үзілді-кесілді бір-ақ айтқан дұрыс па? Ендігі ойға келген түйін осы еді.

Бұны Жәмеңке шешпек болды.

– Сөз бұған сарқатын болса, мына жауап сұрап, үш күнде кесікті сөзіңді айт, тізімді бер деп отырған орыс бар. Бұған не деу керек? – деп, біраз үндемей отырды да, аяғында:

– Қадалған жерінен қан алмай тыйылмайтын дерт қой бұл. Ырғасамын, арбасамын деп созаландауға болмас. Енді бөксе басты қылып алармыз. “Бермеймізге” бекінсек, бұған бермеймінді ашып айту керек те, елге “қамдан” деп жар шашу керек – ... деді.

Кеңесте басынан үндемей отырған бурыл шал Жоламан бар еді. Соңғы сөз мұның да күткен кезегі сияқтанды.

– Бәлі, мақұл айтады. Созғанмен жауап бермей тұра алармысың, елді ұйлықтырмай, болыс-болыстың барлығына³⁵ бір бас, бір тас бол да, ел сөзі осы деп “бермейміз” деген бір-ақ сөзді айтыңдар деу керек. Әйтпесе қикақтап, ұлыққа жағым-таласып, жақсы атты кісі боламын деп елді тұйыққа қамайтын ала ауыз аз емес, табылады. Бір жерге сөз байланса, көптің ауқымынан шыққан тентекті, арам ойлыны көріп алармыз!.. Сөз осы, – деді.

Болыстарды айтқанда, Ұзақ елдің шырқын бұзатын арам-сирақ, залалды жауды еске алғандай болып қайтадан сұрланып:

– Ең алдымен сол тұшталандап, кісімсіп жүрген ұлықсыған немелерге ие болу керек. Аяғыңды қия бассаң, қылтанды қырқамын деп, соларды ауыздықтау керек. Жарықшақ сөз шығармасын. Елді сандалтып шаң қаптырмасын, ертеңгі күн көптің айтатын сөзін қалпынан аудармай, жалтартпай ұлыққа дәл жеткізсін. Күн жауғанда қойныңда, күн ашықта мойныңда болатын ерке тәйтіктің керегі жоқ. Қазаққа ұлық дәрі емес. Көп айтатын қарсы сөзді соларға сейлету керек!.. – деді.

Бұл жиындағы үлкендердің бәрінің де көңілдегі күдігі болыстарда болатын. Алғашқы сөз байланған соң, ендігі міндет соларды ауыздықтау екені барлығына да мәлім жұмыс. Кезекті мәселе сияқты болатын. Бұның байлауын да Ұзақ айтып берді. Бірақ болысқа ел қабағын танытып, үнемі тәубесін еске түсіргендей сескенетін бір мінез істеп жіберу керек. Ұлық алдына барғанда қаймақтамас үшін, қалың топтың ұжымын анық көрсетіп, шырқ бұзған кісіге көп айдыны қалай төңкерілетінін ашық сездіру керек. Жәмеңке осыны ойлады да:

– Болыстың бәрі шырқ бұза бермес. Бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп те айтуға болмайды. Ертең мен бір боз қасқа айтып сойып, бір қауым елді жиғалы отырмын.

Албан болыстарының бәрі де сонда келер. Бұдан былай тантымай аяқты анық бас деген сөзді қауым алдында айтарымыз да, біржолата шегелерміз. Содан әрі ауа жайылған болса, ондай мұттайымның малы мен басын елдің қолы білсін. Албанның орыспен³⁶ қатар, мың да бір жауы сол дерміз, – деді.

Кеңес бұл сөзді тегіс мақұлдады.

Тәжірибесіз көр бала ақыл бұл істі құр ғана ашумен шешті. Мәселе қалың елдің түгел ереуілдеген қыңырлық, қарсылық бетімен шешілді. Білмегенін көмескі күйде қалдырды да, балтамен шапқандай долбар жасап³⁷, үлкен наразылық тұтасқан құр қарсылықтан басқаны айтқан жоқ. Бірақ қалай айтылса да, бұл байлау тасқындап, булығып тұрған көптің бір бетке қарай ақтарылғалы тұрған шын ниетін білдірді.

Сондықтан Ұзақ аулына жиылып, ақсақалдардың байлауын тосып отырған ел мына сөзді естігенде шынымен патша құрығынан біржолата құтылып кеткендей болып жапырласып, қуанысып бейуақытта бата қылысып, “бермейтін” болдық деп аттарына мінді.

Сол байлау сол түні-ақ қалың елдің ішін жаңа екпінмен тағы да қыдырып шарлап, шашырай жөнелді.

Келесі күні албанның шыр етер атқа мінген дәмелі жігітінің барлығы Жәмеңке айтқан боз қасқаға түгел жиылды.

Бұнда Ақжелке кеңсесінде болған болыс, билер де түгел. Өз ортасының шошағы болған ақылшы қариядан жиын ортасында³⁸ Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай бар. Баяғы бір түйіннің үстінде аласыз көңілмен түгел жұмылған қабақ бар.

Жәмекеңнің ауылы Ақбейіттің ұзын өлкесінің бойындағы қалың ақ ауылдардың қақ ортасында еді. Жиылған жұрттың аттары ауыл маңын қара тобыр қылып жәрмеңкедей жыбыр-жыбыр басып кетті. Қарсы беттегі Лабастың қарағайлы беттері мен атты қазақ көптік салыстырғандай еді. Өзеннің күн батыс жағындағы жалаңаш қызғылт жотаның өзекке қараған беттері ерттеулі ат, топ-топ болып үйілген кісіге түгел толды.

Жерошақта будақтаған түтін. Тер басқан көп күтуші. Қызарып, жарқырап сойылып жатқан үлкен-кіші малдар. Ақтарылып, лақылдап, дамылсыз құйылып, бұралып жатқан

мол қара сабалар қазақ жиынының дағдылы шарты сияқты. Ішіліп, қыздырып, желік беріп, жеңілдендіріп жатыр.

Келелі үлкен жиын Жәмеңкенің алты қанат үлкен үйінің сыртында көк шалғынның үстінде еді.

Балалар соққан тас қорадай, жеті қанат үйдің орнындай үлкен ауданда тізіле отырған ел кісілері. Үлкен кеңес. Бұған жұрттың бәрін жапырлатпас үшін, өзге қалың топтарды үй-үйге кіргізіп қымыз беріп, шай беріп алдандырып жатқан. Және үлкендер кесіп-пішсін. Байлауды солар айтсын. Көп қара құрық сөз аяғын жерге тигізбейді десіп, кеңес жиюшылар балашаға, жас-желең, кедей-кепшіктен³⁹ бұл топты әдейі жырып шығарған.

Бірақ басында солай дескенмен, үлкендер сөзге кірісуге айналғанда айналаның бәрінен шошақ бөрікті албанның жас-кәрісі, топ-топ болып ағылып келіп жатыр еді.

Жиын ортасында қара бұйра бөріктерін көздеріне баса киіп үндемей томсарып, маңайындағы болыстарға түйіле қарап қойып Ұзақ, Жәмеңке отыр. Бұлардың көзіне көзі түскен жақсы киімді, сусар бөрікті, жылтыр жүзді шытырайған болыстар мойнына күнәсі ауған қылмыстыдай жасқаншақ, жалтаң сияқты.

Жиылған соң да жұрт көпке шейін үндеспеді. Сөздің шешуі кеше айтылған. Ұзақ, Жәмеңке бүгін мына жиыннан соның жауабын естімек.

Ұйлыққан топтың бұл арада көшін бастап, алдын тосудың міндетін Серікбай алды.

– Уа, албанның баласы, неге жиналдың? Басыңа күн туған соң жиылдың. Ұзынды күні бірауыз сөз айтпай ұйлығып отырамысың, түге?! Кеше мына қариялардың айтқан сөзін естідіңдер. Ертең жауап беретін күндерің ұлыққа, кеңеселік, бірдеме делік ...Сөйлеңдер...

– Уа, мақұл айтады... сөйле, сөйлеңдер... ел ауыздарыңа қарап отыр, – деп көп дауыстар әр жерден шу-шу етті. Топтың әр жері күбір-күбір қағып, қозғалақтап қақырынып, түкірініп жатты. Осы дауыстардың аяқ кезінде аңсағай бойлы, жар қабақты Тұрлықожа⁴⁰ дауысын өзгеден асырып:

– Рас, сөйлеу керек. Мына қыдырлы үйдің асына жиылып, дуалы ауыз қария Жәмеңкедей, анау Ұзақтай батырдың

ақылына қоңсы қона келіп отырмыз. Кешегі өзбек заманы кетсе де⁴¹, албан баласы, шүкірлік, басшысыз емес. Нұсқағаныңнан қаламын деп отырған ел жоқ. Әуелі қария сөйлесін.

– Қарияға қалған сөз сөйленді. Қария айтты айтарын, – сөзді Жәмеңке киіп әкетті. Атақты қарияның түсінде қатпарланған әжім арасында, қатуланған томырық ашу белгісі бар еді. Бірақ сөзін ашуға билетпей, келеге билетіп, өзгелерді қозғамақ болып. – “Кәрі қойдың жасы үлкен, ісек қойдың басы үлкен” мына отырған жастан шыққан басшың бар. Сөз кезегі бұларға келді. “Бедері кеткен торқадан, бек тоқыған бөз игі” деген. Бізден бедер кеткен. “Қалдайған қара бөркімді шоқ болғанда сен көрдің⁴², дәулетімнен бейнетім көп болғанда сен көрдің” деп, сыннан өткен шағымызда мынадай кер заманға кездестік.

Бұл – елдігіңе келген сын, албанның баласы. Елден алалы туған ұл болса, белді бекем буып бекінетін шағына келді. Бізге қалған сөз азғана, асарымды асап, жасарымды жасаған елмін деп қимаймын? Ұзақ несін қимайды? Еркек туған елмін деп дөң басына шығар болса, қалған жасын салмайды екен, жалтарады екен деме! Жер тіреген шал да болсақ қатарыңнан қалар деме. Біз айтарды айттық. Егер ол сөз замандарыңа жақпайды десең, өздерің біл... Айтсын мына ел тізгінін қолына ұстаған, жастан шыққан жақсылар, – деді.

Әр жерде:

– Уа, сөзіңе құлдық! Уа, садаған кетейін! Аруағыңнан айналайын – деп шулаған кәрі дауыстар естілді.

Қорсылдап жылаған бірен-саран көңілі бостар да көрінді.

Жәмеңке сөзі елдің булығып отырған бойын шымырлатқандай болды.

Болыстар көптің қабағын сезген сайын өз-өзінен бұққандай еді. Ақжелке алдындағы төменшіктеген жалтақ көз тағы да бөрік астынан ұрланып, маңайынан бір шығыс іздегендей созылып, қозғалақтап отыр еді.

Болыс тобын тағы да Әубәкір жарды.

– Уа, қарияның кешегі сөзін де, бүгінгі сөзін де естідік. Естімеген, алғыс айтпаған албанның баласы жоқ. Артындағы елдің үмітін ақтасаң, өстіп ақтарсың, сүйіндірсең осылайша

сүйіндірерсің. Ырзамыз... бұл бір сөз, ендігі бұдан соңғы бір кезең – ұлықтың айтқанына көнбедік. Бермейміз дедік. Сонда бұл жерінді мекен қылғызбайды екен. Жә! Сол күнде анау қалмақ қоныс бере ме? Қойнын аша ма, осыған не айтасындар? Бермеймізден соңғы елдің қамалып тұрған тұйығы осы болып тұр. Бұған қария болсын, осы отырған көп халық болсын, не дейді, кәне?! – деп ашулы ернін жымырып қанталаған қызыл көзімен айнала қарады.

– Әуелі бір сөзден бір сөзге сырғымайық. “Бермеймізге” осы жиын түгел сөзін сарықты ма?! Әуелі соны айғақтайық та. Сол мақұл болмас па? – деп Серікбай көпке қарады.

Жұрт:

– Иә, иә... солай-солай!.. – деп дағдылы шумен тағы да қостай жөнелді.

Осы дырдудың аяқ кезінде:

– Уа, болыстар сөйлесін. Болыс атаулы сөйлесін! – деген дауыстар шықты.

– Иә, жұрт әрлі-берлі айта береді ғой. Ертең орысқа⁴³ жауап беретін болыстар мына қария сөздерінен соң болыс атаулы не айтады, соны есітелік?! Жаңағы көп ниетін айтқан қарияның ұранын осы отырған болыстар қостай ма, жоқ па?! Неге айтпайды... Неге ұйлығады! – деп Тұрлықожа болыстарға қадалды.

Кешегі ұлықтың ақырғы сөзі әлі күнге есінен кетпеген Рақымбай көптен қозғалақтап қобалжып отыр еді. Өз маңында ұлық беті мен бірдемені айтып қоңырсытып та келіп еді. Бағанадан көптің бетінен жасқанып жариялай алмаса да, енді ұлықтан бір именіп, елден тағы жасқанғанның бабын таба алмай:

– Болыс ұлық айтқан жарлықты сендерге айтты. Енді сендердің сөзіңді ұлыққа айтады. Болыс деген не? Ол ара дағы бір ғана тілші, болыс-молыс демей, байлауды неге айта бермейді бұл халық. Болып жатқан үлкен соғыс анау, Ақ патшаға қараған елде қазақ, қырғыздан басы аман, малы түгел отырған ел жоқ, “енді сендер әскер бермесен де, көмек бер” деп асылып отырған ұлығың анау. “Бермеген мақұл” деп ел айтады. Болыс мұнда қайтушы еді? Қайратың, амал-айлаң болса бір сәрі... Неге сенетініңді кім біледі?.. Бізге ақыл айт демей, сәлемімді

айт, сөзіміз осы деңдер. Одан басқа болыс дей беретін не сөзі бар... Солай емес пе?! – деп болыстарға қарады.

Бірен-саран болыстар: “солай... солай” десіп, жасқанып күбірлескең болды. Болыстың көпшілігі үндемей, төмен қарасты. Жәмеңке мен Ұзаққа жалтақтады.

Жәмеңке басындағы сөзін жұмсақтап айтса да, мына соңғы сөз қытығына тигендей, қинағандай еді. Жүзіне ашумен араласқан кекесін кіріп, суық күлкі пайда болып, Рақымбайға қарап:

– Е, е, е! – деп қадалып отырып:

– Сарттың жол бұзатын жорғасындай⁴⁴ тілің бар неме екенсің. Көмейіңді танымай отырған шығармын. Сен болыстықтан түссең, албан пысық болыссыз адыра қалар дейсің ғой, – деп келе жатқанда Ұзақ киіп әкетіп:

– Ақсақ кемпір сияқты сылти басқан пысықша! Алдасаң орысты алдарсың... Сен істес болған орыспен біз де кездесіп көргеміз. Сені бұлай дегізіп отырған, бөліп жеген жемтік шығар. Бірақ осы албанның баласы ертең көгенделіп кететін күн болса, көз жасы сенің мойнында, екі дүниеде қос қолы жағанда, заман сенікі, сөз сенікі... Бар, бастап апарып, тізіп бер.. Еріндер түге мына Рақымбайдың соңынан... Бұдан әрі не сөз бар? – деп тым-тырыс болды.

Жиылған жұрт басында ашулы батырдың пысы басқандай бір секөнтке жым-жырт болды да, артынан жамырағандай жан-жаққа шу-шу етіп:

– кетсін жиыннан Рақымбай, жоғалсын... Қызыңды... Ананды... Сен әуелі жұртыңмен, үйелменіңмен өртелмей, бір албан да соғысқа бармайды. Азамат кететін болса, әуелі осыны бауыздап кетеді, – деп Ақбейіттің даласы ереуілдеп кіжініп өрттей лаулады.

Жиын бас үлкендер алаураған⁴⁶ жұртты әрең басып тоқтатты.

Қайта орнығып тыныштанып кеңесе бастағанда Рақымбай жорғақ қағып, Жәмеңке, Ұзаққа жалтақтап, жасып, тапталып, кішірейіп, қалған екен. Ешбір дыбыс шығара алмады.

Содан кейін ел бермеске, көнбеске ең соңғы нық байлауын жасады. Азаматты бермеу жолында ауа көшуге, мал дүниеден, ата қоныстан безуге де шыдамақ болды. Ұзақ қалмақ басшы-

ларымен достығын айтып, албан баласын үш жылға шейін сақтайтын жай таппақ болды. Сол үш жылға шейін соғысып жатқан патшаның өзі де бір жайлы болады десті⁴⁷.

Аяғында ертең ұлыққа жауап беру үшін қариялардың бойын көрсетпей, жасырақ басшыларын жібермек болып: Серікбай, Тұрлықожа, Айтпай үшеуін сайлады.

Ең ақырында боз қасқаның қанымен анттасып, Жәмеңке албанның Райымбек⁴⁸, Саурық⁴⁹ бастатқан қадірлі ұлы аруақтарының бәрін атап тұрып, “солардың оң сапарын бер” деп, мойнына бұршағын салып тұрып, тілек қылып, бір әкенің баласындай бір ниетке тас түйін болып буылған елге ақ батасын берді. Қалың жиын күңірене қостап: “Иә, құдай, иә, Райымбек ата, жар бола көр!” – деп ақ тілекке шын ұйыған пішінмен беттерін сипады.

Көтерілістің тас іргесі орнатылып, алғашқы бір буын, бір сатысы осыдан басталып еді.

III

Ұзақ Ақбейіттегі жиыннан қайтып, Таңбалы тастағы өз аулына таман келгенде, маңындағы көпшілік жан-жаққа, ауыл-аулына бытырап тарап келіп, қасында селдір ғана топ қалып еді. Осы аз кісінің ішінде өзінің бірге туған ағасы Тұңғатар қажы⁵⁰ келе жатқан.

Бұл бүгінгі албан ішіндегі үлкен байдың бірі. Мың жарым-екі мыңға тарта жылқысы бар. Ұлғайып, ел ағасы болған баласы бар. Азамат, бозбала ортасының мырзасы атанып жүрген немерелері бар, мал-басқа төрт түлігі сай, тіршілікке, тыныштыққа мас болғандай ырза болып жүрген көп байдың бірі еді.

Жарлық әңгімесі естілгеннен бері қарай бұл болыс тілмаш, ұлық арқылы мал күшімен немересін алып қалатын қалтарыс жолдарды қарастыра келіп, аяғында пұл аямаса жігітін амандап қалатынына көзі жеткендей болған.

Бірақ Ұзақтай туысқаны, Жәмеңкедей ел қариясы, жалпақ албанның қамын жеген болып, бұл ойлаған ниетті өрісіне жібермей шырқын бұзып тұр. Кешеден, бүгін күндізден бері сол іс бұның әдеттегі тыныштығын бұзып, жұрттың жиыны-

на, Ұзақтардың сөзіне, оларға сүйсінген елге – барлығына да наразылық, кекесінмен қаратқандай еді.

Күні бойы елдің Рақымбайға кіжінген түсін көріп, бұл жиында бірауыз сөз айтқан жоқ. Бірақ Ұзақты оңаша қолына алып, ойдағысын айтпақшы болып келе жатқан.

Сонымен екінді кезінде Қабанды Қарағайды басып, Таңбалы тастың желкесінен асып түсіп, ауылдарына тақап қалғанда, алдынан өз ауылының бір жігіті келіп, оңашарақ шығарып алып:

– Бүгін түс кезінде жәрмеңкеден бес-алты солдат келіп батырдың ауылын тінтіп, өзін сұрап кетті. Іздеп жүрген кісі сияқты. Кешеден бергі сыбыстың бәрі жәрмеңкеге барып жатқан көрінеді дегенде:

– Бәсе, мен соның боларын білгемін. Бұл Ұзақты бірдеңе түртіп жүр, ойын деп жүрген шығар. Әлі орыс⁵¹ бұның жүрегін шайлықтырған жоқ. Бірақ бұл бірдеңе көреді. Өзі де көруге ынтық. Біздің ауылға келді ме, балаларды іздеген жоқ па?

– Жоқ, біздің ауылдарға келген жоқ. Үйтсе де ел бүгінгі орыстың⁵² жүрісінен сескеніп қалды. “Сонымен ауылға келе ме, келмей ме, қайткені лайық. Алдынан хабар қыл” деп әдейі сіз бен батырға⁵³ ауылдағы бәйбішелер жіберіп еді. Қалай қыласыздар. Батырға өзіңіз айтасыз ба, қайтесіз? – деді.

Бұл кезде Ұзақ жанында он шақтыдай ғана кісілер қалып еді.

Тұңғатар қажы сол жақтағы жотаға таман атын бұрды да, хабаршы жігітке:

– Ұзақты мен шақырды деп ертіп кел, – деп өзгелерден жырылып жалғыз кетті.

Ұзақ келгенде Тұңғатар өлкедегі көп ауылдың желкесінде ұзыннан созылған көк жотаның үстінде жалғыз отыр еді.

Батыр әдеттегі малқорда, бықсыма, тартпақ ағасын бұндай үлкен істердің тұсында көргісі келмегендей болатын. Жиренішпен, бөтендікпен сырт қарап жүруші еді.

Бірақ бұрынғы істің көбі қазақ арасының тартысы, малға, шығынға сайып келетін партия жұмысы болатын. Ондайда қашқалақтап, сараңдық қылып, Ұзақтан бойын алып қашамын десе де, тентек, өр мінезді батыр ағасына өз қайратын еріксіз танытқандай болып, айтқанына көбінесе көндіруші еді.

Бұл екеуінің арасында жас күндерін сөзбен ұғысқан, ниет, пейілмен жарасқан, туысқандық белгісі болмаса да, қайратпен арбасқан, қабакпен танысқан ерекше бір жалғастық болушы еді. Сондықтан ұзақ әрқашан Тұңғатармен бел шешіп сөйлеспейтін де, бұнымен сөйлесетін уақыт өзіне бір азап сияқты көрінгендей болатын.

Бүгінгідей батыр көңілін тұқыртып басқан қиындық үстінде үлкен жұмбақ, ауыр азап үстінде Тұңғатар тағы да берекелі сөз айтпайды. Соны ертеден бастап сезген сайын Ұзақ төбе басында қоразданып отырған байды алыстан-ақ оқты көзімен атып, жақтырмаған қабак көрсетті.

Тұңғатарға бұл үйреншікті жүз сияқты. Ол көбінесе бұл пішінді көрмегендей, әдейі танымағандай болатын.

Сонымен қасына батыр келіп отырған соң:

– Бүгін бес-алты орыс келіп⁵⁴, ауылды тінтіп, сені сұрап кетіпті. Кешеден бергі сөйленген сөздерің анау. Осы орысты ойыншық деп білемісің⁵⁵ осы? Кеше өзіңе ел аман, жұрт тынышта ел бүлдіруші осы деп үш айға абақты кесіп отырған ұлық, бүгін мынадай астаң-кестең үстінде, ең алдымен, елден бұрын сені торымай, кімді торида деп ойлайсың?!

– Уа, жаным, не қыл дейсің енді?! Кеше орыс⁵⁶ жалғыз мені көздеген болса, бүгін бар албанның баласын қоса көздеп, қоса іздейтін болып отыр. Іздеді деп өле қалайын ба? Орысқа⁵⁷ қай қылығымыз жағушы еді менің? “Жер үстінде жүрме, үніңді шығарма, қатын бол” дейді. Соның бәріне бас ие берейін бе? “Басқа ұрса – өл, көтке ұрса – көн” дейсің ғой. “Өлтіремін десе де⁵⁸, жағаласпай, қол қусырып өл” дейсің ғой, үйтетін болсам, әкем Саурықтың аруағынан садаға кетсем болмай ма?! Не айтпақсың? Не қыл дейсің? Төрт-бес солдат келіп кеткен екен. Шошығаның сол ма? Көрмеген орысым ба еді⁵⁹?

– Сен болсаң үстесің? Өршеленбесе Ұзақ бола ма? – деп ызаланғандай кекетіп: – Сен орыспен ерегесемін деп сақалыңның ағына жеттің, кімді жеңдің? Неге қолың жетті? Алты алаштың баласын қыбыр еткізбей бағындырып, ауыздықтап⁶⁰ отырған, құрығы ұзын патшаға албан ішінен бір тентек шықса, жүк болады деп кім айтты осы? Тартынатын, ойланатын шағың бар ма, жоқ па? Өзге болмаса, алдында тілеуі

бар балаң бар, артыңнан ерген інің бар. Ең болмаса ертең кешегі тентек Ұзақтың баласы, інісі дегізбей, көзге түрткі қылмай соларды ойласаңшы, ауыл-аудан ағайынды ойласаңшы.

– Уа, Тұңғатар, тілеуің құрғыр Тұңғатар, не қыл дейсің? Соны айтшы. Күйдірдің ғой сен-ақ. Өмір бойы: “шөк-шөк” деп ақ өлтірдің ғой сен!.. Айтшы енді, қайтейін мен? Кәне, айт енді!

– Айтамын, айтатыным: кешеден шыбық салып әр жерден байқап жүрмін. Өзіміздің ауылдың балаларын мал шығарсақ, түгел амандап алып қалуға болатын көрінеді. Құдайға шүкір, екі-үш баланы алып қалатын дәулет бар. Өзгенің барғаны, барар, бармағаны осылай жан сауғалап қалар. Мынау елді босқа желіктіріп құтыртпа, тоқтат. Қалмаққа барып жетіспейміз. Мал-дүниеден айырылармыз. Ата қоныс мекенінен ел ауған деген оңай емес, ол үлкен апат, сұмдық. Ешкімнің де бар албанды сыйғызатын жері жоқ. Алдымен қыруар малмен өзіміз сыймаймыз. Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында ата дәулет, қан қазына шашылып, төгіліп кеткелі отыр. Осы ақылға көн, тоқтат мынау елді.

– Болдың ба, Тұңғатар?

– Иә, болдым. Мен десең, аруақ риза болсын десең, осы сөзге бақ... тоқтағын.

Тұңғатардың “аруақ” деген сөзі батырдың бұрын да ашу кернеп отырған бойына у құйғандай болды. Кішкене суық көзі қанталап, от шашып, шарасынан шыққандай шатынап, қарсы отырған қажыға шаншыла қарап:

– Аруақтан садаға кет, кәрі ит! Сені бүйтіп алжытқанша неге алмайды, бұл құдай шұнақ? Жоғал, көзіме көрінбей, дүниеқор арамсирақ. Албан атынан, Саурықтың сідігінен садаға кеткір... Өшір қараңды! Жолама менің маңыма! Осы жолда өлемін. Бірақ сен маған топырақ салушы болма! Өлігімді былғама... Кет, кет... Қазір қасымнан!.. – деп сөзінің аяғына тепсініп ақырып жіберді. Батырдың қолы қалшылдап, жанындағы пышағына әлденеше рет барып қайтты.

Інісінің неше алуан қатты сөздеріне бұрын талай рет құлағы қанып, бойы үйренсе де, мына жерде Тұңғатар тіктеспі шыдауға жарамады.

– Мен арылдым... Мен болдым... Енді бір-бірімізге жоқпыз... Мейлің, мейлің, – деп атына мініп жөнелді.

Ұзақ бойын қалтыратқан ашумен қамшысына таянып, күн батысқа, жәрмеңке жаққа қарап, қадалып жалғыз отырып қалды.

Көз алдында асау тентек өмірде өзінің істеген қылықтары елестеді. Өзін талай күйдірген Тұңғатардың қылықтары да бірі артынан бірі тіркеліп, желіге тізілгендей сырғып өте бастады.

– “Аруақ, аруақ” дейді-ау қарабет! Қай аруақты ырза қылып еді? Маған аруақ осыны қабылдайды дерлік бұның не қасиеті бар еді? Тірі туысқан, өлі аруақты күніренткен кәпірістан қылық⁶¹ осыдан шықпап ба еді? Менің ет жүрегімді өртеген сұмдық іс осының істеген ісі емес пе еді?.. – дегенде бейуақытта ауыр оймен құлазып отырған кәрі батырдың көз алдынан өткен дәуреннің бір ауыр қайғысы шұбатылып көлденеңдегендей болды.

Мойнына оралған ала арқан қазір де қап-қара, қан арқаны сияқты. Қаны қашқан көкшіл жүзінде өлім таңбасы. Ақылды, терең сұлу көздері жұмылған. Сонда да жас баладай жазықсыз ақ жүзінде “әкетай” деп қатты тілмен жабысқан әулиелік тазалығы бар. Бұл суреттің батыр көз алдынан өткеніне он бес-жиырма жыл болса да, өмір бойы, әлі күнге шейін бір оймен қиналып, өзі-өзімен мұңдасқандай болғанда, осы пішін батыр өмірінің зор күнәсі сияқтанып, ұдайы елестеп тұрушы еді.

Бүгін сол ертеде өткен сұмдық күні жаңа ғана болып өткендей ерекше ауырлықпен қайтадан келіп, қан жүрегін қаптай басқандай болды.

...Бәкей⁶² Ұзақ батырдың өзінен туған баласы. Екі-үш ұлдың ортасындағы жалғыз сұлу қызы еді.

Бар баласының ішінде одан ыстық, одан қымбат болған тумасы жоқ еді. Ұзақтай батырдың сай сүйегін босатып, бір өзіне ұйытқан Бәкей бала көп баланың біріндей, әлдекімдей емес. Ерекше еді. Жасынан сұлу болған есті Бәкей табиғаттың албан ішіне берген сирек сыйы сияқты, оқымысты молда еді.

Өлген Саурық батырдың өзіне тартқан баласы – тентек, долы Ұзақтың қылышынан қан тамып тұрған дәурені болатын. Әдетше Бәкейдің жас күнінен атастырған күйеуі бар-ды. Ол

албан ішіндегі бір малмен бірге мал боп өрген, сасық байдың өнерсіз, топас баласы болатын. Жасынан әкесінің сөзін сынап, ел сөзіне, үлкендер келесіне салмақты сөз тастай білген зейінді, өткір Бәкей көп елге сарандық, көргенсіздікпен аты шыққан қайнына риза емес еді.

Сондықтан жаздың бір жарық айлы, желікті, үмітті түнінде тағдыр бұйырғандай жетектеп тартқан ыстық жалын, махаббат бұйрығы, жас сұлуды алысқа тартқан. Бәкей сұлу жасынан өскен ұясына қош айтып, жүрек жарымен қашып еді.

Алып қашқан анау қарлы көк биіктің астындағы “Сақау қырғыз” жігіті болатын. Бұл – Балтабай манаптың інісі. Қазақтың ата жауы. Ол күнде кескілескен дұшпаны, яки батыр сүйегіне таңба салды. Асау Ұзақ ішінен шыққан баласының балалық атын ұмытты. Ағасы Тұңғатар, інісі Қожаберді намысты көтермейтін кісі болып, өлтірмекші, өлмекші болды. Солар әке намысын суық сөзбен тілгілеп, жолдан тайған Бәкейге дұшпан қылды. Ушықтырып, ашумен, кек тілегімен уландырды.

Ұзақ қуып кетті. Қарақолдың ұлығын сатып алды. Қырғыздан Бәкейді кеңсеге шақыртып алды. “Қазақ бетін қайтадан көрсетпе? Жауыңа кетіп, адасқан болсам, маған істеген жазаң сол болсын, осы арада өз қолыңмен өлтіріп кет, болмаса сүйгенімді қияйын, кім болса да, әйтеуір қырғыз болсын, осы елдің біріне беріп кет”, – деген. Сол сөзге Ұзақ уәде қылып, бұның уәдесіне ие болмақ болып Жылқыбай кеудесіне Құран ұрған соң, Бәкей ұлыққа “бұрынғы жігітімнен кеттім” деп, түзу жауап беріп, әкесінің қолына тиген. Бірақ баласы қолына келген жерде-ақ ызамен елтіген Ұзақ айтқан сертін орындамай, осы Үшкүңгейдің баурына алып келген.

Еліне әкелген соң, қанаты сынған торғайдай өлусіреп, сөніп бара жатқан баласына қарап, Ұзақта әке жүрегі оянғандай... Ашу басылып махаббат тілі қайта басқандай жылығандай еді⁶³. Қан жүрегін өрт шалған жас сұлудың сарғайып бара жатқан жүзі қара тастай түйілген ашуды қардай ерітіп, емексітіп еді. Өз қылғанына өзі өкінгендей болып, жан ашыр, мейір оянды. Көзіне қамшы тиген жас қозыдай болып, дірілдеп жатқан ба-

лапанына қайтадан иілгендей, есіркегендей еді. Бірақ сол кезде тыңнан шыққан өрттей, ашық күнде күркіреп жауған өткіншідей жалған ашу, жалған намыс иесі болып осы Тұңғатар мен Қожамберді шықты. Екеуі де намыс соққысын көтермейтін кісі болып, Ұзақтың баласы Бәкей қылған бұзақылыққа шыдамайтын болып, ағайын-туғанды өздеріне бағындырып, сондарынан ертіп алып, “өлтiрeмiн” деген жауыз ниеттi шығарды. Ұзақ жалғыз қалды. Әшейінде мықты, алып тентек Ұзақ астына мiнiп келе жатқан аты тулағандай болды.

Туысқан, ағайын аузы бiрiкce, алысқа шығып жүрген айдын, әшейіндегi мықтылық, ру шебiнiң iшiнде бос сөз екенiне сонда көзi жеттi. Сонда да “Бермеймiн, көнбеймiн” дедi. Бiрақ екi көзi қанталап, боранды күнi адасқан жалғыз жаяуды қамаған аш қасқыр тобындай қан көксеген қатал қол, қаусырмалап қысып кеттi.

Тұңғатарлар Ұзақ үйде жоқта ауылды басып алып, Бәкейдiң өзi туып-өскен үлкен үйiнiң iшiнде үлкен жауыз iс iстедi. Зар жылап, тұла бойынан қан ақтарылып, талып қалған шешесiнiң көзiнше үлкен үйдiң шаңырағына Бәкейдi асып өлтiрдi.

Өлтiрген – бүгiн аруақты айтып отырған осы Тұңғатар. Оның атқан оқ, шапқан қылышы болған – жас, албырт iнiсi Қожамбердi. Бiрақ өзi қылған қаталдықтың артынан өз-өзiнен шошынып, дерттi болып келесi жылы өкiнiшпен өртенгендей болып, Қожамбердi де дүние салды.

Аянышсыз, өкiнiшсiз мал кеуделi Тұңғатар, мiне, Ұзаққа атап отырған кәрi аруақ, қасиеттi өлiктердiң iшiнде арманменен уланған, әке жүрегiне әулиедей қадiрлi көрiнетiн, ең қасиеттi аруақ – Бәкей аруағы. Соның қатал дұшпаны – Тұңғатар. Аруақты айтады! Неге айтады?

Ұзақ жүрегiне оқ қадалғандай болды. Намыс, өкiнiш, ашу оғы сияқты. Немесе сондағы жазықсыз қанды ағызғанындай, бүгiн бар албанның жас атаулысын тағы да құрбанға шалып, өзi қызығын көрiп, жайлауын жарастырмақ сияқты.

Ерегес, ашу кернеген сайын, доңыздай семiрген қарын құлы тоқтық, тыныштық албастысы – Тұңғатар пiшiнiндей болып көрiнiп, апат тiлегендей болды.

Кекесін көңілді үстем қылып шарыққа шығару үшін, жүрегіне у жимаққа, кек қаруын өз жүрегінің қанына бұлғамаққа бұрыннан ішке тығып өзінен-өзі бұғып, тығылып, жасырып келген ауыр сағатты еске ала бастады. Бәкейінің жайы, ішіндегі өмірлік жарасы жалғыз сүйген балапаны өз қолынан өлген бишара қарлығашының соңғы күндерін көз алдына келтірді.

Мынау ауыл отырған өлке – оның соңғы күндерінің куәсі. Балапан қанындай жазықсыз, күнәсіз қанының қара жерге тамған орны да осы өлкеде. Таңбалы тастың солтүсік жағы биік жар. Сол жардың басы, шөпті тау болып, бір беті биік қабақ болып барып желкедегі қарағайлы тауға жалғасады. Соңғы күндерінде ауылдың барлық жаны жатырқап, жалғыз тастаған Бәкей қара шапанын бүркеніп, құп-қу болған жүзбенен осы қабақтан асып барып қайтқанда екі көзі қып-қызыл боп, жасаурап келуші еді. Ауылдың тұсындағы көк беттің орта шенінде таздың теңге-теңге болған аласындай қызыл тақырлар бар.

Желкедегі қарағай кей жерінде қара қошқылданып бірігіп, иықтан басталып қарап тұрған самаладай әскер сияқтанады. Кейде бергі беттегі дәл желкедегі тоғай, қара быжырық болып, жас ойға түскен қайғыдай көленкеленіп, көкшілденіп жүдеп кетті.

Осы суреттің бәрі де Бәкейдің өлер сағатынан үзік-үзік қанды таңба сақтап қалғандай. Өлкеде болған сұмдықты көрген табиғаттың жүзіне қайғы әжім, қан ізі түсіп сақталып қалғандай. Бәкейдің өлер шағындағы көңілінен ұшқындап-ұшқындап кеткен қайғы, қауіп ойларындай болып, үздік-үздік, қотыр-қотыр ажарсыз сурет айналаның барлық пішінінде әлі күнге түгел тұрғандай.

Қарқара жазығына қарай жіңішкелеп созылып кеткен кішкене өзен де, күнбатысқа таман барғанда көкшіл мұнды сор далада теңге-теңгедей болып тағы да қотырланып жарқырайды. Сай – қайғы, мұң сайы.

Әр жерде шашылған ауылдарда, қаралы кеште шашылған қандай болып, кешегі шашылған өмір шоғы сияқтанып, кешкі оттар жылтылдайды. Кешкі табиғат Ұзақ көзінен оңашада домалап аққан ыстық жаспен бірге жұтап, тоңазып, жетімсіреп тұрып жас балапан Бәкейді жоқтайды.

Өткен күннің қанды таңбаларындай белгілерін сақтап, кәрі суық, қатал заманға қарғыс айтқандай, мұң шаққандай, баяғы өткен күн болса да, өмір бойы Бәкей қайғысы Ұзақ жүрегін бүгінгідей жанышқан жоқ еді. Белі сынып, ет денесі ортасынан омырылып қалғандай. Баяғыдан шор болып, қатудай байланып жүрген жарасын бүгін сыртына ақтарып шығарып, көз алдына барлық уын жайнатып, жайратып салғандай болды.

Бұл күнге шейін қорғаншақтап, жалтақтап, тіршілікті жабысып сүйіп келген қомағай тілек енді лап етіп жанып, сөніп қалғандай. Өлім, өлімді ғана тілегендей. Өмірінде жасырып, тығып келген іштегі уынан қазір де масайғанша семіргендей болып: “Дайынмын, ал мені... Қалқамның алдына қара жүзді болып бармайтындай қылып, көп ниетінің құрбандығы қылып ал!.. Ел тілеуінің үстінде мойнымдағы бұршағым, кеудемдегі жалыныммен ал... Сенің арманың бүгінгідей сай сүйегімді босатып көрген жоқ еді. Жалғызым, Бәкей, текке келген жоқсың ғой! Барамын... Барамын... Менің де күнім... жақын!..” деп, күнбатысқа қарап тұрып, ақырғы намазын оқыды да, Бәкейге арнап Құран оқып, бата қылып, етекке қарай түсті. Бұл кезде қас қарайып болған. Түн еді.

IV

Ұлыққа уәде қылған күн жетті. Алдыңғы күндердегі белгілердің барлығы жәрмеңке басындағы ұлық, тілмаш атаулыға жайлы емес. Жақпаған. Сескендіргендей болатын. Кермеге келіп қамалар, бағыныш момын пішінмен аяққа келіп бас ұрар, жалынар, сомасын, атын, асын ұсынар деген ел ойлаған жерден шықпайтын сияқты.

Ақжелке, урядник, тергеуші болыс – барлығы да жайлаулардың сарынына ертеңді-кеш құлақ салып, өткен-кеткен тілші, тыңшының бәрін қағыстырып сұрақ салып, жер тыңдаған ертегі тыңшысындай, албанның ішіндегі қыбыр-жыбырдың барлығын естіп жатыр еді.

Қазақ үшін ұялып, қысылғандай болған Оспан сияқты тілмаштар бетін басып, ұлық жүзіне тура қарап сөйлей алмай, өтірік іштен тынып жүдеген кісімсіп, дұшпан көзі қылып құр күрсінетін. Бірақ алдыңғы күні кешке Ұзақ аулында болған

ақсақал кеңесінің хабарын сол күні түнде Таңбалы тастан келген тыңшы жеткізген соң, Ақжелке тілмаш атаулыға сырт қарағандай, бойына көп дарытпай, тіл қатпай қойып еді.

Сол хал анықталған сайын тілмаштар жағына түсіп жағынулы болатын. Ақжелкеге бұл күнде тілмаштан Рақымбай ыстық сияқтанды. Қазақтан жұлдызы ыстық жалғыз, сенімді тілші, пайдалы атарман сол болуға айналды,

Ол ерте демей, кеш демей, Ұзақ, Жәмеңкеден шыққан сөздер болсын, қалың елдің сөз сарыны, сырт пішіні болсын, барлығының жайынан пристав кеңсесіне келіп, оңаша отырып мәлімдеп тұрған.

Кешегі күн Ұзақ аулына барған солдаттарды осы Рақымбайдан келген тіл бойынша Ақжелке жібертіп еді.

Ұзаққа алдында ұлыққа қарсы келіп, ерегіскендіктен үш ай абақты кесілген. Енді соған қарамай, мынау қарсылық ойлаған қалың елдің тап ортасында сол отыр. Ақжелке сияқты өзінен бір елі төменге құдайсып, өзінен бір саты жоғарыға “алдияр, тақсыр” деп бас иіп жорғақтап, пендесіп, тұратын нәрсіз, ойсанасыз, ағаш адамға бүгінгі Ұзақ ісі естіп, біліп, көрмеген сұмдық сияқтанған.

Сондықтан алғашқы Ұзақ айтты деген сөзді естісімен-ақ, бұл зіркілдеп ашуланып, бұрын әлі естімеген сұмдыққа, барлық ұлық атынан намыстанып, қорланып, күйінгендей болып, Ұзақты қазір ұстатып әкеліп жаппақшы болып еді.

Бірақ артынан ақыл тоқтатып, тергеуші, урядникпен сырдың шет жағасынан шығарып кеңескенде, маслихатшылар бұл қылықты әзіргі халға үйлеспейтіндей көрген. Іштей мұның бәрі Ақжелке айтқандай қазақтарды абақтыға алып, уездік қалаға яки гүбірнеге қарай айдатып та жібергенді сүйер еді. Бірақ ол істі істеу жәрмеңке ұлығының қолынан келмейді. Бәрінің естіп жатқан алыпқаштысына қарағанда, ел мына хабардан кейін жаппай дүркіреп, өрттей лаулап тұрған сияқты. Бұл күнге шейін істелген ісінің өзі де елдің жүнін үрпитіп, тозығын жеткізіп, жетер өрісіне жеткізіп тастаған сияқты, бұны барлық ұлық бірбіріне ашып айтып, сөз қылмаса да, іштерінен сезеді.

Елдің сауда қылмауы, жәрмеңкеге ат салмауы жаман. Сайсай, тау-таудың арасында ұлыққа жотасын беріп, қалың қайрат сызданып толқыған сияқты. Қозғалысында, сыбыр-күбірінде

жәрмеңкені лағнет орнындай көріп, оқты көзімен атқан қабак білінеді. Сол күйді күнде жайлаулардан келіп, сыбырлап кетіп жатқан тыңшылар ұлық атаулының бойына дарытып, сескендіріп тұр.

Сол себепті кеше таңертең-ақ Ақжелке Ұзақты ұстатамын дегенде майысқақ, епті тергеуші:

– Бұл саяси қаталық болар, әзірше бұл істен тоқтала тұрған мақұл. Ойланыңыз. Елді өршітіп, желіктіріп алармыз. Қазақты бүгінгідей халде сипап барып, ептеп қайыру керек сияқты. Басшысын ұстағанды мынадай желігіп тұрған уақытта бір үлкен белгі сияқты көріп қалуға бола ма деймін, – деген.

– Ұзақты түбінде ұстап жаппай, жазаламай болмайды. Аз күнде сол мезгіл жетеді. Қалай да болса, Ұзаққа мына құтырған қазақты бастатып қоя беруге болмайды, – деген урядник.

Бұл сөздерге Ақжелке:

– Әзірше солай болса болсын. Тоқтасақ, тоқтай тұрайық. Мен бүгін-ақ ұстап алып, қарсылықтың не екенін танытайын деп едім. Мұндайда қазақтың сенетін кісісін алдымен қысып, өзге топтан жырып алса, арты су құйғандай басылып та қалушы еді. Соны ойлап едім.

– Олай екені рас. Бірақ бұл қазақ басында ғана осылайша асаусып желпілдейді. Аздан соң есі кіреді. Сабасына түседі. Түбінде Ұзақ емес, Рақымбайлардың шары женеді. Соны тосу керек. Ұзақ жазасын сонда тартады, құтылмайды, – деген тергеуші.

– Рас... Рас... Осы дұрыс. Бірақ сол күн туады ғой... Бәлем, Ұзақ сонда саған біз көрсетеміз! – деп Ақжелке үстелді қойып қалып урядникке: – қазір төрт-бес солдатты Ұзақ аулына жіберіп, тінту жасат. Өзінің қайда екенін сұрат. Осымен бір байқай тұрайық. Кейде бұ да қазаққа ем болатын... Ұқтың ба? – деді. Ұлықтар бір-біріне қарап көздерін қысты да, үндеспей тарасып кетті. Кешегі Ұзақ аулында болған тінту осы сөздің салдарынан туған-ды.

Іштей сескеніп, жалтақтық қылып отырған ұлықтың бұл ісі, баяғы кәрі бойға сеніп істеген айбаты болатын.

Құр кампиып, жота жүнін үрпиту бүгінгі күндерде жалғыз айла, жалғыз шара сияқты. Сондықтан жалпы қазаққа да себепсіз зіркілдеп, құр тікелейіп, орынсыз қоқақтауға ауысқан.

Базарға келген бірен-саран қазақ болса, солардың аттарын аударып алып, арыздарына жауап қатпай, кез келген бөріктіңі қамшы көтеріп ақырып, ықтырған болып ысқырып тұрды.

V

Бүгін ұлыққа жауап беретін күн жетті. Ел кісісі не дейді? Ұлық қайтеді? Қандай пішін көрсетеді? Бұны білу албан баласының барлығына парыз сияқты. “Бермейміз” деген сөзді айтпақшы болған елге баяғыдан айтқанына көндіріп, айғырсып қамшы иіріп, ысқырып келген ұлықтың алдына барып, алғашқы “көнбеймін” деген сөздің өзін айту да оқиға сияқты көрінді.

Бірауыздан “бермеймінді” айту қажет. Сол – елге белгі. Сол бірді бірге қосады. Құрастырады. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарады.

Соны шала-бұла ұғынған сайын әрбір жиылушы жас-кәрінің бәрі де бойына айдын қайрат жиып, ызалы, намысты, кіжінулі сияқты еді.

Таңертеңнен бері жәрмеңке жазығын жан-жақтан құйылған топ-топ аттылар әрлі-берлі шиырлап шұбартып басып кетті.

Бұл жазыққа ат жалын тартып мінген еркек атаулысын лек-легімен әкеліп төгіп жатқан айналадағы бар албанның жайлаулары еді. Дөңгелек саз, Үш Қарқара, Көктөбе, Көкбұлақ, Сырт, Лабасы, Ақбейіт, Тұз, Кеген бәр-бәрінен шыққан будақ-будақ түтіндей буын-буын топтар жыпырлап, қайнап молайып келеді. Жәрмеңке айналасындағы үлкен тау, терең сайлар, кең жылғалардан жазыққа қарай шұбыртып ақтарылып, ағылып жатыр. Ұшы-қиыры, шегі жоқ тасқын сияқтанып төгілуде, жиылуда. Басы қарлы, жат сырлы қалың таулар, бұл заманға шейін қатпарлы қойнына тығып келген сырын ашқандай, қойын-қойнының барлығынан лек-лек аттыны дамылсын-дамыл тау құсығындай ағызып, көк даланы бастырып жатты.

Тау алғашқы рет етегінде жазылып жатқан далаға қабағын түйіп, қасын сілкіп қолын жапқандай еді.

Жиналыс жәрмеңкенің өзінде емес, Таңбалы тастың жәрмеңкеге қараған бет алдындағы Айттөбеде⁶⁴. Әзірше кішкене ауданды Айттөбе шошақ төбелі албанға сіресіп лық толды. Көк жазықта атты адамнан үйген мол қара, тірі жанды төбедей, ортасындағы кешегі басшылар – Ұзақ, Жәмеңке,

Серікбай, Тұрлықожалар. Қалың ортадағы көпшілік аттарын етекке үйіп-үйіп байластырып тастаған, өздері жаяу. Көпшілік малдас құрып қалың жұрттың жиылып болғанын тосып отыр еді. Жаяулардың айналасында аттылар, сірескен қалың шұбар топ бір араға ентелеп үйілгендей, маңайдың бәрінен жазыққа келіп шыққан топ-топтың барлығы да, осы үлкен жиынға қарай сарқылып жатыр.

Айттөбе алыстан көзге түсіп, еріксіз асықтырып белгісіз түспен сіміре тартқандай.

Кешірек қалып шыдамсызданған топтар жазыққа шығысымен даурығып, сөйлеп, кейбіреулері аруақ көтеріп көк даланы күңіrentіп дыр-дыр беріп, жарысып-жарысып алып та келеді. Көпшілік салмақпен сар желіп, семіз тай-көліктердің тізгіндерімен алысып қанат жайып, шеп құрып келе жатқандай көрінеді. Осымен күн түске жақындады.

Таңертеңнен Айттөбеге алғашқы құралған қалың топ жиылып келгеннен бері жазыққа шыққан аттыларды “осы төбеге жиыл” деп алдарынан шығып, жан-жақтан бастап әкеліп яки беттетіп жіберіп жатқан шапқыншылар бар еді.

Бұл бір емес, әлденеше кісі. Көбінесе қос-қостан бөлінген. Мінгендері семіз, жүйрік. Ауыздығын шайнап, тізгінімен қарысып қайта-қайта сүзіп жөнелді. Жан-жақтан келіп жатқан топтарға бұл жүрген хабаршылар ең алғашқы тәртіп көрсететін басқарушылар сияқты көрінген.

Айтқандарын жұрттың бәрі тыңдап, қалың қолдар нұсқауынан қалмай, Айттөбеге қарай тартып жатқанда көп айғайшы басшылар желігіп, кетеріліп өз дәрежесіне ырза болғандай еді.

Сол хал көбінесе өзгелердің ішінде Көкбай пішінінен айқын көрінеді. Бұл есік пен төрдей теңбіл көкке мінген ұзын бойлы, шокша қара сақалды, кетік сұр жігіт.

Дөңгелек саз, Көктөбе жағынан құлап келе жатқан бір топтың алдынан шауып келіп, жиын ортасындағы сақалды қарияларына сәлем беріп амандасып:

– Жәрмеңкеге жиылған бесті-онды сарт-саудан орыс, ноғай⁶⁵ көппін деп кердең қағушы еді. Атаң көрі!.. Көрсінші енді, албан баласының тобын, тура таптап кетеміз... Солай емес пе, қария? – деп жиын ортасындағы Құсайын, Қартбайға қарай, көппен бірге желігіп, екіленіп күліп алды.

– Жарайды, береке қайырлы болсын. Албан баласы аласыз түгел екен, ел көп екен... Қайырын берсін!.. – деп алдындағы қалың топқа Құсайын қария бір ырзалықпен қарады.

– Бәсе, осылай болса керек қой, ел болсаң, ер болсаң, өстісең керек қой, көрейік енді орысты, – деп, ашаң жүзді арық шал Құсайынның сөзін қостады.

– Туһ, не деген көп халық! Орыстың⁶⁶ зәресі кеткен шығар... Бәлемнің.

– Үндеме, таптап кетеміз. Көбейсін... Жиыла берсін.

– Шошынғаннан інге тығылсын. Айбат шеге беріңдер. Жасқанбай жүрегін шайлықтырындар, – деген әр жерден береке, бірліктің пішініне ырза болған қариялар дауысы шығып келеді.

Жастар да күлкілі, көтеріңкі, бұлар көбінесе айт, той күніндей қалжың, қылжақ, мазаққа бейім сияқты, орысты кекетіп, ежелгі шошынып, ықтырып тынышын кетіріп келген жауына енді боктық аралас күлкі мазағын айтады.

– Уа, Көкбай, осы жәрмеңкеде ұлық әлі бар ма, жоқ көзі шағырайып бокшасын арқалап қашып жатыр ма?.. – деген бір дауыспен бірге көп күлкі естілді.

– Ұлық әлі отыр... Жауабын береді деп күтіп отыр дейді. Әркімге айғырсыған болып, ат аударып алып, басты ауылдарға солдат шығарған болып, дөң айбат қылып жатқан болса керек.

Жауап алмайтын шығар? Қандай неме? Нұсқағаннан қалады деймісің албан баласы, – деп кекетеді.

– Патша айтады деген болады-ау, патша десе өле қалатындай көріп.

– Бұл иттерді әлі де болса жожақтатып қойғанша⁶⁷ неге көш демейді бұл ел түге.

– Бәсе, неге қуып тастамай отырсындар түге! Ең алдымен осы жәрмеңкені жайлау керек болды. Сауда бітті. Асарыңды асадың, жасарыңды жасадың, енді кетіп тұр деу керек.

– Неге, насыбай, шылым алғамыз жоқ. Сарттың мәңтісіне тойғамыз жоқ.

– Иә, орыстың... Урядниктің қамшысына арқамыздың қышуы қанған жоқ⁶⁸ дейсің ғой, деп әр жерде әр алуан сөзбен кекетісіп, қалжыңдасып, бірін-бірі қыздырып, желіктіріп қалың топ Көкбайды ілестіріп алып Айттөбеге таман желіп келе жатты.

Жиі басқан көп аттың дүбірі көк шалғынды даланы тірілтіп, қуантып оятқандай.

Үлкен дүбір ішінде қалың топ бір кісінің аузына қарамайды. Естимін дескендер болса да, қариялардың ортасына кіріп жаңалық хабар айтып келе жатқан Көкбайдың сөздері көпшілікке естілмейді. Сондықтан топтың ішіндегі кейбіреулер мойнын созып маңындағыдан:

– Не дейді? Не айтады? Ұлық не қылып жатыр дейді? – десіп сұрасып кеп, әрбірінен әр алуан жауап алып, шын халге қана алмай, Айттөбеге жетуге асыққандай.

Топтың ішіндегі жастар көбінесе бір бөлек екшеліп, жәрмеңкені мазактап, кекетіп соның басындағы қылышын асынған төрені, тентек казак-орысты, бағаны көп сұрайтын ноғай, сарт саудагерлерін⁶⁹ сөз қылысып:

– Енді насыбай-шылымды сұрап саудалап алмаймыз. Тартып, талап аламыз.

– Уа, неге? Ол өкпелемей ме? Талай жылғы дәмдесің емес пе?

– Уай, қызын!.. Өкпелесе келмей-ақ қойсын, арам өлер деймісің? Болды... Енді кешіресің!.. – деп таңертеңнен айғайлап сөйлеп елді көп күйдірген сары шұбар жігіт өз сөзіне мәз болып, көзін қысып күліп қойды, қазірде дауысы да қарлығып қалған.

Бұған маңындағы жастардың бәрі ырза. Түгел қызықтап, тегіс жақсы көріп еркелеткендей, кейбіреулер “Жансейіт”⁷⁰ деп атын атап бірдеме деген болады. Қалжақтап соқтыққысы келетін құрдастары да бар. Сөзі естілгендердің бәріне бір қалыпты желікті қалжыңмен маңайын күлдіре жауап береді.

– Уа, Жансейіт! Ұлықты Қарқарадан қуғанда сарт, ноғайға не дейсің?

– Сарттың мәнтісі керек қой⁷¹. Оған сен мәнтімді пісір, отыр. Кетемін десең сақалыңды шоққа өртеймін деймін. – Жұрт жапырлай күлді.

– Ноғайды қайтесің?

– Орыстың қатындарын қайтесің⁷²?

– Ақжелкенің семіз қатынын қайтесің⁷³?

– Уа, ноғайға, – деп айғайлап тамағын қырнап алып, – ноғайға: көзің шегір, мұрның біздей шата едің, уа, сен мені жетістірмессің. Орыстың панасынан кетсең, көшке ере алмай, асыраса адам болмай жұртта қаларсың. Сен әзір барып көгінді сол орысқа тыға тұр. Сені майлап берсе де алмаймын, бар деп тірсекке бір салып қоя беремін. – Жұрт тағы күлді. Соңғы сөзінің басынан жапырлап күлген күлкі аяқталмастан: “ұлықтардың қатындарын қайтесің?” деген дауыстары естілді.

– Ақжелкенің семіз қатынын анау Текестің тасына сүйреп шығарамын да үш күнге шейін бір тілім нан бермей аштан қатырып, әбден қарны орта түскен соң, Ақжелкені де, құдайын да ұмытады. Сонан соң Жәмеңке қарияға тоқал қылып беремін... – деп, өзі де қылжақтап, еркелеп күліп, – дәрет суын жылытып береді, – деді.

Жан-жақтан келіп жатқан жас атаулының бәрінде де осындай көтеріңкі желік, шексіз ұзақ күлкі, ойын-сауық күніндей ерекше қызу бар еді. Жайлауларынан шыққаннан бері, әлденеше жерде жарысып, аударысып бірін-бірі қуып, сабасып көптігі мен бірлігіне өркештенгендей... Осы ретті талай топтар алдарынан шыққан Көкбай сияқтылардан неше күннен естіліп қалған жаңа хабардай Ұзақ аулын тінтіп қайтқан солдаттардың жайын сұрастырулы болатын.

Топ-топтың үлкендерінің арасындағы сөз осы жайдан. Шаңқай түс кезінде Айтөбенің айналасы жыбыр қаққан қара бөрікке сіресіп толып, қалың жыныс қарағайдай болды. Ит тұмсығы батпайтын самсаған сары қол, түйілген жалпақ қара бұлттай болып, көк даланы қаптай басып жәрмеңкеге қарап бет қойды.

Салмақпен басқан қара топыр, шабуылсыз, айғай-дырдусыз келе жатса да, ен даланы қаптап алған көптігімен: түйілген қас, тұтасқан ашу, жұмылған қарсылық пішіні сияқтанды. Жәрмеңке жайлау сырын, қара бөрік түрін, қорқынышты айдынын жаңа ғана анықтап танығандай.

Өз-өзіне сенген сияқты сабырмен сызданып алып, түндей басып келе жатқан қалың қолдың алдында жәрмеңке бүрісіп, шоңқиып жермен жексен болып, бәсеңдеп бара жатқандай.

Бүгін таңертеңнен бері Айтөбеге жиналып жатқан қолды Ақжелке, урядник, тергеуші сияқты ұлықтар қайта-қайта сыртқа шығып, өзгелерге білдірмей байқап қарап, бақылап жүреді.

Бәрінің түрінде де анық сасқандық біліне бастады. Енді ешқайсы да бір-бірінен қауіп алдындағы үріккендігін жасыра алмады.

Бірақ сүйтсе де қожактап, дағдыланып қалған әдетпен, біріне бірі ашып сөйлесіп ақылдаспаса да, ыммен, қабақпен ұғысқандай болып, жәрмеңке басындағы солдат, казак-орыс атаулыны⁷⁴ түгел қаруландырып атқа мінгізді.

Өздерін де, қатын-балаларын да ел көзіне көрсетпей, жәрмеңке басындағы қазақтарға сездірмей, бір-екі үйге жинастырып қойды. Барлық үкіметке қатынасы бар орысқа⁷⁵ іштерінен қару асындырды да, топты қарсы алатын ұлықтардың қасына жинастырып алды.

Ұлықтардың елге қарсы істеген қамдары осы сияқты еді. Өзгелерден гөрі ширағырақ, білім шалымы артық, казак бабын көп бағып, байқап көрген тергеуші пәтерінен сурет тартатын аппаратын алғызып, Ақжелке кеңсесінің алдына қара шұға жауып дайындап қойды.

Ішкі есебінде білмеген қазақ зеңбірек пе, әлде не дер. Білгендері алдыңғы қатардағылар суретімді басып алып қойып, артынан кудалар деп жасқанар деген есебі бар еді.

Тілмаштар ұлықтарының ішкі жәй-күйін ұқса да, соңғы сағатқа шейін бұлардың көзінен таса болмай, алдарында көлденеңдеп, құйрығын бұлғаңдатқан ауыл итіндей бұлаңдап көрініс беріп жүрді.

Маңайласқан қазаққа ұлықтан бұрын зекіріп, “олай жүр, бұлай жүр” деп, қара құрықты көбейтіп, айғайшы жағымтал күтушінің тонын киіп еді.

Бірақ астыртын қазақ хабарына да құлақ салып, ол жақтан да сескенеді. Сондықтан Жебірбаев пен Оспанов таңертеңнен Айттөбедегі топырды көрген соң-ақ жәрмеңке басындағы қатын-балаларын маңайындағы ауылға қыдыртқан қылып жылжытып жіберген.

Ел кісісіне бұлар сыр бермейді. Жалғыз-ақ арасында сөз ұғар, жеткізер дегендерге жансыздап:

– Бұнын арты пәле болады. Албан ішіне әскер шығады. Ел қырылады. Босқа құтырып неге керек? Жәркентте әскер тұр. Қарақолда пәлен ұлық, түген зеңбірек, қару бар, – деп көптің жүрегін шайлықтырудың қамында болатын.

Топ жәрмеңкеге жақындаған кезде алдынан атты, қылышты, мылтықты казак-орыстар, солдаттар⁷⁶ шығып көлденеңдей шауып, айбар шекті. Бұларды жіберіп топ ажарын байқамақ болып, Ақжелкемен барлық ұлық кеңсе алдында аңдып тұр еді.

Солдаттар елді құр жасқандырам демесе, ешкімге де тіктеп қарай алмайды, қамшысын құр аспанда иіреді. Ешкімге қолы жетпегендей қамшы тимейді.

– Тоқтандар кеңсеге бәрің сыймайсыңдар, араңнан кісі шығар, – деген сөзді, тіл білетін казак-орыстар елдің алдын кескестеп қайта-қайта айтып жүр.

Бұл сөз тындамай, томсарған жүзбен ілгері басып жылжып келе жатқан топ болса, олардың алдында атармандары тоқтай алмай сырғып өтеді. Өзге топқа таман тартып, қаптай басып келе жатқан қара топыр селдің алдынан беті-жүзі шыдамай кейін сырғып келеді. Солдат сөзіне тоқтамай, ілгерілеп шыққан топ Тұрлықожа, Серікбайлар бастап келе жатқан қалың шоғыр еді.

Әрбір осындай топтар кейде болыс-болыс жігімен, араларындағы болыстарымен келе жатқан.

Екі-үш солдат қалың қолдың алдында кейін сырып жағалап келе жатып, Рақымбаймен келе жатқан бір топқа кездесіп, көптен айғайлап айтып келе жатқан сөздерін айтып⁷⁷ аттан түсіп, көп атынан сөйлейтін кісінді ғана жібер, – деді.

Рақымбай не қыларын білмей, томсарып келе жатқан елге:

Ал түс, түсіндер, – деп айғайлап айтып, қасындағы бестіонды өз кісілерімен ұйлығып аттан түсті. Бұрын бұл жайды ақылдасып байласпаған ел кім түскенін білмесе де, әйтеуір түсіп жатқандар болған соң, әр жерден үйіріліп түсе түсе бастады.

Аяғында топ халықтың бәрі де аттарын түйіп-түйіп тастап, жаяулап қалы.

Бағанадан бағып аңдып тұрған ұлықтарға жаяу казак баяғыдан өздері танып біліп жүрген жуас қазақ сияқтанады.

Кескектен босанған аюдай, құбыжықтай көрініп тұрған қаражын, енді дағдылы таныс пішінді қара бөрікті қазаққа ұқсады.

Сонан соң ұлық бұйрығын алып жаяу топтың алдына Жебірбаевты ертіп урядник келді.

Бұл алыстан зілденген пішінмен түк болмағандай, түк сескенбеген кісімсіп, аяғын базардағы әдетінше шалқайтып басып жиынның алдына келді. Урядник келген топқа барлық қалың ел түгел жиналып еді.

Урядник айғайлап:

– Ұлық бәріңді шақырған жоқ. Және бәріңмен сөйлеспейді. Бүгін болыстарды ғана шақырған... солар керек... дей беріп еді... Алдыңғы қатарда тұрған елдің көп дауысы:

– Болыстар бармайды. Болыстың керегі жоқ. Елдің сайлаған кісілері барады, сөзді солар айтады, – деп шу-шу етті.

– Олай болса, сайлаған кісілерің жүрсін. Бәрің сонда да бармайсың, кәне, кім сайланған, жүр! – дегенде, алғашқы уақытта бір секөнт жұрт жым-жырт болды. Бұл тәртіпсіз қалың топтың бұрын басқару, баулу көрмеген, ұйымдасып реттеліп көрмеген ыңғайсыз, дайынсыздығын көрсеткендей болып еді.

Бір секөнтке болса да баяғы ұлықты ұлық дегізіп, баяғы үнсіз момын елді сол ел дегізген сияқты болды.

Бірақ осы күйді урядник қандай сезсе, елдің алдыңғы қатардағы Серікбай, Тұрлықожа сияқты басшылары да сондай сезді. Бұл арада жиын ішінде Ұзақ, Жәмеңке жоқ еді. Олар Айттөбеде бір бөлек екшелеген азғана топпен әдейі кейін қалған.

Урядник сөзінің артынан туған жым-жырттықты Тұрлықожа бұзды. Ол урядник жүзіне тесірейе қарап:

– Ел сайлаған үш кісі бар, сол барады. Көптің сөзін сол айтады. Одан басқа осы тұрған елдің бәрі де ұлықтың алдына түгел барады. Қарсы не айтады, оны да өз құлағымен естімек. Сондықтан, бәріміз де барамыз. Солай емес пе, халық? – дегенде, “Солай, солай!.. Барамыз! Барамыз!..” – деген дауыстар шу-шу етті.

Урядник орнынан қозғалмай тұрып:

– Бәрің керек емессің! – дегенде:

– Бұл жалпақ ел итің емес. Барамыз, жүр айда! – деп, ілгері сырғып қалғанда урядник жолдан жалтарып, бетін бұрып жылжи берді. Өйткені жарты топыр жаяу да болса даланың өртіңдей жаланып басып, ұлық кеңсесіне қарай қаулай жөнелді.

– Барамыз, бармайтын несі бар? Ұлық елден жасырып іс істеуші ме еді? – деген неше алуан кіжінгендей кекесінді сөздер елді екілендіріп, қалың сеңдей ағызып тартып келе жатқандай болды.

Ұлықтардың манайларына жәрмеңке басындағы қызмет адамының барлығы жиналған болатын. Солардың әрқайсыларына Ақжелке сыбырлап:

– Өздеріңді мықты ұстандар, сескенбендер. Сыр бермеңдер.

– Иә, иә... байқамаған кісі болу керек, Тобын көрмегендей, әдеттегідей өкімет, ұлықтың салмағын сақтау керек, – деп Ақжелке сөзін семіз судья қостады.

– Мен бір айла істемекпін. Осының әсері талай мылтық, талай шенді төренің жүзінен кем болмайды. Токтаңдар, үндемеңдер, – деп пысық тергеуші сурет тартатын аппаратын қалың елдің алдына көрініс бергендей көлденеңдетіп, бір жерден бір жерге қозғап, көптің көзіне түсірмекке тырысып жүрді.

Ақжелке қарнын шертітіп шалқайыңқырап, иығында асулы тұрған қылышының сабына бір қолымен сүйеніп тұрып, жақындап келіп қалған елге үрпиіп сызданып қарады. Көппен жалғыз өзі арбасқандай болып, алдындағы топтың жүздеріне жағалай қарап шықты. Ыққан, жасқанған момындық пішіні қазақ жүзінде жоқ. Оны қалай тесірейе қараса да, ұлық көздері таба алған жоқ. Қайта көпшілікте қолдан жасаған сыртқы момындықтың ар жағынан айқын көрініп тұрған кекесін мазақ, нығыздық белгісі бар.

Кей көздер ашумен, пердесіз жиренішпен атыса қарағандай... Қабағын түкситіп күрең жүзіне қан толып, ісініп сүзе қарайды.

Ел түсі ұлықтың көп қиқағын, еркелік тентектігін көтеретін сияқты емес.

Тілмаштар бұл кезде осы түрді ұққандай болып ертеден сырт қараған ұлықтың қасынан жырағырақ орын алмақшы

еді. Жәрмеңке басында қазақ докторы Жарылғап, тағы белгілі екі тілмаштан басқа жас песір, мал пелшірі сияқтылар бар еді. Бұлардан қазірде ұлық қасында семіз қызыл Жарылғап пен Жебірбаев қана бар. Оларды тергеуші ерте бастан қасына алып, бірер сөзбен бөгеп, басқа жаққа жалтақтаса да жібермей қойған. Оспан мен өзге ұсақ оқығандар ебін тауып елдің арасына кіріп кетіп, топтың дәл алдына шықпай, орта буынында алдыңғы кісілердің арасынан бұғып қарап, жасырынып жүр еді.

Ел қастарына келіп қалғанда жалғыз тергеуші әрлі-берлі хабарласып, аппаратын олай-бұлай сүйреп, әр жерде шырт-шырт басып жатты. Ішіндегі пластинкасы бітсе де, ендігі құр ғана жан айласы сияқты сасқалақпен құр шыртылдату болатын.

Бірақ кеңсе алдында тұрған ұлықтың өзге айбарының барлығынан да қазақ тобына осы қозғалыс көбірек әсер етті.

Кейін сөйленген көп әңгімеде жұрт осыны бірқатар келелі жұмыс сияқты, үлкен сырлы, ұлықтың жұмбағы сияқты көріп, неше алуан әңгіме қылып еді.

Топ кеңсе аддын түгел қамап алған соң, бірер секөнттей тым-тырыс болып тұрды. Екі жағы да неден бастарды білмей, азғана дағдарғандай еді.

Аяғында тығылғанмен де, Оспан құтыла алмады.

Ақжелке әркімге оны іздеттіріп, топ ішінен суыртып алғандай болып түксиген жүзбен:

– Мыналар кім, айт. Жауаптарын айтатын бір кісі шығарсын. Сол осы жерге бері таман келсін, – деді.

Тілмаш аударғанда ел аз уақыт үндемей тұрды.

Ақырында арттағы реттен бірнеше дауыс:

– Үш кісі сөйлейді... Үш кісі сөйлейді... Қайда әлгі кісілер, деп шу-шу етті.

Ұлық жалаңаш қылыш ұстап тұрған солдаттарға елді кейін ысыр деп нұсқап еді, солдаттар: “Шегін, шегін, кейін кет” десе де, ел ентелегендей болып, ерегісе түсіп ілгері бірер басты. Кейін серпілмеді.

Ұлықтар байқамағандай болса да, көздерінің астымен топтың ілгері жылжынқыраған жерлеріне қымсына қарап қойды. Ақжелке ел жақтан бетін бұрып алып, тілмашқа:

– Үш кісі болса, үшеу болсын. Бері шығар. Кімдер ол? – деп, топқа түйіліп қарады.

– Ол біз, біз... Мына біз, – деп Тұрлықожа ілгері ентеледі. Серікбай, Айтбай бұның екі жағында бірге шықты. Бұлар артқы топтан бір-екі адымдай ғана жырылып шығып тұрды.

Тергеуші бұларға да аппаратын бұрып алып Серікбай тұрған жақтан шырт-шырт еткізді.

Серікбай өзінің ұлықтың оғына оқшау байланып, жеке-дара болып шыққандай көріп, кішкене қымсынып бәсеңдеп қалғандай болды.

Сәукеле сақалды сұлу жүзіне азғана қысылғандық белгісіндей қызыл жүргізді. Кірпік қақпай аңдып қарап тұрған Ақжелке үшеудің өзгелеріне қарамай, Серікбайға көздегендей болып, осыған таман беттеп бұрылды да:

– Сен не айтасың? Патша жарлығына ел не дейді?.. Сөйле! деп қадала кетті.

Серікбай алғашқы қымсынып қалған қалпынан жазыла алмай, бүгелектеп тұрып сөз бастады. Бірақ сөзі бұрынғы ойдағы дайындаған сөзі емес. Жуасып, жұмсақталғандай кібіртік еді. Өзі де ыза бола алған жоқ. Тізбектетіп әуел бастан-ақ енді алдына сала:

– Елдің жауап беруі киын болып тұр. Елге ауыр тиіп тұр... Көптің өзі біледі! Жұрттың ісі... Жұрт өз аузымен айтсын. Бала бересіндер ме? – деп елге қарай бұрылып дауыстап жіберді.

Жұрт бірауыздан: – Жок! Жок! Жок! Жок! – деп шу-шу етті⁷⁸. Маңайдан түйілген көп қабақ, тістескен жақ, ашу мен қанын ішіне тартқан жүздер, ұлықтарды оңды-солды шаншып, шошытып өткендей болды.

Жұрт жаңағы Серікбай сұрағымен шу-шу еткенде, Тұрлықожаның бойына, ел ұранымен бірге тасқындап кернеп келген ашу қаны білінгендей болып еді; ол ел тоқтай бергенде Серікбайдың қолын қағып қалып:

– Тоқта, олай емес! деп ашулы шатынаған көзбен Ақжелкеге қадалып тұрып, ойдағы сөзін желілеп кие жөнелді, дауысы барлық топқа түгел естілгендей зор, ашулы, саңқ-саңқ етті. Дауыстың зілді қаттылығының өзімен-ақ ұлықты бетке былшылдатып ұрып тұрғандай болды. Бұның дауысы шыққан-нанақ, елдің айызы қанып, әр жерден суық жымындаған жүздер көрінді. Ұлық та тесірейе қарап, түйіліп, тісін басты.

Тұрлықожа алғашқы сөзден-ақ өзінің дауысын да, түсін де еркін билеп алып, жатық бастады.

– “Хан әділіннен тайса, қарашысы бұзылады” деген. Бұл күнге шейін бізді билеп келген патша мына жарлықты шығарамын деп елге екі сөз айтты. Әділінен тайды. Біз орысқа қарағалы⁷⁹ елу жыл толған жоқ. Елу жылға шейін солдат алмақшы емес еді. Одан танды, бұл – бір деп, – оң қолымен сол қолының бармағын басты. Бір сом жиырма тиыннан артық түтіннен рамат алмақшы емес еді, биылғы жыл 21 мен 45-тің арасына келгеннен алым алды, артық алды. Бұл – екі. Жерді алды. Қонысты алды. Ел күн көріп отырған суды алды. Аш орысты алып келді⁸⁰. Бұл – үш. Өз жерімізді өзімізге сатты. Біз өгей бала болдық... Ұлықтың әділмін деген Патшаның бір сөзінде тұрмай, екі айтқанына ел көптен бері наразы болатын. Бүгін мына солдат деген сөзді шығарып, тағы жалған сөз сөйледі. Бұл күнге шейін түзелер, оңалар деп күтіп келіп еді, енді түзелмейтініне көз жетті. Елдің Шыдамын тауысты. Бұдан арғыға шыдай алмаймыз. Бала бере алмаймыз, рас па, халық? – деп еді.

– Рас, рас, бере алмаймыз!.. – деп мың-мыңдаған жиын бірде-бірі қалмай дүр-дүр етті. Айғайды жер жарғандай қылып аспанға шығарды.

Қалың ел құр айғаймен тұрмай, қозғалақтап, жыбырлап кеңсеге таман ентелеп ысырыла түсіп, қозып кетті. Өр жерден тістеніп айтқан боктық, ашу сөздер де естілді. Ұлықтың құлағына бұл да жетіп еді. Бірақ естімеген, сезбеген кісі болып, ешкімнің жүзіне көздері анықтап тоқтай алмай, жағалай қыдырыстады.

Сол кезде жұрттың қозғалақтап, әрлі-берлі теңселіп сығылысып қалған топтың арасынан бір кедей шал өгізін жетелеп келіп қалған екен. Екі көзі қанталап құтырғандай болып, қолдары дірілдеген қатты ашумен ұлыққа қарап тұрып пышағын суырып алып:

– Кім бала беремін десе, жарып өлтіремін, деп ұзын кара пышақты жалақ-жалақ еткізді.

– Дұрыс, дұрыс! – деген қалың дауыс тағы да шу-шу етті.

Ақжелке мұны көрмегендей Тұрлықожаға қарады.

Оның түсінде әлі де таймаған ажар, қайтпаған қажырлы ашу бар еді.

Жұрт айғайы басыла бергенде:

– Патша бала алмасын, мал алсын. Егер тіпті қоймай бала аламын десе, мына қолына қазір жабдық берсін. Ұрыста оқ қазып, шепке ұсталып қойша қырылғанша, жастығын ала жататын болсын. Астына ат, қолына қару берілсін. Жұрт осыны тілейді, – деп, сөзін бітірді.

Бұдан қалған сөзді Айтбай айта бастап еді, бірақ оның дауысы ақырын шығып, кібіртіктеп сөйледі. Жұрт Тұрлықожадан қалған сөзге құлақ салғысы келмегендей, жан-жақтан қаптап, жабырласып сөйлеп, ду-ду етіп Айтбай сөзін ешкімге де естірмеді. Барлық жиын кеңсені қоралай қамап тұрған айналаның барлығынан Тұрлықожа айтқан сөздерді неше алуан қылып айғайлап, шулап дамылсыз айтып жатты. Бірақ бұл кездегі сөздерді ешкім де түгел естіп, түгел ұққан жоқ, әсіресе барлығын ұлықтар естіген жоқ⁸¹.

Бұларға қазіргі топ шу не айтып тұрғаны белгілі болды.

Ақ тістері ақсиып, екі езулері көпіршіктеніп, қанталаған қызыл көздерімен сүзе қарап, айғайлап тұрған қара бөріктер, оң сөз айтып тұрған жоқ. Жабыла түскелі, түгіп талап жібергелі ентелеп қамап, арсылдап тұрған көп жайындай көрінді.

Сыр бермейін деп сіресіп тұрған ұлықтар, Тұрлықожа сөзінен кейінгі ел сөздерін көрген соң бәсеңдеп, кішірейіп жасып кетті. Жұмысын бітірген кісімісін тергеуші аппаратын алып, кейін кетті.

Ел сөзіне жауап бермей-ақ Ақжелке де бетін бұрып, сырт қарай берді. Кеңсе алдындағы ұлық, елден бұрын жотасын беріп, ұйлығып сырғақтай бастады.

Күндіз келген жолдастарының жарым-жартысын қалың топ ішінде жоғалтса да, әлі де қасында қалғандарын маңына жиып әр алуан сөзбен ұлықты жерлеп тұрған Жансейіт сырт қарап жылжи бергенде, естіртер, естіртпес қылып:

– Қамшымен басқа тартып кетейін бе осы! Қызынды... е, е, е, – деп, қамшысын ыңғайлап, шын сол ниетке мінгендей оң қолын топ ішінен суырып көтере беріп еді. Қасында тұрған Құсайын ақсақал:

– Ой, қой! – дей қолынан ұстай алды... Қасындағы өзге жігіттер де:

– Қоя тұр. Бүгін емес... Ол күн жетер... Сонда болсын, – десіп тоқтатып алды. Топтың ентелеп кіжініп, ұлықты көзімен атқан түстері Жансейіт қылығын қазіргі сағатта орынсыз көрмейтін сияқты еді.

Бағанадан ел пішіні мен ұлық жүздеріне кезек-кезек қарап тістеніп тұрған Жансейіт қазірде өз қылығын бір қазақтың баласы да сөкпейтіндей көріп еді. Ол ел күйін ұққандай болатын.

Егер бұның қамшысы көтерілсе, кеңсе алдындағы ұлықтардың бір минөтте тозаңы аспанға шығатыны анық еді. Мысықпен арбасып тұрып жеңіле қашқан жыландай шегір көздегі оты сөніп, жотасын бере жөнелген Ақжелке, елді Дәл осы секунтте қатты қызықтырғандай болып еді.

– Қап, қап!.. – деп басын шайқап Жансейіт алғашқы ағыннан тоқтап қалды. Көп жігіттер осы сияқты өкінгендей болып тараса бастады. Бүгінгі күн, бұрын айғырсып, қоқақтап тұрған ұлықты жамбасқа алып жыққандай, елдің пісімен жеңіп шыққан күні еді.

Осыны топтың ішінде болған жас-кәрі, тентек-момынның бәрі де ұқты. Ұсынса қол жеткісіз бәйтеректей болып тұрған зор кеуделі, тәкәппар пішінді, жат сырлы ұлық бүгін жалпайып жерге түсіп, абиыры ақтарылып, жүні жығылып қалғандай болды.

Дүркірей желіккендей, көтерілген екпінді пішіні бар ел, саспайтын салмақпен қайта лаулап, жан-жаққа тарап жатты. Екінді кезінде күні бойы жәрмеңкені басқан қазақ селі айығып қалды. Үлкен айдынмен үркіте, шошына келген қалың қайрат, қара бұлттай қатты ашу, қазірде қайта серпіліп, уақытша сабасына қайтқандай болды.

V

Ірілген ұзын кең өлкеде шұбатыла отырған көп ауыл. Бұл – Дөңгелек саз. Серікбай ауылдарының жайлауы. Екі жақтағы биік-биік қырқа-қырқаның астында да осы сияқты көп-көп, тарам-тарам өлкелер, қуыс-қуыс, қойын-қойын сияқты. Барлығында осы өзектегі сияқты көп ауылдар. Ел жайлаудың

өрісінде, таудың төріне келіп отыр. Шырғанақты биігінің⁸² қатпар-қатпар қолтығына албан өрлей, құлдай келіп сіңген. Ең жоғарғы орынды алып қарағайлы төске шейін өрлеп келіп қонған – Серікбай ауылы.

Ауылдың желкесі тік көк жасыл биіктер. Өне бойларын селдір-селдір қарағай басқан. Кей биіктің жота-жотасынан етегіне қарап қолдай біткен қарағай – қазақтың иегіне шыққан қара бұйра шоқша сақал сияқты.

Маңайдағы биік таулардан кешкі көлеңке созылып түсіп, өлке бойын аламыштап, көлеңкелі, сәулелі қылып құйылып тұр.

Жасыл дүние көрікті нұрын әлі жоғалтқан жоқ. Алдыңғы таулар, көлденең созылған жақын белдер қарағайсыз, жалаңаш. Бірақ ол да жасыл. Беттері жаңбыр суы сүйіп өткен айқын-айқын әжімдей, айғыз-айғыз. Су жолы жіңішке жыландай ұзынынан созылып, кей жерінде ғана аз-аз иірілгендей барлығы да биік, тік кезеңнің етегінен басына шейін шұбатылады. Түйілген қабақтың арасындағы ежелгі суық әжімдей.

Өлкенің жазығында әр жерде су сойған, жіңішке сызықтары бар, алдыңғы белдердің кейбірінің жотасынан арғы беттегі қарағайлардың бастары қылтиып көрініп иек артып, баспа қылып қарап тұрғандай.

Әр жерде шоқ-шоқ болып тұрған қарағай топтары кеш мұңарын жамылып көкшілденеді.

Төмен жақтағы екі жасыл биіктің қосылған жерінен алыстағы Қулық тауының бір кесігі көрінеді. Сағымменен көгеріп, мұнарланады.

Ауылдың желкесіндегі кәрі қарағайдың кейбірі қурағандай бүрсіз. Көпшілігінің көк жамылғысы бар – көлеңкелі, саялы. Кешкі тыныш әуеде бастары мызғымай қалғып, қарап тыныштық алады. Мең-зең жым-жырт тоғайда анда-санда торғай шырылдайды. Кейде ағылып төгілгендей, кейде шықшық еткен дыбыстары келеді.

Өлке бойындағы ауылдардың кейбірі кішілеу төбешіктердің басына, кейбіреулері өзектегі өзен жағасына мінбелеп қонған.

Көсілген биік төскейде әртүрлі мал шашырап жайылып жатыр. Алыста, биік бетте тырмысып жүрген қой, жыбырлаған

кұрттай болып үйіледі. Әсіресе үстеріне күн сәулесі түскенде, ұзынша сопақ ақ құрт сияқтанады. Көп ауылдың қойлары қорасына келген. Дөң басына әр ауылдан қайта-қайта желісі үзілмей келіп жатқан кешкі : ауылдың дауыстары естіледі. Кезек-кезек маңыраған үлкен қойлардың дауысы. Арасында бірдемені іздеп, таңғалған сияқты адасқан қозы, ешкі-лақ үні де естіледі. Тынбай ізденуде, издесуде сияқты.

Кешкі әуе дыбыс атаулының барлығын іліп алып көтеріп, екілендіріп тұр. Анда-санда ауылдан сиырын қау-қаулаған қатындар дауысы, күйіп-пісіп сөйлеген бала сөздері, әмірмен ақырып жұмсап тұрған шешелер дауысы да танылады.

Анда-санда сиыр мөңіреді. Қабақта, астыртта шіңгілдеп, кісінеген қысырақ айғырының таныс дауысы да естіледі. Ұзақ созып кісінеп келіп, кейде иелік нығыздығымен қайырып-қайырып оқыранып қояды. Бұзауына жақын келіп күтіп тұрып бір-ақ қайырып мөңіреген саулы сиыр байқалады.

Кеш жақындаған сайын өлкенің дауысы зорайып, тілі молайып келеді. Салдыраған өзен суының да дауысы жетті.

Қатынына “Ә, ә, ә – й!” – деп айғайлап бірдеме айтып тұрған еркектер дауысы естілді. Ауыл міндетін алған айғайшы қартаң шалдың да кешкі дауысы жиілеп тұр⁸³. Әмірлі, ісшіл, қатасы жоқ. Өз-өзіне сенген дауыс.

Еңбек ортасындағы үлкендерге бірдеме деп былдырлап жүрген балалар дауысы, бала сөзі.

Қойын сауып болған ауылдың айналасы беталды, шұбартып шашылған үлкенді-кішілі мал.

Кешкі көп тілдің бірі болып жекелеп үрген иттер дауысы келеді. Ішінде төбет, күшіктер де бар. Басында бір-екі дауыс үзіліп-үзіліп естілсе, кешкі жаңғырық молайған сайын екіленіп, желігі артып келе жатқандай. Бірін-бірі қыздырып қостап, дарду көбейтеді. Кейде ізденіскен, өштескен, өршеленген, бүлініп, бұзылысқан дауыстар да шығады.

Төбеде күйкентай ұшып, кейде аспанда қалтылдап тұрып ол шырылдайды. Біресе тынымсызданып мазасы кеткен күйменен шық-шық қағады. Біресе ерістеп ұзап кетіп, шашырап жайылған қойды айғайлап үркіткен кешкі қойшы дауысы асқындап кетеді. Біресе сайда, дөң астында шырқап салған қозышы баланың әні келеді.

Кейде төменгі ауылдар жанында биік таудың бетіндегі жалғызаяқ жолмен көлденеңдеп: күндізгі серне, түстіктен қымызды ауылдың қызуынан қайтқан көп аттылар көрінеді. Жастары қия беттен шауып өтіп жатыр. Кейбірі ән салады. Кешкі мезгілде дабырласып әңгімелескен дауыстары желігіп, саңғырлап өлке бойына тұтас естіліп тұр.

Осы ретпен кешкі ауыл тіршілігі, өзгеден ерекше өзіне ғана тиісті болған жарастығына ауысып еді.

Ауыл кешке ғана барлық қалпымен толық тіршілік етеді. Бұл уақыт ауылдың еңбек уақыты. Барлық мал мен адамның у-шуы түгел шығып, толық араласқан уақыт. Ауыл маңының шұбарланып жанданып, күндізгі құлазыған меңзендіктен дырдуға ауысқан шағы. Сансыз көп тіл біткен, ажарланған шақ. Кешкі ауыл тіршілік жәрмеңкесі сияқты.

Қазақ жайлаған табиғат болсын, мал мен адам болсын – барлығы да кешкі батар күннің алдында күндік өмірін қызу, дырдумен шығарып салады. Қырдың күні малдың у-шуымен, адамның сергек айғайы, қарбаласқан қарекеті, желікті әңгіме-сімен батады.

Өлкедегі жақсы жайлауға жарасып отырған көп ауыл, табиғаттай күні өтіп, түні ауысқан шағын, сондай өткел үстіндегі шұбарланған, жалданған жарастық қызумен қарсы алады.

Осы күйдің Серікбай ауылының үстіндегі ең қызулы шағы еді. Қасындағы төрт-бес басты жолдасымен Серікбай айналаға үндемей қарап, табиғаттың албан баласына берген жарастық, молшылығын ішінен шүкіршілік қылып, өмірінде алғашқы рет соны көпсінгендей еді.

Бұл қасындағылардың әңгімесін тындамай өзімен-өзі ғана болып: “Не болар, неге соғар екен? Шынымен-ақ мынау елдің мынау дәурені енді келіп біткені ме?” дегендей ойлар мен көз алдындағы тіршіліктің қызулы қызығын ерекше рақаттанып, сүйсініп қызықтап отыр еді. Қасындағылар жақын ауылдардағы ағайын, көрші-көңілдестер, бір-екі қария, екі кедейлеу жігіттер, ауылдас ат үстінде бірге жүретін жолдастары еді.

Қарияның бірі – аласа бойлы, арық денелі Жақсылық. Көп ішінде бұның да азамат болып қалған жалғыз баласы Жұматайға солдатқа бару деген қауіп бар-ды.

Соның қамын ойлаумен үйіндегі кемпірімен екеуі жалғыз отырғанда жыласып жүдесетін, үйі, ауылы соңғы күндерде өзіне жат, бөтен сияқты болып құлазығандай, қайғы, уайым орнындай болып еді.

Солай болғаннан бері қарай топ ішіне келіп, Серікбайдай ел сенген басшылардың қасында болып, желіккен сеніммен сөйлеген көші көріп, кішкене бой жасағанда соңғы күндерде күндізгі уақыт болса үйінде отырмай, маңындағы ауылдарға қыдырып келіп, жайлы хабар естуге ынтық болатын.

Серікбайдың қасына жаңа кешке жақын келіп еді.

Әдетше – жаңалық, игілік хабар бар ма? – деп сұрағанда, бірқалыпты белгісіздіктен басқа ешбір жұбаныш ести алмады.

Аяғында жым-жырттық бойын сескендіріп, шошытқандай болған соң, қасындағылармен әр нені айтып әңгіме іздеп отырды.

Қарияның қасындағы екі жігіт бұл сияқты емес. Олар әлденеге сенішті, қажырлы, желікті сияқты болатын.

Бұның бірі Серікбайдың ұдайы қасында жүретін пысық, сөзуар жігіт Баймағамбет еді. Ол төменгі жақта әндетіп, дабырлап, даурығып сөйлесіп бара жатқан жігіттерге қарап:

– Мына астырттағы ауылдан серне жеп қайтып барады. Бүгін осы Дөңгелек саздан нақ отыз-қырық тоқты нағып желінбеді екен?!

– Отызды айтамысың, Көктөбені қоссаң осы Шырғанақ өлкесінен елу молынан желінген шығар. Елдің тұмсығы қанданып-ақ жатыр, – деді екінші жігіт Өтеу.

– Тұмсығы қанданған деп соны айта ма екен? Орысты⁸⁴ талап, соның малын жесең, мына жердегі Науаселдің қаласын шапсаң, соны айтады... Өзіңнің қорандағы қойыңды жейсің де, тұмсығым қанданды дейсің, – деп Баймағамбет кекетіп қойды.

– Орысты шаппай-ақ⁸⁵, басыңды амандап қалшы. “Бадырақ сен тимесең, мен тимеймін” деп осы орысқа сен тимей, саған орыс тимей⁸⁶, тыныш тұрсаңдар жетеді-ау, – деп Жаксылық зорлықпен күлген болды.

– Орыс тыныш⁸⁷ қоймай, тие берсе қайтесің, қария?.. Көне беремісің?

– Көнбесең, сонда көнбе. Бірақ казак-орысты⁸⁸ шаппай-ақ, өз үйіңде отыр да, өз басыңды аманда. Осы орысты үйтемін, бүйтемін деген сөзді тіпті құлағым жақтырмайды.

– Елдің мынау жүрген жігіттері олай демейді. Ұстасатын болсақ, мықтап ұстасамыз. Тұрысып көреміз дейді.

– Тұрыспасы бар ма?!

– Е, тұрыспайтын несі бар?! – деп Өтеу киіп кетті. – Тұрысамыз, әйтпесе, осы ел ат, айғырын неге жаратып мінісіп алды. Қару-найза неге бастап жүр. Түйміш неге жасап жатыр? Шаруаны неге ескерусіз далаға тастады? Соның бәрін тұрысамын деп, шыдаймын деп істеп отырған жоқ па?

– Қаруың қайсы?! Мен білмеймін. Біздің Жұматай орыспен соғысатын⁸⁸ қаруым деп қарағайдың басына үшкір темір қадап алыпты. Найзамыз дейді. Мылтығың қайда, қылышың қайда? Орыс⁹⁰ саған қасыңа келетін шығар-ау “маған найзаңды сал” деп.

Көпшілік үндемеді... Бөгелгендей болып еді. Бірақ Баймағамбет ертеден бұл сөзді көп естіген, көп жігіттің бұған қарсы айтып жүрген жауабын да білетін.

– Соғыса кетсе, бір есебі табылар. Қару алмайды, қажыр алады. Бір-екі рет жүрегін шайлықтырып, шошытып жіберсе, орыстың⁹¹ өзі-ақ қаруын тастай береді. Өз қаруымен өзін сипалаймыз, солай емес пе? – деп Өтеуге қарап көзін қысып, күліп қойды.

– Өй, тәйір-ай, қалың албан түгел жиылып қанат жайып қаптаса, орыс⁹² энеугі жермеңке басындағыдай ығып кетеді. Осы тартпақ сөзден жек көретінім жоқ. Соғысқа шыққанда шал атаулының барлығын аулаққа апарып, бір сайға қамап тастау керек, – деді. Жұрттың бәрі күлді.

– Соғысып жатыр ғой, эне, қырғыз. Қарақол⁹³ айналасындағы орыстың⁹⁴ бәрі үрпиіп есі кетіп, босып жатыр дейді. Қырғыздан кем болышпыз ба? – деп Серікбайға қарады Баймағамбет.

Бұл сөзді бүгін түстен бері естілген бір сыбыстың бетімен айтып еді.

Дөңгелек сазға күндіз көрші ауылда серне жеп, қалың жиын күрес салып, аударыс жасап, ойнап жатқанда жәрмеңке жағынан келген бір қызыл бөрік, “қырғыз соғыс бастапты” деген ұзын құлақ бір хабар айтқан.

– Қырғыз соғысса, қаруы бар шығар? – деп үміттенгендей болып Жақсылық Серікбайға қарады.

– Онда да қару бар деймісің, бірақ өжет, қайратты, ашулы ел. Бастаса бастағаны-ақ. Тек солай болғай-ақ та, – деді Серікбай.

Бағанадан үндемей отырған Серікбайдың сөзге кіріскені әңгімешілдердің иығын көтергендей болды.

Ел ортасында ертелі-кеш сөйленіп жатқан ұзын құлақ хабардың бәрін түгел естіп, түгел жиып, бәр-бәріне талғаусыз түгел сене беретін Өтеу:

– Атаң көрі” деп алып, қырғыз бір бастаса тоқтамайды. Албан, бұғы тізе қосатын шағың жетті деп, олар ерте бастан қамданып жатыр деген. Олардың ат, айғырын ұстап, жігіт атаулының топтанып атқа мінгеніне, найза-мылтық жиғанына көп болды деген.

– Ат мініп, найза, сойыл ұстаумен іс оңғарылатын болса, осы албан да тегіс-ақ соған кірісіпті ғой... Қарқара айналасындағы елдің тыныш отырғаны жоқ деседі. Бәрінде де не сәйгүлік бапталып жатса керек. Ұзақ батыр Тұңғатар жылқысындағы нелер томырылған құр аттарды айтбозымның дәмелі жігіттеріне ұстатып мінгізіп жатыр дейді, – деді бағанадан үндемей отырған қара шал Қалдыбай.

– Е, өзіміз соны істемей отырмыз ба? Осы Дөңгелек саздағы ауыл-ауылды қазір кешке аралап шықшы. Күндіз-түні белдеу мен арқаннан ешкімнің аты кетпейді. Бәрі де әлденеше таң асып, ішін тартып жарап, дом болып қалыпты. Нелер семіз бағыландардың еті қазан-қазан болып қуырылып, меске тығылып жатыр. Жігіт атаулының дайын емесі жоқ, – деп Баймағамбет жүгініп алды.

– Егін, пішенге саламын деген жалғыз құла қасқаны мен де байлап отырмын. Оның несі бар! Осы жолдан қалған жан – жан, мал – мал, қызын... Орысты⁹⁵ жермеңкеден шығарып алып Жәркентке⁹⁶ шейін бір тырқыратса болады. Бауырынан сиген албан баласының жалғыз арманы сол... Мен неге қарап қалайын... Керек десе, Жансейіт те айналдырған екі атының бірін Құнапияға беріпті. Содан кедеймін бе? Бұл келебеден аяйтын, аянатын түгім жоқ... – деп Өтебай да көтеріліп алды.

Баймағамбет Жансейіттің аты аталғанда күліп жіберді.

– Ол ит өзімен қоймай, бүгін мына Көктебеден жүз қара-лыдай жігіт жиналып еді, өзімдікін беріп болдым, енді албан жігітінің бірі жаяу болмасын, ат керегі өзіме келсін. Аяғы Оспан тілмаштың⁹⁷ жылқысынан алсам да, осындай жылқысы бардың бәрінен сенімді жүйрікті тауып беремін деп жар шашып жүр, – деп отырған жұрттың бәрін күлдірді.

Серікбай Оспанды айтқанда қалың елдің ішіндегі шіріген жұмыртқа, сенімсіз жаяғыз бұзақыны еске алғандай болып:

– Оспан ағайыны ғой. Оған істесе, Жансейіт істейтіні рас. Әйтпесе, ұлыққа көтін тығып, жемтік жағалаған құзғын сияқтанып, елдің лайсаңынан пайда іздеп жүрген Оспан ешкімге де қолынан ат бермес. Берсе, ол Оспан да болмас еді.

– Ол ғой жәрмеңке басынан шықпайды? Бар албан қырылған күнде жалғыз бас қайда барып күн көремін дейді сол?.. Орыстың теріс жазуын білдім деп, елдің тілеуінен, ата-баба жолынан безіп-ақ кеткені ме? Бұның не білгені бар?.. – деп Жақсылық Серікбайға қарады.

Серікбай:

– Не білгені бар дейсің, жәрмеңкеден шықсам, біреу жамандап қояды. Елге қосылып кетті деп ұлық қырын қарайды деп, тығылып отыр. Оған ел не керек? Бөтен елде де орыстың ұлығы бар⁹⁸. Албан болмаса, өзгені барып та сауа алады. Ана Жебірбайдың баласы албанды сауып, осы жаздың өзінде қоралы қой жиып алып отырған жоқ па? Орыстың сорпасын ішкен қазақ оңып па еді⁹⁹? Тек елді азғырып, бөксе басты қылмасын де!..

– Бәсе, жеген жемін елден аулақ апарып жесе екен. Төре деп, біледі деп аңқау елдің содан ақыл сұрап жүргені де бар көрінеді, – деді Баймағамбет.

– Ел деп қай ел дейсің, өзінің ағайынсымағы да барып жүрген. Кеше соның ауылы Қарақолда пәлен жүз солдат бар, пәлен зеңбірек бар, жәрмеңкеге пәлендей солдат алғызды Ақжелке, мұнда қазір пулемет те бар. Қазақ қарсылық қылса қырылады. Ақжелке бірауыз хабар берсе Жәркенттен де пәлендей әскер қаптап келгелі отыр. Ертең-ақ елдің аптығы басылады. Мұнда

басшы болған кісілер жазасын тартады деп айтысады дейді, соның ауылының бір қариясы, – деді Өтеу.

– Кім дейді сонда жаза тартатын? – деп Жақсылық Өтебайға қарады.

– Кімді аяйды дейсің, ешкімді де талғамайды.

– Міне, осындай сөзді бықсытады, олар болса, елдің жүрегі шайлықсын дейді ғой. Жасқандырғанда Ұзақ сияқты, біз сияқтыны жасқандырады ғой.

– Оспан айтты деп жасқанған кісі болса, бара берсін, осы сөзді кеше Әубәкір аулындағы бір жиында да бір емес, екі емес жаңағы қария айта берген екен, Жансейіт пен Әубәкір: “Оспаныңмен қосып ақылыңды... Тек енді үніңді шығарма?!” деп шошытып жіберіпті, деді Өтеу.

Серікбай:

– Жансейіт Оспанның өзін бір сүйтіп үркітіп қойсайшы, іннен інге тығылып жорғақтап жүрсін, – деді.

– Жансейіт одан іркілетін емес¹⁰⁰. Бүгін Оспанның жылқысынан ат әперемін дегенді, содан кейін әдейі жүрген көрінеді.

– Бәсе.

– Бәсе, сөйтпей болмайды. Жалғыз ұлық емес, қытығына тисе, ел де ұлықтан кем тимейтінін сездіру керек.

– Білмеймін, сүйткенмен сол Оспанның ауылы елдің жиыны болсын, тілеу батасы, қару-сайман жиып қамдануы болсын – бәрінен де бойын алып қашып, шетірек тұрған көрінеді, – деді Жақсылық.

Бұл хабарды да Өтебай естіп еді.

– Оның рас. Осы өлкеде шаруаны ұмытпаған жалғыз ауыл солар. Кеше егін мен пішеніне кісі де шығарып, үй де көшіртіпті дейді. Оспан: “Құр желіккенді қойсын, егінтегінін жинауға кіріссін” деп жерменке басынан қатын-баласын жіберіпті де, шешесі мен ағайындарына жаңағыдай деп тапсырып жіберіпті.

– “Қара ешкіге жан қайғы, қасапшыға мал қайғы”. Өртеніп жатқан ел мынау, әлі де мал-дүниеге көзі тоймай ойдан-қырдан сыпырып-сыырып жатқан Оспан анау. Сүйтпесе бес жылда елдің алдына түскен бай бола ма? Сүйтпесе Оспан тілмаш бола ма? – деп Серікбай күрсініп қойды.

Шаруа демекші, осы ауылдың егіні пісіп, түсуге айналып-ты деп хабар келіп жатыр. Пішен болса ол да шабылмай қалып барады. Бұл не күн болды?.. Егіннің шығысы ерен еді. Есіл қазына шашылып-ақ қалғаны ма түге! Бірдеме қылып, жарым-жартысын болса да жиғызып алмадық, деп Серікбай аулының шаруасын басқарып жүрген ағайыны қара шал уайым айтты.

Серікбай бұның соңғы күндердегі осы сияқты ызыңдарын көп естіп қажығандай еді. Сондықтан қабағын шытынып:

– Қой енді ызыңдамай, қой дегенім қайда? Осы елді ойнап жүр деймісің өзің? Даладағы егін түгіл, қолдағы қоралы қой, қостылы жылқыдан безерсің әлі, тұра тұр.

– Безгенімізше талшық керек емес пе? “Түстік өмірің болса, күндік мал жи” деген... – дей беріп еді:

– Күндік малың бар болсын! Осы қолыңдағыңа ие болып тұрсаң да болады. Осы да жетеді. Маған байлық керек емес. Мен Оспан емеспін. Дүниеқор қылғың келеді ғой. Мен егін жиямын десем, ертең осы елдің бәрі егіні мен пішеніне кетеді. Жаңа өзің не естідің, құлағыңнан ағып кетті ме? Елдің барлық жігіті ат мініп, қару асынып күтініп жатыр дегенді естіген жоқпысың? Соның ішінде қайсысы байлығына, барлығына сеніп, қазынасын үйіп қойып отыр. Ер басына күн туған деген осы. Бұл күнде бас амандығынан, ел намысынан басқаны тілейін деп отырған кісі жоқ. Аттан, қамдан, шаруаны таста, барыңды ортаға сал. Ертең ұран шақырылған күні аталған жерге түгел жиыл. Шаруаға, дүниеге алаңдама. Осы өткелден өтпей тыныштық жоқ, мал-дүние арам. Тобыңды жазба, шашырама, күндіз-түні дайын отыр. Бір еркекті шет жайылдырма? Бүгін болмаса, ертең басталады деп әдейі осы елге осылай ақыл беріп отырғамыз жоқ па? Соны көріп отырып мен шаруа ойлап, тықаттық қылсам ел қайтпек? Кімді ұстайсың сонан соң? Шақырғанда кім дайын болады? Бұйымдарымды теріп жүр едім дейім бе? Не айтамын? Не айтамын? Не бетімді айтамын албан баласына.

– Е, өзгелер шаруасын ойламай жатыр ма? Өне жіберіпті ғой Оспан?

– Оспан албан баласы ма екен? Ол арамсирақ. Ол елден шыққан орыс¹⁰¹ боп кеткен. Ол албанның аруағынан садаға кетсін.

– Бір Оспаннан басқа шаруа ойлаған тірі жан жоқ. Жұрттың бәрінің де егіні-тегіні пісіп тұр. Бірақ ешкім қыбыр еткен жоқ, – деді Баймағамбет.

Серікбай шал сөзіне ашулы еді үйткені үйде қатын-қалаш та бүгін Оспан сөзін естіп бірдеме деп күбірлеген болатын.

– Маған Оспан істеген істі үлгі қылма сен. Оспан дүниеліктің құлы болса, ана қасындағы тақыр кедей Жансейіт не қылып отыр? Жалғыз атын ел керегіне жарайды деген жігітке мінгізіп отыр. Соны ойла. Ана Ұзақ, Жәмеңке неғып отыр. Оспандай-ақ мансап иесі ұлық болатын ана Әубәкір ол неғып отыр. Бәрі де шаруасын судай шашып, артығын үлеске салып жатыр. Сен үй десең, ертең керек қылса, осы қолымдағы аз жылқының барлығын мен до осы Дөңгелек саздың үлесіне саламын. Білдің бе? – деді.

Бұл уақытта төменгі жәрмеңке жақтан шығып Серікбай ауылын бетке алып келе жатқан екі атты дөң басында әңгімеде отырған Серікбайларға қарай бұрылып еді.

Аттарын қара тер жапқан жүргіншілер бұларға қарай беттегенде де екпіндеп желіп келе жатты. Қазір күн батып, ымырт жабылып қалған. Ауыл-ауылдың дырдуы саябырлап азыйып, әр жерде жерошақта лапылдап жанған оттар ғана көзге айқынданып тұрған. Ауылдың көп тілінің ішінен соңғы уақытта дамылсыз үрген иттер дауысы ғана басымданғандай, біресе күшік дауысы шәу-шәу етіп, артынан үлкен төбеттер, соқталы ашулы қаншықтар дауысы жапырлай шығып ауыл-ауылдың барлығын азан-қазан қылғандай болатын.

Кеш қараңғылығы тұтасып молайған сайын, иттер дағдылы міндетіне құлшына кіріскендей өткен-кеткеннің барлығына шабалана үріп қоя беріп, алыста көрінген қара-құра болса алдынан шығып, бөгеуіл салып, ауылға келгенді ауылға әкеліп, өтіп бара жатқанды өзі қуып жібергендей, қанжығалап арсылдап шығарып салып, ауылдың амандық, тыныштығын өз мойындарына түгел көтеріп алғандай болатын.

Екі атты Серікбай аулына жақындап келген, алдынан тобымен қамап шыққан көп иттер, қазір бұлар төбе басына келгенге шейін шу-шу етіп, өзге дыбысты есіртпей өлкені азан-қазан қылды.

Аттылардың қараңғы кеште пішіндері оп-оңай танылған жоқ. Жалғыз-ақ төбенің етегіне келгенде ғана салақ жаққа қараған күміс үзеңгері жарқ-жұрқ етіп, екі аттың ер-тұрманы бір-біріне шылдыр-шылдыр соқтықты. Біреуі тәуір киімді, күміс ер-тоқымды, ұзын бойлы. Екінші қасындағы атшысына ұқсайды.

Бұл Ұзақ, Жәмеңкeden¹⁰² Дөңгелек сазға хабар алып келе жатқан тілші-хабаршы Көкбай болатын.

Жәрмеңке басында қалың албан жиылып Ақжелкеге жауап бергеннен бері қарай екі жұмадай уақыт өтті. Содан бері жайлау-жайлаудың әрқайсысында ер-азамат түгел қамданып, ат-сайманын дайындап, жеке-жеке әзірленуден басқа, ел-елдің арасындағы қатынас тілді де реттеп алып еді.

Күн-түн сайын жәрмеңке басындағы ұлық істеп жатқан кам болса, яки шеттен Қарақол, Жаркент жағынан естілген жаңғырық, жаңалық болса, бәрін де ел-елдің басты адамдары өз маңайына естіртіп жариялаудан басқа, маңайдағы албан руларының барлығына да хабаршылар жүргізіп, мәлімдеп отыратын, сондықтан ертеңді-кеш жаңалық хабарлар үзілмей, бірі артынан бірі шығып, ерсілі-қарсылы қыдырып тұрған.

Албан іші түгелімен осындай реттеліп алғаннан бері қарай Ұзақ, Жәмеңке, Тұрлықожа, Серікбайлардың ауылдары күнде келген жаңалықтарды тарататын штаб есепті болған. Жалғыз мұнымен қоймай, әрбір естілген дақпыртқа қарай бесті-онды басты кісілердің кеңесі болып, өзгелерге “ананы істеу, мынаны істеу керек” деген байлауларын да жіберіп отыратын.

Албанның қалың ортасында ұлыққа тіреу болып, елге қастық қыламын десе себі тиетін жері жәрмеңке болғандықтан, жұрттың көзі Қарқара жазығына көбірек қадалғандай болатын. Оның не істеп, не ойлап жатқанын елге білуге, естуге қажет. Ақжелке әлі барлық көмекші ұлықтарымен сонда отыр. Маңайдағы бесті-онды солдатты жиып казак-орыс қалаларынан аз-аздап, астыртындап жігіттер жиып алып қаруландырып жатқаны да барды.

Сондықтан Ұзақ, Жәмеңке осы жәрмеңкеге құлақтарын көбірек түріп, соның әрбір қозғалысын андығандай тесіле қарап бағып отырған.

Бірақ жәрмеңке басындағы ұлық, қазақтың өзіне сырын айтпайды. Ел болса бұрынғыдай жәрмеңке басына бармайды. Ондағы қазақтан қалған тілмаш, оқығандар болса, бірауыз тіл әпермейді. Ел қозғалысынан бойын алып қашады. Сонда да жәрмеңкенің ниетін білмей отыруға мүмкін емес. Қарақол, Жәркент, Алматы жағынан шыққан жаңалық болса да, сонда келеді.

Осының бәрін есептеп келіп, ақсақалдар кеңесі жәрмеңке басынан өздеріне тілеулес болып, жансыздап хабар әперетін бірен-саран кісіні іздестірген. Сол кісі оңай-ақ табылып еді.

Ол – жәрмеңке басында тұратын сарт саудагері Сұлтанмұрат. Бұл – епті, есті адам. Қазақ, қырғыздың орысқа арналған¹⁰³ наразылығын ішінен бұ да қостайды. Сондықтан жәрмеңке басынан жан-жақтан келіп жатқан сарт, ноғай, тараншы, жүргіншілерінің¹⁰⁴ барлығымен әңгімелесіп, керекті хабарды мезгілімен толық қылып алып, Ұзақ, Жәмеңкелерге ұдайы жеткізіп тұрған. Соңғы кезде жәрмеңке басындағы бірен-саран солдаттан әңгімешіл аузы бос таныстар тауып алып, Ақжелке істеп жатқан қаракеттен де оны-мұны естіп тұратын. Мұның жиған хабарларын ел кісілері әртүрлі әдіспен алатын болған. Жалпы елдің жәрмеңке басына баруы азайған соң, енді үнемі Сұлтанмұратқа келе беретін бірлі-жарымды кісі болса, оның жүрісі алақандай жәрмеңкеде қақап тұрған ұлықтардың көзіне түсіп қалуы оңай нәрсе. Осыны ойлап Ұзақ, Серікбайлар ақылдасып келіп, Сұлтанмұраттан жансызданып хабар алу үшін әр рудан он шақты кісі шығарған. Бұлардың әр күні әрқайсы келіп кетеді. Кейде екіден, үштен келеді.

Кей кезде, әсіресе соңғы уақыттарда, алғашқы он кісі бір-бір кіріп шыққан соң, тағы тың адамдарды да жіберетін болған. Бұлар бес-алтыдан да келеді. Кейде тіпті елеусіз болсын деп өгіз мінгізіп, жалғыз-жарым кедей-кепшікті де жібереді. Келгендердің бәрі де әр алуан ұсақ-түйек алады. Бірақ бір қадақ сабын, яки бір кез шыт қана алатын болса да, саспай көп қыдырып, көп саудаласып жүретін қазақ әдетінің осы кездерде пайдасы тиген. Алушысы жоқ болып қаңырап тұрған ләпкешілерге әңгіме де керек. Сол ретпен жағалап жүріп Сұлтанмұратқа арналып жіберген хабаршы елеусіз келіп, елеусіз кететін.

Бүгін сол әдетпен жәрмеңке басына түсте жіберілген кісі Үш күңгей жотасының бауырындағы жайлауларға үлкен хабарлар алып келіпті.

Соны естісімен Ұзақ Серікбайға осы Көкбайды шаптырған. Аттан түсіп, сәлемдесіп Серікбайдың қасына келіп отырған соң, Көкбай қатты жүрістен терлеп, пысынағандықтан үлкен қара бөркін қолына алып, бөгелместен әңгімеге кірісті.

– Бүгін Сұлтанмұраттан хабар келді. Қарақолдан хабаршы келіпті. Бұл жарлық қазақ, қырғыз, тараншының¹⁰⁵ барлығын да түгел көтерген көрінеді. Лепсі, Талдықорғаннан бері қарай қазақ көтеріліпті. Қытайға ауамыз¹⁰⁶, көнбейміз, бермейміз деп маңайындағы орыс қалаларына шабуыл жасап, қару жиып, қарсылыққа қамданып жатыр дейді. Әскер шығып, соғысып қалғандар да болса керек. Одан бері Пішпек, Алматы, Қарақол айналасындағы елдер көтерілуге бас қойды дейді. Қырғыздар казак-орыс қалаларына шабуылды түгел бастапты. Жызақта үлкен қарсылық болып, қаланың үсті түгел қырғын майдан дейді. Тараншы мен қырғыз қазақтан озған көрінеді. Бұлар шапқан орыс қалалары жебір-жесір болып, өртелгені өртеліп, қырылғаны қырылып, Пішпекке, Қарақолға, Токпаққа шұбап жатыр дейді. Ұлықтан үрей кетіпті. Казак-орыс, мұжык атаулының қатын-баласы тау-таста ботадай боздап шұбырып жүр дейді¹⁰⁷. Қырғыз Пішпектен Қарақолға мылтық, жабдық әкеле жатқан солдаттың абозын талап алыпты. Осы күні бар қырғыз мылтықты, қарулы дейді.

Тыңдаушылардың Серікбайдан басқа барлығы Көкбай әңгімесі басталғаннан-ақ ентелеп:

– Е, е, пәле, пәле, е, е!.. – деп исінгендей мекіреніп құлай тыңдап отырып Көкбай тоқтағанда, Өтеу:

– Айтып едім ғой! Қырғыз істі бастапты деп! “Атаң көрі” деп алып, бір бастаса ол тоқтамайды.

– Қырғыз емес, тараншы да кетіпті де¹⁰⁸?!

– Ел болсаң, осындай бол!.. Ой, тілеуіңді берсін, – деді Баймағамбет.

Бұл анық хабар ма өзі? Тіл әкелген кім екен? – деп Көкбайға қарады Серікбай.

– Анык шығар... Анык кой... – деп, Өтеу сөйлеп еді, Көкбай оны тыңдамастан:

– Анығы сол қырғыздың басты кісілері албанның қарияларына осының бәрін жеткіз деп әдейі хабар салыпты.

– Басшысы кім дейді?

– Басшысы Батырхан, Қыдыр, Саудамбек, әзірге хабаршылар солардың атын атайды. Кіріскен жалпақ ел. Бір қырғыздың баласы мойын бұрып қалған жоқ. Бәрі де ат үстінде жау жаракқа түгел қол қойыпты. Және хабарды бір Қарқара емес, Алматыға, Пішпекке, мынау Асыға да жіберіпті, қосылып, қамданып, атқа мінсін. Әнеугі айтқан сәлемдері шын болса, Ұзақ, Жәмеңке, Серікбайлар енді маңайдағы орыс қалаларын ескерсін¹⁰⁹. Қарулансын. Жәрмеңкені талқандасын деп айтыпты дейді. Орысты қусын депті.

– Бәрекелді, сөзіне! Ой, тілеуінді берсін!

– Ерке мыналар екен ғой. Енді бөгелетін не қалды? – деп, Баймағамбет сабыры кетіп сұрланып, біресе ырғалып малдасынан отырып, тыпыршығандай болды.

Әлі де салмақ пен сабырынан аумай Көкбайдың пішініне ойлана қарап отырған Серікбай:

– Жә! Қарияларың не дейді?

– Қариялар енді бұл хабарды ұлық та есітті. Бұл отырмас, кетер, бірақ кетерінде бірен-саранды болса да қармап кетпей тыныш кетпес. Ең әуелі, ел кісілері сақтық қылсын. Жігіттеріне тегіс хабар берсін. Әуелі айналадағы ұсақ қалаларды ескерерміз бе, қайткендей боламыз? Серікбай, Тұрлықожа, Әубәкір мұнда келсін. Кеңесіп алайық. Тағы бірер күн мына хабар анық па, ұшқары ма, дерегін тосайық деседі.

Серікбай:

– Құр үйде жатып тосқан емес, енді сол қырғыздың ішіне кісі жіберу керек қой. Сөз байласу қажет қой, – дей бергенде Көкбай:

– Оныңыз рас. Ол жерде бәріміз де соны айтыстық. Сонымен жаңа менімен бірге Саудамбектермен ауызба-ауыз тілдесіп қайту үшін үш кісі аттанды. Қанат жаяйық, бірігейік, тізе қосып бір бастайық деп Асыға да кісі жіберілді, жан-жаққа кетіп жатыр.

– Олай болса, жарайды. Енді, Баймағамбет, сен ат қамда. Біз Көкбаймен ауыл жаққа барып ас ішейік, Өтеу, сен қазір Әубәкір, Тұрлықожа, осы маңайдағы ауыл-ауылдың барлық белгілі кісілеріне хабар қыл. Тұрындар енді. Құдай бұйырса бірдеме болар. Аруақ жар болып, оң сапарын берсін! – деді.

– Айтқаның келсін, қарағым. Құдай жолыңды қылсын!

– Уа, оң сапарын бере гөр! Иә, Райымбек атам аруағы жар бола көр! – деп екі шал кемседеп көздеріне жас алды. Соңғы кезде шаруақор қара шал да алдыңғы уайымдарын ұмытып, көтеріліп қызып алғандай еді.

Көкбай Өтеуге қарап: – Тұрлықожа, Әубәкірді де Секеңмен бірге қариялар шақыртқан. Олар да солай атына мінсін.

– Секең кетсе, Әубәкір мұнда керек болмаса, біреуі қалғаны мақұл болмас па? – деп Баймағамбет отырғандарға қарады.

– Әубәкір мұндағыны реттесін. Енді толғақ жиілеуге айналды ғой. Хабары да, ісі де енді бірі үстіне бірі жилейтін шығар. Бұндағы ел бәріміз кетіп қалсақ ұйлығып қалар. Бірен-саран басшылық қылатын кісі¹¹⁰ топ ортасында қала тұрсын, – деді Серікбай.

Ешкім қарсы сөз айтқан жоқ. “Мақұл, солай” десті. Сол күні түнде-ақ ел жатқанша Көкбай хабары Шырғанақтың бауырын түн желіндей есіп отырып, жағалай жар шашып шарлап шықты.

Қатын-балаға шейін айт күніндей сергек. Дырдулы, шулы, күлкілі, нөсерлі дауыл алдындағы құйындатқан жел лебімен желпілдеген түндіктей, жайлау-жайлаудың бәріндегі кәрі-жас, еркек-ұрғашы бой сергіп сілкінгендей, құлшынғандай болды.

Бұл түнде таң атқанша дамылсыз шабаланып иттер үріп, ауыл-ауылдың арасында сатырлап шабысқан аттылар. Қалжыңды желік араласқан күлкі, дабырлаған неше алуан дауыстар, шырқап салған еркек, ұрғашының әндері, қызулы, қызық ойын-сауығы – жайлау түнін желікті той күніне ауыстырып жібергендей болды. Түңлігін жауып, отын өшіріп жатқан ауыл жоққа тән. Өлке-өлкенің бәрінде жалпылдап жанған оттар. Асылып жатқан қазан-қазан ет. Түн аспанына ойнап ұшып жатқан от ұшқындары – бәр-бәрі де қыр баласын қолтығынан көтеріп алып ұшып, елде неге “жүр жүрлеп” тұрғандай болды.

Бұл күй бір Шығанақ бауыры емес, исі албанның барлық көк шалғынды, қарағайлы, мол сулы бақытты жайлауларына түгел жайылған желік болатын.

Осы түнде жолдағы елдің неше алуан тіл менен әлденеше түрге түсіп, ұйқысыз түн өткізіп, дабырлап, шулап, балаша балдырлап бой жасап жатқан тіршілігін көріп отырып, таң атқанда Серікбай Тұрлықожа, Ұзақ, Жәмеңкемен уәделескен жерге жетіп еді.

Биік төскейдегі көп үлкен ақ үйлі маңқиған боз ауыл, қора толған қоймен, маңындағы кісендеулі, арқандаулы көп жарау сұлу сәйгүліктерімен өз-өзіне сенгендей күйде екен. Ырзалық, тоқтық пішінін көсетіп, шертіп сыздана түсіп, көзін жұмып, тыныштық алып мызғып тұрғандай бұнда да жаздың түнін ұйқысыз өткізген ел таң аппақ боп атқанда көздің шырымын алмақ болып, жаңа ғана тыныштыққа бой ұрыпты.

Әлі ауылда кәрі қойшыдан басқа түрегеп жүрген сергек жан көрінбейді.

Түн бойы өктеп тыным алмай жүріп шаршаңқырап келген жүргіншілер елді оятпай, жұрт тұрғанша азғана тынығып алмақ болып, ортадағы үлкен үйге кіріп жатып қалысты.

Ұлы сәске кезінде Серікбай оянғанда өзінен басқа¹¹ жұрттың бәрі тұрған екен. Төр айналасында Жәмеңке, Ұзақ сияқты үлкендер отыр. Әуелі соларды көріп сәлем беріп, басын көтеріп алды. Айналада жағалай отырған ылғи қара бөрікті көрі-жас. Бәрі де лаулап желігіп сөйлейді. Алдарына қымыз да келіп қалған екен.

Қасында отырған Тұрлықожа, ерекше желікпен омыраулап, кеуделеп келіп:

Тұр, тұр, не жатыс бар! Әуелі шүйіншімді бер! – деп келіп, Серікбайдың басындағы тақиясын жұлып алды.

– Е, не бар?! Не айтасың?

– Асыдағы Қызыл бөрік көтеріліпті¹², хабаршы келіп отыр. Спесік аламын деп келген тамам ұлықты бар солдатымен қырғын қылып айдап тастапты...

– Рас па? Шын айта ма?! – деп Жәмеңкеге қарады... Барлық үй ішіндегі үлкен-кішінің жүзінде түгелімен ырзалықпен жымыған қуаныш бар.

– Рас айтады. Асы Қызыл бөрігі сенен озды, – деп, Жәмеңке кәрі жүзі қатпар-қатпар болып жиырылып, ақырын күлді де: – Барлаймыз, барлаймыз деп, тамам елдің артында біз қалуға айналдық. Ұлық есін жиғанша бет қаратпай, үсті-үстіне ұрып жіберетін кез келді... Мына асыңды іш, кеңеселік, – деді,

VI

Кешегі күн Асыда бұрын Алатау жоны көрмеген ірі уақиғаның болғаны рас еді. Бұл жайлаудың қалың елі албанның мол руының бірі Қызыл бөрік болатын. Бұдан басқа етек-жеңін жұлғызып төрге қашып шыққан жаяудай тау етегіндегі жайлау, күзеуінен айырылып, казак-орысқа, келімсекке беріп¹¹³ тау жоталап, қарағай кезіп Асыға келіп жер иіскеп отырған Алматы уезінің жанысы, қаңлысы, тағы әр рудан жиналған ұсақ-ұсақ құрамалары болатын.

Асы – Алатаудың қыр арқасында ойып алған астаудай, ұзын кең жасыл өлке. Төсін жоғары беріп, керіліп түскен сұлудың оң иығын басқан қалың қара бұйра шаштай болып, Асының оң жағын қарағайлы таулар басады. Өлке бойында көк жар болып аққан Асы суына, айналадағы қатпарлы қалың ұлы биік, қыртыс-қыртыс ұзын жоталардан сала-саламен тұщы бұлақ, мөлдір көк сулар сарқырайды.

Жардың күншығысы қоралай біткен ұзын жоталар. Соның етегіне шейін далиып жайылған кең жасыл жазық, ұлы қойын сияқты. Жазық қара құртша қайнаған неше түлік мал. Иін тірескендей шұп-шұбар болып ендеп шашылып, бой жасап жатқан қазақ дүниесі – жайлау малы. Қанатын жазып, көк жазықты қаптай басып, еркеленіп дәурен сүреді. Көк далаға төгіп қойған жасаудай айыналаны жандандырып, жасартып тұрғандай. Әншейінде толысып, тусыған дүниеге жарастық бергендей. Қалың ел жаздай жайласа да, өлке қызығынан, жасыл түрінен, жастығынан айырылған жоқ. Шұбартып басқан қалың малдың ортасында қамысты айдын көлдің аралығындағы қаз-үйректің жұмыртқаларындай болып, бөлек-бөлек ұя сияқты үйіріліп, дөңгеленген сансыз көп аппақ ауылдар. Жайлаудың бар тіршілігі көз алдында, тайқазанда қайнаған судай болып ерсілі-қарсылы қозғалыспен жыпыр-жыпыр қағып тіршілік

күні қайнайды. Мезгіл августің басы болғандықтан, Асының түні суыңқырап, дағдылы күзгі жауыны жиілей бастап еді.

Бүгін де түске шейін айналаны бұлыңғыр сұрғылт тұман бүркіп келіп, бірталай уақыт жауын жауған. Қазірде, шаңқай түстің кезі жеткенде, қалың бұлттың барлығы жыртылып жыртылып айырылып, жан-жаққа ауа көшіп кетіп жатқан.

Жуылып тазарғандай ашылып, көк мөлдір боп тұрған аспаннан Асы өлкесіне жайнаған жарық күннің сәулесі де түсіп еді. Бірақ дәл осы шақ астаудай Асы жайлауын бұлт арасында тұрғандай, ертегі орнындай қылып көрсететін. Өйткені айналадағы қатпарлы қалың жота, қарағайлы кара биіктерден ақ сұр тұман әлі айыққан жоқ. Алатау басына шегіп өткен кара қошқыл қою сұрғылт бұлттың төмендеп ұшқан жартысы қарағайға, жартасқа жабысып аспан ұйқысындай қаптай жауып, үйіліп-үйіріліп тұр. Жалығып қалғыған ақ тұман Асы айналасындағы тауларға шұбатылған сәлдедей оралып, бұралып жүр.

Биік таумен дәл қосылған жері қоюланып, кара қошқылданып кетеді. Қиналып, өртеніп қосылғандай. Күпісін айналдырып киген қарағайлы биік шошақтың басы тұман ішінде әлдене түстей сұлу, сағымды шағына сүйсініп, бұлтты қабағын шытыңған сияқтанады. Ауырлықпен, азаппен емес, көңілдің жайлы рақат тыңыштығымен еркеленіп шытыңған сияқты. Тұманды аспан сүйсіндіріп қалқытқандай. Сағымды қиял бұлтты, салмақпен қош-қошын айтып, жоғары көтеріліп, таудың басын асып барады.

Жазық үстінде кең аспанда кесек-кесек ақ мамықтай болып, ақ бұлттар қыдырады. Көк далаларда, кішкене төбелерде, ауыл, мал үстінде момындық белгісіндей болып ақ бұлттың жеңіл, жайлы көлеңкесі ұшады. Түтіндей, будай төңкеріліп, сызылып өтеді. Қоңырлық пен шаңқиған жарық ауысады. Адам ойындағы өкінішті естегі мен күн шуақты қызық рақат сағатының ауысқаны сияқты, арманды ыстық кешегі мен күдікті, күпті бүгінгінің ауысқаны сияқты.

Кеше Асыға Алматыдан шыққан көп орыс келген¹¹⁴, ішіндегі бастығы уезд помощнигі Хлыновский¹¹⁵ бұл Асыдағы Қызыл бөріктің сыр бермегендей томаға-тұйық наразылығын сезген-

дей. Алдында да болыс, тілмаш арқылы естіліп жатқан жайсыз хабар барады. Оның үстіне Жәркентке қараған албан жәрмеңке басына жиылып “бермейміз” деген жауап айтыпты. Желкедегі қырғыз да алай-түлей болып жатыр. Алатаудың қойын-қойын, өлке жотасының барлығы иін тірескен қарағайдай болып, бірігіп, тұтасқан қарсылық белгісін білдіріп тұрған кез. Бір Асы ғана емес, Алматы, Пішпек, Жәркент, Қарақол, Лепсі, Талдықорған – барлығы да өртенгелі дайындалып, күтініп тұр.

Алматы ұлығы бұл жайды жақсы білуші еді. Сондықтан қазақ ортасына көп шығып, қаталдықпен атағы жайылған Хлыновскийді әдейі шығарған. Қасында тоғыз солдаты бар, бірнеше ұсақ чиновниктерімен оннан аса кісі еді. Бірақ Асыға арнап келген жұмысы баланың спесігін алу.

Елдің барынша аңдып бағып отырған дертті мәселесі. Толғағын жиілетіп жарасының үстіне қадалған оташының қанды ауыз бәкісіндей, елді шиыршық атқызып тулатып тұрған мәселе.

Бұл қабақты бұрыннан күтсе де, кеше Асыға келгеннен бері ұлық біржолата сезген, ел қабағы қарс жабылған, суық, қырын қарайды. Қапқалы тұрған кесекті жайындай жылымайды, жылтырамайды. Ұлықтарға арналған үйді де болыстар зорға дегенде әкеп тіккен. Сойыс, жасау-жабдықты да әрең берген.

Әншейінде байпаңдап жүретін болыс, кандидат, старшындар сүлесок, құр сұлдері жүрген сияқты. Өздеріне арналып тапсырылған жұмысты шама келгенше өзгеге сілтегісі келеді. Орысша білмейтін боркеміктеу, жуан қарын, босаң болыс қайта-қайта ұлыққа келіп:

Тақсыр, ел шабан... Елдің жайын білмеймін. Жалғыз біздің қолымыздан іс атқару қиын болып тұр. Осы елдің Дәулетбақ, Жылқыбай сияқты қариялары бар. Соларды қасыңызға шақырып алсаңыз қайтеді? – деп әлденеше рет арыз қылған.

Ұлық басында болысты жер-жебір қып зіркілдеп ұрсып қуып шықса да, көзін алартып, жер тепкілеп шабынса да, бірер старшынды киіз үйге қаматып, арест қылып қойса да, аяғында болыс сөзіне еріксіз көніп:

– Соларды шақыртып кел. Қасымызда болсын, – деген.

Бүгін таңертеңнен бері Дәулетбақ, Жылқыбай қасына ерте келген көп қариялары, жуан семіз байлары, Қызыл бөріктің басты кісілерімен ұлықтың қасында болатын.

Ел қабағын астыртын сезіп байқап алған ұлық, өздерінің қаладан шыққан тобын азсынып, оның күшіне анық сене таңертеңнен бері жауынға, лайсаңға қарамай осы Асы маңында жүрген орыс атаулының барлығын шақыртып, өз қасына жиып жатқан. Келгендердің ішінде көпшілігі санақшы, бірқатары судья, приставтардың жіберген стражнигі, тағы солар сияқты әр алуан жұмыспен жүрген бірен-саран саяқ-сандырақ кезбелер болатын.

Жиыны жиырма шақты орыс болды¹¹⁶. Қазақ жиынына бұрынғы уақыт болса үлкен топ сияқты көрінер еді.

Топтанып келген бес орыс¹¹⁷ болса да, елді үрпитіп, дүрік өргізіп, тұтастай үркітуге жарайтын. Бүгін жиырмадай қару асынған орыс¹¹⁸ айналасына келген соң, оғар, тасыр ұлық кеке-жектеп, кердең басып, ел кісілерін шошытып, ықтыруға кірісті. Бірен-саран шабарман старшынды өз қолымен де ұрып жіберіп, болыс, би қарияларды бойын жазғызбай ақырып, ықтырып, бет қаратпай жасқандырып тұрды.

“Түс кезінде Сөгеті болысынан жұмысқа алынатын жігіттердің спесігі тізілмек. Ұлық келіп ығырып, тізім алғалы жатыр. Елдің болыс, биін, қариясын жиып алыпты. Тізімді бергелі жатыр. Тілмаш посемейный спесікті ұлыққа алып бармақ. Дәулетбақ¹¹⁹, Жылқыбайлар үндемей отыр. Мойынсұнып қалыпты. Ұлық шошытып әдейі жасқандырғалы зәрленіп тұрған көрінеді”, – деген хабарлар Асы өлкесіндегі барлық елге жауын айыққан соң күркіреген күн дауысындай болып бір-ақ тарады. Ел дүр етіп хабарласып қамданып, бір ауылдан бір ауылға аттылы-жаяу шұбырып, әр жерге қалың-қалың топтар жиналып қалды.

– Ойбай, орыс баланы әкеткелі жатыр¹²⁰.

– Солдат қаптап кетіпті.

– Дәулетбақ, Жылқыбайды қысып жатыр дейді!

– Кеткені ғой енді заманның, ел басына күн туғаны ғой?!

– Қайда бұл, түгі, осы елдің еркегі?! – деген сөздер кәрі-жас, ұлы-кішінің аузында шалқып жатқан өрттей болып, лау-лау етті.

– Уа, құдай, уа, аруақ! – деген қатындар дауыстары да шықты.

Әр жерге топтанып жиылған жиын, бір тұрған жерінде шыдам таппай, екінші жиынға келіп қосылып, одан үшіншіге қарай жаяу-жалпылы шұбап жоғары таман сырғи-сырғи қаптап келе жатты.

Жоғарыдағы қарағайлы биіктің етегінде жартасты көк өзекке тігілген ұлық үйлеріне тұс-тұстан ағылған наразы елдің топтары шұбырып, шұбап, бірді біреу итермелеп, жетелеп келе жатты.

– Жүр, не тұрыс бар?

– Көріп алайық, көрейік, қыруар елді жылатқан қандай екен, білсін!

– Қайда осының болысы, старшыны қайда, түге?!

– Қариялар неге сол кәпірдің қасында отыр?

– Бәсе, соны айтсаңшы. Ала бер өзің деп, неге былай шыға бермейді.

– Осы, ер азамат қайда?! Атына неге мінбейді, тым болмаса айдынын неге көрсетпейді?!

– Жүрегін шайлықтыру керек еді. Ең болмаса алғашқы жолы бетін қайтарып, спесік бермей жіберу керек, – дескен топ ішінің неше алуан тілдері тыным алмай жапыр-жұпыр сөйлеп, көп қызуын арттырып келе жатыр.

“Азамат қайда” деген сөзге жауап айтушы да табылды. Бұл алдыңғы кеткен топтарға жаңа ғана ентігіп келіп жеткен жаяу шал қойшы болатын.

– Қызыл бөрік, қыстықтың сойыл ұстауға жараған азаматы жаңа тегіс аттанып, мына Жауырдың асуына қарай беттеп, қарағайға кірді.

– Қойшы, рас па?

– Қай арада жиылды? Қашан өтті? Неғып көрмей қалдық!

– Жаңа бір қалың шоғыр анамен кетіп еді, жылқы ма деп едім. Рас болғаны-ақ.

– Уа, тілеулерін берсін! Уа беттерінен жарылқасын!

– Иә, аруақ қолдай гөр! Иә, Райымбек ата!

– Уа, құдай, ер азаматты сақтай гөр, қарақтарым не болады?! Күнің не болады?! Жалғызым-жалғызым, – деп кедей кемпір жылады.

Көзінің жасына жалынатын қартаң бәйбіше қыз-келіншекке шейін үндемей, жастарын сүргіп¹²¹, қызарған жасты көзбен ұлыққа тігілген үйлерге жалтақ-жалтақ қарасты.

– Уа, кім бастап кетті, қанша жігіт? – десіп, қайта сұрады.

– Бәсе, кім бастады? Бұл қай уақытта жиналып қалды?

– Рас-ау, бұрын сөйлескен сөздері, жиындары жоқ. Не қылып дайын бола қалды?

– Дайын болмай осы сергелденде кім қарап отырады? Басыңа күн тумайтын шығар.

– Иә, күн туса, әп-сәтте сүттей үйірілерсің албанның баласы.

Хабаршы шал көптің алдына көлбеңдеп шығып, таяғына сүйеніп еңтігіп тұрып:

– Бағана орыс¹²² спесікті алғызды деп хабар шығысымен жұрт атқа жүгіріскен жоқ па?! Ауылдан ауылға топтанып іркіліп жиылған топтар, бір сағаттың арасында екі-үш жүз кісі болып қалды. Қолдарына мылтық тауып алғандары бар.

– Иә мылтығы бар жігіттер бар ғой.

– Табылады, табылады, е, е, иә!

– Мылтықтары азғана, бірақ бәрінде де сойыл, шоқпар бар. Жиылып алған соң қайда-қайда барамыз дескенде, қызыл Ыбырай: “Жүр, артымнан ер, мына тоғайды кесіп өтіп, дәл сол орысқа тіккен үйдің желкесінен шығамыз. Сонан соң спесікті шын алатын болса, көріп аламыз” деп, сол бастап кетті. Жігіт атаулы түгел соны қостап, аруақ көтеріп шауып жөнелді. Арттарынан да ағылып кетіп жатыр. Біздің Мағай да құнанына мініп кетті.

Бұл алдыңғы топ еді. Бөгеліп әңгіме тыңдап тұрғанда арттарынан келе жатқан тағы бірнеше топтар да келіп жетті. Артқылар шалдың әңгімесін көздерімен көрген екен, түгел шындады.

Ел тегіс Ыбырайдың атын хан көтерді.

– Уай, аруағыңнан айналайын! Бәсе, азамат басына күн туғанда, сондай бір жігерлі жан неге шықпасын!

– Ыбырай қалмақты, қытайды, қырғыз, қазақты да түгел көрген. Ол соғыстың да бабын біледі...

– Уа, ол ма?! Ол біледі!

– Ердің, сабаздың заманы бұзық заман ғой. Әйтпесе шын батыр ғой.

– Батыр-ақ, денесін көрмеймісің?!

– Қара сойылға нақ бес кісіге жалғыз өзі төтеп беруші еді! Тек жолы болғай-ақ та!..

– Оң сапарын берсін! Жолы болсын!

Жігіттер тобын бастап ертіп кеткен Ыбырай екені рас еді. Ол дөңгелек үлкен жауырынды, зор жуан қызыл жігіт болатын. Жасы отыздың ішіне келген, қылдай қатты, сояу қара мұрты, шоқша сақалы бар ер жігіт еді. Қызыл бөрік ішінен өзіне сайлап он шақты мықты жігітті ертіп алып, қалмақтан, қырғыздан, айналадағы қазақтан үйірлеп жылқы алып бірінен-біріне өткізіп, ат үсті суық жүріс жүретін.

Атағы шыққан ер, өжет, қырағы, сергек ұры еді. Соңғы шақта қашқындау да болып жүрген. Өзінің де, жолдастарының да бердеңке мылтығы, алтатары, айбалта, найзалары дайын болатын.

Таңертеңгі ауыл-ауылдан жосылып, шұбырып жатқан топ өз аулының үстіне бұл қасындағы он-он бес жігітімен ылғи жүйрік жараяу сәйгүліктерге мініп, қыл жалаулы найзаны көтеріп шауып келіп:

Тарт менің артымнан! Бүгінгі күннен қалған жан-жан, мал-мал. Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі. Уезд болмақ түгіл, жандаралы болса да көріп алайын! Тек спесікке қол қойсын. Сонда ойынды бастаймыз. Жүр, неге тұрсың түге! – деп тауға қарай қалың топты шұбыртып шаба жөнелген. Қазіргі уақытта бұлар Жауырдың төменгі қара шатына кіріп алып бой жасырған соң, артқы жұрттың барлығына хабар жіберіп жиғызып алып, сол арада тұрып, тегіс жиылған жиынға біраз қызулы, сенімді сөздер айтқан. Содан кейін артынан құлшынып, шулап, қуанып ерген бірнеше жүз жігітті бастап алып, алдына өзі түсіп қалың қарағайдың бір қабат ішімен тау кенерлеп, біресе жотаға шығып, біресе терең шат құз сайларға түсіп кетіп, ұлықтардың қыр желкесіне таман беттеп, ағылып қаптап келе жатты.

Осымен бірер сағаттай жол жүрген соң Ыбырай бастаған қол жартасты шаттың жазыққа шығатын аузына жақындап кел-

генде, Ыбырай жігіттерін бір қалтарыс қойынға кіріп тоқтатып тастап, өзі қасына бір жолдас алып қарағай ішін аралап етекке қарай құлап кетті.

Тіккен үйлердің дәл желкесінде қақпа сияктанып біткен қос жартас бар еді. Соған келгенде аттан түсіп, ойдағы жиынға баспа қылып қарап отырды. Белгі алмақ. Демі дірілдеп мұрты түксініп сұрлаңқырап алып, дүрсе қоя беретін мезгілін күтті.

Қорым тастың басынан томағасын тартқанда ойдағы қағушының алдына кірпік қақпай қадалып қарап: “Жүйрік тағының қызыл жоны қашан бұлғаң етеді” деп, телміріп күткен аш қырандай болып, ойдағы ұлықты қазір алатын жемі есепті аңдып қарап отырды. Ойында асықтырған қызу бар. Бұл күнге шейін ызасын өткізіп, зығырын қайнатып келген жауына енді тісін қайрап қызыққандай құлшынғандық бар.

Артында тіленіп жыланғандай болып, ұрланып тұрып тықыршық атқан көп жігіт тұр. Олар қорым тастан қашатын қырқылжың жайын¹²³ ақшуланды тауға шығармай, жазыққа түсіріп әкеткелі қаптай жабылатын алғыр қыран есепті, қанды ауыз ұялас құмай сияқты. Сырқынды кәрі аңшы қашар деген бетті ертеде аңғарып болжап алып, сол өрісті алдымен келіп өзі алып, енді иек артпа, баспадан ажалды киікке сұғын қадап отырғанға ұқсайды.

Бұл кезде помощник¹²⁴ айналада болып жатқан жай-күйді ескермей, елемегендей болып, алдындағы қарсылығы жоқ болыс, старшын-старшындар мен момын қариялар тобына зәрін шашып, ықтырып тұрған. Аз да болса айтқаны болғанға ұқсап, ел кісілері жиналып, қарсы алдында мүләйім пішінмен үндемей отыр. Спасікке кісі кетті. Ол ескі спесік, еш нәрсесі анық емес, шала, шатақ спесік. Енді соған қарап старшынның ішіндегі жігіттердің дәл санын алып, қазір-ақ тізім жасамақ.

Хлыновский Асыға келіп, өз қолымен спесік тіздіруіне Алматы ұлығы үлкен саяси¹²⁵ мағына берген. Ел алғашқы кезде ұйлығып үркеді. Сол үркініш үстінде біріне-бірі малша тығылып сүйкенісіп барып, аяғында жалпақ қанат жайып, тұтасқан қарсылыққа бет қойып кетуге болады. Сондықтан ұйлығып, не қыларын білмей, дағдарып тұрған шағында үлкен қаладан атақты ұлықтан бірнеше жерге, бірнеше кісілер, қару

асынған солдатпен шығып, топты ықтырып отырып өз қолымен тізім жасап жіберсе, соның артынан ел жалтақтай, үркектей келіп, аяғында қамытқа басын сұғады. Жалғыз-ақ алғашқы дағдарып аңырап қалған кезін өткізбей, тез қамту керек. Сол уақытта ең алғашқы ұйлыққан топты қолымен жетелеп әкетсе, қалғаны артынан өзі де бой ұсынып шұбай берді. Алдыңғыны көріп сұмдық емес екенін сезеді.

Екінші өзге елге: “Асыдағы қызыл бөрік көнді, берді, түгі кеткен жоқ. Ел болса сондай болсын” деп, өтірік дақпырт таратуға да керек. Хлыновскийді Асыға әкелген жай осы. “Осыны ер басына келетін міндет” деп түсінген, құл сияқты жуан мойын тоңқылдақ төре жиылған ел кісілерінің: “Арыз айтамыз, жағалатып көреміз” деген сөздерінің бірде-бірін өрге бастырмай, тізімнен басқа бірауыз сөзді сөйлетпей иіріп тұрды.

Бұл хал таңертөңнен бері спесік келгенше созылып келіп еді.

Дәулетбақ, Жылқыбаймен келген ел кісілері болыстан, старшыннан үміт қылғанды әлдеқашан қойса да, соңғы уақытқа шейін тым болмаса Дәулетбақ пен Жылқыбай бірдемені айтар деп дәме қылған. Соларға қайта-қайта жалтақтасып:

– Осы тіл қатпай өлеміз бе?

– Бәсе, бірдеме деп неге бастамайды?!

– Дәуке, елдің жайын біліп отырсың. Томаға-тұйық тізім беріп, бірауыз сөз айтпай, қайтқанда елге не бетімізді айтамыз?

– Сөзіңді тыңдағалы отыр ма? Ығырып тұрғанын көрмей-місің? Не дейді, түге, – деп Жылқыбай Дәулетбақ үшін жауап беріп қасындағы жұрттың қыңқылын жақтырмады. Бірақ өз көңілінде де мына сияқты болып келе жатқан халге ырзалық жоқ болатын. Ол ішінен: “Спесік алса алар, қарсыласамыз деп осы кәрі басымызбен абақтыға түсейік пе? Ел жігіт жинауға келгенде өз ақылын табар. Кімді ұстап алар екен көремін” деп, ішінен ғана ерегесіп, сыртынан ұлыққа қарсыласпай, үндемей отырған.

Дәулетбақ Жылқыбайға осы сияқты сөзді айтса да, ұлықтың өзіне қарап сөйлеген сөздеріне жалпандап, жылдамырақ жауап беріп, тізім алуға ғана емес, жігіт алуға да соншалық күйзеле қоймайтын сияқты.

Осымен отырғанда ұлық тілмашты спесікке жіберген. Бұған шейін екі қарияға қарап қамалып отырған ел кісілері:

– Бұ не осы?

– Мына күнді итке берсін.

– Тіпті, біз осында неге отырмыз осы?! – десіп, күбір-күбір етіп наразы жүзбен томсарысып, таңғалғандай болып бір-біріне қайта-қайта қарасты. Бәрін де Дәулетбақтың тапжылмай отырған отырысы бөгегендей, сол қинағандай болды.

Бұл жиында ел кісілеріне бірауыз сөз айтпай, сырты момын боп үндемей отырса да, өзінің не қылатынын анық біліп отырған кісі Дәулетбақ қария еді. Ол Алматы уезіне қараған қызыл бөрікті көп заманнан бері аузына қаратып билеп келе жатқан мықты қария болатын.

Атасынан бері қарай осы өңірдің елін билеп-төстеп келген жуандық беделінен басқа, бұның ауылы барлық албан ішіндегі ең бай, ең мол ауыл¹²⁶. Бір атаның кіндігіне малмен бірге басы да сондайлық өскен ауыл болатын.

Асының оңтүстік жағында, өзеннің алабында, қап-қара шұңқырдай болып көкшіл тұманға оралып иін тірескен қалың жыныс қарағайлы далашықтың өлкесі бар. Сол далашық Дәулетбақтың әкесі Деркембайдың ата қоныс мекені болатын.

Қызыл бөрікке қараған шүйгін қоныстың қыртыстысы сол. Жер шұрайы, мал кіндігі далашық.

Сол өлкенің өне бойы – тау, даласы, жыныс қарағай, көк өзек, мол суымен барлығы да Дәркембай, Дәулетбақтың неше мыңдаған жылқысына елде неше мың қой, ірі қарасына жыпыр-жыпыр толұлы, шымшып тіккендей болып, сіресіп лық толықсып тұрған.

Басының өсімі кеше ғана өткен бір атаның кіндігі, бұл күнде үш жүзге тарта жан болған. Сол үш жүз жанның шешесі кәрі бәйбішенің әлі күнге көзі тірі еді.

Осы сияқты мал мен бастың сайлығы қызыл бөрік ішіне Дәулетбақтың атын Қыдырлы байдың атындай атайтын. Төрт түлігі сай, амандық, тоқтық өзгелерге бұны киелі кісідей көрсететін. Сондықтан ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған да замандар болған.

Сол Дәулетбақ бүгінге шейін артынан еріп келген ел кісілерін үндемей отырып орыс алдына аударып, жығып бермек ниетінде еді; Сондықтан қыбыр етпей мызғымай, ұлыққа жабыса түсіп, әдейі жым-жырт болып отырған.

Басында, алғашқы “жігіт алады” деген дақпырт шыққанда бұл да көппен бірге “бермеген мақұл” деген сөзге шығып қалғандай болып отырған.

Дәл сол кезде қаладан азамат баласы келген. Сол шалапұла орысша оқыған, соңғы кезде саудагер боп ұшы-қиыры жоқ мал тауып ауылды, дүниені билей бастаған-ды. Қаладан кей ұлықтармен таныс-тамыр да болатын. Соның алып келген екпіні әкесінің алғашқы сөзін жапқызып, “тыныш отырсаң тоқ боласың, бай боласың” деген кепке келтірген.

Сонымен зорын таппай, ұлыққа да, елге де бірауыз сөз айтпауға байласқан. Шындап қыспаққа алып кетсе ұлық жаққа шығу керек. Қазақ босқа қырғын табады. Мал, дүние шашылды. Бойды бағу мақұл дескен.

Осымен, әдетте, елге әрбір үлкен істің кезінде бірдеме айттып отыратын Дәулетбақ үндемеген соң, өзге қызыл бөрік бас біріктіріп қам істемей, сөз байламай, айналамен қатынас та жасамай, шабандап қалған.

Бүгінгі хабардың Асы елін басына жай түскендей үркітіп, дүркіреткені осындайдың салдарынан еді.

Дәулетбақ үндемеген қалпында отыра берді. Маңайындағы ел шыдамы таусыла келіп, аяғында:

– Бүйткенше, кетейік.

– Қой, кетейік. Енді не істесе, ұлық өз білгенін істесін.

– Рас, не істесе де, бізсіз істесін. Елге не бетімізді айтамыз? – десіп, осы байлауға тегіс келіп қалғанда, спесікті атшабарға көтертіп тілмаш салаң етті.

Осы ең соңғы қамшы сияқты болып, Дәулетбақ, Жылқыбай маңында отырған қызыл бөріктің бәрі бірдей:

– Ал тұр.

– Тұр, тұр – ... десті де, дүрк тұрып, ұлықтың, солдаттың қыжыңдап оны-мұны дескендеріне қарамастан, оң жақтағы кішкене белең астындағы көрші ауылға қарай шұбыра топтала жөнелісті. Солдаттар ақырған, айқайлаған болып еді:

Біз болыс, старшын емеспіз. Ел кісісі болса әне, қариялар бар, – деп, бір-екеуі сызданып жауап берді де, жүріп кетті.

Бұлар белден асып, ең шеткі ауылға келгенде, бағанадан төменгі ауыл-ауылда жиылған қатын-қалаш, кемпір-шал, бала-шағаның барлығы алдарынан қалың тобымен қарсы жүрді.

Бағанағы әр жерде үйліп жүрген шұп-шұбар топ, қазірде әлденеше жүз кісідей болған екен. Бәрі де томсарулы, мұңды. Көпшілік жүзінде тығылып, қыстығып тұрған ашу¹²⁷ бар. Қатын-бала көздерінде мөлтілдеп, іркіліп тұрған жас.

Алдарынан бұлар қозғалғанда еркектер жақындай бере:

– Әкетті ... ер азамат қош бол!..

– Айырылдың, айырылдың боздағыннан түге! – дей бергенде, алдыңғы қатындар тобы, дағдылы жоқтау дауысына салып:

– Боздағым, жалғызым!..

– Қуарған орыс¹²⁸!.. боздағым!.. – десіп сайды азан-қазан қылып шулап қоя берді. Жағалай жоқтау, сынсу, зарлау, қалың айғай-шу жер-көкті жаңғырықтырды, топ селдей қаптаған бетімен шұбарланып, шулап кезеңге шығып қалды.

Төрелер айғай-шуды ести сала, қайта келе жатқан топқа көзі түсіп, қаруларына ұмтылды. Көп мылтықтың құлақтары сырт-сырт, сарт-сұрт ашылып-жабылып, қол-қолға ұсталып, кезеліп қалды.

Дәл сол шақта желкедегі жартастан самсап шыға келген қалың қолдың айғай, дырдуы да естіліп еді.

Орыстар¹²⁹ тобы осы жаққа жалт-жалт қарасып:

– Мына жақта, мұнда...

– Мынаны қара?! – десіп өндері қашып сасқалақтап, мылтықтарын кезеп алысты.

Ыбырай бағанадан аңдып отырып, ел кісілерінің көпшілігі ұлық үйінен жырыла жөнелгенде, қасындағы жігітін жүгіртіп жіберіп, артындағы асығып тұрған жігіттерін тезбе-тез дүрік жиғызып алып еді.

Қатындардың шуы Ыбырайға да, барлық жігіттерге де ең соңғы белгі болған. Қорыққанға қос көрініп, ұлықтарға қарсы алдынан шыққан қатын-қалаштың тобы да жасанып келе жатқан жау сияқтанды. Бұлар айналаны қамап алып, ел әдейі соғысқа, көтеріліске тегіс белсеніп шыққан екен деп ойласты.

Орыс¹³⁰ тобын дәл бұл минөтте ешкім де басқарып билеп, басшылық еткен жоқ. Әрқайсысының да көз алдына қалың елдің қаптағалы тұрған жаулығы елестеп, енді ажал сағаты таянған сияқтанды.

Сасып хабарласып, оқыс үркіп шошып қалған топ, алғашқы: “мылтық ал” деген айғаймен бірге тегіс қаруланып қалып еді. Сол әуелгі екпін есі шығып шатасқан топтың ішінен кейбіреулердің біржолата есін алғандай еді.

Қазіргі халде орыс тобының атыс бастауы өрескел екенін біле тұрса да, бір, екі, үш солдат бұйрықты күтпестен, желкеден шыққан жігіттер тобына қаратып тарс-тұрс мылтық атып жіберді.

Ыбырай тобы жаңа ғана айғай-дырдумен көрініске шығып, шептей жалғасып алса да, алдарынан тізіле қалған орыс мылтығын көріп бірер минөтке ойланғандай болып үндемей тұр еді.

Бірақ көпшіліктің тұрысы осы болғанмен, Ыбырай өзі, қасында мылтығы бар жолдастарымен әуелден-ақ қаруларын қолына ұстап дайын тұрған. Кезеніп кезең күткендей.

Солдаттардың алғашқы оғының артынан екінші-үшінші мылтық дауысы да күрс-күрс етіп жеделдеп, ілесе шықты. Жігіттердің күншығыс жақтағы тобы ойға таман түсіп, ұлық үйлеріне өзгелерден жақынырақ келіп тұр еді. Алғашқы мылтық соларға қарай кезелген. Қолдың бұл шетінде мылтық жоқ еді, зу-зу етіп шыжылдап өткен оқтардан аттары оскырып үркіп ортқып-ортқып кетті. Бұл жердегі көпшілік ығысып жапырылып ерге қарай шалки бергенде, ең шеткі бір жігіт атынан ұшып барып шалқасынан түсті. Шошынып үркіп атқып кеткен аты беткейге қарай ойнап шыға берді.

Сол кезде Ыбырай алдындағы тастақ бетке екпіндеп кеуделеп шыға беріп:

– Ат! деді де, өзі жаңағы жігітті жыққан солдаттың мылтығынан шыққан жеңіл көк түтін айыға бергенде, бердеңкені басып жіберді.

Дәл сол секөнтте қасындағы үш-төрт мылтық та ынтымақ қосып күрс-күрс етті. Жартасты қарағайлы тау зор дауыспен жөткіріп-жөткіріп жібергендей болды. Бұлардың түтіні айыға

бергенде, Ыбырай көздеп атқан солдаттың серендеп барып, артына қарай ұшып түскені көрінді.

Екі жақ та жапыр-жұпыр атысып қалды. Қатын-қалаш бұрын естіп көрмеген көп мылтық дауысына қарамай алдындағы орыстарға қарай әлі де шулап, шұбар тобымен шұбырып келе жатта.

Қазіргі ерсілі-қарсылы атыстың соғыс майдан екенін ұққаны да, ұқпағаны да бар. Бірақ қай-қайсысы болса да жаннан кешіп, үлкен қызулы толқындай ұлықтарға қарай қаптауға айналды.

Солдаттар мылтығы алғашқы рет жапырлап атылған бірер жолдан соң саябырлай бастады.

Хлыновский:

– Тоқтат, тоқтат, атпа, атпа!.. Шегін... Мынау ойға төмен қарай, – деп бұйрық етіп, камалған орыстың алдын созып ықтай жөнелді.

– Шегіну, шегіну керек.

– Атыспау керек... Кісі салып тоқтасу керек, – дей бастады...

Бірақ сол сөздерді айтса да ешқайсысы да тақат қыла алмай, ойға қарап жылдам-жылдам басып, шұбырып шегініп бара жатты.

Орындарында болыс, старшындар, Дәулетбақ, Жылқыбайлар қалды. Кеңседегі барлық қағаз, спесік те жұртта қала берді. Тілмаш ұлықтарға еріп кетті.

Орыстар қайта бұрылып бет қарай алмай, жаяу-жалпы күйінде жосып берді.

Ыбырай алғашқы мылтық дауысы шыққанда үркектеп қалған жігіттердің барлығын, өзі бір солдатты жыққан соң, ақырып айғай салып, қайта жиып алды.

Сол кезінде алғашында үркіп қалса да, артынан есін жиып алып, қайта келген жігіттер босып бара жатқан орыстарды көріп:

Енді қаптау керек, қапта, қапта! – десіп жартас тасасынан шығып ілгері қарай ұмтылуға айналып еді.

– Жоқ, қаптама! Қырылып қаласың, шаппа! Тоқта, шаппа! – деп Ыбырай ақырып тоқтатып алды.

– Енді орыс қашты, ешқайсысының аты жоқ, тегіс жаяу. Ұзаққарай түссін. Қолдарында қару жоқ. Бос қырыламысың?

Әуелі мына кісілерді басып ал, содан кейін екі жарылып, екі жағынан қамап отырып алыстан ұрыс саламыз. Қызыңды... Өңшең жаяу қазір-ақ зәресі кетеді, енді қан шығармай қаруын аламыз, – деді.

Бұл сөздер бұл уақытқа шейін ақылы орнына түспей үркек-теп, біресе шошынып қорқып, үркіп кетіп, біресе тасқындап ерекше батырсынып кетіп, бойын билей алмай тұрған топтың жүрегін орнықтырып, қанын салқындатқандай болды.

Жаяу орыс қашқан бетінде тоқтамастан, жарты шақырымдай жерге кетті. Мылтықтарын құр қайта-қайта шошайтқаны болмаса, атуды тегіс саябырлатып тоқтатқандай болды. Бірақ біржолата басылып қалды демесін деп, анда-санда кеңселерден асырып бір оқ, екі оқты ғана тауға таман жіберіп бара жатыр.

Ыбырай да қазіргі халде, солар істегенді істеп тұрды. Орыс қанша атса, бұ да сонша атып, баяғыдан машықтанған мергендігінің арқасында қашып бара жатқан топтың арты мен екі жақ жанынан бердеңкенің оғын бұрқ-бұрқ түсіріп тұрды, бұл оқтар әдейі тықсырып қойып ойдан төмен айдап бара жатқан оқ сияқты.

– Қу солай, қу. Әзір кісісіне тигізбе! Бірақ артқы топтың дәл өкшесінің түбінен түсіріп ат! – деп қасында өзімен бірге кезек атып тұрған жігіті Қасенге қайта-қайта ақыл айтып тұрды.

Осы атыспен, оқпен арбасып Ыбырай тобы тұрғанда, өзге жігіттердің көпшілігі аттың басын екпіндетіп қоя беріп, кеңселерге келіп, үйіліп түсіп топырлап жатты...

Орыс қашқанда, аңырып тұрып қалған қатындар тобы да осы кезде кеңселерге жетіп еді. Шауып келіп жатқан жігіттердің кейбірі жер тарпыған ашумен, тігулі тұрған үйлерді сойылдап өтті.

Орысқа көрсеткен айдын ба? Болмаса қыжылдаған кектің әйтеуір бір шығыс іздеп¹³¹ құр қарбаңдап сасқаны ма, әйтеуір қазақ ашуының біралуан көрінісі осы болды. Алғашқы шапқылап келген топ ішінен екі-үш жігіт бос тұрған киіз үйлерді салып-салып өткенде, кейін келген топтың талайының сойыл, шоқпарлары бірнеше үйлерге жапыр-жұпыр тиді.

Бұлардың ішіне әлдекімнен қорқарын білмей, әйтеуір бас паналап қашып тығылған болыс, старшындар, үйге тиген со-

йыл өз бастарына тигендей болып, құр ес кеткен үркектікпен алақ-жұлақ етіп, қолдарын көтеріп, жасқанып, бастарын қорғай берді.

Аяғында топ есін жиып, көпшілік аттан түсіп, лаулап келіп үйдің ішіндегі: қағаз, киім, көрпе-жастық, кілем, киізді көпіртіп шашып, пышақпен де тілгілеп тас-талқанын шығарды. Бір жиырма-отыздай кісі спесік осы шығар деп қолдарына түскен кітап атаулыны дал-дал айырып жатты. Бұлардың көбі төрелердің жолда оқуға алған жазықсыз романдары еді. Спесіктің өзін тауып алғандар да жаңағыны істеді... Бұдыраған қалың қағазды үлкен кітап бір сағаттың ішінде тілім-тілім, жапырақ-жапырақ болып қолды-қолға шашылып кетті. Қатын-қалашпен араласып кеткен жарым-жарты жұрт ұлықтардың үйде қалған киім-кешегін жұлып-жұлып алысып, талқандап, тартысып, жеңін-жең, бойын-бойша борша-борша қылып алып, дар-дар айырысып жатты. Дәулетбақ, Жылқыбайлар әлдеқашан бас амалдап безіп шығып еді.

Бұл кезде орыс қарасы ұзап, шақырымнан қашық жерге кетіп қалды. Әлі шұбырып жылжып, ойға қарай жосып барады...

Алдарында жатқан бір қалың жылқы бар еді, соған қарай беттеді..

Осыны көріп алып, Ыбырай кеңселерге шауып келіп айғайды салып жүріп жігіттерді қайтадан атқа мінгізіп алды.

Бірақ жылқы ішіне барған орыстардың бір-екеуі атқа мініп қалыпты. Солар қиялап Алматыны бетке алып, құлаш ұрып жосылтып жөнелді...

Алдындағы көп жылқыға таман орыс қаптай жүргенде өзге ешқайсысы ештеңе ұстай алмаса да, солдаттар арасындағы екі жырынды казак-орыс екі жарау айғырды ұстап қалған... Соларға Хлыновский:

– Шап Алматыға! Сөгетіде соғыс басталды. Қазақ қырғын жасап жатыр деп айт. Тез жүз кісі, екі жүз кісі әскер жіберсін. Пулемет жіберсін! – дегенге ғана шамасы келді. Астына ат тиген казак-орыстар өзге сөзге қарамастан, ноқталап, жайдақ мінген айғырлары тебініп борбайлап шаба жөнелген.

Бұларды көрісімен ауылдан атқа мінген жігіттердің жиырма-отызы қуып жөнелді.

Ыбырай:

– Жіберме! Екеуін де өлтір... Ол – хабаршы. Құтқарушы болмаңдар! – деп, өзі қалған қалың топты екі жарып, жаяу қашқандардың екі жағынан шығып алып, алыстан атыс салып бара жатты..

Осымен түн болғанға шейін қуып отырып, Асының ең төменгі ылдиына шейін айдап барып тастады. Бұл кезде орыстар саны онға жетер-жетпес қана еді...

Өзгесін жолшыбай, атқанын атып, атпағанын тобынан жырып алып қалып, сойылмен ұрып жығып реттен шығарып тастаған. Қазақ тобынан¹³² алғашқыдан басқа ешкім де өлген де, жаралы да болған жоқ. Қорқақ төре Хлыновский бұрын өзі-өз болып, қазақ баласының мұндайлық ашулы жайын көрмегендіктен, енді бірде-бір кісісін өлтіріп алсақ, өзімізді тегіс қырғынға ұшыратар деп жолдастарына “дәлдеп атпа” деп әмір қылған. Жалғыз-ақ қысылған жерде қазақ жігіттерінің аттарын атып жығып отырды.

Қазақ қолы да орысқа¹³³ “осы қылған да жетер” деп, қалған топты түгел ұстап, түгел қыруға бекінбеді. “Арты жаман болар... ұлы қырғын болып кетер” десіп, тоқтала берген. Аяғы орысты тау-тасқа қуып шығарғанда, кеш батқан соң, Ыбырай қолын бастап, қайта қайтқан. Жолшыбай оқ тиіп жаралы болған бес орысты көрді. Қалғандары сойыл тиіп жығылғандар екен. Оларды тұтқын қылып, қаруларын алып елге келді.

Бұл кезде алғашқы Алматыға қашқан екеуді қуып кеткен жиырма кісі де келіп еді.

Бұлар бұлай шыққанда өзді-өзін байқапты, ішінде жалғыз бір бытырады шитіден басқа мылтық жоқ екен. Сонымен бір орысты атып өлтіріп, екіншісінің оғы көп, мылтығы сайлы болғандықтан, ұстай алмай қалыпты. Түн болып құтылып кетіпті.

Бұрынғы жігіттер бастыға Ыбырай болып “қап, қап” десіп сандарын соқты. Алматыға хабар кете барды. Енді ел бүгін істеген ісіне кәр, жаза күту керек. Соны ойлауға айналғанда, ақыл сабасына жаңа ғана түскендей болып:

– Енді не де болса кету керек.. Ауа көшу керек. Орыс қырады.

– Қаша көшкеннен басқа не бар?! – деп, сол түні-ақ Асы

тас-талқан болып көшуге кіріскен. Бұлардың беті Қарқара... Содан әрі Қытай¹³⁴... Енді алдыңғы ел де қызыл бөріктің ісін естіп қамдана беру керек. Сондықтан, Шырғанақтыдан шығып Серікбай келіп жатқан ауылға, таңертең ел тұрып жатқанда қос-қос айғырмен Асыдан түнде шығып шапқан шапқыншы, хабаршы да келіп жетіп еді...

VII

Серікбай тұрып, үй іші жиылған соң, Ұзақтың үлкен үйіне шай жасалды. Ас үстінде жұрт бәрі әңгімеде еді.

Болып жатқан оқиғалардың жайынан әркім әр алуан сөздерге кетіп отырғанда, Ұзақ мұртынан ақырын жымиып күліп:

– Осы ұлықтан айналса да болады-ау. Әншейінде жырым-жырым болып жүрген албан баласын шоқтай иіріп, бір тілеудің жолына түгел қосып берген жоқ па?!

– “Ауыл иті ала болса, бөрі көрсе бірігер” деген, торып тұрған бөрі кімді-кімге тықпас дейсің, – деді Жәмеңке.

– Тек жол болғай-ақ та, қызыл қарын жас баланың көз жасын, жаратқан ие игей-ақ та! – деп Серікбай күрсінді.

– Көп тілеуі көл деген... Жол болады! Несі бар!.. Жол болған, міне, осы... Қызыл бөрік нағып отыр, естімедің бе? – деп Тұрлықожа Серікбайдың уайымына наразы пішінмен қарады...

Ұзақ алғашқы бір ойының соңында еді.

– Орыс тоз-тоз қылып әкетіп еді, құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жамырап табысқан күнін бір көрдік... Жалғыз арман: жас шағымызда кездеспеді, не керек...

Бәсе, соны айтсаңшы, біресе партия деп жұлысып, бірде ұлыққа пара беруге таласып итшілеп жүріп күн өткізіп, енді мына күнге келгенде өлімтігін сүйреген бір қуарған шал болып отырмыз... – деп Жәмеңке арманды жалынмен “ах” деп күрсініп алды.

– Шіркін-ай десеңші, батырдың баяғы жирен уезді сайлау үстінде шырай топтың көзінше, қақ басқа қамшымен салған жалынды, жас шағы болса... – деп Тұрлықожа шалдар арманын барынша ұққандай болды.

Бұның айтқан сөзі Ұзақтың осыдан он-он бес жыл бұрын істеген ісі еді. Жирен уезд ел партиясының үстінде: “атаған кісінді сайлаймын” деп, Ұзақтан атақты сары жорға атын алып, сол сайлауда қарсы жақтың шарын асырып жіберіп, батырды алдауға айналған. Сонда Ұзақ топ алдына шыға келіп:

– Олай болса, кеше параға алған атымды бер, көзіңді... – деп келіп қамшымен бастан тартып жіберіп, белдеудегі атын шешкізіп алып, жүріп кеткен...

Бұл әңгімені Тұрлықожа қозғағанда, Ұзақтың бұрынғы күндегі талай-талай істері есіне түсті.

– Ол бір “тепсем темір үзбеймін бе?” деп, екі иінді жұлып жеп, құтырып жүрген тентек заман еді ғой... Талай ұлықты талай жерде ит қылып едік. Бірақ соның бірде-бірі берекелі іс емес, керегі не? Жұлқыласып, сілкілескенің ылғи өз қазағың¹³⁵, өз албаның. Соны жеңдім дегенге мәз болып сандалып адасып өттік...

– Ер болсам, осы мына істі сонда істесем етті дейсің ғой... Рас, рас... Арман-ақ, арман-ақ...деді Жәмеңке.

– Киіз туырлықты қазақтың бүгінгідей ынтымақ тілегі қосылып, ел болам деп ту көтерген, ұран салған бір күнін көре алмай өттік. Қазақты сойған қойдай¹³⁶, бұзып-жарып, он екі жілікке бөліп боршалап тастаған заманда шығып, біз де кісі болды дейміз... Мақтанар, жұбатар жері бар ма?

– Мынауың арман-ақ, батыр... Жақсының арманы осы-ақ тағы, – деп Тұрлықожа сүйсінгеннен көзі жасаурағандай болды.

Жәмеңке Ұзақ сөзінің сарынына бойұрып, өз ішінен де сол арманды молынан тауып, жолдасының сөзіне қатты ойланулы еді.

– Е, е, рас, рас, – деп басын изеп отырып:

– Бар дәуреннің желдей есіп берекесіз өткені рас... Енді жанар отың сөнген шақта, жақсылық қылдың не, жаманшылық қылдың не? – деп біраз үндемей отырып, – “бұрын батыр болсаң да, сенің басың бұл күнде жерде жатқан қу тезек” депті-ау баяғының бір қызы... Бүгінгі біз солдағы...

– Неге олай дейсіз, деп Серікбай кәрі жолдастарын аяғандай болып Жәмеңкеге ажырайып карап:

– Неге дәурен өтсін. Мынандай тілеу үстінде арман бола ма екен? Жақсылық қылсаң қай кезде де оның аты жақсылық емес пе?! Нақ осы өткелде, не көрсең де өлер шағында абыройың әулие шоқыдай аспанмен тілдесіп өлмейсің бе, тәйірі деген.

– Бәсе, арман бұл күнде жоқ, кетті... – деп Тұрлықожа көтеріліп алып сөйлеуге айналғанда, Ұзақ жақтырмағандай болып қабағын түкситіп:

– Иә, айтарсың, айтарсың! – деді.

Дәл сол кезде тыстан Айтбай жүгіріп келіп:

– Ойбай, неғып отырсыңдар, орыс айналаны қамап алды! – деді. Жұрт тұткиыл хабардан сескенип, үрпиісіп, аңдып қалды...

Ұзақ кесесін төңкере салып:

– Қап, қап!.. – деді.

– Осы жиыннан құтылуға шамаң келгенін құтылып бақ енді. Не отырыс, бар, тұр! деп Жәмеңке ақырып жіберді. Сол кезде ауыл айналасында мылтық тарс-тұрс атылып қалды да, жұрт қамданып тұрғанша он шақты солдат қылыш, алтатарларын жалаңаштап алып үйге кіріп-кіріп келді.

Ауыл айналасында тағы жиырмадай солдат тұр еді.

Үй ішіндегі барлық жұртты тысқа алып шығып, жәрмеңкеге қарай тай-тулаққа мінгізіп алып жөнелді. Ауылдан бір кісіні шетке шығармады. Бұл топтан ешбір жан қашып құтыла алған жоқ.

Албанның барлық бас көтерген, қарсылық ойлаған басысын бір-ақ жерден үйіп-төгіп жинап алып, баудай тізіп жәрмеңкеге әкеп қамап тастады.

Кешегі күн Асыда болған оқиға, бүгін таңертең жәрмеңке басындағы ұлықтарға да мәлім болып еді. Бұл хабарды Алматыдан шығып кеше түсте Асыны басып жүрген саудагер жүргіншілер әкелген. Орыс қашып, қазақ атысып, қуып бара жатқанда Алматы саудагерлері¹³⁷ не оқиға болғанын бірен-саран кісіден естіп алып, бұл жерге кідірместен ілгерілеп жүріп кеткен. Бұлардың ішінде Есік, Түргеннің жәрмеңкеге қарай келе жатқан екі-үш орысы бар еді. Солар Асыдан шығып кезең асып алған соң, өзге ноғай, сарт саудагерлерінен¹³⁸ жырылып алып, бөгелместен шапқан-ды. Ішінара қазақтың ашуынан үркектеп, қорку да бар еді.

Бұлар таңертең ерте келіп, ұйқыда жатқан таныс урядникті оятып алып, кеше болған оқиғаны мәлім еткен. Содан кейін келесі жарты сағаттың ішінде жәрмеңке басындағы барлық орыс ұлығынан бастап солдаттарына шейін оқиғадан түгел хабарланған¹³⁹. Тегіс асығып хабарласып, әскери кеңестер жасап, ұрпий қамданып, дайындалып алған.

Ақжелке бұл уақытқа шейін де қамсыз емес еді. Ол алғашқы жиында елге басшылық еткен кісілердің бар сөзі мен барлық істеп жүрген істерін Қарақол арқылы Алматыға білдірген. Жарлық күткен. Оның үстіне Қарақолдағы өзінен үлкен ұлықтардан қырғыз ішінде, өзге қазақтар арасында не болып жатқаны туралы, жәрмеңке басында қандай қамдар істеу туралы да кеңес беріп, бұйрық істеулерін сұраған-ды.

Сол алғашқы кеткен шапқыншылардан бері қарай Қарақол, Қарқараның арасында екі жақтың тілшісі кезек-кезек дамылсыз жүріп тұр еді.

Соңғы күндерде Қарақол: “Қырғыз көтерілісі молайды. Орыс қалаларын өртеп, қырып жатыр¹⁴⁰. Нағыз үлкен ереуілге айналды. Бұзықтар, қанішерлер қаптап кетті. Қалың ел бұзықтыққа бет алды. Енді казак-орыстың ұсақ қалалары қамсыз отыруға болмайды.

Қазақ ортасында оқшау отырған қалаларға қауіп зор. Тезінен солардың жігіттерін жиып, қаруландыру керек.

Қазақ қолына қару түсірмеуді ескеріңдер. Қару түгіл темір сайманнан да ештеңе қазаққа берілмейтін болсын. Орыстар¹⁴¹ қазақтың атын да тағаламасын. Жәрмеңке басына жүз-жүз елуден әскер жасап, соны ұдайы таратпай сақтандар. Солдаттар казак-орыс, крестьян¹⁴² қалаларынан алынсын. Хабарды үзбедер, қазақтың басшылары¹⁴³ не істеп жатыр. Ел ішінен хабар беретін сенімді кісілердің санын көбейтіндер. Тыным тапқызбай жүргізіп хабарланып тұрыңдар.

Елді бүлдіріп жүрген кісілер жақында тегіс ұсталып, жазасын тартады. Солардың спескесін¹⁴⁴ тізе беріңдер. Алматыдан жарлық күтіп тұрмыз. Ол хабар жақында келеді”, – деген сияқты талай-талай хабар, жарлық үсті-үстіне келіп жатқан.

Бұл осыдан бір жұма бұрын келген тілшілердің хабары еді.

Осы айтқанның барлығын Ақжелке ойдағыдай қылып орындап тұрған, маңайдағы Жалаңаш, Нарынқол, Саржаз сияқты ұсақ қалалардың жігіт атаулысы шұбап келіп “ықтиярлы” әскердің түбін құраған. Көбіне мылтық-қару жетпей, алынбай қалғаны да бар-ды. Қазіргі жәрмеңкенің жүздей қарулы солдаты бар. Араларында қазақтың ежелгі жауы сияктанып өршеленіп¹⁴⁵, құлшынып тісін басып тұрған старосталар, көрші елдер мен жерге таласып жүретін жуан байлар да бар-ды. Барлық әскерге осылардың жайған уы бар. Сондықтан жәрмеңкедегі Ақжелке әскері асығып іс күтіп, қазақ ауылдарына ойран салып, шауып-шаншатын кезін мейрам күніндей күтулі еді. Жәрмеңкенің қолына ұстаған қара қайрат иесі қаруы осы болса, бұдан басқа астыртын жүріп жайлау-жайлаудан жіңішкеленіп, жансыз хабар жеткізіп жатқан тілшілері де болатын¹⁴⁶. Бұл екінші түрлі құрал болатын.

Бірақ осы соңғының саны көп емес, хабары да анық, толық дәлелді емес. Бар міндетті атқарып жүрген бір ғана Рақымбай. Не хабар келсе, сол арқылы келеді. Әр жерге кісі жіберіп, жұрттың не айтып, не істеп жүргенін елеусіз болып отырып тыңдатып, тергізіп соның¹⁴⁷ бәрін Рақымбай өзі қорқытып астыртын келіп Ақжелкеге айтып кетіп тұратын.

Осы халмен күннен-күн артқан сайын оқиғаның өсуін, өршуін тілеп: Ұзақ, Жәмеңкелерді ұстап қамайтын сағатын қазіргі өмірінің мақсатындай көріп құлшынып жүрген ұлықтарға кеше кешке Қарақолдан келген шабаршы кеңілдегідей жақсы бұйрық әкеліп еді.

Бұл ұлықтар басында көп уақытқа шейін қазақтың қозғалысынан, жыбырынан шошынып, қорқып, сасқалақтап келсе де, аяғында төрт-бес күннен бері маңдарына жиып алған әскерлері жүзге жеткен соң, белдері көтеріліп, енді семізденіп, шертие бастаған. Алғашқы қорыққан күндерін еске алмауға тырысып, сондағы қорқытып ықтырған ел басшыларын енді аяспайтын мың да бір жауы қылып алып еді.

Әлі де қорқу, іштей сескеніп шошу жоқ емес. Бірақ сүйтсе де бірден жоғарыдан келген бұйрыққа сүйеніп, екінші қолда дайын тұрған қарулы әскерге сүйеніп біраз іс істеп көруге болады.

Сол күйдің үстіне кеше кешке келген бұйрықта: қырғыз бүліншілігі асқындап кетті. Бұл дерт өзгелерге де жайылып кетуі қиын емес. Жігіт бермеймін деп отырған қазақ та қосылуға болады. Сол істі істетпей, оқиғаның алдын алу үшін, енді тезінен албан руының басшыларын абақтыға алу керек.

Бұрынғы өздерің көрсеткен спесік бойынша, екінші сол күнгі жиынға басшылық қылған он жеті кісі тегіс ұсталсын деген.

Хабар кешке келсе де, сол түні¹⁴⁸, түні бойы кім-кімді, қалай-қалай, қай кезде ұстау туралы кеңестер болды, түн ортасында сөз байланып еді. Осы халдың үстіне таңертең Асы оқиғасының дақпырты жетті. Ол шошыта, қорқыта келді... Бұрын жүректері орнына түсіп, қайтадан белі көтеріліп асқақтай бастаған ұлықтар, ұйқысынан оянған жерде мына сұмдықты естігенде тағы да біраз уақытқа шейін жүні жығылып, есі шығып қалып еді.

Осы халдың үстіне, таңертең ерте Рақымбай салып жетіп келді. Ол Қабанды қарағайдағы бір ниеттес жақын ауылына қонып шығып, таңертең жәрмеңкеге келе жатып Таңбалы таста отырған ауылдың айналасында арқанда жүрген көп атты көріп, оның үстіне¹⁴⁹ белдеуде де байлаулы тұрған бірнеше ерттеулі аттарды көріп еді. Бұлардың бәрінің үсті айғыз-айғыз болған тер. Ашығып, қатып қалған екен. Түн бойы сабылып, қиналып келген түстері бар. Арасында жалы төгіліп бүгіліп тұрған айғырлар да бар. Қызыл бөрік таңбасы.

Белдеудегі аттардың ішінен Серікбайдың қызыл жорға атын да таныған. Осымен ауылды жағалап жансыздап өтіп бара жатып қасындағы жалғыз жігіт жолдасын жіберіп, дөң басында жүрген бір шалдан ауылдағы кісілердің кім екенін жансыздап сұратқан-ды.

Аңқау шал Рақымбайдың да, жігіттің де ниетінен түк білмейтін шалалық, жадағайлықпен, естіп-білген әңгімесінің бәрін айтқан.

– Келіп жатқан Серікбай, Тұрлықожа, Жәмеңкелер. Түнде шақырумен келген. Кеңес болмақ. Орысқа енді не істейміз десіп, ақылдаспақшы, оның үстіне Асыда қырғын болып. Содан келген шапқыншы да бар.

– Анау екі айғыр сонікі, – деп Таңбалы тастың бар сырын ажарлап, өңдеп айтып берген. Жолдасы шал әңгімесіне бөгелген соң, Рақымбайдың өзі де шалдың қасына келіп сәлем беріп, бар әңгімені бастан-аяқ қайта-қайта сұрап, қанып алып еді.

Сол бетпен келіп Ақжелкеге:

– Албанның барлық басшысы Таңбалы таста жиылып жатыр, – деп естіген-білгенін баяндаған.

– Енді тосуға болмайды. Іс істеу үшін ең қолайлы сағат осы. Таңбалы таста басшыларынан басқа жай қазақ жоқ¹⁵⁰. Осыларды тез барып тізіп алса, қалған ел быт-шыт болады.

– Енді тосу жетті. Асы хабары естілген соң, ел тағы да желігеді.

– Бәсе енді оқиғаның алдын алу керек. Ең қолайлы шарттың бәрі осы сағатта жақсы үйлесіп келіп тұр. Қазір әскер жіберіп, мыналарды абақтыға алу керек, деп Ақжелке сөздерін тергеуші қостаған. Урядник, приставка екпін берген.

Бұл кеңес ұзаққа созылған жоқ. Сонымен азғантай бөгелген соң, урядник қасына отыз солдатты ертіп алып, Таңбалы тасқа келіп, жоғарыда айтылған істі істеген.

“Албанның бар басшысын Таңбалы таста ұстап алып, жәрмеңкеге әкеп қамапты” деген хабар түс кезінде жәрмеңке айналасындағы жайлау-жайлаудың бәріне де жетті. Бірді жылатып, бірді қайғымен күрсіндіріп, солдырып тамам елдің қабағын түсіріп үркіткендей болып тез шарлап, жайылып кетті. Басшыларынан бір сәттің ішінде айырылып қалған ру-рудың барлығы да көзге камшы тигендей есеңгіреп, жасып қалды. Не қыларды білмей қамалып, ұйлығып сасқан құр қарбалас. Құр қайта-қайта айта берген уайым бар-ды. Үлкен-кіші түгелімен жалғыз ғана қарғысқа сүйеніп:

– Тілеуің күрсын, көзің ашылмасын!

– Жазанды Керман берсін!¹⁵¹

– Уа, қырғын тап, өртеніп өл, атың өшсін!.. – деп барлық ел түгелімен күңіреніп “нәлет, нәлет” айтуда еді.

Бірақ бұл ең алғашқы сағаттар болатын. Аздан соң елдің ақылы орнына түсіп, бір жағынан, Асының көтерілісін естіп, қайтадан біріндеп қайрат жиып, екпіндеп тіл шығарып әрлі-берлі қозғалып қоздана бастады.

Бұл күні бойына есі жиылған елдің барлығы: “Әнеугінгідей қаптап жәрмеңкеге барамыз. Кісімізді сұраймыз. Олар жазықты емес, жалпақ ел жазықты. Қылатын болсаң осы елдің бөріне қыл дейміз...” деп қайта лаулады.

Жайлау-жайлаудың асығыста тапқан ақылы осы еді. Сондықтан топ-топ болып жан-жақтан жәрмеңке басына қарай тағы да бөрікті албан ағыла бастады.

Бірақ бүгінгі жиын әнеугі жиын емес. Қанша айтқанмен, ондайлық көбейе алмады. Бірен-саран жайлауда:

– Жауап алып, босатар. Әуелі байқайық... қайтер екен?!

– Өздерінен де тіл келмес пе екен? – дескен шабандық та болды. Және жәрмеңке маңына келген елдер алдын ала бірімен-бірі тілдесіп, “е” десіп аттанған емес, сондықтан әр жайлаудың кісілері әр бөлек топ болып, әр кезде келіп, өзгелермен бастары құрала да алмады.

Тобы жиын Дөңгелек саз еді. Бұдан Қарқараға қарай шыққан үш жүздей кісі болатын. Басшысы: Әубәкір, Баймағамбет, Жансейіт еді. Оны танертең тұрған соң Серікбай Ақбейітке бір жұмысқа жұмсап жіберген-ді. Сонымен орыс келгенде ауылда болмай, аман қалған.

Ұзақ аулына келіп жат хабарды жылап-шулаған қатын қалаштан естісімен бұл құйындатып, шапқылап отырып Дөңгелек сазға жеткізіп, содан Әубәкірге бастатып екі жүздей кісі болып жәрмеңкеге беттеген.

Бұлар желе шауып Қарқараға қарай құлағанда маңайда әр жерде шашырап жүрген бірнеше бөлек-бөлек топтар қосылған. Сонымен жиын үш жүзге жақын қалың топ болып жәрмеңкеге жақындап қалып еді.

Алдарынан шауып-шауып отыз-қырықтай қарулы солдат шықты. Бұлар ел кісілерін жәрмеңкеге өкелгеннен бері қарай маңайдағы жайлаудан келе жатқан кісілердің барлығын, жәрмеңке басына жібермей кейін қайтарып:

– Ол кісілерден жауап қана алынады. Бүгін сауда да жоқ. Жәрмеңке басында сендер істейтін іс жоқ. Қайтыңдар, тараңдар, – деп қайтарып жатқан. Түстен бері жазықтың әр жерінде ұйлыққан топтың көпшілігін осылай деп таратып та жібергендей болған.

Әубәкірлерге де соны кеп айтты, тараңдар деді.

Бұл сөзге Әубәкір:

– Біз елдің жіберген елшісіміз. Кісіміздің жайын сұраймыз. Ел атынан арыз айтамыз. Жібер бізді! – дегенде солдат ішінде тұрған қазақшаға жүйрік қазақ-орыс:

– Арызды бұндай көп кісі айтпайды, бәрін бірдей бармайсың. Елдің бәрі қайтып жатыр. Қайтыңдар! – деп тағы айтты.

– Біз кісімізді көріп, ұлыққа тілдесіп қайтамыз. Ол кісілерде жазық жоқ. Мына ел жазықты. Соны айтамыз. Бізді босатасыңдар... босатыңдар!

– Жіберіңдер!

– Арыз айтамыз... жібер бізді! – деп Әубәкір сөзін қостап көп дауыстар дабырлап қоя берді. Ел кісісі ептеп солдаттан өтіп, жылжуға да айналды. Сол кезде солдаттардың бастығы ақырып:

– Қайт кейін! Біз сендерді жібермейміз!.. Ұлықтар жіберуге бұйырған жоқ, – деді.

Әубәкір елдің алдына тепсініп шығып, ашулы дауыспен:

– Неге бұйырған жоқ?!.. Ел арызын тындамайтын қайдан шыққан ұлық!? – дегенде бастық орыс Әубәкірге қарап бір есеп ойлағандай болып тұрып:

– Олай болса, бәрің бармайсың, екі кісі басшы шығар. Солар сөйлесіп қайтады. Соған, міне, сен жүр, – деп Әубәкірге нұсқады...

– Барамын, мен-ақ барамын... – деп Әубәкір атын тебініп ілгері шықты, қасына Қартбайды ел қосты.

Сонымен екеуін ертіп солдаттың бастығы кетіп қалды.

Қалғандарға: “Қайтыңдар, кейін шегініңдер! Кісілерің келеді. Босатылады”, деп алдап-сулап тұрып солдаттар кейін жылжытып, жәрмеңкеден ұзатып әкетіп бара жатты.

Әубәкір келгенде Ақжелке мен тергеуші түскі тамақтарын ішіп алып, қызара бөртіп кеңесіп отыр еді.

Жәрмеңкеге кіргенде Әубәкір көшеде Оспанды көрді. Оған жүріп ұлыққа айтатын сөзімізді жеткіз демекші еді, бірақ тілмаш солдаттар әкеле жатқан Әубәкірді көріп теріс айналып, мойнын бұрмай жалтарып кетті.

Жотасын беріп қашқалақтап бара жатқан Оспанға Әубәкір айғайлап:

– Қашып барасың ғой! Жарайды, бар, бар... Сен сияқты шіріген жұмыртқа қайда қалмаған! – деді. Оспан естімеген кісі болып, мойнын ішіне алып, көзін жерден көтерместен бұрылып кетті.

Ұлықтар Әубәкір сезін тыңдаған жоқ. Арызын ауызға қағып айтқызбаймын десе де, Әубәкір іркілместен жарыса сөйлеп айтып жатты. Бірақ ұлық бұны елеген жоқ. Құлағын салып тыңдап, ұққысы да келген жоқ. Әубәкірге қарсы дау сабап, зіркілдеп ашуланып, тақтай теуіп, зәр шашып:

Сен болыссың, патшаны, ұлықты ұмыттың. Өзіңе тапсырған міндетті қызметті тастадың. Сенен бұзық кісі жоқ! – деді.

Әубәкір сасқан жоқ.

– Бұзықтық сенен өтіп маған келген жоқ. Жеп қоям дейтін шығарсың. Құдай ақ та, жазығым болса бұзық болармын. Жазықсыз кісіге түк те қылмассың, – деп әншейіндегі айғайлап сөйлейтін дауысына салып, көзі қанталап сұрланып кетті.

Бірақ соңғы жауабынан соң ұлық сөзді доғарды да, жанында тұрған солдаттарға:

– Мынаны да апарып жап! – деді. Содан кейін Әубәкірдің анау-мынауына қарамастан, тыңдамастан өзгелерді қамаған үйге апарып жауып тастады.

VIII

Бүгінгі күн осындай үлкен істерді тастап, көптен асығып қамданған қарекетіне мықтап кіріссе де, жәрмеңке ұлығында “ел қайтеді?” деп жалтақтаған күдік те бар еді. Күні бойы жәрмеңкеге жайлау-жайлаудан дамылсыз шұбай берген ел, сол күдікті молайтып сескендіргендей болды.

Сондықтан ұлықтар кеңесі бүгін түнде бірнеше кісіні Қарақолға жіберуге байлады.

Түн болды. Абақтыларға урядник келіп:

– Сендерді жатқызған Қарақолдан келген бұйрық. Сонда бірталайыңнан жауап алады. Соған Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір деп санап он шақты кісінің атын атады да, осылар қазір

Қарақолға жүресіндер. Сонда жауап бересіндер, – деп аталған тізім бойынша топ кісіні алып шықты, бұлар тысқа шыққанда Қарақолға баратын конвой салдаттары¹⁵² мен ат-арба дайын тұр екен. Мінгізіп алып түн ішінде Қарақолға алып жүріп кетті.

Жәрмеңкенің абақтысына әкеп тобымен қамағаннан бері қарай Ұзақтар ұлықтың да, солдаттың да ажарын әбден байқап, танығандай болып еді. Бұлар бұрынғы ат алып, ақша алып жемсауын толтырып алып, жуасып¹⁵³ жорғалап кететін әдетінен айырылған. Ондағысын ұмытқан сияқты. Әлденендей ниетпен тығылып, түйілгендей. Сол ажарын көріп Жәмеңке:

– Мына кәпірлердің сұрқы бұзылған екен. Мен күдер үздім. Ерек тоқты құрбандық деп еді. Бізге не қылсын, ел аман болсын, – деп еді. Маңындағы жолдастарының бәрі де бұл сөзді естігенде үндемеген. Бәрінің де ішінде үлкен күдік ұялап қалғандай.

Сыртпенен қатынастары болған жоқ. Өзара да көп сөйлестірмей, көп солдат қамап аңдып-бағып тұрды.

Сонда бірер әредікте Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай болып күңкілдескенде:

– Енді неде болса ел тізесін айырмасын. Жігін жазбай, қасарысып көрсін. Сыртқа тіл қатуға болса, сол сәлемімізді айтысайық, – деп байласқанды.

Бұл байлау абақтыдағылардың аласыз бір ниетпен, зор ашумен нық байлаған байлауы еді.

Осымен кешті күткен-ді. Үстеріне Әубәкір келгенде, бұлар томсарып қана қарсы алды. Босаңсып үркіскен жоқ. Жалғыз-ақ Қартбай Әубәкірді абақтыға шейін шығарып салып, Әубәкірді қамап келе жатқан солдаттардың иығынан ішінде отырған Тұрлықожаның басын ғана көргенде, Тұрлықожа:

Елге сәлем айт. Берекесінен, ынтымағынан айырылмасын. Сескенбесін! – деп қана қалған.

Одан арғы сөзін естіртпей, солдаттар Қартбайды қуып жіберген.

Осы халмен түн болғанға шейін отырғанда абақтыдағылар өздеріне ұлықтың не істейтінін біле алмай томаға-тұйық күйде келіп еді.

Қас қарайғанда урядник келіп, Қарақолға жүресің деп он шақты кісіні алып шыққанда, бұлар артында қалып бара жатқандарға қайта-қайта: “Қош!.. Қош!.. Құдай аман-есен көрісуге жазсын. Аруақ жар болсын”, – деген сөздерді ғана айтысып шығып кетті.

Абақты іші қайтадан жым-жырт болып, тоназып жетімсіреп, түнеріп қалды. Қартбай абақтыға түспей аман қалған соң, бұл күні жәрмеңке басынан кетпеуге бекініп, Самұратқа келіп, соның үйінен абақтыдағылар туралы ұзынырға хабар алып отыр еді.

Аяғында түнде Ұзақтарды жүргізгелі жатыр деген хабарды естісімен атына міне сала Дөңгелек сазға шапты.

Ендігі бұның ниеті түн бойы қолға түскен жігіттерімен Қарақол жолына жетіп, тау ішінде айдалған кісілерін соғысып, айырып алып қалмақ еді. Осы байлауды айдалғандарға естірте алмады. Бірақ Самұрат екеуі болып сөйлескенде асығыста тапқан ақыл осы ғана болған.

Жазалыларды Қарақолға жеткізетін конвой Қарқара жазығының жым-жырт түнін сара тіліп, салдырлаған арба, сатырлаған қарумен дабыл қағып жөнеле берді.

Пар-пардан жегілген семіз жарау аттар, тығыз бұйрықтың қыспағымен тоқтаусыз жортып, сар желіп, майда шауып асығып тартып келеді. Қарқараның Қарақолға қарай беттеген жағы көпке шейін созылатын көгалды жазық болатын. Жиырма-отыз шақырымдай жер жүрген соң ғана Алатаудың қырғызға қараған бет бөктеріне барып ілінеді. Тақыр жолда асығып шапқан көп аттың дүбірімен бірге, темір қару-жарақ та сатыр-сұтыр қағады. Конвой дамыл алмай, тыным таппай жортады.

Осыдан озамын деген шапшаңдықпен Қарқарадан шығап жолдағы Көктөбе елін хабарландырып, Дөңгелек сазды қыдыра шарлап, жігіт атаулыны дүркіретіп Қартбай да шауып еді.

Бірақ бұған түн баласында аттарын арқаннан шығармайтын бозбала, ер азамат бүгін әлденеден қамсыз, дайынсыз қалыпты. Жәрмеңкеден түнделетіп келген асығыс бұйрық, тығыз хабар көпшілікті қамсыз күйінде тапты.

Тәртіпке, реттілікке ысылып көрмеген жайлаулар бүгін түн ішінде ешбір жаманат күтпей салақсып қалған екен. Сонда

да ауыл басы сайын екі-үштен ат табылып, дайын атқа дайын жігіттер де мініп қалып еді.

Жайлау қолы жүз шамалы кісі болып қамданып жиылып алып, бастығы Баймағамбет, Жансейіт, Қартбай болып Қарақол жолын кесіп аламыз деп аруақтап, Шырғанақты бөктерлеп, оңтүстік пен күншығыстың орталығына таман от қойып шаба жөнелген кезде жаздың қысқа таңы қылаңдап сызылып атып келе жатқан уақыт болып еді.

Бүгінгі ниеттің жолында атын да, қаруын да, жанын да құрбан қылатындай, екпіні бар жүз жігіт, екшеліп жалындап шыққанменен, бұлар ойлаған мақсат іске аспайтын болды. Кешігіп қалды. Конвой жай жүретін шығар деп мөлшерлеп еді, олай болмады.

Іркілместен шапқылап отырып, болдырғанын жолға тастап, еш нәрсеге алаңдамай, бөгелмей Алатаудың бөктеріндегі қара жолға, алдыңғы Баймағамбет, Жансейіт бастаған топ келіп қиып түскенде бұлардың саны алпыс-жетпістей еді. Өзгелер бөлек-бөлек шоғыр болып, арттарында үздік-создық болып келе жатқан. Жолға жеткен соң алдыңғы топ азғана толас қылып қара тер¹⁵⁴ басып қаржалып қалған аттарын әрлі-берлі аяңдатып, артын тосып жүргенде, Қарақолдан түн қатып келе жатқан үш арбалы тараншы келіп жетті¹⁵⁵.

Арбакештердің хабары Дөңгелек саз жігіттерінің жүрісі арам тер екенін білдірді.

– Қазір күн ұлы сәскеге жақындап қалды. Тараншыларға түн ортасында тау ішінде жолыққан жүргіншілер бұл кезде Қарақолға жетпесе де, жақындап қалатын кез болыпты.

– Қап! Қап! – деген жалынды арман, үйіліп қалған қалың топтың аузынан дүркін-дүркін шықты. Жігіттер енді қайда барарын, не қыларын біле алмай ұйлығып сандалып қала берді.

– Енді ең болмаса, жәрмеңке басында қалғанына ара түсейік. Солардан тіл-хат алайық, деп Баймағамбет бірдеме айтты.

– Қамсыздық түбімізге жетті ғой... Кетті ғой есіл ерлер.

– Енді кімді басшы қыларсың? Бұл тұлға болады?! – дегендей өкінішпен қосылған шын үлкен күдік белгісі де білінді. Ақыры Жансейіт, Баймағамбет көпшілікті:

– Енді жасымайық. Жүніміз жығылмасын. Тобымызды жазбайық. Қамсыз боламыз деп көреміз не көрсек те, жігіт атаулы бұдан былай күндіз-түн демей дайындықта болсын. Хабар күтейік. Жәрмеңкенің ұлығын қысайық. Тіпті болмаса, мына басшылардан жаманат хабар келетін болса, анау-мынау-ды қойып, осы жәрмеңкені басып алайық. Ең болмаса қалғанын арашалап қалайық. Қару алайық, – деген сөздер де айтты. Осы сөз байлау сияқты көрініп, бүгінгі жолсыз жорық жүрген көпшілікке, уақытша болса да жұбаныш болатын сияқтанды.

Сонымен бұл топ қайтадан Дөңгелек сазға қайтты.

Бұл кезде дәл ұлы сәске уақытында жазалыларды алып қашқан конвой Қарақолға кіріп еді.

Жартасты қалың таудың қойнауына тығылған, кішілеу қала, соңғы күндерде өзі-өз болып көрмеген ерекше күйлерді басынан атқарып тұр еді.

Бұл қала соңғы сағатына шейін: кекшіл, мықты, ер қырғыздың ашуының астында ұдайы сескеніп, шошынып тұрған.

Өз ішінде өз күшіне сене алмаған қауіп-күдіктен басқа, бұған айналадағы крестьян, казак-орыстың ұсақ қалашықтарынан жетім-жесір болып, босып келіп жатқан қатын-қалаш, бала-шаға, кәрі құртаңның үркіндісі де үлкен құбыжықтың белгісін көрсеткендей болатын. Келгендердің барлығының қалалары ойран болған: малдары таланған, егіндіктері өртелген. Шабылған ұсақ қалалардың көпшілігінде қорқырап аққан адам қаны. Жақын, жан ашырының қанын көрген де бар. Бастарына жесірлік, жетімдік келіп, қорғаны еркегінен айырылғаны да бар. Не қылса да талай жылдан бері үндемей жымдай қатып, мелшиіп тұрған қарлы Алатау, мылқау тас, осы соңғы күндерде шат-шаты, қойын-қоншы, құз-құзынан ашулы кектің отын шашқандай болып тұр. Талай жылғы патшалы ұлықтың арамға былғанған саясаты көптен бергі жайып келе жатқан уымен тау қойнауын тоздырып, шапқа түртіп, тулатып алып, енді сол кесірінің салдарын көрші отырған еңбекші елдердің арасында араздық оты сияқты қылып шығарып тұр.

Қырғыз ауылын крестьян, казак-орыс шапса, бұлардың қаласын өртеп, ер азаматын, тірі жанын қырғыз кескілеп қинап, бостырып тұр.

Жайын тау, жайын суық араздық сырын ашты.

Қарақол айналасы қан сасығандай адамның өлексе жемтігіне толып барады. Түн асқан сайын ауданы кеңейіп, бүліншілік оты лаулап келеді¹⁵⁶. Жады, тылсым бұған меңіреу суық тас енді ұлы құздан жер сілкінгендей күтірлеп құлап, дүниені басына көшіріп асыр салып жатыр.

Осы халдың үстінде Қарақолға ертелі-кеш қорған іздеп қашып-босып келе жатқан мұжық арбаларымен қатар, ертеңді-кеш маңайындағы қырғыз, қазақтан қолға түскен “айыптылар да” арба-арба болып келіп абақты алдына төгіліп жатқан-ды.

Бірақ кішкене қаланың кішкене абақтысы ақырзаман болғанда жер-дүниені бір өзінің ішіне сыйғызатын тарының қауызындай болып, күндіз-түні топырлаған адам бұлағын өз ішіне сыйғызып, сіміріп жатыр. Обырдай обып, үнін шығармай жұтып тұр. Түн асса абақты іші кеңейіп қалады.

Оның есесіне қала маңындағы қиын шат, ұры сайлар қазақ, қырғыздың жемтігіне толады¹⁵⁷. Қасқыр, суыр, борсықтар, шаңқылдақ сары, тазқара, ала қарға, құзғындар сияқты аспан мен жер тағысы түгел мерекеде, неше алуан тіл мен қуанышты жиын қаракөз, қызыл жүздерден түстік жейді.

Кешегі бір болымсыз тыныштық, амандық күнінде ата-анасы үйріліп айналған алма бет, бүгінгі күнде иістенген бір жапырақ ет болып, жайын тісінің арасында жұлынып, сыдырылып, асалып жатыр. Кезегіне ол сыбаға келмегендер өз бетімен шіріп, суалып таусылып барады. Бір кезде тіршілікті тілеп лүпілдеп соққан жүрек те өмірлік күйінен жаңылған. Үйіліп қатқан бірақ уыс қарақат қана болып, о да жығалғанын, жеңілгенін мойнына алып тұр.

Осындай күймен айналасы адамның қан-жынына толған “қасап” қаласына жақындап келе жатқанда, арбадағы жазалылар әрбір сай-жыраның жанынан өткенде жеңдерімен мұрнын басып, біріне-бірі ештеңе айтпаса да, іштей шошынып сиынып өтті.

Бірақ көп кідіртіп жайландырған жоқ. Белгісіздік халінде екі-үш сағаттай уақыт өткен соң, дәл түс кезінде абақтыға әміршілер келіп:

– Ұзақ, Жәмеңке, Әубәкір үшеуің жауап бересіңдер, – деп ертіп алып жөнелді.

Бұларды жауапқа шақырған Қарақолға келген уездесті.

Бірақ кеңсеге үшеуін үш солдат жалаңаштаған қылышпен күзетіп алып келгенде шақырушы жалғыз уезд емес, қасында тағы бір үлкен төре бар екен. Ол Алматыдан келген әскери прокурор еді.

Уезд жазалылардың жайын мәлім етісімен, тергеуді сол бастады.

Жастау, семіз, зор сары ұлық дәрежеге, тоқтыққа семірген асқақ, есіріңкі тәкаппар көрінді.

Үйтсе де бұрында іштерінен “неге болса да шыдадық” деп бекініп алған, одан бері жол бойында көп нәрсені көріп, естіп, абақтыда да бірен-саран қырғыздан өзгелердің көріп жатқандарын анықтап біліп алған жазалылар, енді ұлықтың сырт ажарынан сескенетін, жасқанатын халден өткен сияқты еді.

Бұлар өздерін соншалық төменшіктеп жасыған, жазалы кісі сияқты көрсеткен жоқ. Келген жерде сыпайы, тәрбиелі қоңыр момын пішінмен тұрса да, бойларын еркін, кең ұстады, ұлықтарға “кінәсізбін, зәріңнен қорқа алмаймын” дегендей сенімділікпен, үлкен салмақпен қарасты.

Тілмаш бұлар білмейтін бір сарт екен. Қазақша сөзді жақсы ұғынып, ұлық сұрағын қазақша түсінікті қылып аударды. Прокурор әуелі өзгелерден жасымен, ақ сақалды көрінісімен де өзгешерек сияктанып тұрған Жәмеңкеге қарады да, алдымен содан жауап ала бастады.

Төре қолына қағаз, қарындаш ұстап отырып, алдымен аты-жөнін, жасын, болысын, ауылнайын сұрады. Жәмеңке жолдан шаршап, қажып келген кәрі жүзін әдеттегі түксиген суық қалпынан жазбастан, қасын анда-санда кекесінмен жыбырлатып тұрып, алғашқы сұрақтарға бір-бір ауыз сөзбен ең қысқа жауаптарын берді.

Жәмеңкенің ойында: ұлық жауап алды не, алмады не? – бәрібір үстімізден келген жамандаулар жеткілікті болған. Жауапқа қарап бұл түзелмейді. Сондықтан, әншейін шиеленістірмес үшін ғана жауап айтқан болу керек. Жауап келелі, ұзын

сөз емес, әйтеуір бірдеме десе болар деп қана ойлап еді. Өз жауабын осылай бермекші еді.

Сол жайын аяғына шейін ойланып шығар-шықпастан ұлық:

– Елдерің жігіт бермейміз дегені рас па?

– Дегені рас.

– Ол сөзді елге кім үйретті, соны айт, – деген, – басшысы кім?

– Басшысы жоқ, жалпақ елдің өзі айтты. Мұндай сөз үйретіндімен айтыла ма екен? Барлық албан түгел бермеймін дейді. Соның бәрін бірдей кім оқытыпты?

– Неге бермеймін дейді?

– Ел ұлық бізге әділетсіздік қылды. Жерімізді, суымызды алып, өзімізді шөлге тасқа қамап, тауға қуып шығып отыр. Шығынын, алымын алып отырып, не айтқанының бәріне көніп істеп отырсақ та, бізді әлі күнге өз елім, дос елім деп санамайды. Жау деп біледі. Бізге екі сөз айтса, ол жалған болды-ау деп ойламайды. Баяғыда солдат алмаймын деген, солдат алғысы келеді. Жерді алмаймын деп еді, оны алып отыр. Наразылығымызды айтсақ тындамайды. Сөзімізді жеткіз деген кісімізді айдайды, абақтыға алады. Жазалайды. Өзімізді ренжітсе, өзіміздің арызымызды тындамаса, сөйлетпесе, ол ұлықты жақсы ұлық деп қайдан айтамыз? Оның айтқанын қалай істейміз? – дейді.

– Жігітті біржола бермейміз дей ме? Жоқ пәлендей шартымызды орындамасаң бермейміз дей ме? Елдің, ұлық мынадай іс істесе көнеміз дейтіні бар ма? – Бұл сұрақ Жәмеңкенің күтпеген сөзі еді. Оның ойына осы сұрақпен қатар тезінен бір байлау келгендей болды. Ештеңе шығарына сенбесе де, болымсыз да болса бір кішкене үміт елестегендей еді.

– Ел берсек, қара жұмысқа бермейміз. Нағыз солдат қылатын қызметіне алсын, – дейді. – Бұны басынан айтқан да.

– Қара жұмыста болған соғысқа кірмейді, аман қалады. Бұлай болғанда солдаттықты неге тіленеді?

– Біз де өзге солдат болып жүрген ел сияқты елміз. Біздің де еркегіміз еркек. Ұрғашы емес. Сондықтан жұрт қатарлы тең орында боламыз. Қолымызға қару берсін дейді.

Прокурор кекесінмен суық жымыяп:

– Қаруды қай жерде алғыларың келеді? – деген.

– Қаруды қазір, осы ел ортасында қолымызға берсін. Сонан соң біздің ата-анамыз, ел-жұртымыз бұрын бұндай сұмдықты көрген жоқ. Солардың көзі қанып, бойы үйренгенше еліміздің ортасында әскерлікке үйретсін, ел жігіттерінің қолында қару көріп, өз бастарын сақтайтын құрал бар екен деп көңілін орнықтырсын. Содан кейін әскер өнерін үйренген соң, ұлық жігіттерді алып керегіне жаратсын дейді.

– Сен сол елдің ақсақалы, есті кісісің. Сен де осыны айтамысың?

– Мен де осыны айтамын.

– Бұл өрескел сөз. Ешкімнен бүйтіп әскер алынбайды. Сен елге бұның теріс екенін түсіндіруің керек. Соны сен ұғындырамысың? Елдің айтқаны болмайды.

– Ол болмаса, ел де болмайды.

– Елді сендер көндіруің керек. Ақыл айтып тоқтату керек. Әйтпесе, ел де қатты жазаға ұшырайды. Сендер де үлкен жаза тартасың. Ұқтың ба? Істеймісің айтқанды?

– Мен қайтіп істеймін? Енді мен қайтіп көндіремін? Ұлық басыңмен сен көндіре алмағанда, ұлықтығым, қайратым жоқ, көптің бірі қара қазақпын. Мен қайтіп көндіремін?

– Сен айтсаң, тоқтайды. Сен сол елдің басшысың. Елді айтқанға көндіріп, жігіт әперемісің, жоқ бұрын ешбір қазақ естіп көрмеген жазаны көремісің? Айт қазір осыны! – деп прокурор баяғыдан бергі сөзі дарымағанға қатуланып келіп, орнынан тұрып, тақтайды теуіп қалып, қабағын түйіп Жәмеңкеге қарады.

Жәмеңке ызалы жүзбен, езуін зорлықпен тартып жымыды да:

– Мен саған өтірік уәде бере алмаймын. Ол іске шамам келмейді, – деді.

– Сен осы айтқанды істейсің. Біз саған істетеміз. Ықтиярыңмен көнесің бе, жоқ па?!

– Көне алмаймын...

– Көнесің, кәрі ит, көндіреміз¹⁵⁸!..

– Ендеше менің кәрі қа... й, – кесіп ал, білдің бе!

Тілмаш бұл сөзге келгенде, артында аяздай соғып тұрған ұлықтың ызғарынан жасқанып, жүріп келе жатып аяғы сынған аттай тұсалып, омақтатып қалды... Бірақ сонда да айтпауға бол-

майды. Сондықтан кібіртіктеп бірдеме деген болып еді, прокурор ақырып әмір етіп, солдаттарға Жәмеңкені “әкет” деді де, Ұзаққа қарады.

Бұған да сол шартты қойып еді.

Ұзақ:

– Сенімен мен қай сөзде ұғысушы едім. Айтар, жауап берер уәдем жоқ. Сенімен сөйлеспеймін. Апарсаң үлкен ұлығыңның алдына апар, – деді.

– Прокурор: – Сен де Жәмеңке сөзін айтамысың? Осы айтқаныңды ғана қуаттаймысың? Жоқ басқа да айтарың бар ма? – дегенде:

– Мен сенімен сөйлеспеймін. Сенің ісің зорлық. Зорлықшымен сөйлесуші ме еді. Жауап бермеймін, – деді. Бұдан әрі екі-үш қайырған сұраққа тым-тырыс жауап қатпады.

Солдаттар оны да кейін әкетті.

Бұдан соң Әубәкірге ширет келгенде, ол көзі қанталап, жүзі ашумен сұрланып асығып тұрғандай еді.

– Менің айтатыным: не Жәмеңке айтқанды істе, не болмаса елдің екінші айтатын сөзі, баяғыда орысқа қарағанда солдат алмаймын, алым ғана аламын деген. Бүгін ол сөзім қате екен, енді солдат алғым келді десең, баяғыдан бергі қазақтан алған алымыңды түгел қайтар¹⁵⁹. Содан бергі елдің шығынының барлығын қолына түгендеп санап бер де, солдатыңды ал. Анаған көнбесең, ел осыны істесін дейді. Менің жауабым осы, – деді.

Осыдан соң уезд прокурор екеуі әрлі-берлі қағытқан, қажаған, ұрысқан сөздің ешбіріне де жазалылар жасыған жоқ.

Өзге ешбір сөздеріне жауап бермей, осы айтқандарын қайта-қайта айтып, тұрып алған соң: “қайта апарып жабындар”, – деп әмір етті де, ұлықтар үшеуін де абақтыға қайта қаматты.

IX

Прокурор, уезд жауап алып, абақтыға тыққаннан бері қарай үш күн өтті. Бұл уақытта сырттан да, абақты ішіндегі өзге тұтқындардан да Ұзақ, Жәмеңкелер еш қанықты хабар ала алмады. Ұзын құлақ сияқты естілген шала-пұла сыбыста: “жақында тараншы көтерілгелі жатыр. Қырғыз тегіс атқа мініп, қару ұстапты. Абақтыға Ұзақтар сияқты қолға түскен бірнеше

қырғыз басшыларын қасындағы жиырма-отыз кісілерімен әкеп қамап тастапты. Сол сияқты тараншы кісілерінен де бірталай басты адамдар осы абақтыда жатқан көрінеді. Бәрі де не бола-рын білмейді. Бірақ елдеріне “көнбе, болма, алыса бер” деп хабар айтып, ұлыққа мойындамай, жасымай жатқан жайы бар деген еміс-еміс хабарлар ғана естіледі.

Бір тәуірі, Қарқара жағынан әкелген албан кісілерінің барлығын да бір камераға қамап еді. Өлі топтарын жазған жоқ. Бұларға бұрын жатқан, соңынан ұсталған қазақтардан жеті-сегіз кісі әкеліп қосып, осы күнде бір бөлмеде жатқандардың ұзын саны он сегіз болып еді. Бәрінің айыбы біреу-ақ. Жігіт бермеймін деген ел үшін жатқандар.

Қалың елден жырылып шығып, қамау үйі, күшті тұтқынға алынған жазалыларға күндік өмірдің өзі де жылдық дәурен сияқты, толып жатқан белгісіздікке, жұмбаққа толғандай көрінеді. Сағат сайын бір ерекше қаталдық, қастық күтеді... Түсі белгісіз болса да, заты мәлім сияқты.

Осындай іштей ширатылған күдік, қауіп үстінде еңбексіз, алданышсыз отырған топ әр кезде әр алуан сөз сөйлеп, бірде үмітке беттеп амандыққа сенгендей сөз сөйлесе, бірде бірінен-бірі жасырмай, ашық айтып, үлкен қауіп-қатер барлығын да сөз қылысады.

Қайдан шыққаны, кімнен келген хабар екені белгісіз¹⁶⁰, бірақ бүгін таңертеңнен бері: “Қашқар көтеріліпті, ол жақта орыс жеңіліпті, енді Қашқар әскері осы жаққа қарай беттеп, мұсылман атаулыны төрелер зорлығынан құтқармақшы” дейді дескен сөздер шығып еді. Бұл хабар да күндегі күдікті, қорқынышты хабармен араласып келіп жататын, болымсыз үміт белгілері сияқты. Бұған қазақ камерасындағы көпшілік сенгендей де еді. Бірақ Ұзақ, Жәмеңке басынан сенген жоқ. Бұлардың сенбеуі өзгелердің де күдігін күшейтті.

Әйтсе де, абақтыға түскеннен бері созылған томаға-тұйық жұмбақты халге, бұлардың тапқан жалғыз айласы сол сияқты болып, құмалақ салу шығып еді.

Кейде жеті-сегізі бір араға жиылып, кейде екіден, үштен қоралай отырып жалпақ, кең нардың үстінде бұршақтан

құмалақ тартады. Күн сайын ертеңді-кеш салынатын құмалақ, жалғыз тілші, жалғыз көмескі үміт беретін ермек сияқты.

Бүгін Қашқар хабары естілгеннен бері соған арнап салынған құмалақ жоқ еді. Сондықтан жұрттың көбі бірқалыпты сөздерден, жүдеуліктен қажығандай, жалыққандай болып, нар үстінде жантайысып қалқиып жатқанда, Кәрібоз деген ақсақал басын көтеріп Әубәкірге:

– Ей, Әубәкір, құмалағыңды әкелші, Қашқар туралы не сөйлер екен, – деді.

– Иә, жайшылықта құмалаққа тыным таптырмаймыз. Салатын болсақ, енді салайық та, қанша айтса да, жақсылық қой мынаның өзі, – деп Сыбанқұл¹⁶¹ да басын көтерді.

Әубәкір қамданып, құмалағын алып, нардың ортасына таман малдасын құрған бойынша үндемей жорғақтап сырғып келді.

Бұл уақытта Ұзақ, Жәмеңкелер де басын көтеріп, түнеріп қарасып күтіп отырысты.

– “Жақсы лебіз – жарым ырыс” – деген ғой, мына кісілер сенбейміз дегенмен, өзім әлі содан күдер үзгенім жоқ. Сол жақта әйтеуір бізге жайлы бірдеңе бар, – деп Әубәкірдің жездесі Нүке¹⁶¹ де сырғып келді.

Әубәкір әлі де үндемей сазарып отырып құмалақ тартты.

Құмалақтың бас-аяғы түгел жазылып болған соң, жұрт тегіс бірталай уақыт үндемей отырысты да, аяғында біріне-бірі: “Сөйле, сөйле, сен сөйле” десіп қолдарымен үштен-төрттен үйіріліп түскен топтарды қозғап-қозғап қойып, қайта-қайта жүректегі үш құмалақты қозғалақтатып сырғыта беріп кеп аяғында:

– Оңды-солды айқасып кеп түскен құмалақ осы.

– Рас, мынаған қарағанда хабары да, өзі де келді.

– Бәсе, мынау, қан майдан аралас қой.

– Несі болса да, ұмар-жұмар бір-ақ болады. Қашқардан әскер келеді. Құдай бұйырса босаймыз, түбі аманшылық, тыныштық, – деп жаңағы Сыбанқұл, Нүке айтқан сөздердің барлығына қорытынды сияқты сөзді Кәрібоз ақсақал¹⁶² айтты.

Көпшілік бәрінің ортасындағы ағасы сияқты Кәрібоздың сөзін дуалы сөздей көріп:

– Айтқаның келсін!... Балың пайғамбардың балы болсын!

– Осы айтқаның болғай-ақ та, қария, аузыңа құдай салғай-ақ та!.. – десіп жұрт жапырласып алғыс айтып, енді құмалақты жиыспақшы болғанда, бағанадан үндемей отырған Әубәкір:

– Сендер солай дейсіңдер ғой. Мен бірақ соған сенбеймін. Құмалақ олай сөйлеп тұрған жоқ. Тақ мен білген құмалақ шын болатын болса, бір үлкен қырғын болады. Сонда жартымыз өлеміз, жартымыз шығамыз, – деп Кәрібозға тесірейіп қарап үндемей тына қалды.

Жұрттың бәрі:

– Аузыңа тас!

– Тіл-аузың тасқа болсын!

– Тіпу, тіпу, түкір жерге! – деп Әубәкірді түрткіледі.

Құмалақ жиылған соң әркім орын-орнына таман сырғып барысып, қайта жантайды. Екіден, үштен ғана үйіріліп біріне-бірі бұрылып жатып, ақырын-ақырын, күңкіл-күңкіл ғана әңгімелеседі. Үйткені құмалақтың аяқ кезінде есіктің тесігінен белгілі әдет бойынша, екі көк көз¹⁶³ тағы келіп қадалып, ұрлана жалтақтап, бұлардың жай-күйін бағып, аңдуға келгенін сездірген.

Құлыпты қара есіктің кішкентай тесігінен сығалай қараған екі көк көз, қазақ камерасындағыларға¹⁶⁴ әрқашан үркіте, сескендіре келгендей әсер ететін.

Алғашқы абақтыға отырған күні-ақ сол көк көздер¹⁶⁵ екі-үш қарап қайта жоғалып кеткен уақытта, Жәмеңке өзгелерге қарап:

– Абақтыда кісіні сескендіріп, жүрегіңе шаншудай қадалатын кәпір осы кішкене тесік. Көріп тұрған қорлығың, қыспағың да, соны көрсетіп зәрленіп иығыңа шығып тұрған мың да бір жауың ұлығың да, сол тесіктен қараған суық көк көзден түгел көрініп тұрады¹⁶⁶. Жүректі қобалжытып, қажытатын да сол, – деп еді.

Содан бері жұрттың бәріне де тесікке қадалған көз, бұлардың өкпесінен қадалған дерттей, мандайына қарап кезеген ажал оғындай болып көрінетін.

Кейде жалтылдап, кейде жыпылық қағып аңдушы көздер камераның ішін оңды-солды кезгенде: нар үстінде отырған

казак жазалылары, қараңғы түнде күн жарқылдағандай, нажағай ойнағандай үндемей, томсарып, іштен тынып қалатын.

Құмалақтың арты осындай иә томсару, иә болымсыз ғана күбір мен жадырауға айналып еді. Тыныштықпен сүт пісірімдей уақыт өтті. Сол кезде бағанадан қабағын қатты түйіп қозғалақтап, аунақшып тыныштық ала алмай отырған Жәмеңке қатты күрсініп, көтеріліңкіреп келіп:

– Апыр-ау, Бұл қалай болып барады?! Менің жайым кетейін деді ғой. Ішімді өртеп әкетіп барады, – деді де, қайтадан шалқасынан құлай түсіп, шыдамын тауысқан азап қинаумен ішін басып бүктетіліп кетті.

Жұрттың бәрі үрпиіп шошынып қалды.

– Не дейді, не болып қалды? Батыр-ау?!

– Жаңа сап-сау еді ғой... Неліктен болды?

– Қай жерің, қалай ауырып тұр өзі? – деп Кәрібоз Жәмеңкеге қарай жылжыды. Жұрттың бәрі есі шыққандай сасқан, үріккендей. Бәрі бірдей қиналып жатқан қарияға қарай қозғалысты. Аздан сон Жәмеңкеге айнала телміріп отырып, не болып қалғанын білмей таңданыса бастады.

– Іші-бауырымды өртеп езіп барады. Төтенше не боп қалды дейсің? Не де болса жаңағы жеген тамағынан болды. А, маған. Сонда бірдеңе қосып жіберді ме деп отырмын. Бағанадан шыдаған болып едім... Енді жайымды кетіріп барады... Біткені осы шығар... Қатын, бала, ел-жұртқа сәлем айтыңдар!. Қош енді! – деді де, қайтадан бүктетіліп, бір жиырылып, бір жазылып жанын қинаған азапқа түсті.

Минөт сайын түсі көгеріп, кәрі қабағы қарс жабылып, тастай түйіліп, демі ауырлап ұсына бастағандай болды. Көзін ашпайды. Ендігі қайғы-дертті, соңғы қинау сағатын жұмулы көзбен өткізгісі келгендей. Өмір бойы өйтіп-бүйтіп алдаған болып әр нәрсені көрсетіп, қадірлі де, жақсы да кісі қылған сияктанса да, ағайынға, елге абиырлы, салмағы зор басшы қылған сияктанса да, аяғында бүгінгі келіп тоқтаған соңғы сатысы, барлық сол өткен күндегі болымсыздың бәрін жоққа шығарған, мазақтаған, адастырған сияқты.

Түзде, абақтыда, жау тұтқынында өлген елім жасы жетпіс асқан шағында Жәмеңке басына келген қабат қаза, ауыр жаза сияктанды.

Іште тұншықтырған ауыр дерт бар. Кесілгендей тілім-тілім болып, бірде күйіп-өртеңіп, бірде сара тілгендей ашып, бүріп, құрыстырған дене қинаумен бірге, көңілдегі соңғы сезімнің казіргі халден жирену, түңіліп, тоңазып суыну да сондайлық.

Аз уақыттың ішінде өлімге барлық сезімімен бойсұнып алып, бір рет бар күшін жиып келіп:

– Абақтыда жау қолында өліп барам. Соны арман қылмасам, өзге арман жоқ... Жәмеңкенің жемтігі... қашанғы өлмей, сүйретіле бермек... бірақ жалғыз арман... әйтеуір жаудан... өлген соң не де болса... қан майданында, қарсыласып өлмедім... кәрі қолым... тым болмаса... жастығын ала өлмеді... – деді.

Қасындағы жұрттың көбі Жәмеңкенің өзімен бірге басынан-ақ шошынып күдер үзе бастап еді. Отырған ағайынның барлығының көзінен де дыбыссыз жастар тамшылады.

Еш нәрсе айтысып сөйлескен жоқ. Жәмеңкенің өз айтқаны рас. Құмалақ салардың алдында бір шай қайнатымдай бұрын барлық тұтқындарға сорпасымақ бірдемені әкеп берген. Сонда: “Мынау Жәмеңке шалдікі” деп, атын атап бір табақшаны Жәмеңкеге ұсынған. Не болса да, содан болды. Көңілде сайрап ұғылып тұр. Прокурорға берген жауабы жұрттың есіне түсті. Оның үстіне жасы жеткен шал. Бұны өзге жазамен өлтіру қиын, атқызу заңнан тысқары жұмыс сияқты. Сондықтан, өз ажалынан өлді демекке әдейі астыртын у беріп отыр.

Бұл жайды өзгенің бәрінен бұрын ашық, толық түсінген Ұзақ еді. Ол басынан-ақ, ең алғашқы ұсталған күннен бері- ақ осындай бір істің бәр-бәрінің басына да келетінін білгендей. Соған ішінен өз басын әбден дайындаған. Жүрегін әбден орнықтырып алып еді.

Сондықтан бүгінгі құмалаққа да, оған қарап үміт, жұбаныш тапқан жас-кәріге де еш нәрсе айтпаған. Бірақ үміт ойлап желпінген жоқ-ты. Сондайлық өзгелерді шошытқан Әубәкір сөзінен де бұл сонша үркіп, қорқып, сескенген жоқ.

Жәмеңке баяғы заманнан бері тізесі айырылмай келе жатқан үзеңгі жолдасы, жан серігі еді. Екеуінің бірін-бірі ұғынып ішті-тысымен үйлескендігі ерекше болатын. Өз тұсында бұл екеуінің тәттілігіндей тәттілік, бірлік ешкімде де болған жоқ. Қай істе болса да бұлар жай-күйлерін айтыспай ұғысатын. Қабақпен

неше алуан жұмбақтарды танысып, сөйлеспей емеурінмен ғана келісіп қоятын.

Осы жолы ел қарсылығына басшы болып үлкен сөзді ұстатып шығарда да екеуі өзді-өзі болып кездесіп, екі-үш-ақ ауыз сөзбен ұғысып, түкпір танысып келіскендей.

Өзге жерде, кең-байтақта, ауылда болса, Ұзақ Жәмеңкенің басын құшақтап отырып жылар еді. Барды айтып, арылып арыздасар еді. Егіліп отырып арманын ағытар еді. Бірақ қазір соның қайсысын істесе де, Жәмеңкенің де, өзінің де намысына тиетін сияқты, досын ырза қылмай ренжітетін, күйдіретін сияқты. Жәмеңке, Ұзақ ниеті үлкен ниет, екеуіне бірдей ортақ ниет болатын – сол жолда бүгін Жәмеңке өлсе, ертең Ұзақ та өледі. Жәмеңкеге сен өлесің- ау деп жыласа, онысы Жәмеңкенің ниетін толымсыз көрген, қата тапқан, кемсінгеннің белгісі болар еді. Екеуі де көре, біле тұра кіріскен. Неге болса да шыдаймыз, көтереміз десіп нық уәделесіп алып кіріскен. Және тұтқында, жау қолында отырып жыласа екеуінің де сүйегін сындырғандай, өздерін-өздері қорлап, кішірейтіп жасытқандай болар еді.

Бұндайды Жәмеңкеден де, өзге барлық қазақтан да Ұзақ ерекше анық түсінеді, баяғыдан бұның айрықша мінезі осындайда көрінетін. Сыналатын, сөз болатын, дұшпанға табашы болар дейтін жер келсе, ондайда бұл етінен ет кесіп алса да былқ етпей, сыр бермей, қасқырша дыбысын шығармай өлуге жараушы еді. Жәмеңкенің қайғысы қабырғасын сындырғандай боп батса да, Ұзақ босаңсудың орнына сұрланып, тістеніп, ешкімге де тіл қатпады. Көзі қып-қызыл болып, ашумен жарқылдап қарайды. Қатайып, сазарып отырып алды.

Жалғыз-ақ Жәмеңке ақырғы рет бұған қарап “қош” дегенде:

– Өмірі қабақпен танысып өтіп едік. Менің не күйде отырғанымды да біліп жатырсың, қош, қариям, серігім, не айтамын... Жаның құдайға аманат. Артыңнан мен де жетермін... Өкінбе... Арман жоқ! – деді.

Содан әрі өзгенің бәрі кеңкілдеп, кемсендеп қайта-қайта мұрнын тартып жыласып, Кәрібоз сүрет “ясинды” оқып, иман айтып үшкіріп отырғанда, Ұзақ үндемей ғана Жәмеңкенің жүзіне тесіле қарап жым-жырт отырды.

Мезгілден мезгіл өткен сайын Жәмеңкенің халы ауырлап, тұқыртып әкетіп бара жатты.

Сөзден қалғанына бірталай уақыт болды. Соңғы уақытта жалғыз ғана үздіктіріп ышқындырған, толқын-толқын қинау азап бар. Анда-санда аузынан көк жалқаяқ ақтарылады.

Ішін өртеп тілгілеп бара жатқан аурудың күштілігі орасан зат жат сияқты. Қара өзегінің ішінде пышағы бар дұшпан қолы аралап, ақтармалап жүрген сияқты. Іші-бауыры тілініп, жыртылып, өртеніп келіп түйіліп ауырғанда, тынысы бігіп, әл құрып, жоқтыққа батып тұншығып кеткендей болады. Құр ғана түйреп, түйіліп ауыртқан аурудың өзі ғана есінен шатастырып, ақыл-ойын жұтып бара жатқандай болды.

Қаты қинаған дерт кәрі жүзіне де өте суық, құбыжық таңбасын басқандай, әншейінде әжімі көп, қатпары мол, кәрі бет мына көріп жатқан азап үстінде танымастық болып өзгеріп кеткен. Барлық жүзі сазарып күл беттеніп, өлім таңбасын басып көкшілденіп алған. Түкті қабақ жиырылып құрысып келіп қаты жұмылғандықтан, көздің орнын да түгел басып алған сияқты. Анда-санда үлкен зорлықпен аларып, ашылып-жабылған көздерінде ол дүниенің меңіреу қараңғылығын, жоқтығын керіп шегіншектеп шошынып тұрған үріккендік бар сияқты. Көзінің қарасы азайып, ағы молайған, төмен иә тура қарамайды. Жоғары қарай шапшып, шалқалай береді. Шошытқандай болып қанталап аларады.

Маңдай, бет әжімдері жыбырлаған жүз құрттай болып, әншейіндегі бет пішінін, тіршілік ажарын жоғалтып, сол бетті жайлайтын көр ішінің құртындай көрінеді.

Қинау толқынын әсіресе анық көрсетіп тұрған көселеу ұрты мен еріндері. Ышқыннып келіп еріндерін жымырып, ішінде мың бұралып толқыған дертпен бірге қоса қиналып, қозғалақтап жөнелгенде, ауыз белгісі біржолата жоғалып, орнында бейнесіз, сиықсыз ирек-ирек, әжім-әжім сызықтар ғана қалады.

Осындай іші-тысын бірдей өртеген, қинау жаза, адам айтқысыз азап үстінде екі сағаттай жатып, Жәмеңке қайтыс болды. Жолдастары тегіс жұтап, жүдеп жылап отырып иманнын айтып, дем салып, ақырғы болымсыз көмектерін беріп, қызметін істеумен бірге ең ақырғы жалынды, арманды “қош-

қошын” да айтты. Дене қайраты бітсе де, жан қайраты әлі де талайға жетерлік екпіні бар, жас жанды асыл қария сонымен кете барды.

Камерада сол күні мен түні бойы албан кісілері Жәмеңкеге қайта-қайта құран оқып, күрсініп, қабақ шытып, қаралы болып отырып, ұйқысыз күн мен түнді өткізді. Ертеңіне таңертең ғана бұлар сырттағы өздерін бақылап жүрген кісілеріне Жәмеңкеңнің жаманатын айтты.

Бұлар жай-жапсарын білемін деген кісілерді жібере бермейтін, күніне бір-ақ мезгіл бір ғана кісі көрісуге болушы еді. Сол кеңшілікпен пайдаланып, Әубәкірдің артынан іздеп келген қатыны кірген екен. Алыстан байын көрісімен, бұндай сұмдықты бұрын басынан атқармаған момын әлсіз әйел жалғыз сүйеніші екі көзі болып, мөлтілдетіп жас ағызып, амандаспастан, дауысын шығарып та жылауға айналып еді.

Әубәкірдің өзіне де бұл көрініс қатты әсер етті. Ерекше босанып, еріп бара жатқандай болды. Ішіне ыстық шоқ тастағандай сияқты. Күйік, амалсыздық дерті білінді. Бірақ сол жайды байқаған сайын өзін-өзі тез іркіп тоқтатып алу керек еді. Басынан сүйтпекке бекіген.

Сол себепті жылап тұрған қатынына жақындай бере, амандаспастан:

– Жылама, көз жасыңның мұнда бір тиын да керегі жоқ. Жылайтын болсаң, қайт қазір! – деп өзі де бір тамшы сұп-суық жасын іркіп алып:

– Көп сөйлесуге мезгіл емес. Бекер келгесің ғой. Соншалық алыстан. Баланды да, өзінді де бір Аллаға тапсырдым. Бар, қайт. Кеше кешке Жәмеңке қайтыс болды. Тамаққа қосып бірдеме берді ме деп күдіктенеміз. Ас артынан кетті. Содан басқа сөз жоқ. Елден келген өзгелерге соны айт, бар. Қош! Құдайға аманат! – деп қатынын сөйлетпестен қайта айналып жүріп кетті.

Бұл хабар Қарқара маңына жеткенде, жайлау-жайлаудың барлық елін дүрк өргізгендей болды.

Алдында да Асыдағы қызыл бөрік босып келіп, үркіндінің алдын бастаған соң, одан бері қырғыз, тараншы хабары да үсті-үстіне қат-қабаттап келіп жатқан соң, Қарқара маңындағы албан буынып-түйініп бір үлкен іске әзірленіп қалған сияқты еді. Енді

қай кезде қай істің тұсында басталатыны белгісіз. Бірақ ел бойын кернеген ашу мен кек түн асқан сайын тасқындап, молайып келе жатқан, осы соңғы күндерде Қарақолдан ертеңді-кеш онда әкеткен кісілері туралы хабар алып, жәрмеңке басындағылар туралы да үзбей, ат ізін құрғатпай біреуден-біреу хабарланып, амандық, тыныштықтарын біліп тұрған-ды.

Бірақ олардың жатуы созылып барады. Сондықтан бір-екі күннен бері: “кісілерімізді қайта сұрап аламыз. Ел болып жиылып жәрмеңкеге барып шығарып бер, босат дейміз”, дескен әртүрлі байлаулар болған. Іс жалғыз жәрмеңкенің өзіне қалса, Жансейіт, Баймағамбет байлаған сөз бойынша, Қарқараға әлдеқашан шабуыл жасауға да ел тегіс тас түйін болып дайындалып, белсеніп алып еді. Бірақ бұндағыларды солайша аламыз десек, яғни солай алсақ та, анау Қарақолға әкеткендер онымен босамайды, бұндағы істің сазайын солар тартып, ауыртпалықты соларға түсіріп алармыз деп, сол жақты көп ойлап, бөгелендеп тұр еді.

Қайтсе де бір істің басталатын кезі жетіп келеді. Жараның аузы ашылуға айналып, сарысу кернеп кетті. Жұқарған, тесілгелі тұрған жерлер көп. Қайсысынан шықса да бір қимыл, бір сыр шығады. Соны ойлап жайлау-жайлаудың елі, дәмелі жігіттері аттарын күндіз-түні қолда сақтап, белдеуден найза, белден қылыш сабы сияқты қаруын кетірмейтін болған. Жатпай-тұрмай іздеп жүріп мылтық, алтатар тауып алғандар да бар-ды. Ондай сирек құрал бұл күнде елдің барлығында санаулы сүрдей сақтаулы. Бұрын мылтықты көп ұстаған мерген болса, яки білегі сенімді, жүректі ер деп танылған мақтаулы азаматтар болса, соларға тапсырылып беріліп жатқан. Бұл қаруды тапсырумен бірге ел атынан тілек айтылатын. Ескі қазақтың кәрі батасымен бірге кәрі мұра сияқты болған бұрынғы еркіндікті жоқтауды міндет қылып тапсыратын.

Осындай күдікті күпті күйде томсарған, қатулы жүзбен қамданып, дайындалып келе жатқан елге кеше кешке Жәмеңке қарияның жаманат хабары¹⁶⁷ келіп естілген.

Қарақолдағы тұтқындарға ас жеткізіп, ертеңді-кеш қызмет қылып, жай-жосығын, аман-есендігін біліп тұруға шыға-

рылған он-он бес кісі болатын. Солар Әубәкірдің қатынынан Жәмеңкенің хабарын естіген соң, сол арада абақты ұлығына барып қарияның өлігін сұраған. “Өзіміз таза арулап, қолымыздан қоямыз, кісіміздің сүйегін бер”, – десіп еді.

Бұған абақты ұлығы өз бетімен жауап бере алмай, астыртын уезге ақылдасып алып келіп, Жәмеңкенің өлігін бермейтінін айтқан.

Елге Жәмеңке жағынан хабар жіберуден бұрын Қарақол басындағы жігіттер бұндағы ұлық атаулының барлығына барып, сөйлесіп, арылып шыққан. Уезд, прокурорда да көріскен. Ешқайсысы да жарытып жауап берген жоқ. Арыздарды дұрыстап тыңдаған да кісі болған жоқ. Құр әйтеуір бірдене айтты¹⁶⁸ дегізбек үшін, “абақтыда өлген жазалы кісіні, заң бойынша ел қолына беруге болмайды. Мұсылман әдетімен, молдаға жаназасын шығарып, өзіміз қойғызармыз”, – деген болды.

Қарқараға Жәмеңкенің өлімі жайында хабарды әкелушілер осы сөзді қоса әкелген. Көп елдің аласыз көңілмен тұтас кәдірлеген қариясының сезікті қолдың ішінде болған өлімімен бірге¹⁶⁹, мынандай қылып сүйегін де бермей қоюы естілмеген сұмдық сияқтанды.

“Қарқараға барамыз, бұндағы ұлық арқылы кісіміздің сүйегін сұратамыз, қолымызға аламыз” – деген шарт-байлау жайлау-жайлаудың барлығындағы елдің басын бір араға қосқан түгел тілек сияқты болды.

Осымен хабар келген кештің ертеңінде Қарқараға тұс-тұсынан қалың-қалың топтар үзілмей ағылып келіп жатты. Тақ тұс кезі болғанда талайдан қаңырап, елсізденіп тұрған жәрмеңкенің басы, баяғысынша аттылы-жаяу болып кернеген ел тобына лық толды... Базар орталары ерсілі-қарсылы жыпырлап қозғалысқан қалың қол болып кетті. Көше-көше аттылы, өгізді, тайлы, құлынды биелі албандарға сіресіп толып алды...

Шет-шеттен әлі де болса оннан, жиырмадан тарау-тарау жолдармен шұбаған бөріктілер арылған жоқ. Тоқтаусыз ағылып жатыр. Барлық жиын ішіндегі адамдардың жүзінде бір-ақ қана сұрау бар. Бәрі де жиыларын жиылып алып: “Енді қайтеміз? Неден бастаймыз? Көптен күткен ниетті енді іске асырамыз ба,

жоқ па? Әлі де тосарымыз, күтеріміз бар ма?” – дегендей делсалда еді.

Бүгінгі жиынға олай қыл, бұлай қылды айтып басшылық қылған кісі жоқ. Бірақ басшысыз, байлаусыз қозғалған қалың жиынның тілегі де, шарты да өз ішінде, айтыспай, серттеспей-ақ қалың топ ыммен, емеурін қабақпен ұғысқан сияқты. Іштегі шын наразылықпен, содан туған қарсылық ниеті, енді тесіп шығар жерін ғана күтеді. Сондықтан, ел тегіс томсарулы, ашулы, көп сөйлесіп даурықпайды. Ешкім де соншалық желігіп, жеңілейіп, күліп-ойнамайды.

Бірен-саран балапау жігіттер, ойыншы, күлдіргі жеңілтек адамдар арасында болмаса, бұрынғы бұндай жиында болатын неше алуан қалжың, желік қазірде атымен жоғалып өшкен сияқты.

Елдің түсін, қабағын бағып жүрген урядник, казак-орыстар Ақжелке кеңсесіне осындай ажардың барлығын дамыл алмай жеткізіп тұрды.

Таңертеңнен елдің бүйтіп ағылатынын білмеген, күтпеген ұлықтар, жәрмеңкеге бүгін ерекше көп елдің келіп қалғанын түске тақағанда ғана байқап еді. Шеттен тыным алмай ағылып жатқан аттыларды да сол кезде байқаған.

Елді мүмкін болғанынша жәрмеңке басына көп-көптен келтірмеу керек. Қалың жиындар болса, оны тарату керек еді. Бірақ бүгінгі ел жиыны басында аз-аздан бастап біртіндеп құралып алды. Басында елемей, байқамай отырғанда жәрмеңке ішіне әлденеше жүздей кісі ерте келіп кіріп алыпты. Содан кейін жәрмеңкенің өз ішінде кернеп тұрған топтың өзі де мөлшерден тысқары көп болғандықтан, сырттан келіп жатқан бесті-онды кісілерді қайта қайырып жолатпаймын десе, теріс болатын сияқтанған. Ондайдың өзімен де шегіне жетіп, шеттігіне ілініп, сылтау іздеп тұрған елді шапқа түртіп қоздырып алуға болады. Қорқақ ұлық осыны есептеп жәрмеңкеге ағылып жатқан топты тоқтата алмады.

Бірақ не де болса шарасыз, қамсыз отыруға болмайды. Сондықтан урядник сияқты ұлықтар жәрмеңке басындағы әскер атаулының барлығын пристав кеңсесінің айналасына

әкеп жиып қойып, базар маңында жүрген ұлық атаулы, қызмет иелерін де түгелімен Подпороков өз қасына шақыртып алған. Сөйтіп алдырған кісілерінің ішінде қазақ тілмаштары да бар болатын.

Бұларды әншейін уақытта, қазақпен қатынас азайғаннан бері күнде шақырып, күндегі керегіне жаратпаса да, осындай қазақ елінің тобынан, көпшілігінен жасқанған күні әдейі іздетіп жүріп қастарына алғызатын жәрмеңке ұлықтарының әдеті еді.

Осындай тайлы-таяғын бір араға жиып қамданып болып, енді ел топтары не сөйлеп, нені ниет қылып жүргенін білгізуге қайта-қайта жансыздар жіберіп, ел жағынан іс күтіп отырған.

Бұлар күткен істі ел түс ауа бастады.

Көшедегі тығыздық елден ерекше. Ине шаншар жер қалдырмағандай. Дүсір-дүсір басқан ауыр салмақ білінеді. Аяннан артық жүріс жүре апмай, үзеңгі, ер-тұрманмен қақтығысып, қажасқан аттар салмақпен ырғапып, жан-жақтың барлығынан Ақжелке кеңсесін қамап, қоршап келеді.

Жиын, иін теріскен, ұшы-қиыры көрінбеген көптік, тығыздықпен кеңсе маңайын қаптап басып алды. Анда-санда әр жерде өзара бірен-саран сөзбен тіл қатысқаны болмаса, көпшілікте әлі де үн жоқ, қасарысып сірескен тым-тырыстық үстінде, қара бұлттай түйілген ашулы ызғарлы топ, қалың қара ордай болып дөңгеленіп, қанаттасып алғанда, кеңседегі ұлық атаулының барлығы баяғысынша тағы да тысқа шықты. Ел бұларды көргенде, бірі үстіне бірі ентелеп кимелеп басып кетті.

Ұлықтардың солдаттары бір бөлек жақта қалып, өздерін атты қазақтың қалың тобы ортасына қысып жіберіп алды.

Ақжелке бұл жайды маңайына жалтақтап тұрып байқап көрсе де, енді ешбір айла істеуге болмай қалып еді. Сондықтан, не де болса, елдің бетімен кетпек болып:

– Не айтасындар? Неге жиылдыңдар? Арыз айтатын басшыларың кім? Неге сөйлемейсіңдер? – деді.

Бұларды қоршап алған жиынның алдыңғы қанатындағы кісілері Баймағамбет, Жансейіт, Қартбайлар еді. Барлық өзге топтың ішінен ұжымды, екпінділікпен, ерекше ызғарлықпен де өзгешеленіп шыққан Дөңгелек саз елі болатын. Әсіресе, осы

араға жиылған топ сондайлық өрлеген, қатуланған күйде еді. Сондықтан, Ақжелке жаңағы сөзді айтып тоқтасымен бірнеше дауыс:

– Жәмеңкенің сүйегін бер!

– Кісіміздің өлігін қолымызға бергіз!

– Сен жапқыздың, сен өлген кісімізді қолымызға алып бер!

– Абақтыдағы өзге кісімізді шығарып бер!.. – деп кез қызарып, бет сұрланып күре, шеке тамырлары адырайып тұрып бірнеше ашулы жігіттер қатты-қатты сөйлеп жіберді. Бұлардың ішінде Жансейіт, Баймағамбет те сөйледі.

Ақжелкені бұл сияқты тұтасқан ашулы шу сескендіріп, шошытуға айналды. Ол өңі қуарып жорғалақтай басып, жағына сөйлеуге бет қойып, көптің айдынына тіктеп қарап шыдай алмай ыға жөнелді.

– Халық, сіздер сөзге құлақ салыңыздар. Ел кісілерін жапқызған жоғарыдан келген бұйрық. Біз еш нәрсені өз бетімізбен істегеніміз жоқ. Жоғарғы ұлықтың бұйрығын ғана істейміз. Қарақолдағы ұлық та бізден үлкен. Айтқанымызды ол алса алады, алмаса қояды. Жәмеңкенің өлгені рас. Бірақ сүйегін бермей отырған бізден жуан ұлық. Оған мен қайтемін?!

– Сен ұстап жібергенсің. Оның айтқанын сен істегенсің. Енді: “Мұндағы ел наразы болып, ереуіл қылып жатыр. Менің тілімді ал, кісісінің сүйегін бер деп Қарақолға қағаз жаз, кісі жібер”, – деп Баймағамбет жауаптаса бастады.

– Оған ол көнбесе қайтесің? Менде қайрат жоқ. Оны қайтесің?

– Ол көнбесе, Алматыға телеграм соқ. Мына елдің арызын орындаған дұрыс. Кісісін өздеріне беруді мақұл көремін де! Мына осы елдің барлығының жиылып келген сөзі осы сөз. Біз кісімізді аламыз!

– Иә, өлтіргендерің де жетеді... Сүйегін бермей отыра алмайсың, – деп Жансейіт бір жағынан қадалды.

– Кісіміздің сүйегін әпер. Ақжелке, ел сені біледі.

– Сен істедің осыны, егер кісіміз тимейтін болса¹⁷⁰, сен істеді деп білеміз, – деп желке жағынан тағы бірнеше дауыстың қадалғанын байқады.

Ұлықтардың барлығы да жан-жақтарына жалтақтап, әрбір сөйлеген кісілердің әндеріне телміріп есі шығыңқырап қысыла бастап еді. Ақжелке де айтар сөз таба алмай, құр жалтақтауға айналды. Сол уақытта следователь¹⁷¹ өз тілінде:

– Айтқандарыңды істеймін. Алматыға телеграм соғайық, – деп уәде беріңіз, – деп күнк етті.

Содан кейін-ақ Ақжелке:

– Жәмеңкенің сүйегін қолдарыңа беру керек. Бұл бір жаңылыс қате ғой деп ойлаймын. Егер онда бермейміз деген сөз шын болса, Алматыға телеграм соғайық. Бірақ жалғыз мен емес, сендер өздерің де, ел атынан ел кісілері де соғындар, бірге соғайық, – деді.

Бағанадан Баймағамбет, Жансейіттер мен Ақжелкенің сөйлескен сөздерін дұрыстап құлақ қойып тыңдамай, бір жерден қырпуын тауып соқтығуды, бүлінуді күтіп тұрған ел мына сөзден соң барлық қызулы оты тоқталып бәсеңдеп, сабасына түсе бастады.

Біреуден біреуге:

Ақжелке Алматыға телеграм берейік. Жәмеңкенің сүйегін жоғарғы ұлықтан сұрайық. Бермегені теріс деп жатыр, – десіп, соңғы Ақжелке сөзі жұрттың бәрін күбір-күбір, дыбыр-дыбыр еткен дауыстармен бірге онды-солды жазылып тарап жатты. Соның тарауымен бірге көпшілік қазіргі табысына қанағаттанып, тоқсына қалып, әдеттегі момындығына бейімделуге айналды. Бұрынғы еліріп тұрған ашу, екпіннен қайтып, жүні жығыла бастады.

– Қайтсін байғұс. Бұның шамасынан келетіні сол-ақ шығар.

– Мақұл айтады. Өз қолынан келетінді аямайын десе, одан әрі не қолқа бар.

– Жалғыз-ақ сол айтқанын қазір істесін.

– Қазір, қазір істесін.

– Телеграмын қазір жазсын деп айтыңдар, уа, ана жерде тілдесіп тұрған кім? Қазір істесін сол айтып тұрғанын! – деп, арттағы көп дауыс қайта-қайта айғайлап, осы бір сөзді әлде неше жерден сан кісінің аузымен айтқызып, ұлықтарға жеткізіп жатты.

– Қазір жазбақ, бүгін-ақ жібермек болды, – деген хабарлар қайта шықты. Баймағамбет, Жансейіт те алдарында жүні жығылып жорғақтап тұрған ұлықтарды көріп, енді не бұйырарды білмей, дағдарып қалып еді. Сол кезде ұлықтар ептеп-ептеп сырғып кеңселеріне таман қозғала бастап, елге:

– Енді, халық, сен тара. Бұл арада бәрің бірдей үйілгенмен, не түседі? Телеграмға қол қоятын кісілерің қалса болады. Өзгелерің ауыл-ауылға қайта бер. Екі-үш күнсіз хабар келмес. Егер жақында хабар келіп қалса, езіміз білдірейік деп, – бәрі тегіс кетіп бара жатты.

Жансейіт жаңағы уәдеге басында көппен бірге ырза болып, іркіліп қалса да, артынан мыналардың қысылыңқырап тұрған жайымен пайдалану үшін тағы бірнеше тілек айтуды мақұл көріп:

– Онан соң мына абақтында жатқан кісімізді де шығар. Олар жазықты емес, ел жазықты. Кінәлі десең, дейтінің барлық ел болу керек. Жеке Серікбай, жеке Ұзақ ештеңені өз жанынан шығарған жоқ. Егер кісімізді берсең, келісеміз. Онда жақсы ұлық боласың. Әйтпесе біз сені кінәлаудан босатпаймыз. Ақжелке, кісімізді бер! – деп айғайлады.

Жұрттың бәрі сол сөзді де қостап:

– Иә, кісілеріміз шығатын уақыт болды.

– Сарғайтуың жетті, оларда жазық жоқ.

– Мына осы тұрған бәріміз де жазықтымыз, олар жазықты болса, қылар болсаң бәрімізге қыл! – деп тағы да көп-көп дауыстар жөңкіліп бара жатқан ұлықтардың артынан шұбатылып, созылып естіліп жатыр еді.

Бірақ осы сөздер айтылса да, ел кетіп бара жатқан ұлықты бөеген жоқ, әуелгідей ызғары жоқ. Қысып, ықтырып та әкете алмай, босаңсып бара жатыр. Артындағы елдің көбі бет-бетіне қозғалып жік-жігімен тарай да бастап еді.

Сондықтан Ақжелке, қайта-қайта айғайлап жауап сұрап тақымдап болмаған Жансейіттен құтылмақ болып, артына қарап тұрып:

– Ол кісілерді жапқызған жоғарғы жердің ұлығы еді. Жақында тағы да жарлықтары келер деп тосып тұрмыз. Көп

ұстамас, босатар деп те ойлаймыз. Олар жайынан шыдай тұрыңдар, асықпандар, – деді де, топтан жырылып шығып, ұзай берді.

– Асығатын уақыт болды.

– Қашанғы сарғайып жатады...

– Шығартып бер кісімізді... шығармасаң, ел жақсы ел болып тұрмайды, бұзылысамыз.

– Елдің шыдамы жетті. Енді бұдан арғыны көтерер жайымыз жоқ.

Бәсе, соны айт... Кісіміз шықса шықты, шықпаса өкпелеме бізге... Ұлық болсаң, тыныштықта ұлық шығарсың. Елге сызың батып, момын жұртты шабақтап ренжіте берсең, көріп алармыз.

– Енді аз күн сынаймыз, көрерміз... Сонда айтқанды істемейтін болсандар, байқасамыз сенімен. Ақжелкемісің, көк желкемісің, кімің болсаң, оның бол! – деп қалың жиын айғайлаған, еркіндеген дауысы мен бұрын еш уақытта айтпайтын сөздерінің бәрін де айтып жатты.

Бірақ ұлықтар бұның бәрін бірдей өз құлағымен естіген жоқ. Жарым-жартысын естісе де, байқамаған, естімеген кісі болып кете барды.

Елдің көпшілігіне осы айғайлар шертіп, сыздап тұрған қалпында дем шығарып, тыныс-толас бергендей болып, бұрынғы жалынды кеміте, бәсеңдете берді. Бүгінге арналған ашу іспен шықпай, көп дырдудың айғайы, ащы кекесіні қорқытқан сияқты доң айбатымен шығып бара жатқандай болды.

Сондықтан таңертеңгі ажарына қарағанда, бүгін бір соқтығыс болатын сияқтанса да, жиын ешбір ерекшелік тентектік істемей, ұлықтың жылпылдатқан сөздеріне алданып, жуасып, бәсеңсіп, момын күйде тарасты.

X

Көпке берген уәде бойынша, сол күні жәрменке ұлықтары Алматыға да, Қарақолға да атаған қағаздарын жазып, телеграмын да беріп еді. Ел кісілері көзбе-көз өз алдарында жазылып, шабаршымен, тығыз поштамен жіберілген қағаздарды көріп, уақытша ырза болып тарасты.

Жазылған қағаздың толық сөздерін ел кісілері өзі оқып, анықтап танысқан жоқ. Ел арасында орысша хат білетін қазақтан бір де кісі жоқ болатын. Жазылған сөздердің мәнін көпке Оспан айтып берді. Оған тапсырған, айт деген Ақжелке болатын. Оспан қысқаша мазмұны осы деп:

– Өлген кісінің сүйегін беруді ел сұрайды. Елдің бұнысын орындаған мақұл. Әйтпесе ел наразылығы күшейетін көрінеді. Бүгін жәрмеңке басына әлденеше мыңдай кісі жиналып келіп, бізден осыны түгел сұрады. Айтқандарын үлкен ұлықтың еске алып, орындауын тілейді. Шарт қылып қояды. Әйтпесе, үкіметке наразылық көрсетуден үлкенірек те іс істеуден тайынатын сияқты емес. Абақтыға алынған кісілер туралы да босатуды сұрайды. Осы туралы бұйрық істеуді, жол көрсетуді сұраймыз деген.

Телеграмның анық толық сөздері осы еді. Бұның ішінен Оспан, елге құрық берерлік, қолайсыз көрінерлік сөздерді шығарып тастап, елмен бірге жәрмеңке басындағы үкімет қызметкерлері де Жәмеңкенің сүйегін беруді сұрайды деп қысқаша тойтарып қана аударған.

Осыдан соң төрт күн өткенде, Қарақолға Алматының жауап бұйрығы келді. Қарқарадан жіберілген телеграммен бірге сол күндерде, келесі күндерде де Алматы ұлықтарына Қарақол Қарқара жағынан әлденеше қосымша хабарлар барып жатқан.

Елдің бәрі бірденені күтіп жүр. Бір белгілі уақытта соқтығуға камданып, дайындалып жүрген сияқты. Абақтыдағы кісілеріне ғана жалтақтап бөгелгендей, егер олардың отыруы созыла берсе, я оларға істелді деген бір жазаны естісе, жалпақ ел тұтас ереуілге шығатын сияқты. Қазіргі қазақ елінің анық жайы осы деп күн-күн сайын осыған ұқсаған қосымшаларды Қарқара, Қарақол екеуі де дүркін-дүркін жеткізіп жатқан.

Облыстық қаланың ұлығына осындай мағлұматтарды жеткізумен қатар, жергілікті кеңселер соңғы уақыттағы үкімет саясатының анық бетін түсіне алмай, әр алуан жарлық күткендей болатын. Бір есептен жаз ортасынан бергі бетке қарағанда: қырғыз, қазақ сияқты мол жерге ие болып отырған жабайылар, көтеріліс ереуіл жасаймын десе, жасап көрсін. Кішкене еркіндетіп жіберіп, кінәні өз мойнына артатындай,

ұпай салып алып, өздері істеген істі өздеріне кіна қылып, қатты қырғын ашу керек. Бостырып тоздырып, тұқымын құртып жіберіп, олар отырған шұрайлы жердің барлығын қазынаға алу, қалаған кісіні отырту керек. Сондықтан бұл елдер көтерілісті ойласа ойласын, істесе істесін. Бүлінеді, жарылады, үкіметке жауығып қарсылық ойлайды деп сескену, қорғану керек емес. Қайта астыртын шабақтап, сондай қимылға өздерін айдап салу керек. Көпке білдірмей, сездірмей, отырып түртпек салып, шапқа түртіп ашындыру керек те, содан кейін істеген қимылына қарап тұрып, бас салу, талқан қылу, орнымен жоқ қылу керек дейтұғын.

Жаз ортасынан бері уездегі ұлықтар мен солардың аудан-ауданға шығаратын приставтары да жиырма бесінші июнь жарлығымен¹⁷² қатар естіген үлкен сарын сол еді.

Басы солай делініп басталған соң, мұндағы ұлықтар сол бетпен екіленіп, жаланып “шаш ал десе, бас алып”, алдияр деп алып-ұшып тұрған. Бірақ бұлар қазақ, қырғыз ішін ойрандап, бүлдіріп, жындай құбылған жаманшылықтарды істеп тұрса да, соңғы уақыттарда алғашқы бетпен нұсқаған жаңа, тың бұйрықтар болмады. Алғашқы сөз, әуелгі бет бар ма, жоқ па, оны да анықтап білмейді. Оны айтыспайтын сияқты болып барады. Бұл әуелгі белгіленген нысана осы деп: бір жағынан, қазақ, қырғыздың қалың елін әр алуан орынсыз бұйрық, өрескел зорлықпен шапқа түртіп ашындырып отырып, қыңқ еткен басшыларын тізіп шұбыртып, абақтыға салып жазалап отырып, сонымен бірге маңайдағы өзімен кездескен, алдарына келген казак-орыс, крестьянға да жаңағы өздері ойлаған ниетті ұғындырып, миландырып тұратын. Сол бетте баулып, аңқау, момын тату елді әдейі орталарына от салып араздастырып, ушықтырып, біріне-бірін жау қылып көрсететін болған. Бұл беттегі істері де далаға кеткен жоқ. Ең алдымен казак-орыстар бұл шырғаға оңай келіп, баяғыдан ұлықтың атарманы болып қоқақтап қалған әдетпен қазақ елін жауша беріктіріп, үркіте қимыл қылатын болды.

Бұлар қазақ-қырғызға беттегелі, тап бергелі кескекті аюдай кіжініп тісін басып дайын отыр. Пісіп толған, дайындалған істің бір тарауы осы түрде. Бұл саналғандардан басқа тағы бір түйін,

тағы бір жақсы шиеленіскен тұзақтай болып елдің басшылары түгел қолға түсіп отыр да, арасынан Жәмеңкесі өліп, оның сүйегін бермеу керек деген ақыл табылды. Өкіметке берсе де, бермесе де бәрібір болар еді. Бірақ елге бәрібір емес. Оған бермей қойса, шынымен кектендіріп, өшіктіреді. Көр бала, аңқау ел соған да шабына от түскендей тулап, тағы да кінаға, айыпқа қарай аяңдап, бұрынғының үстіне тағы да белшесінен бата берді. Сол елді қоздыратын, құтыртатын іс болуға жараған соң, Жәмеңкенің сүйегін беру деген әңгіме де жәрмеңке басындағы Ақжелкеден бастап, Қарақолдың ұлығына да, одан әрі Алматыдағы үлкен ұлықтарға да недәуір үлкен, келелі, негізді мәселе сияқты көрінді.

Аяғында Алматы ұлығы бұл мәселені шешті. Шешкенде, бұл күнге шейін соңғы уақыттағы бағыт, саясат туралы толық хабар ала алмай, алғашқы қара дүрсінмен келе жатқан жергілікті ұлықтарға бет нұсқап, бағыт бергендей болып шешті.

Ол әуелі Жәмеңкенің сүйегі берілмесін деген. Екінші, елдің бүліншілігіне бастық болған басшылар абақтыдан босамайды. Олар кепіл есепті. Егер ел осы күндерге шейін бұзықтық, бүліншіліктен тыйылмаса, абақтыдағы кісілері түгелімен ұлы жазаға тартылсын. Бірін қалдырмай жоғалту керек, казакқа, қырғызға, тараншыға да – барлығына да істейтін іс осы. Егер содан әрі ел көтерілісі болатын болса, оны да аямай, өз қолдарындағы барлық күштерді жұмсап, еріксіз бағындырып, басып мойындатып алындар. Ешкімді де аяу керек емес. Қандай қаттылықтан болса да қорғанбау керек.

Оның үстіне қазақ, қырғыз орыстың крестьян, казак-орыс сияқты тұрғын көрші еліне залалын тигізіп, малын алып, қаласын өртеп¹⁷³, кісісін өлтіріп тұрғаны бар деп естіледі. Ел елді аралауға шыққан қызмет адамдарының өлгені бар. Керек десе, поштаға, әскери абозға да шабуыл жасағандары бар дейді. Бұл – қалың елдің ашық жаулық жолына шыққаны. Ондайға аяныш, рақым кешірім деген нәрсе болуға жол жоқ. Аянбай, іркілмей отырып тентекті жуасытып, асауды көндіріп жөнге салу керек. Бұл күнге шейін істелген бассыздықтың кегі күшті болу керек деп, неше түрлі сырларды ақтарып, көмескісінің бәрін анықтап¹⁷⁴ жер-жердің ұлықтарын біржола қайрап нығыз-

дап, екiнiдетiп iске кiрiстiру үшiн, Петербордан ел қарсылығымен алысуға келген кәрi жандаралдың сол күндерде барлық ұлық арасына жайылған белгiлi қатал сөздерi тiркелген екен. Осы әмiрдiң өзi де сол жандарал атынан шығыпты. Соның облыс әкiмдерiне тапсырған бұйрығынан туыпты. Әмiрдiң әр жерiнде жандаралдың тапсыруын, бұйрығын атап-атап келiп ең аяғында: – “орыс қаны тамған жерде ешбiр бұратана ел тiршiлiк етпесiн” деген кәрлi сөзiн құран сөзiндей қылып, туға байланған¹⁷⁵ ұрандай қылып келтiрiптi.

Қарақол ұлығы бұйрықты алысымен-ақ, уезд прокурор бастаған әскери кеңес жасап, ортасына абақты ұлықтарын, қарулы солдаттардың бастықтарын алып отырып, абақтыдағылар жайында көп жасырын сөздер сөйлестi. Байлаған сөздерiн кешiктiрместен орындатпақшы болды.

Бүгiн таңертеңнен берi қазақ камерасындағы тұтқындар iштен де, сырттан да ешбiр хабар ала алған жоқ. Жалғыз-ақ әкеп берген тамақты ғана алды. Ешқайсысын тысқа шығарып, бөгде кiсiмен тiлдестiрген жоқ. Күнi бойы абақты маңына қазақ, қырғыздан ешкiмдi жолатпай зекiп, қорқытып қуып жiберiп тұр. Тегiнде соңғы уақыттарда қалаға босып келген крестьяндар көбейгеннен берi¹⁷⁶ қарай қазақ, қырғыздың бос дала адамы көшеде емiн-еркiн жүре алмайтын да болған. Жақында қырғыздың жаулығын көрiп, не өздерi жаралы болып, не туғантуыскандарынан айырылып келгендер болса, көшеде қазақтың, қырғыздың түсiн көргенде ақырып, боқтап, жабылып қуып, сабап, кейбiреулердi тобының ортасына әкелiп кергiлеп өлтiрiп те тұрғандары болған. Сондықтан Ұзақтарды күтетiн жiгiттер жаннан кешiп қана еңбек қылып жүр едi.

Бүгiнгi абақты ажары күндегiден де қатайыңқырап, бұзылыңқырап тұрған соң Ұзақ, Әубәкiрлер абақтының өз iшiнен бiрдеме сыбыс естiмес пе екемiз деп байқап едi. Ол талаптарынан да еш нәрсе шықпады. Камiрлерiнен шығармай, өзге тұтқындармен араластырмады.

– Бүгiн осы абақтының сұрқы жаман. Қалай болайын деп тұр бұл?! – деп көптiң iштей жүдеген күдiгiн Кәрiбоз қария сыртқа шығарды. Әлденеден таңертеңнен берi бұның бойы ауырлап, жер тартып тұрғандай, сонымен бiрге көңiлiндегi

талайғы салмағынан жеңілейін дегендей, бір ерекше лепілдеген елгезектің белгісі де байқалған сияқты.

Сыртқы қабына ішінің кеңдігі сыймағандай.

– Сұрқы бұзылып тұр, бірақ не шара?! Не қылмақ керек, – деп Төке өзге жолдастарына қарады.

Жұрттың бәрінің жүзінде қатты күшейген қауіп, күдік белгісімен бірге “не боламыз, не күйге ұшыраймыз, бұның арты қайда апарып соғады?” дегендей жұмбақты сұраулар білінуші еді.

Тұншықтырғандай белгісіздік Ұзақтың шыдамын тауысқандай, буындырғандай әсер етті. Сондықтан ол есік-тесігінен қарап тұрған солдатқа:

– Ей, бізді неге бүгін шығармай қойдың? Сырттан келетін кісімізге неге жолықтырмайсың?! – дегенде, екі көз аз сықсып кішірейіңкіреп тұрды да, есіктің ар жағынан:

– Сағат алтыда манифест болады, – деп сырғып тайып кетті. Сықсығаны күлгені ме болмаса “осыным шын” деп ымдағаны ма, отырған жұрт ұға алмай қалды.

Бірақ көздің жөні бір басқа, бәрінен де айтылған сөз құбыжықтай, ажалдай дүрк шошытты. Әубәкірдің денесі ұйып, талықсып кеткендей болды. Өңі де қуарып, қатты сескеніп үркіп кеткеннің белгісін көрсетіп тұр еді.

– Бұның айтқаны бір сұмдық қой. Енді “қош” дегеннен басқа не қалды?! Қария, иман айта бер! – деп Кәрібозға қарап шалқайып барып қабырғаға сүйене кетті.

Осының артынан Кәрібоз әрбір қауіп үстінде істейтін әдеті бойынша сүре “ясинды” оқи бастады. Дауысы күбір-күбір етіп бір үзіліп, бір естіледі. Жыртылып шыққандай тамағы кебірсіген сияқты. Ешкімнен ешбір ауыз сөз шыққан жоқ. Барлық жұрт жым-жырт сілейіп қатқандай, дене тіршілігінен айырылып құрғана болымсыз бұлдыр қалғандай. Әубәкір алғашқы қабырғаға сүйеніп қалған қалпында әлі де тастай қатып қалшыып қалды. Өне бойы өзінікі емес, бөтен бір бұйым сияқты сезіліп: өзі қайсы, дүние қайсы екенін айыра алмай, түгел араласып, ұласып кеткендей, бір шатасқандық, күңгірттік байқалады.

Өзгенің бәрінен бұның үркуі күштірек, ерекше сияқты. Қалған жұрт соны байқағандай болып, Әубәкірдің алдын ала ұсынғанын жаман ырым сияқты көрісті. Бұл жай біріне-бірі

сөйлеген сөзбен, тілмен білінген жоқ. Бір-бір ғана қарасқан көзден, тынышсызданған қабақтан ұғылғандай еді. Қазіргі үлкен қауіпті күту үстіндегі жым-жырттық, бұл адамдарды ерекше сезімді қылып, елбіретіп, жеңілейтіп тұрғандай. Дененің бір ғана қозғалысы, беттің бір әжімінің болымсыз ғана бір жыбыры болса, соған шейін, отырған жұрттың бәріне бірдей түп-түгел танылып, оқылып қойғандай болады. Келешек белгісіздік сағатты ыстық қанды денемен, барлық сезімді жүйрік жанменен түгел ұсынып құлап күткендіктен, мына жым-жырттықтың ішінде бұл адамдардың тілдері сөйлеспесе де бірі мен бірінің жаны ым қағып, белгі берісіп жай-күйді танысып тұрған сияқты.

Сондай маңайдағы болып жатқандарды бұлжытпайтын қырағылық, ерекше күйшіл сезімділік Әубәкірдің қазіргі жайын бұларға әдемі танытқан. Бірақ қазіргі сағатта оған бұлар берер қайрат жоқ. Үйретер ақыл да жоқ.

Соны көппен бірге сезіп отырған Нүке, Әубәкірді не де болса қазіргі халінен түртіп шығарып жібермек болып:

– Балдызыма еркелейінші, – деп келіп, Әубәкірдің тізесіне басын салып жантая кетті.

Бұл қозғалыс ойланғанындай әсер етті. Әубәкір қорқыныш түспен араласқан ұйқыдан оянғандай, жымиып есін жиды да, шынымен еркелеткендей болып жездесінің бетін сипады. Бой жылынып, жаңадан жан жүгіргендей болды. Ерекше сезімділікпен, емеуріннің, жұмбақтың сағаты бұларды баладай ағартып, аңқауландырып тұр. Бәріне де тазалық қанатын бітіргендей... Сондықтан мына екеуінің істеген балаша мінездері ешкімге жат та, өрескел де көрінген жоқ. Дәл қазіргі халдеріне сол қажет, сол тәтті сияқтанды.

Осымен бір жарты сағаттай өткенде, есіктің сыртында сарт-сұрт дыбыстар шықты. Асығып ерсілі-қарсылы қақтыққан көп кісінің дабыр-дүбір жүрісі естілді. Кәмірдің іші толған жұрт, түгелімен селк етіп шошынып, есікке жалт- жалт қарады. Сол-ақ екен келесі секөнтте барлық абақты іші дозақ үніндей жат суық үн шығарып, кеп мылтық дауысы күрс-күрс, батыр-бұтыр естіліп қалды. Кәмірдің іші дәрі мен ажал иісіне толып бара

жатты. Көрші кәмірлердан өкірген, алас ұрған, абақтыны басына кешірген неше алуан жалынышты да, кекті де, дертті, жаралы да айғайлар, шулар естілді.

Қазақ кәмерінде нар үстінде отырған жұрт басында біріне-бірі ұмтылып бір араға үйіліп, біріне-бірі сүрініп жығылып, аяғында жан-жаққа шашырап тарай бастап еді.

Алыстан жалынған, екірген, сыйынғандардың дыбысы келеді. Оқ тиген, өлімге қарай бас игендердің ақырғы ыңырануы, қарғысы естіледі.

Осы уақытқа шейін қазақ кәмері аман сияқты еді. Бір мезгілде бағанағы қараған көз қайта айналып бір сығалап қалды да, қасындағыларға ақырып әмір етті. Сонымен бірге есіктің тесігінен үш-төрт, бесатардың ажал иісті көк мойындары кәмір ішіне жылмаң-жылмаң кіріп алды. Кіре бере үзілмей тасырлаған дауыстарымен бірге жарқ-жұрқ еткен көкшіл қызыл оттарын шашып, бұрқ-бұрқ түтіндерін шығарып, оңды-солды қайшылап нар үстіне оқ жауғыза бастады.

– Алла, Алла!

– Аруақ, иә, аруақ!..

– Қош, қош!..

– Иә, Райымбек ата!.. Сақтай көр, я, құдай! – деген неше алуан үркінішті, жалынышты, шошыған айғайлар қазақ кәмерін де басына көтеріп, мылтық тілімен бірге әлсіз үндерін үзбей жатты.

Алғашқы оқтармен бірге кәмір үстіне ұшып-ұшып¹⁷⁷ бүктетіліп-бүктетіліп түскен денелер де бар еді. Олардың бәрінің де үні бір-ақ өшкендей. Жалғыз-ақ бір-екеуінің ғана дауысы:

– Уу-һ... уу-һ... жа... не... м. Жа... не... м... Алла... Алла! – деп үздігіп қана естіледі. Кейбір оқ тиген денелер, жатқан жерінде ыршып-ыршып түсіп, бір сіресіп, бір жиырылады. Оңды-солды аунап, бүктетіліп, шиыршық атып жатқаны да бар. Нар үсті жо-сып сырылдап аққан қан болып кетті. Кейбіреуінің кеудесінен, мандайынан атқыған ыстық қандар айналасының бәрін бояп, шапшып жағылып жатыр... Мылтық тоқтамай, толас қылмай күрсілдеп, дозақ күнін тудырып тұр. Бірақ кәмір іші тұтасқан көк түтін болып кетті де, енді тар тесікке қадалып тұрған көздер

кәмір ішіндегі адамдардың өлгені мен тірісін анықтап көре алмайтын, түгендей алмайтын болды.

Бұл уақытқа шейін өлген кісі нар үстінде жатып қалған жеті-сегіз. Қалғаны жаралысы бар, аманы бар алғашқы атылған мылтық дауысымен бірге еденге домалап жығылып түсіп, содан нар астына қашып-қашып кіріп кетіп еді. Бұдан қалған үшеу-төртеуі есіктен тасарақ, қиысырақ тұрған пештің жанына келіп тығылған. Бұл арада тұрған Сыбанқұл, Әубәкір, Ұзақ. Әубәкір мен Ұзақтың бойынан қан саулап тұр. Өне бойлары ып-ыстық болып әлде қандай қызумен қайнағандай.

Мылтық барлық абақты ішінде әлі де үзілмей батырлап тұр. Тесіктегі көк темірлер біріне-бірі соқтығып тар тесікте қысылып онды-солды айқасады. Жоғары да, төмен де үніледі. Әрбір қозғалысымен бірге қызыл от жарқ-жұрқ етіп жай отындай жаланып, буын-буын түтін де бұрқ-бұрқ шығады.

Әрбір жат дыбыспен бірге, әзірше шыбын жаны шықпаған тұтқындардың қорқынышқа толған кеудесінен:

– Иә, құдай, иә, аруақ!..

– Ақсарбас, ақсарбас!

– Шынымен біткеніміз бе?

– Қырылғанымыз ба?! Алла, Алла! – деп жасқанып, шошынып тұрып, үзіп-үзіп айтқан жалыныш, арман тілі шығады.

Осымен бес минуттай уақыт өткенде абақтының түкпір жағындағы мылтық дауыстары шұғылынан тоқтай қалып, сол жақтан, коридорға қарай, ақтарыла шулай жүгірген қалың айғай-шу естілді. Бұл жақта көп қырғызды қамаған үлкен кәмері бар еді. Дыбыс солардың жатағы жақтан шықты.

– Бостандық, бостандық!... қыр, жой!..

– Жастығыңды ала жат!..

– Атаң көрі!..

– Кет, көзіңді жоғалт!..

– Қыр, жой!... Иә аруақ!... Иә бабам! – деген қалың айғай-дырду естілді. Мылтықтар тоқтап, басылып қалды. Суық қару құрғана қашқан қолда сатырлап, босып бара жатқан сияқтанды. Бұл кезге шейін қазақ кәмеріне қадалған үш мылтық әлі де ажал белгісіндей болып сұғын қадаудан тоқтаған жоқ еді.

Сырттағы дауыс пеш жанында тұрғандарға алдымен есітіліп, тезінен қайрат беріп, ақырғы дәрменін, қарсылыққа, алысуға қарай айдағандай болды.

– Өлсек қарсыласып өлейік, аянатын не қалды... Енді ұмтыл! Ұста ана мылтықты! – деп Ұзақ айғай салып жіберіп, есікке қарай тап берді.

Бұнымен бірге Әубәкір, Сыбанқұл да:

– Бәсе, енді не қалды? Иә, аруақ!.. Иә, құдай! – деп келіп есіктен сұғылып тұрған мылтықтарды қабырға жақтан жағалап келіп төмен қарай жұлқып-жұлқып келіп тартып қалды. Сол арада коридор бойынан жосып қашқан көп солдаттармен бірге бұл кәмірдің алдында тұрғандар да мылтықтарын тастай-тастай қаша жөнелді.

Осы кезде нар астында қалған бірен-саран да сүйретіліп шығып, алдыңғыларға қосылып қалып еді.

Солдаттан кәмер маңы айыққан сияқты болды. Коридор бойында жөңкіліп, шулап, тарс-тұрс жүгіріп келе жатқан тұтқындар болатын.

Осы жайды шала-пұла түсінумен бірге кәмірдің ішінде қыбырлауға шамасы келген жандардың барлығы да енді есікті бұзып, шыбын жанын қасап үйінен сүйретіп шығуға кірісті.

– Бұз, есікті!

– Қират мынаны, суыр ана нардың тақтайын! – деп біреуге біреу әмір етіп, қолына түскен нәрсемен тақтайлы есікті тарс-тұрс ұра бастады.

Нардың үлкен тақтайын өзгеден бұрын Әубәкір суырып алып еді. Бұның қазір де арқасы оттай жанып ысып жүрсе де, бойын жеңіп құлатып әкетіп бара жатқан ауыртпалық жоқ. Дерт білінбейтін сияқты. Сондықтан барлық дәрменімен үлкен тақтайды құлаштап көтеріп әкеле жатып:

– Үштің бірі тіл дегенің қайда?! Он сегіз кісіден бірді шығармаймысың, а, құдай! – деп, әлі күнге міз бақпай тұрған тастай суық құдайына шынымен өртеніп, наразыланғандай болып, ақырып келіп: – Иә, Райымбек ата! Иә, аруақ! – деп есікті қалың жалпақ тақтаймен түймештеп қойып-қойып жіберді.

Әрі жас, әрі қарулы, денелі Әубәкір езіне оқ тисе де, қайратынан айырылмағандай қажырлы сенімді сияқты еді.

Бағанадан бұның бойын ұйытып, жеңіп, басып тұрған жайын қорқыныш, енді қайнаған ашу мен ызаның астына түсіп жоғалып кеткен сияқты. Сау денені тесіп кірген оқ, сол денеден шығарған ыстық қанымен бірге, ең алдымен, бұндағы адамдардың ішіндегі қорқыныш, үркектікті де ала шыққан сияқты.

Әубәкірмен бірге Сыбанқұл, Ұзақ та есікті бір-бір тақтаймен тарс-тұрс ұрды. Топса шықылдап, шегесінен шығып, қобырап кетіп бара жатты. Кішкене каланын жөндекілеу болып салынған абақтысында соншалық сенімді мықтылық, үлкен беріктік жоқ еді.

Әйтеуір өлетін болған соң қарсыласып, алысып өлу керек. Сонда ғана шейт боласың деп ертеден көп айтысып, нық сеніскен көңілмен кәмір ішіндегі шамасы бардың барлығы тұтқын есігіне барлық күштерін салып еді.

Аяғында Әубәкір бес-алты салып қалып, енді тағы да алғашқыдай екпінмен екіленіп келіп тағы бір-екі рет үсті-үстіне түйіп-түйіп жібергенде, қара есік шалқасынан қисая барып, құлай кетті. Денесін сүйреуге шамасы бардың барлығы да:

– Иә, ақ сарбас, иә, тәңірі, бере көр! – деп, шу-шу етіп, алдыңғы босап шыққандардың арты коридордан арылғанша бұлар да жосылып сатырлап қашып жөнелді.

Бірақ абақтының өз ішінде солдат болмаса да, тыстағы үлкен қорған ішінде әдеттегі күзетте жүрген қарулылар әлі де бар еді. Абақтының өз ішіне кіріп, кәмірлерді атқылаған солдаттар алғашқы қырғыз тобы есікті бұзып шығып, қалың селдей болып өздеріне қарай қаптағанда, есі шығып босып жөнелген. Арасында қару-жарағынан айырылып қалғаны да бар еді. Өздері қырып, қан жоса қылып, өлтіріп тұрса да, сол өлімге айдап тұрған топтар беті-басы қан болып, ажал таңбасын басып алған пішіндерімен өздеріне дүрк жүгіргенде, солдат атаулы: көр ішінен қопарылып көтеріліп келе жатқан кекті көргендей, жайын жүзді суық қайратты көргендей болып, қарсы қарап тұруға шыдай алмай, ығып жөнелген.

Солардың алды босып қашқан тұтқындармен бірге шығып, есін жиып алып, қайтадан қаруланып та қалып еді.

Сондай-сондайлардан құралған он шақты мылтық абақты үйінің ар жағына қарай шашырап шығып, дуалдан секіріп

шығамын деп, тырым-тырақай қашып, қарбаласып жатқан тұтқындардың біргалайын әлі де атып жығып, қанына шомылдырып жатқан. Қазақ кәмірінен шыққан қашқындар дәл осы кезге келіп ілінді.

Бұл уақытта күн кешкіріп, қала ішіне ымырт қараңғысы кіруге айналған еді. Егер қазіргі тосқауылдан аман-есен шығатындары болса, бірдеме қылып жалтарып, қашып көруге сол бір сүйеніш сияқты болатын. Әубәкір өзі қашумен бірге Ұзақты да қолтығынан ұстап сүйрей жүгіріп келе жатқан. Бұлар шыққан мезгілде дәл абақты есігінің алдында тұрған солдат жоқ екен. Сол жақта дуалдың ең жақын жерінен жаңа ғана секіріп кеткен бір тараншыны көздері шалып қалды да, соған қарай жүгірісті. Сыбанқұл Әубәкір мен Ұзақтың артында еді.

Жүгіріп дуалға жете бере, Ұзақты қолтығынан, аяғынан көтеріп дуалдан асырып тастап, Әубәкір енді өзі секіруге айналғанда, арт жағынан бұларға қарай кезелгендей болып тарс берген мылтық дауысын естіді. Сол кезде жан ұшырғандай болып Әубәкір дуалдың үстіне шыға бере, ар жағына құлай домалап түсті.

Жалғыз-ақ дуалдан аса бергенде артындағы Сыбанқұлдың:

– А-һ-һ... Қалдым... Мен... Қош!.. – деген сөздерін ғана естіді. Оған оқ тиіп шалқасынан серең-серең етіп барып, аяғында жиырылып, бүктетіліп құлап қалды.

Дуалдан түсісімен Әубәкір Ұзақты қайта ұстап көтеруге айналып еді, оның қозғаларлық жайы болмай қалған екен. Аяғын баса алмады. Алдында бойынан ағып жүрген қанның өзі де бұған мендеп, дене тауып тиген оқтың барлығын білдіріп жүреді. Бұл уақытқа шейін ерекше шыдамдылық қылып, тістенген тарамыс қайратпен ғана зорға сүйретіліп келген екен. Оның үстіне дуалдан құлап түскен уақытта қартаң дене оқыс жығылып, мертігіп, әлсіреп қалыпты. Қазірде өлімге бой ұрғаны ма, жоқ талғаны ма, әйтеуір өңі көгеріп, тіршілік ажары кетіп, бойы суынып кетіп бара жатты.

Жүруге біржолата жарамайтын сияқтанды.

Сол күйде Әубәкір арқалап, сүйретіп әкетпекші болып еді, өзінің де жайы кетіп, басы айналып, ішіндегі дерт теңселтіп

жығып бара жатқанын байқады, Ұзақпен бірге сұлдері құрып, жығыла кетті.

Басында қалған ақырғы сезім Ұзаққа жолдастық жайын ұқтырғандай болды. Ол:

– Уһ... Біткенім осы ғой!... Бар енді... Қош!... Албан баласына тірі қалсаң, сәлем айт... арман жоқ... ел үшін... – деді де, көзін жұмып қайта талып кетіп бара жатты.

Сол уақытта сатырлаған мылтық даусы жақын жерден тағы естіле бастады. Енді көшеге шығып атқылауға айналған екен.

Кідіруге орын қалмады. Әубәкір: – Қош! Қайран Ұзақ!.. жамандығым болса кеш, жарқыным! – деді де Ұзақтың бетіне қарап сырғып жөнеле берді. Ақырғы рет Ұзақтың кірпігі қозғалып, ымменен иек қағып қоштасқандай болды.

Әубәкір жақын жердегі дуалдан дуалға секіріп отырып, алдында өзінен бұрын қашып шыққан екі тараншы, бір қырғызға қосылып төртеу болып алып, бір қорадан бір қораға түсіп, абақты маңынан ұзап кетіп бара жатты.

Бұлар сол түні бір иесіз үйді тауып алып, азғана бекініп отырып есін жиып, ел әбден жатқан соң, қаланың адамдарынан ұрланып жасырынып жүріп отырып, қашып берді.

Көшеде келе жатқандарында үрген ит естерін шығарып састырып еді. Бірақ ит дауысына шыққан қуғыншылар болған жоқ. Иттен соңғы бөгет қаланың көше-көшесіне көлденендетіп тартып тастаған неше қатар арбалар, қала сыртында айқыш-ұйқыш қып қазған орлар болды.

Осыған қарап қашқындар бүгінгі оқиғаның ішкі жайын толық түсінді. Бұл қала маңайындағы елдің шабуылын, жаулығын күтеді. Сондықтан мынадай бас қорғайтын қам- дар істеп, қаласын буып, түйіп дайындатып отыр. Абақты ішіндегілерге істеген қатты жаза да содан.

– Әттең, сол күткен жауы неге келмеді? Неге кекке кек, қанға қан ағызбады? Не маңғаз, не қасқа жайсаң жусады ғой... мынау ұлық, мынау дұшпанның сұмдығынан. Әттең!... әттең! – деген арман шықты. Жау қолынан құтылып далаға шыққан соң қырғыз, қазақ, тараншы демей төрт қашқын, далада отырып, бірге туған бауырын жоқтаған туысқандай болып, осындай жалынды армандарын айтып отырып, ботадай боздасты.

XI

Қарақол қырғынының¹⁷⁸ хабары Қарқараға жеткенде, қалың елдің қан жиынының ортасына зеңбірек оғы түскендей әсер етті. Жат хабар жайлау-жайлаудың барлығына кешке жақын бір мезгілде тиіп еді. Ел ерсілі-қарсылы шабысып, кешкі жайылыста жүрген жылқыдан дамылсын-дамыл топ-топ ат, айғырлар ұсталып, ерттеліп жатты. Енді қырылу, қыру, қолға түскен ұлықты қолма-қол бауыздау, қанды қанмен жуу, сонымен бірге бұл араны мекен етпей, талақ қылып, барлық өткен дәуірге, баяғыдан бергі момын тіршілікке қош айтып, ауа көшу. Тез-тез кек алып, кезіне келгенді өртеп жосып жөнелу, ендігі қалған ажарсыз күннің, адыра қалған күннің барлық қамы да, тілегі, мұраты да соған арналды.

Сондықтан еркек атаулы ат ұстап, найза баптап, мылтық оқтап, айбалта, сапы қаруларын ыңғайлап, дайындап жатқанда, әйелдер үй ішінің жүгін жеңілдетіп, бөлек-салақты азайтып, өте керек болатын аспаптарын ғана бір-екі тең қылып буып, өзге бұйым атаулысын қайда тастарын, кімге беріп тапсырып кетерін білмесе де, енді керексіз, талақ болған дүниедей көрісе бастады.

Үйдегі бөгет болатын ұлы дүниеден басқа далада жүрген тірі қазына, аяқты малдың өзінің де қаншасы бұйыраны, қаншасы қолында қалары белгісіз. Үйткені босқан елдің алдын көріп отыр. Асының қызыл бөрігі артынан қуған әскерден бөксеріле, асыға қашатын болған соң, қоралы қой, топты сиырларының талайын, талай жерге шашып, иесіз тастап кетіпті.

Жасы үлкен қария, үлкен басты еркектер болсын, қару ұстаған жас-желең, бозбала, қатын-қалаш, бала-шаға болсын – бәрінің аузында қайта-қайта айтылатын бір-ақ сөз:

– Дүниенің бәрі де – жан садағасы. Мал да, жер де аманшылық, тыныштықта, ер азаматтың аманшылығында жақсы шығар. Олардың басына күн туған соң дүниенің, қазынаның, мал-мүліктің не керегі бар десетін.

Бұл ниеттің жолында баласы солдатқа ілінетін де, ілінбейтін де, бәрі де бірдей жұмылған. Қазіргі уақытта Тұңғатар, Дәулетбақтай бірен-саран малын қимаған, тоқтығын,

тыныштығын қимаған байлар болмаса, яки Оспан сияқты ұлыққа тығылған тілмаштар болмаса, өзгенің аласыз, алаңсыз бірлігі барды.

Белгісіз үлкен, қиын сапар бар деп бір әкенің баласындай, бір үйдің ішіндей буынып-түйіліп дайындалған ел. Бірі білгенді бірі білді. Үлкен білгенді бала білді. Біреудің сөйлегенін жұрттың бәрі де сөйледі. Осындай бас-аяғы бірдей халдің үстінде тұтасып жұмарланған елдің ортасында тым болмаса бірде-біреу болса да терең ауып көшіп кеткенде баратын жердің жай-күйі қандай, көп елді бөтен ел сыйғыза алатын бейіл бар ма? Кеңдік қандай? Ондайдың ешбірін де білмейтін, хабарсыз-ды. Бұны көп те білмейді. Көп ішінде керек десе жалғыз-жарымды некен-саяқ адам да білмейді. Басында тіпті бұлай қыспаққа алатын болса “ауамыз” деген сөз сөйлеген кезде, “қалмаққа барады екеміз, онымен Ұзақ жақсы екен. Үш жылға мольнан сыйғызып сақтап шығам”, – деп айтады дескен сөздер осы күнге шейін елдің кәрі-жасының малданып жүргені сол ғана сөз.

Бұны сынайтын, өрескел дейтін, күдікке алатын кісі жоқ. Ондай айтушы болса, елдің біріккен тілеуін бұзушы, көпшілікті ірітуші есебінде танылады.

Бұлардан басқа елде көптің байлаған ісіне, көптің жұмылған ниетіне сын да, шек, шүбә да жоқ. Тас түбіндей нық байланған. Шегеленіскен. Өл деген жерде өлісу, отқа түс деген жерде ойланбастан, айналмастан отына да түсуге қалың топ шынымен-ақ дайын сияқты.

Жеменке хабарынан соң үш-төрт күннің ішінде жәрменке басына елдің қалың тобы барып қайтқаннан бері қарайғы қалың көпшіліктің жай-күйі осындай еді. Бұл күндерде бұрыннан бері атына, абиырына иә, тіл, иә, беделіне қалың ел болып бас иіп мойындайтын басшы жоқ. Ондайлардың барлығы да тұтқында, жазада. Бірақ сондайлар жоқ болған сайын елдің қалың тобы ру-руы болсын, болысы, жайлау-жайлауы түгелімен біріне-бірі жамырасып, біржолата ішек-қарны араласып, шынымен қанат жазып тұтасып кеткен сияқты. Ендігі бірлік, тұтастық басшылар арқылы ғана туған тұтастық емес. Нағыз қалың, мықты көптің өзінікі, еркек, ұрғашы, кәрі, жасты түгелімен бір араға

жиган, шоқтай иірген бір-ақ ұран, бір-ақ кара өзекті қақ жарған, намыс тіліндей тілек бар.

Сондықтан ел-елдің арасындағы қатынас бұрынғыдан да күшті. Екпінмен қызу екіленіп дайындау, күтіну де бұрынғыдан сонауғұрлым тәртіпті, не ісіне болса да шапшаң. Қозғалыстың, қимылдың барлығы да жылпың қағып, ұршықтай үйіріліп, танымастық тездікпен құлдырап тұрған сияқты.

Кең, момын, болпаш, салғырт-салақ жайлау бұл күндерде бой жасаған баладай. Бұрын еш уақытта көрсетпеген отын көрсетіп, екпіндеткен жалынымен ұшқындап алағызып тұрған сияқты еді. Сол күйдің үстіне Қарақолдың сұмдық хабары жетісімен-ақ, ел жылап-сықтап шошынып үркіп босаңсудың орнына, бір-ақ сәттің ішінде тастай қатайып, ашумен, кекпен жанып ширап алды.

Сол түні-ақ жүз-жүздеген қарулы, сайманды ер жігіттер ылғи сайлы-сәйгүлікті мініп, жәрмеңке айналасындағы ұсақ қалалардың барлығына жағалай, шабуыл жасап шықты.

Бұл шабуылдар тамам жайлаудың күш біріктіріп, тізе қосып алып істеген ісі емес. Әр ауданның елінің өзді-өзі бетімен мына естілген сұмдық хабарға берген алғашқы жауабы сияқты еді¹⁷⁹. Бұның бәрі ертең болатын үлкен қимылдың басы, соған алдын ала кара жарыс сияқты бір істер істеп, ерте бастан баптанып алу керек. Бірен-саран да болса қару-сайман түсіріп алуға болады. Және жәрмеңкені шошыту керек. Алдын ала құтын алып, үркіге беру қажет.

Сондай талай-талай себептер жиылып келіп, бүгінгі күнді жағалай шабысқа айналдырған, бірақ әлі барлық албан бір араға жиылып, бір-ақ жерге күшін жаппағандықтан, әр жайлаудың елі өзді-өз тұсындағы ұсақ қалаларына қарай беттескен.

Сонымен таң атқанға шейін Шырғанақтың тобы өзіне жақын жердегі новоселдердің бір-екі зәйімкесін шауып, өртеп, мал-мүлкін түгел айдасып алып, содан арғы жерде Жалаңаш қаласына да шабуыл жасады. Бірақ бұл ертеден орналасқан, көп казак-орыстың үлкен қаласы еді. Елдің шабуылын күткендей қамданулы, сақ екен. Алдыңғы зәйімкелердей кісісіз, қарусыз боп кездескен жоқ, жасанған жігіттердің шабуылын тізе қосқан ынтымақты көп мылтықпен қарсы алып, қаласына жуытпады.

Бұған шапқан уақытта таң да атып қалып еді. Жалғыз істелген іс таңертең ертерек қаладан шыққан жүргіншілерінен бес-алты кісіні өлтіріп, бір-екі үш қораға тау жағынан жасырынып келген екі-үш жігіт өрт қойды.

Бұған істеген істері осымен бітіп, күн шығуға айналған кезде Жансейіт бастаған көп жігіт түні бойғы істеген жорықтарына, шабуылына ырза болып, енді: “Жәрмеңке! Жәрмеңке!” – десіп асығып шапқылап, солай қарай беттеді.

Осындай істі Ақбейіт, Жел Қарқара, Таңбалы тас елі де топ-топ жігіттер аттандырып, әр жерде әр алуан қылып істеп желпініп алған. Бұл түнгі жорықта қазақ топтарынан кісіден шығын шыққан жоқ. Жалғыз-ақ бес-алты жігіттердің астарындағы аттарына ғана оқ тиді.

Жер, сумен қоштасатын күн тақап келді. Енді бүгін бе, ертең бе кетеді. Кеткенде кекті жүрек, томсарған жүз, түйілген қабақпен кетпек. Артта қалып бара жатқан зорлық, реніш, қиянат дәурені мен соның бәрін туғызған жат мінезді, жау ниетті ұлыққа айықпайтын араздық, арылмайтын лағнет, қарғыс айтып кетпекші. Сол жиреніш қарсылығын қалың елдің қан жүрегінде нық сақтамаққа, мәңгілікке сақтамаққа, өздерімен бірге ала кетпекші.

Бүгінгі түннің істері сол лағнет айтқан жүректің ең алғашқы рет шешілгені, бетін ашқаны.

Істің басы түннен басталған желісі үзілместен, келесі күннің таңертеңіне араласты. Енді топ жәрмеңке үстіне қарай аунады.

Түнгі жорықта болған жігіттер жайлау-жайлауларына қайтып, астарындағы аттарын ауыстырып, шала-пұла тамақтанып, тыным алған соң, барлығына да “Жәрмеңкеге қарай қаптасын. Тайлы-таяғы қалмай, соның айналасына жиналсын. Барлық қару-аспап қолда болсын. Бүгін бар қайратты салатын күн. Бүгін іркіліп, бой бағып, келмей қалатын кісі болса, ол елдің тілеуінен қалған, шетке шыққан, көпке бетен кісі болғаны. Келетіндер тез қамданып, бөгелмей келсін. Дәмелі жігіт, сенімді қару, жүйрік ат бүгін үшін. Бүгіннен қалған жан-жан, мал-мал деген бұйрық, хабар жан-жақтың барлығына екпіндеп шапқан сайгүліктердің тізгін ұшымен бірге ұшып, шашылып тарап жатты.

Бұйрық қандайлық тәртіпті, тығыз күшті болса, сонымен бірге қамданған елдің жиыны, шабуылы да соншалық тығыз, екпінді еді.

Мезгіл шанқай түске жақындаған уақытта жәрмеңкенің күнбатыс жағындағы көк жота қара бөрікті албанның қара құртша қайнаған қалың тобына сіресіп, лық толғандай болды. Ұзын көк белдің Шырғанақтыға қараған беті жіңішкелеп аққан мөлдір бұлақ, кішкене өзен болатын. Түнгі жорықтан бері тыным ала алмай келген аттар болса¹⁸⁰, сол арада азғана сулап, ертоқымдарын желпітіп, айылдарып қайта тартқызып қазір, болатын жорыққа тығыз әзірленіп жатты. Қалың қолдың әр жерге екшеліп үйіріліп жиылған, қара нөпірлерінің ортасында кейкейде ұзын найзаға байлаған қызыл ала тулары да көрінеді.

Әр жердегі топтың ара-арасында бірінен біріне қарай мезгіл-мезгіл шапқылап шыққан тілшілер, хабаршылар көрінеді.

Соңғы біраз уақыттан бері ғана келушілер саябырлай бас тады. Енді жиылар күш жиылып болып қалған сияқты. Мынау етекте жалпайып, кішірейіп, бүрісіп тұрған жәрмеңкеге осы қолдың өзі де қаптай шапса, тамтығын қалдырмайтын сияқты.

Бүгінгі жиындардың ортасында көпке нұсқа беріп, айғайлап басшылық етіп жүрген кісі аз емес, көп. Бірақ сол көбінің әрқайсының айналасында да кем болса бірнеше жүзден әскері бар. Қол-қолдың барлығында жоғары көтеріліп тікейіп шаншылған шоқпар, сойыл, істік, найза, жарқылдаған айбалта ел қолы түгелімен істікті, шанышқылы қол сияқты. Мол денелі, қалың елдің шашы сияқты. Үдірейген тік тұрған ашу, қайрат белгісі бар.

Жалғыз-ақ жәрмеңке күші қаншалық, қандайлық екені белгісіз, сол белгісіздің ішінде, ең алдымен, үн шығаратын мылтық болу керек. Соған жауап беретін отты қару қазақ қолында қанша қамданғанмен, азғана болып шықты. Бесатар атаулы тіпті жоққа жақын, бәрінде азын-аулақ берденке ғана бар.

Одан басқа көпшіліктің сенгені арқар, таутеке ататын жалғыз оқ. Содан қалғаны бытыралы шиті, бірен-саран қосауыз.

Әйтеуір мылтық дауысын көбейту үшін кейбіреулерінің қойнына тығып алған жаман шолақ алты атарлары да бар.

Қару деген қару осы. Бірақ барлық елдің жүзінде сан қарудан күшті боларлық үлкен сенім белгісі, ірі қайраты, ажары бар.

Біреуге біреудің сырт ажары, жалынды жүзі, екпінді шапшаң қозғалыстары осы жайды ұғындырып, сездірумен бірге бағанадан бері жиылып жатқан топтың ара-арасында сөйленген сөзден де сол білінді. Бүгінгі топтарға жағалай қыдырып жүріп сөйлеген жігіттер де болған. Олар: Көкбай, Баймағамбет, Жансейіттер еді. Бір бөлек топтарға Қартбай да айғайлап, екіленіп тұрып көп-көп сенімді, күшті сөзден айтқан. Солардың бәрінің айтатын сөзін Көкбай анықтап, ашық түсінікті қылып сөйлегендей.

Ол Шырғанақты елі енді шабуылға шығамыз деп атқа тегіс мінісіп, көк белдің бетіне қарай дүріс-дүріс басып қозғала бергенде көлденеңдеп шауып келіп:

– Уа, жігіттер, бәрімізді ата-бабаның аруағы қолдап, жолымызды оңғарсын! Бұл тілекті тілемеген жан жоқ. Жас кәрі, жақсы-жаман түгелімен осындай ақ тілеудің үстінде, төбемізге құй қазса да шыдадық, енді келіп барлық ер азаматты қырғынға салам дейді. Оның айдауына барып қырылғанша, осы туған жерімізде, қалың еліміздің алдында осы елдің намысы, елдігі үшін қырылайық. Біріміз қалғанша қасарысып шыдап бағайық. “Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі” деген. Тіпті өлсек осы ниеттің үстінде өліп-ақ қалайық, еркек тоқты құрбандық. Біз өлсек ертең тағы бір ұл туады. Түбінде ел туы жығылмасын. Алыспасақ атар таң, шығар күн жоқ. Енді шыдар да, тоқтар да жайымыз қалған жоқ. Өлсек, мынау өлгендерден артық емеспіз. Осындай жолда бұрын қазақ баласы іс қылып та, өліп те көрген жоқ. Бетімізден жарылғасын”, – деп келіп, – арғысы Үйсін, Албан бабаларым, бергі Райымбек, Саурық аруағы қайдасын?! Оң сапарыңды бер, жар бола гөр, иә, аруақ! Иә, тәңірі! – деп айғайды салып жіберді.

Көктөбені қаптап тұрған қалың қол бірауыздан:

– Иә, аруақ, аруақ! – деп шу-шу еткен бойымен белден аса бере жәрмеңкеге қарай бет түзеді. Желді күнгі даланың өртіңдей ұзын жотаны қап-қара топыр болып қаптап алып ұйытқып шалқып лап қойды.

Жайын күштей жаланған қара шұбар топ дүркіреген селдей ақты. Тау басын аспанға шапшып бұрқыраған қалың шаң басты. Етекке қарай тау кегі ақтарылғандай болып жер күңіреніп, дүние шуға толды.

Жер сілкініп, тау ойран болып құз басынан жақпар-жақпар тас құлағанда естілетін күтір-күтір, сатыр-сұтыр үндер шықты. Шатырлап жай түсіп, күңіреніп аспан жарылғандай айдынды суық сарын естілді. Ұзақ уақытқа созылып, бірқалыпты естіліп, басқан жерін қалтыратып, дірілдетіп тұрды. Ауыздығымен алысып жер сүзген, жарау жүйріктер тізесін кеміргендей болып емініп, қарсы ұрып келе жатыр еді.

Ысқырған жалаулы, өңкей найзалы шуы көп айдынды топ етекке түгел келіп құлаған кезде алдынан бағанадан бері үндемей жыр-жырт болып тұрған жәрмеңке үні шықты. Үзілместен сытырлап, көп мылтық сөйлеп жіберді. Атылған жалғыз мылтық емес, пулемет те кіріскен екен. Ыстық күнде ажал оғы шыжылдап ізденіп шықты. Қалғып тұрған аспанды зу-зу тіліп, жындай ойнап өтіп жатты. Алдыңғы топтың ең алдыңғы қатарында тізе қосып жиі келе жатқан қол жел қисайтқан өрттей болып жапырыла шалқи жөнелді. Қисая берді. Қатардан жиырмаотыз ат будақ-будақ шыққан шаңның астында жұмарланып-жұмарланып, құлап-құлап түсті, үстіндегі иелері омақасып жығылып, серең-серең етіп ұшып-ұшып түсіп жатты.

Жәрмеңке таңертеңнен бері тығыздықпен нық дайындалған-ды. Ең әуелгі дайындық кеше кештен, Қарақол хабары келгеннен бері басталып еді.

Түні бойы жәрмеңкеден шашау жүрген қарулы әскердің барлығы тыным таппай хабарландырып, бір араға, Қарқара басына жиып шыққан. Таңға жақын жүзден аса қарулы әскер дайын болып, енді келесі күннің хабарын тоқ белбеу болып күтіп отырғанда, маңайдың барлық қалаларынан ағылып босқан крестьян, казак-орыстар¹⁸¹ келе бастаған.

Ақжелке мен әскер командирі соларға тегіске жақын мылтық тауып берді. Мылтығы жоққа қылыш, найза берісті. Бұлардан басқа жәрмеңке басындағы қызмет иесі ұлық атаулы да жасанып тегіс қаруланып алды.

Қазірде қазақтың саны көп болса, бұның түйілген суық, жат қайратты күші көп. Сондықтан, енді қорқу, жасқану дегенді ешқайсысы ойламағандай болатын.

Жәрмеңкеде соғыстың, атыстың әдісін көбірек білген әскери адамдар қазіргі қаруланып дайын тұрған күштеріне сенсе де, жаман айтпай жақсы жоқ деп, істін ең нашар болып бұзылған уақытында істейтін қамды да дайындаған.

Бұл бетте істелген нәрсе: ең әуелі жәрмеңкенің айналасына базар басындағы арба, бришке атаулының барлығын жиып алып келіп, айналдыра тіркестіріп тізіп, біріне-бірін байластырып қойған. Таң атардан бастап жәрмеңке басындағы көп елдің істеген істері осы болатын. Бұл жұмысқа солдат, крестьянды салудан басқа базар басынан кетпей жатқан сарт, ноғайдың саудагерлерін, тараншы, қашқарлықтың¹⁸² жүргіншілерін, асбұзылшы қарекетшілерін – барлығын да әкеліп жеккен-ді.

Сонымен қазіргі уақытта жәрмеңке айналасы жағалай тізілген, біріне-бірі мықтап тіркелген арбалар болатын. Ұлықтың кеңселеріне жақындаған жерлерде арбалардың екі қатардан тізіліп тұрғаны да бар. Жәрмеңке буылып, түйіліп қазақ шапқынына осындай бөгет жасап алып еді. Бұның үстіне егер ел қолы бұған да қарамай, қоян-қолтық араласып, ішке кіріп алатын болса, қолдарына түсіп ұсталып қалмас үшін барлық жәрмеңке басындағы адамдарға тегіс салт аттар дайындалған, олар түгел ерттеулі. Жәрмеңке ортасындағы үлкен қораларда тізіліп күтіп тұр. Зәуі сайтан сондай күн бола қалса¹⁸³ деп, Ақжелке урядник командирмен ақылдасып соңғы күндерде маңайдағы қақас жүрген¹⁸⁴ жалғыз-жарым қазақтан әлденеше аттар аудартып алған.

Оның үстіне бүгін таңертең де он бес-жиырмадай солдатты урядникке бастатып кез келген ауылдың жылқысын алып, кез келген елдің қоралы қойын топтап, жосылтып алып келуге бұйырған. Қойды қамауға түскелі тұрған жәрмеңкеге сойысқа жаратпақ. Қазақтың өзі іздеп тапқан жаулығы өз есебіне шығынын арту керек, жылқыны малынан айырылған, дүниесі өртенген шаруа иелеріне үлестіріп бөліп бермек. Сонымен олардың көңілін жұбатпақ. Біржолата өз артынан ергізбек. Одан

беріде қазіргі жаяуларына ат беріп, шабуылға қарсы соғысқа шығармақ болатын.

Осындай үлкен қоғаммен істейтін басты қамдардан басқа, Ақжелке ұлы сәскеден бері көк жотаның арғы бетіне жиылып жатқан қазақ туралы да қысқа-қысқа хабар алып тұр еді. Ондағы топ молайып, етек алып ендеп келе жатыр дегенді естіген соң, Ақжелке мен командир соңғы күндерде іштеріне тығып жасырып жүрген бір сырын тағы да сыртқа шығарып көк жотаға таман беттетіп қойған. Ол алдыңғы күні Қарақолдан алғызған пулемет болатын.

Бұндай қару болған жерде қазақ тобынан қасап қыруға болады. Өзі қарусыз, өзінде соғыстың ешбір айласы, тәсілі жоқ, қойша үйіліп топырлаған қазақ пулеметтің аузына қарай бір жосылып көрініс берсе, бұрын татып көрмеген сыбағасын алады. Соны ойлағанда жәрмеңке ұлықтары іштерінен тегіс риза болып жымиятын. Қазақтың алдында құрулы қақпан, көлденеңдеп қазылған ор дайын тұр. Танертеңнен бері әрбір арбаның түбінде ажал оғы аңдып, сығалап қарап, “қанды басың бері тарт” деп отыр.

Бәрінен де сенімді, бәрінен артық қайрат беріп, көп оғы бар пулемет кезеліп тұр.

Жотадан шапқан ел тобына елден бұрын қарсылық отын шашқан осы пулемет еді. Бұның басына Ақжелке мен командир өздері келіп, бақылап қарап тұрған. Алғашқы пытырлап шыққан тұңғыш оқтармен бірге шаң қауып топырлап құлап жатқан аттыларды көргенде, Ақжелкенің қыбы қанғандай болып:

– Ата бер, жібере бер. Беті бұрылды. Жалтарды. Көлденең сыпыр, қыр, жой! – деп мерейі асқандай бой жасап бара жатты. Пулеметпен қатар арбалар арасында тізіліп отырған солдаттар да дамылсыз атуға кірісіп еді. Ең алдыңғы қатарда шауып келе жатқан қолдың ішінде Баймағамбет, Жансейіт, Көкбайлар да келе жатқанды. Қай кезде келгені белгісіз, бұрын Асыда істеген ерлігі естілгені болмаса, өзі көп жиынға көрінбей жүрген Ыбырай да қазірде осы топқа келіп қосылып, алдыңғы қатарға шығып қалған екен.

Жәрмеңкеден батырлап атылған оқ бұлардың қатарындағы бірнеше адамды ұшырып-ұшырып жіберген кезде, бәрінің астарындағы аттары да лоқып-лоқып үркіп¹⁸⁵ атқып кетті.

Бұрын соғыс, атыс көрмегендігін қылып сыңарезулеп қисая жөнеліпті.

Сол алғашқы жығылған топтың артын ала, Көкбай да атыматымен домалап түсті. Астындағы ат орғып барып омақаса жығылғанда, бұл өзіне де оқ тиген шығар деп ойлап, иманын айта беріп еді. Бірақ ат жығылып қалып, өзі басынан асып түскенде ештеңесі кетпеген екен. Амандығын біліп, тезбе-тез атып тұрып, шаң ішінде мылтығын жәрмеңке жаққа кезеп, арбалардан оқшауырақ қалып, солай қарай шауып келе жатқан бір атты казак-орысты көздеп тұрып басып қалғанда, анау атының ар жағына ұшып барып түсті.

Көкбай сол кезде байқады. Қазақ қолы нөсердей жауып, дамылсыз от бүркеп тұрған пулеметке бет қарап, қасқайып шыдай алмай, төмен қарай жөнелген екен. Бұл әлі толық айықпаса да, сергіп қалған шаң ішінде жаяу қалыпты. Жалғыз да қалған шығармын деп жан-жағына алаңдай беріп еді. Оң жағында бір жардың ернеуіне жабысып жәрмеңкеге қарай бұрқ-бұрқ оқ жіберіп жатқан бірнеше кісінің тобын көрді. Солардың арасынан:

– Бері жүр. Қаш бері, оқ тиеді! Бұғып жүгір! – деген қатты айғайды естіді.

Сонда ғана ұқты. Бұл Ыбырайлар екен. Қасында он шақты мылтықпен жатқан жолдастары бар. Бағанадан үзбей оқ шығарып атып жатыр екен. Көкбай еңбектей жүгіріп бұлардың қасына келе бере мылтығын оқтап алып, көздеп жата қалды. Дәл осы кезде пулемет дауысы бәсеңдеп барып басылып еді.

Бағанадан пулеметтің қай жерде екенін анықтап білгелі болжап отырған Ыбырай, өз жолдастарына жалпы жәрмеңке топтарына қарай атқыза беріп, өзі сол пулеметтің оғы шығып тұрған орынды тауып алып, ылғи ғана сол араны нысанаға байлап атып отыр еді. Жаңағы пулеметтің тоқтауы бұның соңғы оғының түтіні басылар-басылмас болған кезбен дәл келді. Шынында, пулеметті атып отырған солдаттың маңдайынан оқ тиіп, шалқасынан ұшып түсіп еді. Пулемет бір жері сынғандай болып бытыр-бытыр етіп барып, қақалып тұрып қалды.

Ыбырай мұндай іс болар деп ойлаған жоқ еді. Басында бұл өз қасында Асыдан еріп жүрген бір топ мылтықты жолдасымен келіп араласып алдыңғы қатарға шығып шауып келе жатқанда,

аты оққа ұшып жығылған Көкбайды көрді. Онан соң дәл сол уақытта Көкбаймен бірге ұшып түскен тағы бірнеше жігіттерді көрді. Бәрінің де жығылысы жаман көрінгенмен, оқ төмендеп ұшып тұр. Аттарына ғана тиген сияқты. Соны байқай салысымен жәрмеңкенің шетінде оққа ұшқандарды басып қалғалы, шапқалы тұрған топты атты әскерді көріп өз жолдастарының бәріне: “Аттан түсіп атыс” деп әмір қылып, ең алдымен, өзі түсе қалған-ды, өзге маңында келе жатқан жігіттердің көбіне:

– Ана жығылғандарды жинап мінгестіріп алып кет, – деп айғайлап, ақырып жарлық шашқан.

Сол сөз құр дырдумен есі шығып келе жатқан жігіттердің көбіне ес кіргізгендей болды. Бұның айғайын қатарында келе жатқан Баймағамбет те естіп еді. Ол сол арада аттан құлаған жігіттерге қарай жиырма шақты жігітпен қайта беттеп келіп, оқтан аман қалған жолдастарын мінгестіріп-мінгестіріп алысып көлденең шапты. Бұлар да осы жаққа қарай жосыған қалың топтың бетімен шауып, сол жаққа жақын жердегі бір төбешіктің тасасына келіп ілінген. Өзге қалың қол да сол төбенің бойына жазылып, іркіліп барып тоқтап тұрып қалды.

Елдің беті жалт бергенде жәрмеңкеден шабуға қамданған солдаттар әлі де қамауынан шыға алмай тұрды. Өйткені барлығы он-он бес қана мылтық болса да, Ыбырайлар тобы басы көрінген, шашау шыққан кісілерді екі бастырмай, баудай құлатып тұр.

Арба артында жатып кезелген мылтық ешкімді де қиратқан жоқ. Ел беті жалтарып кеткен соң, олардың нысанасына ілінбейтін болып ату мөлшерінен қиыс өтіп кетті. Жолдағы арбалар ел қарасын анықтап көрсетпейтін болды. Олар әмір алып, орындарынан қозғалып, жаңа жерге орныққанша ел қолы жаңағы төбеге барып ілінді.

Елдің дәл соңғы беттеген тұсында отырып оқ шығарғандар болса, олар қазақ тобының не атын жығып, не анда-санда бір кісісін құлатқаны болмаса, қалың қолдың бәрін бірдей жусата бере алмады.

Өйткені ел тобының алдыңғы қатары, Бұлар жатқан орыннан шақырымға жуық жерде болатын. Сасқалақпен астын-үстін

байланып, дәл қарауылмен атылмай жатқан мылтықтар, мынандай қашықтан ештеңені ойсыратпады.

Атыстың қанша жерден болатынын Ыбырай ертеден есептеп еді. Бірақ жәрмеңке маңындағы әсіресе Көкжота жағындағы болымсыз қабат болса, не жар, не төбешік болса, барлығын да жырынды Ыбырай ерте күннен санаққа алғандай ескеріп алған. Сондықтан, “оқ шығаратын жер Көкжота емес. Ол арадан атқан мылтық ешкімге де тимейді, әншейін босқа оттайды. Егер шын атысамыз десендер, маған ерген жігіттер Қарқара суының қасындағы жарға жетіп бағындар, атысты содан саламыз. Содан кейін тоқтау керек болса, жарды құлдап кете барамыз”, – деген.

Қазір де Ыбырай сол айтқанын істеп, өзге екі жақтағы топтың ешқайсысына тимеген ең жайлы орынды меншіктеп алып, соған нық бекініп отырды. Содан соң жәрмеңке ішіндегі әскерді ешқайда жалартпайтын, қия бастырмайтын болды.

Көп қолдың жәрмеңкеге қарай беттеген, дауылдатып қаптаған шаңы Ыбырайдың тобын өзгенің бәрінен ұзатып, өзен қасындағы жарға аман-есен әкеп жеткізіп еді. Алғашқы пулемет оқтарынан аман өтіп кеткен соң, кейінгі атылған оқтар ылғи бұлардың басынан асып түсіп, артқы реттерге қадалып жатқанда, бұлар келіп аттарынан түсіп орнығып қалған.

Сонымен пулемет даусы тоқтап, жәрмеңке оты саябырлаған кезде қасында жақын жатқан Көкбайға Ыбырай қатты дауыстап:

– Мынаның пулеметі тоқтады. Басында отырған кісісі жығылды білем, бірақ қазір қайта атылар. Кәпір пулеметке қарсы қалың қол шаба алмайды. Бос қырылады ғой. Енді анау елге “сол орныңнан шықпай тұрып ал” деу керек. Бір толасын күтейік. Біз осы арада жатып жәрмеңкеден ешкімді шашау шығармаймыз. Енді елге бар да айт, “Тобымен, бой көрсетсін, ептеп, қабат-қабат жерлермен төмен қарай жазылып жәрмеңкені қоршауға тырыссын. Және мылтығы барларын іріктеп шығарып, жаяу мергендерін сол бетке тасаға жатқызып жәрмеңкені атқылатсын. Осымен кешке шейін қамап атып көрейік. Не де болса, елді осы келген жерінен қайта

қайтармайық. Кеш болып, ымырт жабылған уақытта шабуылды қайта бастаймыз. Осы дұрыс емес пе?! – дегенде Көкбай:

– Дұрыс! Іс осы. Оқтарың кешке шейін жете ме?! – деді.

– Жетеді. Оқты есеппен, шақтап шығарамыз. Басы көрінген кісіні атпасақ, құр бет алды далаға оқ жібермейміз. Солай атсақ, неге жетпесін. Алаң болмандар.

– Байғұсым, еркек сендер екенсіңдер ғой. Сүйсіндім ғой, батыр! Жолың болсын!

– Жарайды, мақтауыңды артынан айтарсың. Бар енді, – деді.

Көкбай осыдан соң жардың құр арнасын құлдилап, бұғып жүгіріп отырып өз кісілеріне қарай беттеп келе жатқанда, осы жардың ішіне ел тобынан шығып жаяулап келіп орнығып алып, мылтықтарын жәрмеңкеге қарай құрып жатқан жиырма-отыз мергенді көрді. Көкбай жақындай бергенде бұлардың бәрінің мылтығынан берекелі, ынтымақты дауыстар желісін үзбестен гүрс-гүрс етіп, ажал оғын шаша бастады.

Кішкене төбенің тасасына барып ілінген соң, Қартбай мен Баймағамбет елдің бәріне жаңағы Ыбырай айтқандай кеңесті айтып, көпшілікті сол араға бекітіп қойып, жаяу мергендерді бастап өздері жаяулап жер бауырлап отырып, құр арнаға келіп түскен екен. Олар қазақ тобының¹⁸⁶ оқтарына тізе қосып, шылбыр соза шыққан оқтар солардікі екен.

Көкбай бұларға Ыбырай сөзін қысқа-қысқа айтты да, ілгері қарай, өзге көпке қарай өтіп жөнелді.

Бұның алдында кішкене жотаның жонында да, жәрмеңкеге қарай бет түзеп, қатарынан тізіліп мылтығын кезеп жатқан он-он бес жігіт тағы бар екен. Қазақ қолы¹⁸⁷ кәдуілгі ескі тәртіпті әскер сияқтанып жәрмеңкенің күнбатысы мен солтүстігіне таман созылып, әр жерде желілеп мылтық тізіп, тәртіппен атыс бастаған көрінеді.

Бірақ ел қалың, қара қайрат мол болғанмен, осы барып жатқан жиыны елу-алпыс мергеннен басқа өзгенің ешбірінде мылтық жоқ. Сондықтан олар жотаның астында құр үйіліп тұр екен.

Көкбай Бұларға келіп, әр жердегі топтарына қазіргі қысқаша жайды мәлім етіп болып, енді қас қарайғанша осы арада тапжылмай тұру қажет екендігін айтты.

Топ дауласпай, қобалжымай қабыл алды. Көпшілік үндемейді. Мең-зең боп есеңгіреп, сескеніп қалған сияқты.

Пулемет дажалдай¹⁸⁸, қорқыныш қауіп пішінін анық айқын көрсеткендей болыпты. Ел түрлі қарсылық жаулықты күтсе де, мынандайды ойламаған, ескермегендей. Жүрегі шайлығып қалғандай.

Топ-топтың ортасында әлі күнге:

– Жаңағы атылған не нәрсе? Зеңбірек дегені осы ма? Әй, осы шығар. Кәпірде тіпті тыным жоқ қой.

– Япыр-ай, тіпті биттей де толас қылмайды екен?!

– Сол сыртылдақтың бәрінде ылғи оқ шығарып тұрады ғой.

– Құдай сақтады десеңші. Не ғып тегіс қырылып қалмадық?

– Әлі зеңбірегі жоқ дегені қайда? Мынау ит бар қаруын жиып, сақадай сайланып отыр екен ғой өзі.

– Бізде ғой, керек десе, жаман бердеңке де жоқ... Алғызады деймісің?

– Әй, алғызар түрі жоқ қой. Жүз болса жүз, мың болса мың – бәрін бірдей жусатады да отырат та мынау зеңбірек.

– Уа, зеңбірек емес дейді бұл. Зеңбірек дейтінді қайдан шығардындар?

– Бәсе, зеңбіректің оғы біреу-ақ болады. Түскен жерін ор қылып қазып кетеді дейтіні қайда! Мынауың бір басқа сұмдық.

– Уа, не екен зеңбірек болмаса, аты не екен осы иттің? Білгендерің бар ма түгі, – деп жаңағы зеңбірек деп сөйлеген қара сақалды, бітік көзді қызыл кісі астарындағы сары аттың үзеңгісіне екі аяғын тіреп басып көтеріліп, мойнын созып тұрып жұрттан сұрады.

– Атында нең бар, атын білгенде қайтушы едің? Таныдың ғой атынсыз-ақ. Отыз-қырық кісінді орақ орғандай бір-ақ қырық түсірді, – деп көп ішінен бір дауыс жауап берді.

Бұл топ өзгелерден гөрі, екшеліңкіреп, артқа таман сырғып шығып тұрған топ еді. Кезеңге бұлардан жақын тұрған топтардан бұл уақытта жаяу мергендер екшеліп шығып кетіп жатқан.

Мынау топ олардың ісіне де сенімсіздік күдікпен қарайды. Не қылса да ендігі соғысты керексіз тауып, бет бұрып жалтарғанды. Бас амалдағанды мақұл көріскен сияқты. Өзгелердің бәріне бұл алалық әлі жабылған жоқ. Олар мергендерін шығарсын,

пулеметтің тоқтағанын сөз қылсын, Ыбырайлардың ерлігіне сүйсініп, алғыс айтсын, әйтеуір әлі сенім, үміт үстінде. Жанар отын, екпін желігін сөндірмеген сияқты.

Мына босаңсып қалған топ олардың маңына қарай барса үндемейді. Құр ғана сөздерін тыңдап, жым-жырт болып тұрады. Сырт айнала бере арасында сенімнен айырылған дауыстардың әр алуан күдігі естіледі. Бірақ Бұларға да қазір майданнан кетіп қалуға болмайды. Кету үшін көрініске шығу керек. Олай шықса тағы, жаңағы сұмдық қару сөйлеп кетуге болады. Оның қолы қай жерден болса да жетеді. Сүргін жасауына болады. Содан жасқанғандықтан, соғысты тоқтату туралы ештеңе айтқан жоқ. Бірақ түнді қолға берсе, ептеп сусып жөнелмекші сияқты.

Араларында бөтен болмай өзді-өзі сөйлескенде, кәртеміштер:

– Өзге қазақ өз білгенін өзі істесін, тағы осы арадағы азғана әлжан, сен, есің барда, елің тап.

– Бәсе, дабырайтпай, шуламай тарау керек. Бәрібір ауады екеміз. Бұны жеңгенмен, барлық ұлықты жеңген боламысың? Осымен соғыс бітіп, тыныштық орнай ма? Тіпті жеңіп-ақ ал. Сондағы өлтіретінің бір жүз-екі жүз орыс болар. Сонымен жаудың тұқымы құри ма?

– Оның өзі де оңайшылықпен өле қойса-ау!

– Рас-ау, өле қоя ма? Жоқ өзіңнің талайынды жусатып сала ма? Оны құдай білсін, – десіп, осы топтың ішіндегі әлжанның барлығына ру жігімен іріткі салып, топсасының ең бос жерінен, шаншулы жерінен қажауға айналды¹⁸⁹.

Әлжан албанның ішіндегі саны көп рудың бірі болса да, баяғы күннен: “Албан емес, туысы көмескі” дейтін бір жала болатын. Сол шын да болса керек. Осы әңгімеге қарап албан атаулы әрі көптігіне, әрі күштілігіне сүйеніп әлжанды әрқашан кемсіте, қорсына, шетке қаға жүретін. Көп әлжан кедей де, төменшік те болатын. Әр болыстың ішіне бөлініп, шашырай кірген әлжан онан сайын өздерін келімсектей көретін.

Сондықтан бүгінгідей көптің арқасына салмақ түсіп, қалың қайратты көпшен қатарласып тұрып көрсету керек болған уақытта, көптің қатарында бір қиындыққа шыдасуға келгенде, бұлар әрқашан да осылайша жалтақтап, сырғаландап кете

бергiш, тұрақты емес болатын. Бірақ сондай мінезінің көбінің тұсында: “жауды көп қашырады, жақсы аты Бараққа қалады” дегендей, жақсы істің атағы әлжанда қала ма, албанның өзгесінен артылмайды. Соларға тиеді. Біздің қара сорпа болатынымыз не деп, дау айтысатын. Шынында, әлжанның әлгіндей мінезінің зор себебі осы еді. Бірақ сол әдет жай уақытта болса да, әлжан баласының үнемі қолданатын мінезі болып кеткен. Бүгін де сонысына бой ұруға айналып тұрды.

Бұл кезде жәрмеңке мен ел тобының атысы алғашқы қызуындай болмай, екі жақ та бірін-бірі барласып, аңдысып атысатын болып еді. Қай-қайсы болса да алғашқыдай үркіндімен беталды оқ шығаратынды қойып, ендігі атқан оғын өлімге арнап ататын болды.

Көкбай тасада іркіліп тұрған топқа келіп, бұған енді істейтін істің ретін айтып жүргенде, әлжан тобы да көппен бірге бағанағы кәпірстан мылтықтың атын естіді.

– Пулемет дей ме, пулимент дей ме, сондай бір мылтық болады деседі ғой, сол болса керек, – десіп жатты.

– Бұл зеңбіректің бір атасы болса керек. Бірақ оғы жиі, қауіп зор бір кәпір болса керек, – деп бағанағы сары атты әлжан тобына келіп естіген жайын мәлімдеп жатты.

– Кәпір екенін өзіміз де көрдік. Оның несін айтасың. Кім жақсы деп тұр? Осы да бір құдай аманаты сөзді айта беретін кісі екен өзі, – деп, сыртынан күңкілдеп, мінеп тұрғандар да болды.

Көкбайға Жансейіт келіп қосылып еді. Ол қазір күлегеш, баяғысынша қалжыңқой болып алыпты. Көптен жоғалтқан күйін қайта тапқан сияқты. Маңдайы шып-шып терлеп, аңдасанда бетінің терін алақанымен сыпырып тастап:

– Қырамын, тек бүгін. Қызыл Ыбырайдың не қылып жатқанын көрдің бе? Пулеметтің өзін де қақалтып қойды. Тек түн болсын. Мына жәрмеңкені бүгін күл қыламыз. Осының қара сорпасын ұрттамай көшпеймін, аумамай тіпті, – деп жүріп, қырық-елудей жігітті іріктеп алып:

– “Жәрмеңкеге келе жатқан қарулы солдат, жүргінші ұлық болса, тұтқын қыламыз”, – деп қалың топтан жырылып кеткелі жатыр еді.

Дақ сол кезде елдің артындағы жотадан қалың жылқыны тасырлатып шұбатып қуып келе жатқан он-он бес кісі көрінді.

Жұрт тегіс шу етіп:

– Мынау, орыс қой, жылқы әкеле жатқан¹⁹⁰.

– Бәсе, бұл осы жәрмеңкеден шыққандар ғой, әкеле жатқаны ел жылқысы ғой.

– Шырғанақты елін шауып қайтып келеді, – деп әлжан тобы көлденең кісі сияқты қысыр кеңеске айналып бара жатқанда, бетке жақын тұрған жүз қаралы кісі Көкбай, Жансейіт бастап, жылқы айдағандарға қарай лап қойды.

Тағы да жер дүр-дүр етіп, шаң қаптап кетті. Көп аттың дүсірі жын ойнағындай дыбыстар шығарды.

Жылқы айдағандар алдарынан оқыста шыққан қауіпті көре салысымен, есі шығып үрке жөнелді. Жылқы атаулының барлығы алдындағы қуғынның бетімен етекке қарай дүрілдей лаулап желе шауып жөнелгенде, солдат атаулы солтүстіктегі ойға таман қисая шауып, жәрмеңкеге қашып тығылмақ болды.

Ел тобы да солай ұйтқып жосыды. Бұлар қашқан жауды жәрмеңкеге кіргізбей, бетін бұрып, далаға қуып әкетпекші еді.

Екі жағы да бірі қашып, бірі қууды ғана ойлады. Мылтықты бірен-саран болмаса, ешкім де атқан жоқ. Аз уақыттың ішінде біріне-бірі қиялап шапқан топ өкпе тұстарынан келіп қосылып қалды. Қалың түтіндей, бұрқ-бұрқ шыққан шаң ғана көрінді. Жәрмеңке бұл күйді көріп, өз кісілерін танып, көмек бермекші болып еді. Сондықтан азғантай уақыт бағанағы пулемет қайта бытырлады. Бірақ аздан соң ол тағы тоқтады. Өйткені ел тобы аналардың қабатына кіріп, екі жақ айқасып қалған.

Жәрмеңке пулеметтен басқа атты әскер шығаруды ойланып еді. Оған жар бойында жатқан Ыбырайлар, Баймағамбеттер сыпыра от шашып, жиілеген атысты бастап, әскерді тығылып тұрған мекенінен шығармады. Не де болса ел тобымен, жаңағы азғана солдат өзді-өзі боп араласатын болды.

Қалың топта бүгінгі барлық соғыс ішіндегі ең жұбанышты, ең көтеріңкі мезгіл осы шақ болды. Шаң ішіне түсіп, саныз қалың топтың арасына келіп киліккен солдаттар мылтық сияқты қаруға қол сала алмай, қоян-қолтық араласқан соң қылыштарына жалаңаштап алып, сонымен қайрат қылмақ болып еді.

Қазақтың найза, сойыл, айбалта ғана ұстаған жігіттеріне бұл күй көңілдегідей қолайлы келді. Көптен өзара сөйлескенде ел жігіттері: “Өттең, мылтықсыз ғана келіп айқасатын күн болса”, десетін. Сол шағы жаңа келгенін көрген соң, барлық жігіт құлшынып, жауланып кетті, екіленіп, екпіндетіп келіп кірісті.

Айтқанындай алғашқы кезде бір солдаттың қылышы бір қазақтың бойына тие алған жоқ. Топ ішінде алдыңғы қатарда келген Көкбай, Жансейіттер қолдарындағы шоқпар, сойылмен қылыш ұстаған солдаттарды ылғи шекеден қағып, бойларына дарытпай, алыстан ұрыс салып жөнелді. Алдыңғы қатарда келген бұлар бет алдындағы жауларын бір-бір салғаннан ұшырып түсіргенде, өзге солдаттар қоян-қолтық араласпақ болып жатқандай ұмтылып еді. Бұндайлардан ел жігіттері жалтарып, қашқалақтай соғыс салды. Өйткені көпшілік қашып жүрсе де, артымен де ұрысады. Қуып келе жатқан жауын аттың жалына қисайтып жантая беріп тізеден де, тобықтан да, білектің қарынан да ұрып кетеді.

Алдыңғы жосылып қашқан жігіттердің соңына түсіп қуған солдатты, артынан түре қуған жігіттер де нығыздап баптап ұратын болды. Білек күші мықты болғанмен, солдат атаулының барлығы да басына меңзеп тиген сойылға тіпті шыдамсыз болып шықты. Өйткені тізеге, ұлы денеге қанша соққы тиіп жатса да, жығылып қалмайтын солдат, дәл басына кеп шалашарпы тиген сойыл болса да тымақша ұшады. Біржолата өліп қалғандай болып, төбесінен шаншыла барып жығылады. Бұл қақтығыста қазақ қолынан¹⁹¹ төрт-бес-ақ жігіт жаралы болып, он бес шамалы солдаттың он екі-он үші қолға түсіп, тұтқын болды. Көп ішінен жәрменкеге қашып барып кірген кісі екеу-ақ еді. Оның бірі урядник болып шықты. Тұтқын болғандардың қаруын жігіттер пышақ үстінен үлесіп алды¹⁹².

Урядник ұлықтар тапсырған бойыменен барып жақын жердегі жайлауларға қомағай қолды салған еді.

Бір арада отырған он шақты ауылдың барлық жылқысын жиғызып иіргіп қойып, ішіне емін-еркін араласып, ылғи жасау ат, жарау айғыр, сартап болып жүрген ту биелерден ғана тізіп отырып жүзден аса жылқы іріктеп алған. Әкеле жатқаны сол еді. Өзінің астындағысы сол барған ауылындағы белгілі жүйрік

екен. Бұл барлық Албанға аты шыққан жәрмеңке басында да бәйгеден талай келген Матай дегеннің құла жирен аты еді. Барысымен жылқыдан соны танып, өзі ұстатып мініп алыпты. Құла жирен бұл күндерде жиі таң асып, зар күйінде жүр еді. Иесі әншейінде мінсе де, бүгінгі соғысқа мініп баруға қимай, оққа ұшып кетер деп әдейі ауылында қалдырып еді¹⁹³.

Сол құла жирен урядникті қалың елдің жабыла қуған қуғынынан аман алып шықты. Урядник әуелі етекке түсіп, жазыққа қарай қашып ойысып барып, содан жәрмеңкеге қарай орай салғанда, артында мылтықсыз қуып келе жатқан топтан құла жирен қара озып қаңғып шығып кетті. Сонымен урядник аман кете барды.

Бірақ ол кеткенмен, өзге олжа ел тобына мол сияқты көрініп, жауландырып, желпінтіп тастап еді.

Соның қызуымен дөң астындағы қол жәрмеңкеге қарай тағы бір қаптап шауып көрді.

Бірақ таңертеңнен бергі соғыстың барлығынан елге осы шабуыл қатты залал келтірді. Бұл жолы пулемет те, жүзден аса мылтық та тізе қосып түгел бытырлап беріп еді. Ел бет қарап, қасқайып баруға шыдай алмай, аз уақытта тағы қайта серпілді. Сонымен қайтадан төбенің тасасына жиылғанда, арғы бетте елу-алпыс жігіттің жусап қалғанына көрісті. Солардың арасында Көкбай да қалған екен.

Осыдан соң барлық елдің оты қайтып, қатты бәсеңдеп, жасып қалды. “Алғызбайды, болмайды, босқа қырғын табамыз” деп, қорқыныш айтқан жұрттың дауысы көп жерден естіліп, күшейіп, молайып шығуға айналды. Жақыны, туысқанынан айырылғандардың бауырымдап жылаған бостығы да көрінді. Енді ел қайта соғысуға жарамайтындығын анық көрсетті. Бағанадан бергі соғысқа араласпай, шегіншектен тұрған әлжан күннің батуын асығып күткендей болып, қызарып ұясына кіріп бара жатқан күнді тез-тез жоғалса екен деп, ойша қуалағандай болды. Жалғыз тілегі қараңғылық сияқты еді.

Бүгінгі күннің соғысы осымен бітті. Қас қарайған соң елдің барлығы бір араға жиылып¹⁹⁴ ақылдасуға келгенде, күндізгі қалың қолдың жартысынан артығы кетіп қалғаны білінді.

Қалың жұрттың басшылары әлі де шыдасып, қамап көрмекші болып еді, оған:

– Ертең ерте келіп, таң бардан тағы соғысайық. Сөзді соған байлайық. Қазір ат та, адам да қажып бітіп тұр. Қу далада нені талшық қыламыз? Бос қырыламыз ғой. Ертең тағы соғысады екеміз, – деп, іріткі салушылар көбейіп, сөз бір жерге байланбай, қалың топ қараңғы түнді жамылып, жан-жаққа жік-жігімен ыдырап-ыдырап кетіп жатты. Сонымен ел жатар кезде жәрмеңке маңында қазақ қолынан ешкім де қалған жоқ, талай күнгі жалын, екпін пулеметтің екі-үш рет ұшықтаған қарсылығынан жалтарып, суынып қалды.

Жалғыз-ақ жәрмеңке бұл қалден хабарсыз еді. Күні бойы ел жиынының көрсеткен мінезі бұндағы жұртты қатты сескендірген болатын. Сондықтан жәрмеңке ішінен шығып, ел тобына қарсы барып, қарсы шабуыл жасауға жарайтын ешбір әскер, ешбір жан шыққан жоқ-ты.

Керек десе, пулеметке де қарсы шабуыл жасап, жайын толқындай, бұлқынып, шаңдатып жүрген елден әскер де шошығандай болып, ұлық та зорлай алмады.

Жәрмеңке оның үстіне күні бойы атқыласуға жараған елдің оғын да көрді. Пулемет сияқты жарақтары жоқ болса да, енді мылтық саны көп сияқты. Оқ сайманы да бірталай атысып, шыдасуға жарайтындай көрінді. Жар бойында кешке шейін жатып, қадалып атқан мергендерден жәрмеңке ішіндегі бірталай жан жаралы да болып, қаза да тапты.

Бұның бәрінің тұрсында қорыққанға қос көрініп, өзінің күші артық бола тұрса да, жау қарасын бір белгісіз құбыжықтай санаған үркектік те бар еді. Қалың қазақ жайлауының ортасында мынадай қарасы қалың топтың ортасында қамауда отырған төрелерге қазіргі өздерінің халі – үлкен қауіпті, күдікті хал көрінген.

Сонымен қас қарайып, түн жетуін жәрмеңке де асығып күтіп еді. Жауласқан екі жақтың екеуі де бүгінгі күні бойы соғыстан алған әсерлері сондайлық болатын. Бірін-бірі үркітіп, қорқытқан, іштей жүдетіп, сескендіргені болмаса, екеуі де жаға жыртып, қол барып қимыл қылған жоқ. Бірақ анық жау сияқты суық, жат айдын көрсетуге екеуі де жарады.

Осымен ымырт әбден жабылған соң, ел жағынан жақсы да, жаман да белгі ала алмай, тым-тырыс күйде бір сағаттай тұрды да, соның артынан жәрмеңке басы қиыр-шиыр болып, тез қамданып арба жегіп, ат ерттеп, жөңкіліп жөнелуге айналды.

Осы қам басталған соң-ақ бір сағаттың ішінде жәрмеңке айналасына тізіліп тұрған арбалардың барлығы қолды-қолға таралып, ұзын-ұзын көш болып, жегіліп тіркеліп қалды. Алуға келетін қару-жарақ, асыл қазына болса, барлығы да тиеліп, жиналып жатты.

Аттар да тегіс ерттеліп, ұлық атаулының кеңселері де тиелді. Қатын-қалаштары да түгелімен арбаларға мініп орналасып алды. Сонымен ел әбден жататын кез болғанда, барлық жәрмеңке, Жаркентке қарай кететін қара жолмен шұбап-шулап тартып берді. Абақтыдағы Серікбай, Тұрлықожаларды ала кетті.

Тұтқындардан басқа қазақтардан бұл обозбен кеткен екі-ақ кісі бар. Ол – Оспан мен Жебірбаев. Екі тілмаш кешегі күні жәрмеңке басынан шығып, следовательмен бірге Саржаз қаласына барып, бүгін түсте нағыз атыс басталған кезде қайтып келіп еді.

Саржазда қазынаға ат алып жатқан үкімет комиссиясының бір адамын “Қазақтар өлтіріп кетіпті”¹⁹⁵ деген хабар кеше түсте жәрмеңкеге келіп, соны зерттеуге следователь баратын болған. Өзі баруға бекінген соң, ол әдет бойынша Оспанды ертіп алып, артынан Ақжелкенің кеңесімен Жебірбаевты да алып еді.

Бұлар кеше кешке барып тергеуін жасап, таң ата қайта қайтқан. Барған кісі бұл үшеуінен басқа, тағы үшеу-төртеу еді. Бірақ қазақ мына екеуі ғана болатын. Қайтқанда жолдағы бір бекетте бәріне бірдей ат-көлік жетпей, өзгелердің бәрі атқа мініп, екі тілмашты әдейі екшегендей тастап кеткен.

Бұлар мінетін ат аналар ұзап кетіп қалған соң, артынан ғана тиіп еді. Сонымен жәрмеңкеге жақындап қалғанда, елдің қалың қолы жасап жатқан шабуылды көріп, далада шапқылап келе жатқан екі-үш қазаққа кездесіп, болып жатқан оқиға туралы толық мағлұмат алып еді. Бірақ екеуіне қазіргі халді естірткен қазақ:

– Жәрмеңкеге барамысыңдар, жоқ елге тартамысыңдар? – деп, сұрағанда, екеуі де міңгірлеп үндемей қалып, ел кісілері кетіп қалған соң, жәрмеңкеге келген.

Жәрмеңкенің Қарқараға, Таңбалы тасқа қараған жағы жаудан аман. Бұл жағында күні бойы да соғыс болған жоқ. Күндіз әлденеше рет жәрмеңкеден шығып, маңайдағы елдің қойын, жылқы, сиырын там-тұмдап айдап келіп жатқан әскерлер де осы жақтан шығып, осы жақпен орап қайтатын. Тілмаштар да сол күйімен пайдаланып, осы жақтан келіп, базарға кірген-ді.

Бұлар келген соң да соғыс бір үзіліп, бір басталып анық аяқталмай, созылып жатты.

Тілмаштар қолдарында қаруы болмаса да, Ақжелке мен следовательдер тұрған жерге келіп, көздерінен таса болмай, үнемі көрініс беріп жүрген. Басында Бұларды еске алып, есептеген ұлық болған жоқ. Жалғыз-ақ кешке жақын ғана Ақжелке Оспанды байқап:

– Мен сені қазақтарға қашып¹⁹⁶ кеткен екен десем, мұнда екенсің ғой, деп еді.

Оспан соңғы күндердегі ұлықтардың өзіне қараған ажарынан сескеніңкіреп, жетім қозыдай түртіншектеп жалтақтап, жүдеп жүр еді. Мына сөз біржолата қорқытты. Енді не де болса, ұлықтар қасынан қия баспай бірге өлуге тырысқан. Соған екі тілмаш та бекінген еді.

Түс ауа бере жәрмеңке басына маңайдағы жақын ауылдардың бес жүздей қойларын айдап шұбатып төрт-бес солдат келген. Сол қойды жәрмеңке басындағы барлық жанға: “Керегінше сойып, асып тамақтаныңдар” деген рұқсат болып еді.

Соның артынан базар басындағы саудагерлерден бастап, барлық әскер болсын, жалпы қызмет иелері болсын, аяғы кім тілесе сол болсын, барлығы да бас-басына бір-бір еркек қойдан, қошқардан ұстатып алып, күні бойы қырғын жасап шықты. Көп қойлар құр ғана бауыздалғаны болмаса, сойылмай, сойылған болса бұзылмай, асылмай да рәсуа болып, қып-қызыл ала күйінде теңкиіп-теңкиіп жатыр.

Тілмаштардың бойындағы барлық қазақшылық “ел-шілдік” сол күйді көргенде ғана шыққан сияктанып еді. “Мынау рәсуа болды-ау” деген болып, өзгеге батпаса да, саудагерлерді жағалап келіп, бірдеме айтып еді, бірақ ешкім де ол сөздерін елеген жоқ. Сонымен тыныштанып қала берген.

Алдыңғы халінің не боларын білмей, ұлықтың қабағынан іштей сескеніп, жасқалақтап қалған Оспан өзін ұлық ішінен ескерген ешкім болмаған соң, кешке жақын бір ноғай саудагерін жағалады¹⁹⁷. Саудагер жәрмеңке басынан ұлықтар кететін болса, солармен бірге Жаркентке қоса кетпекші еді. Оспан осымен сөйлесіп, уәде байласып, соның арбасына мініп кететін болды.

Іштегі есебі ұлықтардың өздері ертіп алмаса да, қарасынан қалмайын, Жаркентке мен де бірге барайын. Содан ары тағы да сенім алармын, ұғысармын. Әзір қазаққа жанаспай, мынау сияқты ноғай, сарттың қасында¹⁹⁸ болсам, түбінде осылардың куәлігімен де өз басымды ақтауға болар. Егер бұл халдің үстінде бір қазаққа жанассам, онда ешбір сөзіме де сенбес, қазақтың куәлігін де алмас деп ойлаған.

Осымен таныс саудагермен сөз байласып, соның арбасының қасында жатып қалып, бір мезгілде оянса, таң ағарып атып қалған екен. Жәрмеңке қанырап қалыпты. Саудагер жүргелі арбасын жегіп, асығып қамданып жатыр екен.

Маңайда төреден, әскер атаулыдан бір жан қалмаған. Бірақ жәрмеңке басына келген қазақ та жоқ. Сондайлық көшкен елдің жұртындай азынап, құлазып, иесізденіп тұрған жәрмеңкені көрісімен Оспан да саудагермен бірге тез қамданып, уәде бойынша, соның арбасына мініп алып, Жаркентке қарай тартып берді.

Кешеден бері әдейі шетке шығарыш қуғандай, бұны қазақ тобына қарай итеріп, кейде көре тұра елемей кетіп, кейде ұмытып кетіп, кейде сөзбен шабақтап, өз ортасындағы арам сирақтай санаса да, сол мінездің бәрін істеген ұлықтардың артынан намыс, жігерсіз жалтаң көз тілмаш тағы да

салды. Байы тастап кеткен көңілі бос, ашуы жоқ қатындай сол жазалаған, мазақтаған байына күйігін шақпақшы, жалынбақшы, бағынбақшы болып, бекініп алып беттеді.

Сол бетпен қара жолмен келе жатып жәрмеңкеден бес-алты шақырымдай жер шыққанда жол жанында сұлап-сұлап жатқан көп кісінің өлігін көрді. Әр жерге әрқайсысы шашылып, әр күйде жығылған екен. Кейбіреулерінің аралары төрт-бес қадам. Бір арада екеу-үшеу жатқаны да бар. Он-он бес қадамдай жерде жатқандар да көрінеді. Киімдері мен қарайған тақыр бастарына қарағанда, бәрі де қазаққа ұқсайды. Шынында, тегіс қазақ екен. Осылардың ішінде шалқасынан түсіп, бетін бұрып құбылаға беріп, өліп жатқан Серікбай көрінді. Бұның аузы аз қисайып ашылған. Оқ шекесінен тиіпті. Ұзындау болып өскен, қайратты шашын оң жақ самайының тұсында үрпитіп, күйдіріп кетіпті. Теңгедей жерде қара күрең қан ұйысып, тегістеліп тұрған жара бар – оқтың орны. Сол жараның айналасындағы шаштары тегіс тікірейіп, жан-жаққа бытырай қашқандай болып, шашылып, үрпиіп тұр.

Жүзінде қорыққан, үріккеннің белгісі жоқ. Екі қасының арасында жоғарыдан төмен қарай ұп-ұзын болып созылған жалғыз жіңішке әжім бар¹⁹⁹. Қабақтары түйілген. Барлық бет ажарында суықтық, бекінгендік көрінеді. Сонымен бірге ақтығына, жазықсыздығына сенген салқын сабыр, кең сенім, тазалық ажары бар. Біреу үстіне бір сұр шапанды айқара жауып кетіпті. Рақымменен иіп, жаны ашыған қолдың істеген ісі сияқты.

Серікбайдан бір-екі адымдай жерде Тұрлықожа жатыр екен. Мүмкін дұшпандары “атып өлтірдік” деп кеткен соң тағы да біраз қиналып, өзі аунап түскен шығар. Ол етпетінен жатыр.

Осындай-осындай әр жерде жатқан өліктің барлығы да Оспанның танитын адамдарының өлігі болып шықты. Барлығы да Қарақол абақтысында өлген ел басшыларындай жәрмеңке басындағы абақтыға қамалып отырған басты кісілер екен. Бұның ішінде сол жұмыстан басқа жұмыспен

отырған бірде-бір кісі жоқ. Барлығы да – ұлы ниеттің, елдік ұранның құрбаны. Өз көңілдерінде “шейітпіз, ақпыз, ел тілегінің жолына шалынған “еркек тоқтымыз” деп өлген жандар. Ой, жүрек батырлары, тегіс намыс құлы еді.

Осылардың жанынан жемтік жағалаған бұралқы иттей болып ой, адамшылық бұралқысы – тілмаш өтті. Өлгендердің аруағына ақырғы жаза, арқырғы мазақ осы сияқты болды. Ноғай саудагерлерінің арбасына мініп²⁰⁰, мыналарды қырып салған ұлықтың артынан сүмендеп кетіп бара жатқан – албан баласы, білімі бар, оқыған қазақ. Бұл, елін сатып, құлқын қуып кетіп бара жатқан жүрісімен, барлық істелген ірі істі былғағандай. Сол ниет жолында өлген ел азаматтарының сүйегін қорлағандай еді. Ішінде болым- сыз ғана болса да, өмірінде бір-ақ рет болса да, азғантай қарсылық дауысы оянып, өзін-өзі ұялтатын, сөгетін сыншы дауыс шығуға керек еді. Қазірде, керек десе, соның да белгісі көрінген жоқ. Құр, бетін сипап, бата қылған болды да, әрқайсысына тамашалағандай қайта-қайта қарап өте берді. Кеудесінде ит өлгендей, сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге, ерекше, жақсы үйлескен бітеулік, сезімсіздік бар еді. Ар мандайы көн терідей қалың еді. Солар мызғымай, қайыспай отырып алып шықты. Алаңдамай, бөгелмей, Жаркентке қарай тарта берді.

Сол күні ұлы сәске кезінде, Қарқара жәрмеңкесінің орнында лаулаған қызыл отпен аралас қап-қара болып будақтаған бұлттай қалың қара түтін тұрды. Кешегі жәрмеңкеге жиылған жұрттың бүгін бәрі бірдей келмесе де, жартысынан артығы лек-легімен қайтадан ұран салып, тағы да Көкжотаны бетке алып жан-жақтан жосылып еді, бүгін көпшілік кешегідей бет ашыққа шығып соғыспақшы емес. Ылғи ғана қамауда сақтап, сонымен жәрмеңкенің титығын құртып, әлсіретпек, содан әрі орайы келсе түнде, я болмаса ертең, бүрсігүні болса да, әйтеуір қорқытып тұрып, жәрмеңкені талқандап ішіндегі ұлық атаулыны ұстап алып қырмақшы еді. Ең болмаса осыларға қыласыны қылып, аз да болса, кегімізді алып кетеміз десіп еді.

Осымен қатар ел-елдің бәрі де түйесін қомдап, үйлерін жығып көшуге де кіріскен еді. Жаңағы ниетпен жәрмеңкеге қарай беттеген жігіттер жан-жақтан аңдап келгенде, ішінде ешбір жан қалмай, қаңырап тұрған жайын көрген.

Содан кейін барлық ел көше-көшесін кернеп алып, ішінде әрлі-берлі кезіп жүріп, тұтқында отырған кісілерінің дерегін іздесіп еді. Ешкімді де, ешбір белгіні де таба алмады.

Көшелерде шашылып жатқан әр алуан дүниелер бар еді. Әр жерде бауыздаулы күйінде сойылмай қалған қошқар, бағыландар, байлаулы қалған жаман-жәутік аттар, қораларда қамалған топты қойлар да бар екен. Сол сияқты тірі малдарды босатып шығарып алып, содан қалған дүниеліктің ешбіріне қарамастан, жәрмеңкеге жан-жағынан өрт қойған.

Талайдан бері жауын көрмей, ыстық күнде кебірсіп, қурап тұрған ағаш ләпкелер, тақтай шатырлар, қураған сырғауылдар қу шөптей лаулап жана бастады.

Баяғы заманнан бері албан жайлауын обырдай обып, тәтті дәмдісін сіміріп жұтып, жонданып тұрған жәрмеңке бүгін ең ақырғы сағатына, өлім күніне жетті. Көп заманнан бері үлкен көнтерлі кеңдікпен шыдап келген ел енді бұлқынып кеп қатты тулады. Астын-үстіне көтеріп тастағандай, дүниесін ойран қылғандай болып тулады.

Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түгіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың албанның елі де Қытайға қарай бет түзеді²⁰¹. Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тартып берді.

Артында қара түгін боп жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қоңырсып жұрт қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күн қалды. Албан албан болғалы қыстың жұтын, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі – ата қоныс мекені қалды. Тау-таудың саласында иесіз шулап қора-қора қой қалды. Тау толған арқар, бұғы, елік, қара құрық, таутекедей жабайы, жайын көршілер де қалды. Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды. Артына нәлет айтып, алдына қарай жол тартты²⁰².

Қалың албан тобынан адасқан қаздай жырылып, далашықтың байы Дәулетбақ қалды. Бұл Асы соғысында жаяулап, қаңғып қалған Хлыновскийге сол күні түнделетіп қос-қос атпен кісілер жіберіп, бәрін де аман-есен Алматыға жеткіздіріп салып, тәңірі жарылғасынын алып қалып еді.

Дәулетбақтан басқа Текестің, Сырттың тауының тас-тасына, ұры қойындарына тығылып жүрмек болып Тұңғатар бай қалды. Жұртта қалған бұралқы иттей болып, ұлықтардың обозының артынан ере бермекке тілмаштар қалды. Оспан мен Жебірбаев қалды.

С о ң ы.

Ленинград, декабрь, январь.

1927–1928 жылдар

**Ғылыми
түсініктемелер**

“ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ”

(Бірінші нұсқасы)

М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдарда жазылған аса ғажап, аса көркем әңгімелерінен басқа, көлемді екі туындысы бар: соның біріншісі – осы “Қараш-Қараш оқиғасы” повесі де, екіншісі – “Қилы заман” (бұны кейде роман, кейде повесть деп те атап жүр).

Осы шығармалардың оқиғасы туындаған жерде М. Әуезов 1927 жылдың шілде-тамыз айларында болған. Ағарту комиссариатының ғылыми командировкасымен сапарға шыққан ол Алматыда Біләл Сүлеевтің үйіне тоқтайды, өйткені өзіне қажетті материалдар (он алтыншы жылдағы Албан көтерілісі туралы) осы үйде екенін досы Смағұл Сәдуақасовтан естіген. Бұл – Средазбюроның 1921 жылы Жетісу өлкесіне жіберген комиссиясының жинаған дүниелері еді; осы комиссияның хатшысы ретінде қызмет атқарған І.Жансүгіров оның көшірмесінің бір данасын өзінде қалдырып отырған екен. Жазушы осылармен танысқаннан кейінгі уақытының көбін Қарқара жайлауында, ал қалған аз күнін Сағы, Асы, Қараш-Қараштың табиғат көріністерін көңіл-көкейіне тоқумен өткізеді. Қараш-Қараш әңгімелерін сұрастырып уақыт өткізіп жатпауының себебі, ол жөніндегі деректерді бұған дейін Т.Рысқұловтың өзінен естіп, қолындағы архивтік құжаттармен де мұқият танысып алған болатын. Бұл құжатты ол 1923 жылы Жетісу облыстық революциялық трибуналының төрағасына хат жазып, алдыртқан екен. Деректердің молдығы ойынан шыққан жазушы Ленинградтағы оқуына жүріп кетеді де, сол жақтан біраз күн сыйлас, дәмдес болған Сүлеевтер үйіне, оның жұбайы Фатима Ғабитоваға хат жолдайды, соның ішінде, мынандай жолдар бар: “Бұнда әлі сабақ басталған жоқ. Бір айсыз басталмайтын да шығар. Осы уақытты пайдаланып, өз бетіммен бір азырақ жұмыс істемекші болып отырмын. 7.IX.27”. Осындағы “бір азырақ жұмыс” деп отырғаны жазылуы басталып кеткен “Қараш-Қараш оқиғасы” мен “Қилы заман” жөнінде екендігі белгілі.

Осылайша бастау алған “Қилы заманға” алғашқы жазылуы- нан кейін қайта айналып соқпады да, “Ниетімнен қайттым”, “Жаңа ағымға

бет бұрдым” дегенді ертеректегі хатында (1932 ж.) айтқанымен, “байшыл”, “ұлтшыл”, “алашордашыл”, “ескішіл”, “кертартпа” деген аттан елуінші жылдардың қалың ортасына, яғни 1960 жылы осы шығарманың қайта жарық көруінің аз-ақ алдына дейін құтылып кете алмады. Осыдан соң жаңағы айтылған “заман талабы және өз кезінің идеологиялық бағыт-ұстанымы” дегендердің ескерілмей қалуы мүмкін де емес еді; Бақтығұл мен Жарасбай арасындағы тартыс пен көркемдік шешімді жаңаша құрып, Тектіғұлды қосуы, Бақтығұлдың намысты рухын асырып, шығарманың ішкі құрылымы мен желісіне, жан дүниесіндегі психологиялық сілкінісіне де өзгерістер енгізуі әлгі айтылғандардың ыңғайымен жасалды.

“Қараш-Қараш оқиғасын” екі рет елеу-екшеу сүзгісінен өткізді. Соның алдыңғысында суреткерлердің көпшілігі өздерінің дүниелеріне көздері түсіп кетсе-ақ болды, оны шымырлап шыңдап, шығармалық сапасын одан да ары арттыруға аңсарлары ауып тұратын үйреншікті салттың жеңіл-желпі өңдеулері сияқтанды да, нұскалық дәрежеге жеткені ең соңғы жазылғаны болды. Мұнда, ең алдымен, заман талабы және өз кезінің идеологиялық бағыт-ұстанымы қатты ескерілді: оны жасамаса, отыз жылдай бұрын жарық көрген еңбегінің оқушысымен енді қайта табыспасын білді, сондықтан да бұрынғы басылымдарындағы әлсіздеу көрінген таптық сыпатты бұл тұста қоюландырып ширата түсті.

Повестің осы соңғы нұсқасы сегіз бөлікке бөлінген, соның бірінші бөлігі түгелдей жаңадан қосылған. Бұған дейінгі жарық көргендерінде Бақтығұлдың жай ұры ретіндегі жортуылға шығуы баяндалумен басталса, енді мұнда інісі Тектіғұл екеуінің нағашы жұртына пана іздеп келгендігін, ауыл жуандары Қозыбақ, Сәлмендер бірін жылқы, бірін қой соңына салып қойып, жәбір көрсеткені, боранды күні ығып кеткен малдан “шығын шығардың” деп Тектіғұлды, оған ара түскен Бақтығұлды ұрып-соғып жазалағаны, сондай қиянат, зорлық шерінен Тектіғұлдың қаза тапқаны әңгімеленеді. Тектіғұл өлерінде қатын-бала, әке-шеше, аға-жеңге дегендерді аузына алмай, “кегім” дегенді ғана қайталаумен көз жұмады. Көрген қорлықтарын шағынып, Сәт болысқа барса, ол: “Інің сокқыдан өлер болса, осыдан үш ай бұрын, сокқы тиген күні өлер еді... Ендігәрі тағдырдың жазасын Сәлменнен аламын деген дайыны жоқ сөзді ауызға алма” деп, қолды-аяққа тұрғызбай, қайырып жібереді. Бір жағынан, болыс Бақтығұлдың шағымының астарынан “Құн” деген сөздің шығып кетуі мүмкін-ау деп те сескенген. Сөйтіп, жаңадан қосылған бұл бөлікте қаламгер Бақтығұлды бұрынғы кез келген ауылдан мал алып қайтуды ғана дйттеген жортуылшы етпей, кегін қуған жортуылшы деңгейіне көтереді де, оның ендігі іс-әрекеттерінің бар түйіні осыдан бастау аларына басты назарды аударады.

Шығарманың бұрынғы екі басылымы: “Тау ішінің жаңбырлы

қараңғы түні Бақтығұлдың көңілінде көптен шешілмей келе жатқан күдікті бір сәттің ішінде оп-оңай жазып жібергендей” деген жолдармен басталатын. Бұларды жаңа нұсқаның екінші бөліміне көшірді. Ал соңғы басылымның: “Қайран, Тектім-ай!.. Алпамсадай арысым едің! Қаңбақтай жеп-жеңіл боп, қаусап қалғаның-ай! Қолыма салмағың білінсеші” дегендермен басталатын алғашқы сөйлеміне Бақтығұл кегінің бар сыры мен шындығын сыйғызып жібереді, енді оны бұрынғыдай жоқшылықтың әурешілігімен үй іші, балаларына нәпақа боларлық бірдемені іздеумен жүрген Бақтығұл етпей, кек жолында жүрген Бақтығұл деңгейіне көтереді. Әу баста нағашы тұтып келген ауылы сүйеу болудың орнына, жатқа істемейтінді істеп, тұрмыстың ауыр күйіне түсіреді. Оның ақыры өзге ауылдың белді, беделді бір жуанынан пана іздеуге итермелейді, барып-барып ондағы әділетсіздік те қазақ арасында бола бермейтін тосын шешім, жат қылық жасауға барғыздырады; баян таппаған сенім, артқан үмітінің күл-талқаны шығып, әлгі белді, беделді жуаны Жарасбайды атып өлтірткіздіреді.

1960 жылғы жарияланымның бас жағында: “Бұл Ұзақ әңгімені ертеде араб, латын әріптерімен жарияланған қалпынан автордың түзетіп өзгерткен жаңа түрі” дегендеріне бірінші бөлімшенің тұтас қосылғанынан басқа, бастан-аяқ шығармадағы көп сөз сөйлемдерді қайта құру, қайта өңдеу, кейде қысқарту, кейде қосу сияқты жазушылық жаңғырту, жетілдіру, түрлендірулері жатады. Бұрын көп тұстарда адам аттары нақтылап аталмай, белгісіз күйде қалатын. Мысалға Бақтығұлдың әйелі алғашқысында: “Жыртық киімді, күрең жүзді қара қатын балаларына шай қайнатып отыр екен. Үй іші әлі қора жанында тігілген жыртық қара киіз үйде еді. Тамға кірген жоқ-ты. Үш баласы бар еді. Үлкені – момын Құрал он жаста. Қалғанының біреуі – бес жасар Жұматай, үшіншісі екі жастағы емшектен әлі шықпаған қара қыз Бәтімә еді”. “Қара қатын байының қабағына қайта-қайта қарап қойып, ішінен ырза болған жылы жүзбен қалжыңды айта отырып, үйдегі барымен шайын берді”. “Анда-санда түрегеліп қозғалғанда болсын, отырып шай құйған уақытта болса да, жуандау бөксесімен Бақтығұлды сүйкеп өтіп, жұмсақтау жылы денесін байының әр жеріне иігендей пішінмен тигізіп қояды”. “Қара қатын келісімен қапаш-құпаш қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберіп, мөлшерден артық болғанына да қарамастан, биенің телшесін, қолқа-жүрегін, бірталай басқа майлы еттерін жалымен қосып салып жіберіп, отты дамылсыз қағыстырып, маздатып жаға бастады” деп, аты-жөніне тоқталмай тек қимыл-әрекетін ғана берумен шектелген болса, кейінгісінде: “Жыртық киімді, күрең жүзді Қатша балаларына шай қайнатып отыр екен. Үй іші әлі қора жанына тігілген жыртық қара киіз үйде. Тамға кірген жоқ-ты. Үш бала бар. Үлкені Сейіт – он жаста. Қалғанының үлкені – бес

жасар Жұматай. Ең кішісі – екі жасар, емшектен өлі шықпаған қара қыз – Бәтімә. Бактығұлдың келгені үрпиіп жүдеп отырған кішкентай кедей үйге жан кіргізгендей болды. Ұзын бойлы ашамайлау келген Қатша ерінің жүзіне жылы қарап қарсы алды” (“Қараш-Қараш”, 1960, 16-бет) деп, аты-жөндерін нақты көрсетудің үстіне жаңа есімдермен де молықтырды, ал кейбіреулері басқа есімдерге ауыстырылды. Енді жылқы ішінен боз биені ұстап жетекке алып, сытылып шыға бергенде Бактығұлдың қарсы алдынан кездесе кететін адам “еңгезердей үлкен жылқышы” елесінде қалмай, кейінгі нұсқасында: “Дәл осы тұста Бактығұлдың ойына бұл адам сап ете түсті, ол Сәлменнің Қорқай дейтін бойы еңгезердей, бірақ адамның босы, қорқақ жылқышысы.

Бактығұл бұл жылқыны басқа Қозыбақ ауылынікі деп ойлап келсе, енді олай емес; анық өзінің ауызға, ойға да алғаны – қас дұшпаны, құныкері – Сәлменнің өз жылқысы боп шықты. Мынау болса жылқышы атаулыға күлкі боп жүретін, қоқайған бойынан басқа түгі жоқ ез қорқақтың өзі” деп, оның да аты-жөні нақтыланды. Бактығұлды ауыр халге душар еткен осындағы қатыгез жауыз Сәлмен де бұрынғы басылымдарында бір-екі жерде жай ғана аталып өтсе, енді жаңадан қосылған қосымшаның бірінші бөлімшесінің өзінде-ақ оның қандай жан екендігі толығымен жайып салынды.

Бірінші нұсқада ол: “Келген кісілердің бастығы күміс белдігі бар, шаншылған қара мұртты, танауы ежірейген, аласа бойлы қара жігіт көп бөгелмей сөз бастады:

– Кеше түнде жонда жатқан жылқыға ұры келіп, бір ту биені алып, жылқышысы – Жаманайдың басын жарып кетіпті. Көп сөзбен арбасатын дәнеңе жоқ. Алдырған албырт – анасының қойнын ашады. Из шалғанда сүйреткен сойылдың ізі осы ылдига қарай кетіпті. Оның үстіне бір бозға мініп, бір бозды жетектеп қосарға алып, бүгін түсте осы желкедегі қарағайға келіп кірген жалғыз аттыны көрші ауылдың қойшысы көріпті. Артынан кешке Бактығұлдың қора тасынан жіңішкелеп шыққан түтінді көріпті. Сезіктеніп, аулына айтып келіпті” деп тұспалмен ғана көрінген болса, енді көрінетін адам соңғы нұсқада: “Келген топтың басшысы – Сәлменнің күміс белдігі бар. Өзі қиылған қара мұртты, танауы ежірейген, үлкен қара көздері шаншыла қарайтын, аласа бойлы қара жігіт көп іркілмей сөз бастады.

– Кеше түнде біздің Дөңжайлауда жатқан жылқыға ұры кіріп, бір ту биені алып, жылқышы Жамантайдың басын жарып, соққыға жығып кетіпті. Алдырған албырт – анасының қойнын ашады. Из шалғанда сүйреткен сойылдың сорабы осы ылдига қарай кепті. Бір бозға мініп, бір бозды қосарға алып, бүгін таң сәріде осы желкедегі қарағайға келіп кірген жалғыз аттыны көрген бар. Кейін сенің қора тасыңнан жіңішкелеп шыққан түтінді де көріпті сол айтушы. Көп сөзбен арба-

сатын дәнене жоқ, қысқасы, малды сенен көріп кеп отырмыз, жөнінді айт!” – сияқты болып, жаңа іс-қимыл, жаңа сыпатқа ие болды.

Осы үзінділерде шығарма желісіне араласатын кісілердің есімдерін атап отырумен бірге, сөз-сөйлемдерді қай бағыт-дәрежеде өзгертіп өңдегені немесе толықтырулар енгізгендігі көрініс береді. Қатша, Қоқай, Тектігүлдардан басқа біраз есімдердің қосылғаны көрінеді. Олар: Асан, адвокат Токпаев, сары Әзберген, Мақыш, Сатыш (Бақтыгүлға пана болған Қатубайдың балалары), Апанас. Алдыңғы басылымында орыс кейіпкері жоқ еді, енді шығарманың жаңа нұсқасына Бақтыгүлмен түрмеде бірге жатқан осы Апанас (Сейітке орысша үйретіп, хат танытушы) пен қашқын болып жүрген кезінде алтатар, берденке сыйлаған Бүргеннің бір кәрі орысы қосылды. Бұны алғашқы нұсқасында орыс демей, талай жортуылдарға аттанғанда онымен бірге болған кәрі ұры ретінде көрініс беретін. Оның осылайша орысты енгізуге баруын, әрине, жоғарыда айтылғандай, кезіндегі саясаттың, идеологияның талаптарына жауап беруді ойлануынан деп те ұғынуға болады.

Жалпы шығарма нұсқаларын бастан-аяқ салыстыра қарағанда, жөндеу-өңдеулерінің барлық жерде де біркелкі еместігіне көз жетеді; кей беттеріндегі өңдеулері жеңілдеу, қысқалау қайырылған сияктанса, кей жағдайда тіпті қайта жазылғандағыдай әсер тудыратын тұстары жиі ұшырайды; қосылған ойлар, көріністер көркемдік жетілдіруге барулары соншалықты аумақты болмаса да, көп ретте азын-аулақ толықтыруларды енгізіп отырғандығының дәреже-ауқымы мына төмендегі салыстырулардан да анық аңдалып жатады. Соның бірінші нұсқасында:

“Соңғы кездегі жүрісі бұрынғыдай емес, болыстан шетірек кете бастаған соң, Бақтыгүл бұл уақыттағы партия жайы қалай төңкеріліп жатқанын да толық білмеді. Өзімен-өзі болған жүрісі ел сөзіне бұрынғыдай алаңдатпайтын болды. Ел келесінде жаздан жақсылап ұғынып алған бір ғана ұлы аңғар бар еді. Соның бойынша: “Болыстың жау жағын ала берсем ештеңе етпес. Жарасбайдың үндемей жүргені бұл ісімді теріс көрмегені шығар, теріс десе тоқтау айтар еді. Өзір айтпайды. Айтқанынша жүре тұрайын”, – деп асыққандай жүргенінің бір себебі сол болған.

Осы күйімен бір айдай уақыт өтті.

Бақтыгүл соңғы он шақты күннің ішінде қыстауына кеткен Шегеті елінің арғы шетінен барып бірер қара алып қайтып келіп, екі күннен бері үйінде тынығып жатыр еді. Түс кезінде болыс аулының бір малшысы келіп: “Жарасбай шақырып жатыр”, – деді.

Бақтыгүл атына мініп келгенде, болыстікінде әдеттегіше Шалқар болысының көп басты кісілері жиылған екен. Жарты жұрт тыста әр жерде бөлек-бөлек болып коралай-коралай отыр. Шетірек отырған бір топтың ішінде Шегетінің 4-5 бөтен кісілерін көрді. Бұлар жаздайғы

Жарасбайдың тісін басып жүрген араз ауылдарының адамдары екен. Бір-екі рет Бақтығұл түн сағалап жылқыларына кіріп те шығып еді”, (“Жаңа мектеп”. 1928. № 1) дегендей болып келсе, екінші нұсқасында:

“Соңғы кездегі жүрісі бұрынғыдай емес. Болыстан сәл шеткері бола бастаған соң, Бақтығұл бұл уақыттағы партия жайы қалай төңкеріліп, қалайша құбылып жатқанын білмеді. Өзімен-өзі болған жүрісі ел сөзіне бұрынғыдай аландатпады. Ел келесі жөнінде жаздан ұғынып алған бір ғана аңғары бар. Болыстың жауы – Қозыбақ аулы. Сәт болыс. Ал сол болыстың жауы – бұның да жауы.

Қозыбақ ішінде Сәлмен – әсіресе мұның қанды мойын құныкер жауы. Сол бір аңғарды білді де жүре берді. Бір күн түс кезінде болыс аулының бір жігіті келіп: Жарасбай шақырып жатыр, – деді. Бақтығұл атына мініп келгенде, болыстікінде, әдеттегіше, Шалқар болысының көп атқамінері жиыны екен. Жарым жұрт тыста аттарын тұсап-тұсап отқа қоя беріп, әр жерде бөлек-бөлек топ болып, қоралай-қоралай отырысқан. Шеткерірек отырған бір топтың ішінде Бүрген болысының дәл Қозыбақ қолтығындағы Ораз аулының кісілері отыр екен. Бұлар Жарасбайдың жаздай тісін басып жүрген араз ауылы.

Бақтығұл тобы Қозыбақ жылқысы қолға ілінбегенде, Бұлар- дан да бір-екі рет алғаны бар. Шақырған жұмыс ненің жайы екенін білмесе де, Бақтығұл ішінен: “солардың сөзі болар ма?” деп күдік қылды” (“Қараш-Қараш”, 1960, 46-бет) деген сыңайда өріс алған. Осындай өңдеу-жөндеулерінің тағы бір алуаны мына төмендегідей болып келеді:

“Жарасбай соңғы кезде қалада болып, осы кеңестің жуан ішінде, байлаудың дәл басындағы адамның бірі болып, өзге жауларымен де, Сәтпен де татуласып қайтып еді.

Алғашқы татулыққа арналған көк қасқаның алды сол болған. Содан бері басшылар қырға қайтқан соң, қай болыста болса да, айт күні сияқты жақсылардың жапа-тармағай сабылуы басталған. Жағалай татуласу, бітімдесу, баталасу, үсті-үстіне ақсарбас, көк қасқа, бірінің үйіне бірі келіп түсу, ағытқан қойдай жамырасу.

Ала жаздай араздық тартыс үстінде бірімен-бірі жұлысқан, тартысқан, сендей соғылысқан қалың ел болса, бұл күнде басшыларға татулық керек болған уақытта ел далада қалды. Ат үстіндегілер пәлені өздері бастап, елге өртті өздері әкеп тастап, енді өздері ғана татуласып, табысып жатты. Бұл уақытта керексіз болып қалған ел шаң қауып, адасқандай болып, көбімен үйіліп бөлек қалды. Үндемей мелшііп қана отырып, басшылардың бұлтағына таңданып бас шайқады. Бірақ сонда да: “Алдандық, адастық, басшы қара жерге отыртып кетті. Босқа құтыртып жүр екен, бұл керексіз екен” – деген сөзді сөйлеген де, тергеген де жоқ. Көріп шыққан ісі де, бастап жүрген басшысы да, өзі де құр ғана байлау-матау жоқ, жұмбақ қана сияқтанды да қала берді.

Енді осы табысудың артынан ашылатын съездердің уақыты жақындап қалған. Сондықтан жаздайғы қызудың үстінде астын-үстін кетіп, көзді жұмып жүріп істеп қалған қаталар болса, тезірек түзеуге кірісу керек. Кісілігіне, басына жаман ат келтірмейтін жақты ойлап, қиялап шығатын жолдарды табу керек. Сондықтан әр елдің жақсысы өз бастарына я өз жақындарына арналған біреудің дауы болса, оны съезге жеткізбей алдын ала тексеріп, бітім беріп, тыныштық тауып жатқан заман еді. Соның орайына Жарасбайдың қайыны Досай аулы өз тұсындағы аразы Қалқаманмен табысыпты. Сол табысудың үстінде Қалқаман Бақтығұл әкеткен малын айтыпты да, кеше Жарасбайдың Бақтығұлға қадалып, айдынмен ысқырып отырып, аямай мал кесіп бергені сол еді” (“Жаңа мектеп”. 1928. № 3-4) “Осы жөнінде Жарасбай да қалада болып өзге жауларымен де, әсіресе Сәтпен татуласып, табысып қайтты. Тіпті облыстық қаладағы ең алғашқы татулыққа аталған көк қасқаның өзі осы екеуінің татулығына арналып сойылған құрбандық болатын.

Елдеріне қайтысқан соң, сол жуандар үсті-үстіне ақсарбас, көк қасқа сойыса берді. Бірінің үйіне бірі барып тұсу, құдаласу, табысулар көбейе берді. Енді осы тоғысудың соңынан ашылатын съездердің уақыты жақындап қалған еді. Әрбір болыс, би өз кісілеріне, қарақан қара басына жаманат келтірмейтін жақты ойлап, енді қиялап шығатын, пәле-жаладан құтылатын жолдарды табу керек. Кейбір істерге, ақыпұл дауға съезд үстінде орын қалдырмау мақұл. Сондықтан көп дауды съезге жеткізбей алдын ала тексеріп, бітім беріп, тыныштық табысып жатқан аз күндер болды. Осы ретте Жарасбайдың қайыны Досай аулы өзімен тұтас аразы Қозыбақпен де, Оразбен де түгел табысқан. Сол табысу үстінде Ораз аулы Жарасбайлар әкеткен малын айтыпты да, кеше болыстың Бақтығұлға қадалып, аямай мал кесіп бергені сол еді. Бірақ Бақтығұлдың сыбағасы мұнымен бітіп болған жоқ. Бұған арналған пәле-жаланың, зәрлі зілдің ендігі бір көзі қаладағы ұлық кеңсесі болуға айналды.

Уездің тілмәші Жарасбайдың қаладағы жең ұшынан жалға-сатын нық сенімді тірегі Токпаев дейтін болатын. Сол Жарасбайды сыртынан қорғаштап жүретін, параларын арналған жеріне жеткізуші, соған орай өз жемін де қысы-жазды мол алатын. Ал Жарасбай үшін өзі және келер-кетер жаманшылық-жақсылықты ұдайы білдіруші, Жарасбайға параметен сатылып келген тілеулестік ішіндегі мархамат періштесіндей жаршының өзі болатын.

Жақында Жарасбайды оңаша алып, өз пәтерінде қонақ қып отырып, Токпаев бірталай сыр айтып, ақыл берген. Сондағы үлкен сөзінің бірі – уезд кеңсесіндегі Жарасбайдың үстінен жаз бойы түскен арыздың көбінде бұны “ұры ұстайды” депті. “Ұдайы кісі аттандыра-

ды. Талай мал алды. Қолында барымташы аты шулы мықты жігіттері бар” депті.

Осы хабарды, сырды білдірумен қатар, Токпаев Жарасбайға: “Тезінен бұл пәледен құтыл, арыл! Ол үшін бірнеше адамды “ұры” деп шығарып бер. Өз билеріңнің атынан абақты кесік кескіз.

Сол кесік бойынша приговорды мықтап тұрып, осы қаланың абақтысына айыпкерлерді өз атшабарларың айдап кеп табыс етсін”, – деген (“Қараш-Қараш”, 1960, 50-51 беттер).

Мұндай өзгерістер жазушы тебіреніс-толғаныстарын туғызған табиғат көріністеріне де енгізілді; талғам елегінен өткізу барысында олардың да бейнелілігі түрленіп, өрнек-өрімінің артырылуы да қатты қарастырылды; таудың күндізгі-түнгі, жазғы-күзгі, тоғайлы-тасты, өзенді-сулы, құзды-шатқалды, жартасты-шыңды дегендей алуан-алуан суреттері кейіпкер көңіл күйінен бір сәт те бөлектенбей, жымдаса түсті, ал орнында тұрмағандай, дәлдіктен ауытқығандай көрінген сөз-сөйлемдер мен ұғымдар болса, олар да қайта ауыстырылып, қайта құрылымын тапты. Енді бұдан алдыңғы “Еңлік-Кебек” пьесасы сияқты, елу томдық академиялық толық басылымға бұл шығарманың да алғашқы жөне соңғы нұсқасы қатар жіберіліп отыр. Осымен де жиырмасыншы жылдардағы қаламгер мен елуінші жылдардың аяғындағы қаламгердің еңбек жолы мен, болмыс шындығына қатысты көп жәйіттерді көз алдыға келтіруге болады. Араб әрпіндегі басылымын С. Сәкенов, С.Майлыбай кириллицаға көшірді.

Т. Әкім

“ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ”

(Екінші нұсқасы)

Повесть алғаш рет “Қараш-Қараш оқиғасы” деген атпен “Қазақстан оқу комиссариатының білім ордасы мен оқыту қызметкерлері одағының қазақстандық басқармасы атынан” айына бір рет шығатын “Жаңа мектеп” журналының 1927 жылғы 11-12-сандарының 72–91-беттерінде және жалғасы 1928 жылғы 1 санының 68–90-беттерінде, 1–3-санының 69–96-беттерінде, 4-5-санының 48–57-беттерінде жарияланды. Шығарма тақырыбының астына “М” деген бір белгі қойылған. Бұдан кейін жеңіл-желпі өңделген нұсқасы 1936 жылы Алматы қаласында жарық көрген “Қараш-Қараш” жинағының 5–60-беттерінде басылды. Жазушы 1959 жылы повестің оқиғасы мен көркемдік шешіміне елеулі өзгерістер енгізіп, стильдік тұрғыдан да түзетулер жасап, қайтадан өңдеп шықты. Шығарманың басына суреткер “Бұл Ұзақ әңгіменің ертеде араб, латын әріптерімен жарияланған қалпынан автордың түзетіп, өзгерткен жаңа түрі” – деген ескертпе жазды. Повестің өзгертілген нұсқасы “Социалистік Қазақстан” газетінің 1959 жылғы тамыз айының 23–30, қыркүйектің 1–3 күндеріндегі сандарында жарияланды. 1960 жылы жарық көрген “Қараш-Қараш” атты жинаққа (3–73-беттер) енді. Жазушының он екі томдық шығармалар жинағының I томында (1967. 238–310-беттер), “Қилы заман” (1975, 1979) атты жинақта, Жиырма томдық шығармалар жинағының II томында (1979. 35–111-беттерде) қайталанып басылды. Шығармаларының елу томдық толық жинағына “Қараш-Қараш оқиғасы” повесінің 1927 жылғы “Жаңа мектеп” журналында және 1960 жылғы “Қараш-Қараш” жинағында басылған екі нұсқасы қатар беріліп отыр.

“Қараш-Қараш оқиғасы” повесінің үзіндісі “Расплата”, Главы из повести “Қараш-Қараш” деген атпен 1935 жылы “Литературный Казахстан” журналының 5-6 сандарында орыс тілінде жарияланды. Аударған А. Гомова. Шығарманың толық нұсқасын орыс тіліне А. Пантиелев 1960 жылы аударды. Үзінділері “Литературная газета” (1961, 27 маусым), “Комсомолец Туркменистана” (1961, 17 желтоқсан)

газеттерінде, толықтай нұсқасы “Дружба народов” (1961. № 7) журналында жарияланды. “Асуда атылған оқ” “Выстрел на перевале”) деген атпен 1962 жылы “Советский писатель” баспасынан, 1964 жылы Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан, 1967 жылы “Известия” баспасынан кітап болып басылып шықты. Сондай-ақ “Таңдамалы” (1967), “Қилы заман” (“Лихая година”) (1975), “Өскен өркен” (“Племя младое”) (1977) жинақтарына, Мәскеуде шыққан бес томдық шығармалар жинағының I томына (156–228-беттер) енді. “Бақтығұлдың кегі” деген атпен француз (1961), “Асуда атылған оқ” деген атпен француз (1963), араб (1966), болгар (1961), испан (1977), неміс (1977), парсы (1966), хинди (1968) т.б. тілдерге аударылды.

“Қараш-Қараш оқиғасы” повесінің негізіне өмірде болған оқиға желі етіп алынған. Шығармадағы басты кейіпкер Бақтығұлдың прототипі – Жетісу облысы Верный уезі Шығыс Талғар болысының тұрғыны – Рысқұл Жылқайдаров. Ал Бақтығұл оққа ұшырған Жарасбай – сол Шығыс Талғар болысының болыснайы Саймасай Үшкөмпіров. Оқиға 1904 жылы 20 желтоқсан күні Орта Қараш пен Аяқ Қараштың арасындағы асуда өткен. Бұл оқиғаның жай-жапсарымен М.Әуезов 1922 жылы Ташкентте, Орта Азия университетінің тындаушысы болып жүрген кезінде сол кездегі Түркістан Республикасы халық комиссарлары кеңесінің төрағасы – Тұрар Рысқұловтың айтуы бойынша танысады. 1923 жылы наурыз айында Т.Рысқұлов Қазақ АССР-нің орталық архив басқармасына хат жолдап, әкесінің ісін өзіне алдыртады. Бұл іс оның қолында 1935 жылға дейін сақталады. Кейіннен архивке қайтадан өткізеді. М. Әуезов 1927 жылы шілде-тамыз айларында Жетісу өлкесінің Қарқара, Асы, Қараш-Қараш жайлауларын аралап, 1916 жылғы “Албан көтерілісі” мен “Қараш-Қараш оқиғалары” өткен жерлерді аралап, жер жағдайымен, тірі куәлармен танысады. Сол сапарда бірге болған тарихшы, академик Ақай Нүсіпбеков өзінің “М. Әуезовтің “Қилы заман” және “Қараш-Қараш” повестерінің тарихи негіздері” атты мақаласында: “Асы жайлауының Әуезовтің назарына ерекше ілінген себебі – 1904 жылы Қараш-Қараш шатқалында болған оқиғаға байланысты еді. Сол оқиғаға қатысы бар адамдарды жазушы қатты іздестіреді... Екі сағаттай ат суытып алған соң Асыға қарай беттедік, кешке қарай Серікбайдың құдасы – Құнанбайдың аулына жеттік. Ауыл адамдары Көкшегір апай мен жас жазушы М.Әуезовті қуана қарсы алды. Серікбайдың қызының үйіне түстік. Іңір үйірілісімен шаршап-шалдығуды білмейтін жазушы үй иелерімен 1904 жылғы оқиға жөнінде әңгімелесті. Таңертеңінде біз олармен қоштасып, Алматыға аттандық, олар Асыда қалды”, – деп жазды. (“Мұхтар Әуезов – совет әдебиетінің классигі”. 1980. 73-бет).

М.Әуезов тамыздың басында Алматыға қайтып оралып, Қызылорда қаласына соғып, одан Москваға аттанады. Сол сапарда РСФСР Халық Комиссары төрағасының орынбасары Т. Рысқұловпен жолығып, архив деректерімен танысқан. Ленинградқа барысымен қыркүйек айының екінші жартысында жазғы сапардың әсерін суытпай “Қараш-Қараш оқиғасын” жазуға кіріскен, 1927 жылғы қыркүйек айында Алматыдағы Біләл Сүлеев пен Фатима Ғабитоваға жазған хатында: “Бұнда әлі сабақ басталған жоқ. Бір айсыз басталмайтын да шығар. Осы уақытты пайдаланып, өз бетіммен бір азырақ жұмыс істемекші болып отырмын. Ненің жайынан не істеп шыққанымды келесі хатта жазамын”, – деген мағлұмат береді. “Жаңа мектептегі” және 1936 жылғы басылымның соңына “Ленинград 1927 жыл. Сентябрь” – деп қол қойған. Бұдан “Қараш- Қараш оқиғасының” өте тез арада жазылғанын байқауға болады.

“Иә, Рысқұл Жылқайдаровтың қылмысты әрекеті қақындағы үш-төрт істері Қазақстан Республикасының ұлттық орталық архивінің 44 қорында сақтаулы. Олар: Бірінші – “Шығыс Талғар болысы Саймасай Үшкемпіровті өлтіруші адамды әскери соттың қарамағына беру туралы уезд болыстары мен билерінің өтінішіне байланысты Верный уезі бастығының рапортына орай қозғалған № 8899-іс. Екінші – “Рысқұл Жылқайдаровты он жыл каторгаға жер аудару туралы сот үкімін” орындау туралы мағлұматтар тіркелген № 9014-іс. Үшіншісі – “Иркутск пен Верный түрме бастықтарының арасындағы Р.Жылқайдаровтың жаяу айдауылмен жөнелтілуінің жай-жапсары туралы қатынастары тіркелген № 9102-іс. Архив деректері Т.Жұртбаевтың “Бейуақ” (“Ғылым”. 1990) монографиясында алғаш рет ғылыми айналымға түсті. Толық мағлұматты сол басылымнан алуға болады.

Ал 1936 жылғы латын әрпінде басылған “Қараш-Қараш оқиғасына” келетін болсақ, бұл басылым бірінші нұсқадан пәлендей алшақтап кетпейді. Тек ішінара ғана стильдік қырнаулар мен түзетулер, шағын-шағын қысқартулар жасалған. Сондықтан да оны “жеке нұсқа” деп қарауға ешқандай негіз жоқ. Мұндағы түзетулер шығарманы кезекті басылымға дайындау барысындағы жазушының өз еркімен жүзеге асырған қалыпты қырнаулар дәрежесінде жүргізілген.

Латын әрпінде басылған осы кітапта тыңнан қосылған елеулі толықтырулар мыналар:

“Бұның ендігі себебі: мал шықты. Бірақ мыналар бүгін өз қолымен алса, біржолата шауып кетеді. Енді: “Ең болмаса қиялап көлденең біреудің алдына барып мойныма алайын. Кесікті ең болмаса әрі жарлы-жақыбайды аямайтын, әрі жемқор ашқарақ болса да сол көлденең бидің біріне айтқызып көрейін” – дер еді. Сонымен әуелі...” (“Қараш-Қараш”. 1936. 17-бет).

“Енді талай-талай жазықсыз жерінде де мұны жығып-жығып береді сол билер. Өз колтықтарында жүрген ұрыларын сүйеу үшін-ақ соны істейді” (“Қараш-Қараш”. 1936, 21-бет).

Ең үлкен айырмашылықтың бірі 1928 жылғы нұсқада бала ның аты Құрал болатын. 1936 жылғы басылымда оны Сейіт деп өзгерткен. Тұрар мен Құралдың тым ұқсап тұруынан белгілі қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың есімі бірден танылып қалатынын ескерсе керек. Сонымен қатар Т.Рысқұловтың “халық жауы” ретінде ұсталуы да осылай шешім қабылдауға итермелеген. Сондай-ақ повестің соңындағы түйінге де кейінгі басылымда қалам тигізген. Осы томға енгізіліп отырған екі нұсқадан ондай түзетулер анық байқалатын болғандықтан да, кішігірім өзгерістерді түсініктемеге кіргізуді артық санадық.

1. (“Қ-з” – 1976, 3-абзац, 159-бет) **Бақтығұл** – Рысқұл Жылқайдаровтың әдеби бейнесі. Р.Жылқайдаров 1859 жылы Шым-кент уезінің Майлықент болысында туған. Ағайын арасындағы арыздыққа байланысты кейіннен Верный уезінің Шығас Талғар болысына қоныс аударған. 1904 жылғы қазан айының 19 күнгі Кіші Алматыдағы билердің төтенше құрылтайында барымтаға қатысқаны үшін 12 айға қамауға алу туралы кесім шығарылған. Р.Жылқайдаров билер мен уездік соттың бұл шешіміне қарсы болып, түрмеден қашып шыққан. 1904 жылғы 20 желтоқсан күні Шығыс Талғар болысы Саймасай Үшкөмпіровті атып өлтіреді. Тау сағалап қашып жүрген кезінде казак Трипов оны Сырт шыңының аңғарынан ұстап алып, түрмеге табыстайды. 1905 жылғы 29 наурызда Верный өлкелік сотының үкімімен Қылмыстық жазалау кодексінің 1453 бабының 3-тармағы бойынша Сахалин түрмесіне жер аудару туралы жаза кесіледі. 1906 жылы 5 шілде күні Р.Жылқайдаров Иркутскінің Нерчинск түрмесіне Верный – Қапал Аякөз Семей арқылы жаяу айдауылмен жөнелтіледі. 22 шілде күні Сергиополь түрмесінен Семейге қарай бет алған. Оның бұдан кейінгі тағдыры беймәлім. Еліне қайтып оралмағаны анық.

2. (“Қ-з” – 1976, 3-абзац, 159-бет) **Тектіғұл** – жазушының ойынан қосылған әдеби көркем бейне. Өмірлік дерегі жоқ.

3. (“Қ-з” – 1976, 3-абзац 159-бет) **Қатша** – өмірде болған адам, Рысқұл Жылқайдаровтың әйелі Избайша Қорғамбайқызы-ның әдеби бейнесі. Сырдария облысы Әулиеата уезінің Аспара болысында туған. Рысқұл түрмеге қамалғаннан кейін өзінің төркініне қайтып барып, ағасы Қырғызбай Соқырұлының қолында тұрған. Содан кейін Рысқұлдың інісі Молдабек Жылқайдарұлына тұрмысқа шыққан. Архивтегі “Тілхатында” өзінің күйеуімен бірге Сібірге еріп бармайтындығы және оның інісіне тұрмысқа шыққаны туралы баяндай келіп: “1906 жылы 12 ақпан. Жетісу облысы (ның) Верный уезі (нің)

Күншығыс Талғар болысының қазағы Рысқұл Жылқайдарұлы сотқа кіріптар болмыш. Қатыны – мен Избайша Қорғамбайқызы-дүрмін. Беремін сол үшін (соттың жіберген қатынасының мазмұнын – Т.Ж.). Рысқұл Жылқайдарұлының Облыстық сот мекемесіне берген ғарзасын естідім. Мұның үшін Сырдария облысының Әулиеата уезіндегі Аспара болысының қазағы Қырғызбай Соқырұлының қолында Молдабек Жылқайдар баласы екеуміз бірігіп жан сақтап тұрамыз. Ешбір уақытта Рысқұлға бармаймын деп – мен қатыны Избайша Қорғамбай-қызы. Хат білмегенім үшін сұрауым бойынша Қырғызбай Соқырұлы осы мөрді басты”, – деп түсініктеме берген. Бұл жайдың барлығы повестің алғашқы нұсқасында емеурінмен жеткізілген, кейінен қысқартылған.

4. (“Қ-з” – 1976. 1-абзац. 161-бет) Сәлмен – өмірде дерегі бар, Рысқұлды әуеліде бауырына тартқан, кейіннен кек қуысып, Жарасбайдың арандатуымен Рысқұл жылқысын барымталаған болыс. Архив деректерінде болыстық сайлау тұсында тартысқа түсіп, Кіші Алматы болысының құрылтайында Рысқұлды жазаға тартқызған, кейіннен Саймасай Үшкөмпіровті өлтіргені үшін өзге болыстардың қолын жиып, арызданған Р.Жылқайдаровтың соңына түскен үлкен Алматы болысы Ыдырыс Сәдібеков пен Кіші Алматы болысы Жылқыбайдың (әкесінің аты толық танылмады – Т.Ж.) әдеби жиынтық бейнесі. Сәт пен Сәлмен – ағайынды адамдар. Шығармада бұл ара көркемдік қайырыммен баяндалған. Жылқысы ұрланған Бәйтеннің нақты аты-жөні – Битен Жексенбаев, Кіші Алматы болысының қазағы. Барымтаға түскен жылқының саны – төртеу, шығармада ол бесеу деп көрсетілген.

5. (“Қ-з” – 1976. 3-абзац. 173-бет). “Үлкені Сейіт он жаста” – Сейіттің өміріндегі әдеби прототипі Рысқұл Жылқайдаровтың үлкен ұлы Тұрар Рысқұлов (1894–1938), 1927 жылғы бірінші нұсқада – Құрал. Тұрар Рысқұлов Верный уезінің Шығыс Талғар болысында туған. Рысқұл Жылқайдаров Верный уезінің соты өзін он жыл қаторғаға жіберу туралы үкім шығарғаннан кейін, ол 1905 жылы 10 қарашада өзімен бірге әйелі мен баласын итжеккенге қоса жіберу туралы арыз береді. Бұл кезде Тұрар әкесінің қасында болса керек. 8 желтоқсан күні Шығыс Талғар болысы Рысқұлдың әйелі Избайшаның Шымкент уезінің Майлықент болысына қоныс аударғаны туралы сотқа түсініктеме берген. Избайша Қорғамбайқызы Әулиеатаға қарай қоныс аударған кезде Тұрар Верный түрмесіндегі әкесінің қасында қалған. 1890 жылғы 18 көкектегі № 10 жарлыққа сөйкес әйелі мен баласы жер аударылған тұтқынмен бірге еріп барып, сол манда тұруына рұқсат етілген. Аптасына бір рет көруге және азық-түлік, киім-кешек алып тұруға мұрсат берілген. Р.Жылқайдаров Иркутскіге айдауыл-

мен жөнелтілген соң, Тұрар шешесінің қасына барған. Ол 1907 жылы нағашысы Қырғызбайдың атымен Әулиеатадағы бұратаналарға арналған мектепке оқуға кірген. 1910–1914 жылдары Бішкектегі ауыл шаруашылығы мектебінде оқиды. 1916 жылы Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын курсқа түседі. Бірақ 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысуына байланысты оқуы үзіліп қалады. 1917–1918 жылдары Әулиеата уездік депутаттар кеңесінің төрағасы, 1918–1920 жылдары Түркістан республикасы атқару комитетінің төрағасы, РСФСР Ұлт істері комиссариатының қызметкері (1921), Түркістан Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы (1922–1924), Коминтерннің Шығыс бөлімінің орынбасары (1924–1925), Коминтерннің Моңғолиядағы өкілі (1925–1926), Қазақ өлкелік баспасөз бөлімінің меңгерушісі, “Еңбекші қазақ” газетінің редакторы (1926), РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің орынбасары (1926–1937) қызметтерін атқарды.

6. (“Қ-з” – 1976. 3-абзац. 179-бет). “... бес жасар Жұматай. Ең кішісі – екі жасар, емшектен әлі шықпаған қара қыз – Бәтимә” – Жұматай – Рысқұлдың қызы – Түйметай. Жазушы Ш.Мұртазаның деректері бойынша, 1932 жылы ашаршылық тұсында Москваға барып, ағасы Тұрар Рысқұловтың қолында тұрған. Ал Бәтимә туралы нақты дерек жоқ.

7. (“Қ-з” – 1976. Соңғы абзац. 185-бет). “Бұл – Шалқардың болысы Жарасбайдың ауылы” Жазушы Талғарды – Шалқар деп алған. Жарасбайдың өмірдегі прототипі – Шығыс Талғар болысы Саймасай Үшкөмпіров. Рысқұлды өзінің жекебасының кегін қайтару үшін барымтаға жұмсайды. Соңынан өз қылмысын жасыру үшін Р.Жылқайдарұлын ұстап беріп, оны түрмеге қаматады. Осы сатқындығы үшін кектенген Рысқұл оны 1904 жылы 20 желтоқсан күні Қараш-Қараш асуында қайындап келе жатқан кезінде атып өлтіреді. Жетісу облыстық әскери губернаторының мінездемесіне сүйенсек: “Саймасай Үшкөмпіров сынақтан өткен, қызметін мінсіз орындайтын, біз сенген (патшаға сенімді – Т.Ж.) болыстардың бірі және қызмет бабындағы міндетін мінсіз атқаруға тырысқаны үшін өлтірілген”.

8. (“Қ-з” – 1976. 2-абзац. 211-бет). “Съезд ашылғанға төртінші күн дегенде, түс кезінде шабаршы келді де: “Бақтығұлды билер шақырады” – деп ертіп әкетті” – Кіші Алматы болысында өткен бұл билер құрылтайы 1904 жылы қазан айының 19 күні Верный, қазіргі Алматы қаласында өтті. Онда Битен Жексенбаевтың төрт жылқысын барымталағаны үшін Р. Жылқайдаров төтенше құрылтайдың шешімімен 12 айға түрмеге жабылуға үкім шығарылды. Рысқұл қашып кетеді, соңы қанды кек алуға ұласады. Повесте “үш жылға кесті” – делінген.

9. (“Қ-з” – 1976. 3-абзац. 225-бет). “Бас Қараш, Орта Қараш, Аяқ Қараш” – Іле Алатауының Шығыс солтүстігіндегі үш салалы жота. Теңіз деңгейінен 2192, 3219 және 3010 метр биіктікте. Асы жайлауының алқымы. Оқиға “Аяқ Қарашқа қарай асатын тасты, тақыр жотаның Орта Қарашқа қараған бетінде” болған.

10. (“Қ-з” – 1976. 4-абзац. 229-бет). “Сол уақытта асығып тұрған саусақ жіңішке суық темірді нығыздап қысып қалғанда, қарғыс оғы күрс етті” – бұл оқиға жоғарыда көрсетілгендей, 1904 жылы 20 желтоқсан күні сәске кезінде өткен.

11. (“Қ-з” – 1976. 2-абзац. 230-бет). “Бақтығұл абақтыда” – көркем шығармадағы оқиға түйіні Бақтығұлдың түрмеге қамалуымен аяқталады. Бұл – көркем шығармаға сыйымды шешім. Тергеу барысындағы жайларды баяндау жазушының міндетіне жатпайды. Р.Жылқайдаров 1905 жылы 1 қаңтар күні ұсталып, Верный түрмесіне жабылған. 1905 жылы наурыз айының 29 күні оны он жыл каторғаға жер аудару туралы үкім шықты. Үкім сол жылдың 6 шілде күнінен бастап күшіне енді. 1906 жылы 5 шілде күні Иркутскінің Нерчинск түрмесіне жаяу айдауылмен жолға шықты. 22 шілде күні айдауыл Сергиополь (қазіргі Аякөз) қаласынан Семейге бет алған. Рысқұлдың бұдан кейінгі тағдыры беймағлұм.

12. (“Қ-з” – 1976. 6-абзац. 230-бет). “Афанасий Федотич дейтін бір жастау орыс адамы” – Р.Жылқайдаров пен Т.Рысқұловтың тағдыры туралы “Қызыл жебе” романының авторы, жазушы Шерхан Мұртазаның архивтен тапқан дерегі бойынша “Қараш-Қараш оқиғасындағы” Афанасий Федотичтің прототипі – Александр Бронников атты саяси тұтқын. Ол Р.Жылқайдаровпен бірге жатқан, оның атынан арыз жазып беріп отырған. Нақты өмірбаяны белгісіз.

Т. Жұртбай

“ҚИЛЫ ЗАМАН”

Бұл шығарма 1928 жылы Қызылорда қаласындағы “Қазақ-стан” баспасынан: “Әуезұлы Мұхтар. “Қилы заман”, тарихи повесть (ұзын әңгіме). 1916 жылғы Албан көтерілісінен” – деген атпен жеке кітап болып басылып шықты. Кеңес өкіметінің саяси-идеологиялық қысымының кесірінен “Қилы заман” повесі жазушының көзі тірісінде қайтып жарық көрген жоқ. Бұдан кейін А.Пантиелевтің аудармасы бойынша “Новый мир” журналының 1972 жылғы 6-санында жарияланды. Мәскеуде орыс тілінде шыққан Бес томдық шығармалар жинағының I томына енді (1973). “Жұлдыз” журналының 1974 жылғы 8-санында қазақ тілінде басылды. 1975 жылы “Қилы заман” деген атпен жеке жинақ болып шықты. 1979 жылы қайталап басылды. Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының I томына алдыңғы жинақтардағы нұсқа бойынша енгізілді. “Племя младое” (1977) атты жинақта орыс тілінде жарияланды. М.Әуезов шығармаларының елу томдық толық жинағына повесть 1927 жылғы басылымымен салыстырылып, текстологиялық сүзгіден өткен нұсқасы бойынша енгізіліп отыр. Текстологиялық салыстыруды жүргізгендер Сұңқар Жұртбай мен Мұқаш Қожахмет. “Қилы заман” повесі орыс, неміс, француз, қырғыз, ұйғыр тілдеріне аударылған.

“Қилы заман” повесі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін суреттеуге арналған. Соның ішінде жазушы Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесінде болған тарихи оқиғаны шығармасына арқау еткен. Жазушы ұлт-азаттық көтерілісінің шығу себептері мен отарлау-жазалау саясатының зардаптарын жақсы білді. 1918 жылы патшалық жазалау әскерінің қырғынына ұшырап шетел ауып кеткен Жетісу қазақтарына көмектесу үшін Семейде ұйымдастырылған “Алаш” қорының жауапты хатшысы болды. 1927 жылы шілде айында Қазақстан оқу-ағарту комиссариатының арнайы жолдамасымен Жетісу өңірін аралап, Кенесары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістері туралы ел аузынан деректер жинау үшін Жетісу губерниясына келді. Сапардың мақсаты туралы “Тілші” газетінде жарияланған “Алматыға Мұхтар Әуезұлы келді” – деген хабарда толық айтылған. Онда:

“Жақын арада Ленинградта оқып жатқан қазақтың атақты жа-

зушысы Мұхтар Әуезұлы Алматы қаласына келді. Келген жұмысы: Жетісудан қазақтың ауыз әдебиетін (өлең, тақпақ, ертегі тағы сондай қазақ елінде ауызша айтылып, жазылып жүрген шығарма, деректер), 16-жыл көтерілісінен қалған түрлі шығарма, деректер, Кенесары, Наурызбай жорықтарынан қалған ел аузында сөйленіп жүрген әңгіме-өлең, ертегілерді жинау. Жетісуда жоғарғы айтылғандарды (қайсысы болса да) білетін азаматтар болса “Тілші” басқармасы арқылы тілдесуге болады. Мұхтар жолдас келген қызметі жөнінде ел әдебиетін сүйген азаматтармен, кәрі құлақ қариялармен сөйлесіп, дерек алуды тым-ақ тілейді. Ескі әңгімелерді көп білетін қазақтың ақындарын, қарияларын, аты-жөнін (тұрған жерін айтып) білдірген, өз тұсынан жиған деректерді (материалдары болса) жіберген азаматтарға алғыс айтады. (Еңбек басылып, іске асар- дай болса, құр қол қалмайды. Өкімет қазынасынан ақша берілуі мүмкін). Әсіресе 16-жылдың оқиғасы туралы деректерді жинауды өлкедегі Қазақстанды зерттеу қоғамы мен өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі (қадағалап) тапсырған екен. Мұхтар жолдас Жетісуда августтың 15-іне шейін ғана болады. Тілеген адам жоғарғы мағлұматын “Тілші” басқармасы арқылы жібере бергендері дұрыс”, – деп жазған.

1927 жылы Қарқара жәрмеңкесі соңғы рет ашылды. М. Әуезов жәрмеңкенің туы көтеріліп, думаны қызған шақта Қарқараға келеді. Осында Ілияс Жансүгіровпен кездеседі. Қарқара жәрмеңкесінде құрамында Қалибек Қуанышбаев, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Серке Қожамқұлов бар қазақ драма театрының артистері ойын- сауық көрсетіп жатады. Оларды өлкелік партия комитетінің секретары Ораз Жандосов, Жетісу губерниялық атқару комитетінің төрағасы Ыдырыс Көшкінов қарсы алды. Қарқара көтерілісінің оқиғасы өткен жерге ескерткіш тас үйді. Ол төбені бұдан былай “Ереуіл төбе” деп атау туралы шешім қабылдады. Бұл рәсімге М.Әуезов те қатысты. С.Қожамқұлов өзінің “Ереуіл төбе” атты естелігінде: М.Әуезов “Қилы заман” повесін жазар алдында материал жинауға шығыпты. Жас кезі ғой. Соның өзінде қарттар құсап қабырғасы қайыса сөйлеп тұрды: – Көп қорлық көрген ел екен. Қарсылық білдірдің деп жазықсыз атып, шауыпты, соны жазайын деп жүрмін. Біраз дүние таптым, енді Алматыға қарай шығам, біраз адамдармен жолығам. Асыда болдым, содан Қарқараға келдім, – деп қабағын шыта жөнін айтып еді”, – деп жазды (“Жұлдыз”. 1977. № 9). М.Әуезов пен І.Жансүгіров екеуі Қарқара, Мыңжылқы, Шырғанақ, Саты, Асы, Қараш-Қараш жайлауын аралап, тамыз айының басында Алматыға қайтып оралды.

Алматыға келген соң І.Жансүгіров жинаған 1916 жылғы көтеріліс туралы архив деректерімен танысады. Жолай Қызылорда қаласына соғып, қыркүйек айының басында Ленинград қала- сына қайтып ор-

лады. Қыркүйек айы ішінде “Қараш-Қараш” оқиғасын жазып бітіреді. Іле “Қилы заманның” ұзақ оқиғасына кіріседі. Шығарманың соңына: “Ленинград. Декабрь. Гинуар 1927–1928 жылдарда” – деп қол қоюына қарағанда, повесть екі айдың ішінде жазылып біткен. Қолжазбасын Қызылордадағы “Қазақстан” баспасына жолдаған. Баспаға жаңа келген бас редактор Ғ.Мүсірепов қолжазбаны тездетіп қолға алып, шағын алғы сөз жазып, мамыр айында жарыққа шығарып үлгерді. Кітап үш мың дана болып басылды.

Шығармаға арқау болған тарихи оқиғаның мәнісі мынадай: 1916 жылы 25 маусым күні Ресей императоры Николай II қазақтарды майдандағы қара жұмысқа алу туралы жарлық шығарды. Бұған қазақтар жаппай қарсылық көрсетті. Осыған орай 1916 жылы 16 шілде күні Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал Ерофеев патшаның қабылдауына кіріп, Түркістан өлкесін әскери жағдайға көшіру туралы жарлыққа қол қойдырды. Бұл бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқын “дұшпан армиясы” – деп жариялаумен пара-пар болатын. Жарлықта: “сотқа – жауапқа” тартылғандардың бәрі берілсін, соның ішінде жеке адамдар туралы қосымша дерек жинамай, тергеудің соңын күтпей-ақ өзге сыбайластарын қоспай-ақ жазаға тартылсын”, – делінген. “Қилы замандағы” “Албан оқиғасы” кезіндегі жүз отыз сегіз адамның, Пішпек уезіндегі бес жүз он адамның ешқандай сотсыз азапталып, атып өлтірілуі осы жарлықтың әсері еді. Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілісін басу үшін генерал-губернатордың қол астындағы тұрақты әскерден тыс оған мына отрядтар келіп қосылды.

1) Подполковник Гейниктің отряды 737 жасағы бар екі рота, екі зеңбірек батареясы, бір казак жүздігі, саперлар бөлімшесі, 160 атты барлаушы;

2) Подполковник Алатырцевтің отряды – төрт атқыштар ротасы, бір зеңбірек батареясы, бір казак жүздігі, төрт пулемет, саперлер бөлімшесі;

3) Әндіжан – Нарыннан келген капитан Бурзидің отряды – үш атқыштар полкі, төрт пулемет, 80 атты барлаушы, казактар жүздігі, екі таулы жерде қолданатын зеңбірек, саперлер бөлімшесі;

4) 240 адамнан тұратын Сібір жасағы және 28 атты барлаушы;

5) 243 адамдық Самар жасағы;

6) Саратов жасағы және екі казак жүздігі. Барлығын қосып есептегенде, Жетісуға құрамында 8750 адамы бар 35 рота, 3900 қылышты 24 казак жүздігі, 16 зеңбірек, 47 пулемет жіберілді (Бұл деректер Т.Елеуовтің 1955 жылы шыққан “Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі” атты еңбегінен алынды).

1916 жылы 7 шілде күні Жаркент уезінің Нарынқол – Шарын бөлімшесінің бастығы А.Подворков Қарқара жәрмеңкесіне ел ба-

сыларын жинап алып, 19 бен 31 жастың арасындағы ер адамдардың тізімін жасауды бұйырады. 10 шілде күні Жаркент уезіне қарасты болыстар мен билер, елбасылары Қабан Қарағай жайлауындағы Ұзақ Саурықовтың үйіне жиналды. Кеңес қорытындысында патшаға әскер бермеу туралы уағдаласып, ақбоз ат сойып ант беріседі. 11 шілде күні Қарқара жәрмеңкесіне жиналып Т. Жансеркінді, С. Қанаевты, А. Дәркенбаевты өкіл етіп сайлап, өздерінің шешімдерін айтқызады. Көтерілісшілер:

1) Ресей патшасының қол қойған уағдасы бойынша қазақтан әскер алмауы тиіс, сол үшін жан салығын, мал салығын, табыс салығын, түтін салығын төлеп отырмыз. Сол төленген шығынды қайтарып берсін.

2) Әскер мен соғыс салығы үзбей төленіп келеді, солар қай- тарылсын.

3) Өзге ұлттар сияқты қазақтар да арнайы әскери дайындық- тан өткізілсін. Олардың қолына қару берілсін. Әйтпесе күрек ұстау үшін майданға бармаймыз деп талап қойды.

Жиналған көтерілісшілер сол күні жәрмеңкедегі Ақ патша әскерін тас-талқан етті. Алматыдан арнайы жазалау жасақтары шықты. Қозғалыс көсемдері жаппай түрмеге қамалды. Олардың біразы Қарақол қаласындағы, біразы Жаркент қаласындағы абақтыға айдалды. Он екінші тамыз күні түрмедегі тұтқындарды арандату арқылы жаппай қырғынға ұшыратады. Соның салдарынан жүз отыз сегіз адам қаза табады. Бұдан кейін жазалау жасақтары тау-тасты шарлап жүріп көзге көрінген қазақ ауылдарын түп-тұқиянымен құртып жібереді. 1916 жылғы қараша айында Ресей думасы “Албан көтерілісі” кезіндегі заңсыздықтарды тексеру туралы комиссия құрды. Комиссияның тергеу жұмысының нәтижесіне сүйенсек, көтеріліске дейін Жаркент уезінде 17.700 түтін саны болса, көтерілістен кейінгі санақта 5099 түтін ғана қалған. Міне, жазушы осы оқиғаны “Қилы заман” повесіне арқау еткен.

1928 жылы маусымда “Алашорда” қайраткерлерін жаппай түрмеге алу науқаны басталып, “Қилы заман” тәркіге ұшырайды. Кеңес өкіметіне қарсы астыртын ұйым ашып, қарулы көтеріліске дайындалды, мәдениет, әдебиет саласында арандатушылық істер жүргізді деген желеумен А.Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов, Д. Ысқақов, М. Тынышбаев, Х. Досмұхамедов сияқты алаш ардагерлерімен қоса М.Әуезов те тұтқынға алынды. Екі жыл тергеу астында болады. М. Әуезов пен Ә. Ермаков қана “Социалды Қазақстан” және “Казахстанская правда” газеттеріне “Ашық хат” жариялап (1932, 10 маусым), “өз қателіктерін мойындайтындықтарын” мәлімдеді. Хат арқылы М. Әуезов өзінің бұрынғы жазған шығармаларынан бас тартуға мәжбүр болды.

Сөйтіп, “Қилы заман” повесінің тағдыры талқыға түсіп, ақыры құрдымға кетіп тынады. “Россияға және орыс халқына қарсы жазылған, ұлт арасындағы өшпенділікті қоздыратын ұлтшыл – арандатушы шығарма” ретінде “Қилы заманға” тыйым салынып, Ұзақ жылдар бойы жариялауға рұқсат етілмеді. “Қилы заман”, “Хан Кене” шығармалары жазушының бетіне салық боп басылып, саяси қудалаудың қуатты құралына айналды. Бұл қысым ол академик (1946), СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1949), Лениндік сыйлықтың лауреаты (1959) атанған соң да қалмады. “Бұдан бұрын М.Әуезов 1916 жыл көтерілісінің шындығын “Қилы заман” повесінде теріс түсініп, теріс тәсілмен көрсеткен болатын”, – (М. Қаратаев, М. Әуезов, 1967) деген іспетті пікірлер сол бұрынғы екпінмен болса да айтылып қалып жүрді. Осы уақыт ішіндегі шырғалаңға ұшыраған төл шығармасының тағдырына қынжылған М.Әуезов: “Осы бір дүниені жаным қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын, қазір қазақ халқының қаншалықты тұңғыық түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі соншама қорқыныш. Бұл тұңғыық түнектің аты – патриархалдық. Орта Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс революцияға келіп ұласты, бірақ бар жерде бірдей дәрежеде дамыған жоқ. Торғайда ол кейін Азамат соғысының ерлері болған Аманкелді Иманов пен Әліби Жангелдинді шығарды. Менің геройларым Ұзақ Саурықов пен Жәменке Мәмбетов бұлар да тарихи адамдар, халық басшылары, бірақ олардың тағдырлары басқаша, өйткені оқиға аты шулы Торғайда емес, “тып-тыныш” Қарқарада, Жетісуда, момын Албан руының ұясында, басқаша айтқанда, тек стихиялық желпіністі ғана туғызған әлеуметтік мешеуліктің әлгі айтылған тұңғыық түнегінде болады. Ал бұл желпіністің негізіне барып тұрған саяси соқырлық, тәжірибесіздік, алдарқатқан сәбилік аңқаулық, сағым қуған қиял мен жалған сенім, патриархалдық қараңғылық пен дәрменсіздік қана бар еді”, – деп А.Пантиелевке қынжыла сырын ашқан.

Соған қарамастан жазушы “Қилы заманның” түптің түбінде әдебиет тарихынан өзінің тиісті орнын алатынына сенеді. Елуінші жылдардың аяғында повесті жолма-жол аудартып, А.Пантиелевке жасырын жағдайда тәржімалауға береді. Оқиға өткен жерлермен аудармашыны таныстырады. Жазушы қайтыс болғаннан кейін он бір жыл өткен соң аударма Москвадағы “Новый мир” журналында Ш.Айтматовтың алғы сөзімен жарық көрді. Екі жылдан кейін М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында арнайы талқылаудан өтіп барып, Ә.Шәріповтің қосымша алғы сөзімен “Жұлдыз” журналында 1974 жылғы 8-санында жарияланды. Жоғарыда аталып өткен үш алғы сөздің “Қилы заманның” жарық көруіне тікелей әсері болды. Сондықтан да шығарманың жазылу, жариялану тағдырынан толық ха-

бардар ететін үш алғы сөзді толықтай ұсынамыз. Бұның М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық жолын түсінуге мүмкіндік беретіні анық.

“Қазақстан” баспасының бас редакторы Ғ.Мүсірепов жазған алғы сөз.

“Қилы заман” романы қазақ ішінде болған зор оқиға – 1916 жылдағы Жетісудағы Албан қазақтарының “Ақ патша” жарлығына қарсы жасаған көтерілістің қимылын суреттейді. Бұл оқиға – қазақ арасында төңкерісшілдік мәні бар, тарихи маңызы зор қозғалыс. Қазақ тарихында 1916 жылдың орны бөлек. 1917 жылдың оқиғасында ұлт қозғалысының, ұлт ішіндегі топ тартыстарының, бай мен болыстың, тілмаш-төрелердің сұмдықтарының, ұлтшыл оқығандардың жақсы-жаман істеген істерінің бәрін де ашып жазу, дұрыс суреттеу керек еді.

Бірақ жасыратыны жоқ, мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес. Мұхтардың бұдан бұрынғы жазғандарының көбі ескі сарын. Ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап, жоғын жоқтап жүр. Ол – осы күнге дейін “ескі қазақтың” ескілігін көксіп жүрген адам. Жаңа жұртшылықтан гөрі, әлі де болса да ескілікті артық бағалап жүрген жазушы. Әрине, мұндай аты басқа, заты бөлек, беті теріс адамнан тарихи оқиғаны түп-түгел Маркс жолымен, еңбекшілер жолымен жазылуын күте қою да мүмкін нәрсе емес.

Бірақ жазушының өзінше бұл – әлеумет өзгерістерін жөндеп суреттедім деп жазған романы. Біз бұл романды баспада өзіміз кейбір кемшіліктерін көрсетіп, түзеттірген болдық.

Мұның үстіне бұл сияқты суретпен жазылған көркем әдебиет бізде жоқтың қасында.

Міне, осы жағдайларды оқушыларымыздың алдына салып, күнібұрын ескерткіміз келді.

Оқушылар!

Осы жағдайларды еске алып, бұл роман оқырда сын көзімен қарап, теріс суреттері, теріс беті болса – ашып айтып, сынап-мінеп оқуларыңыз керек. Бұл кітап шыққан соң да дұрыс сындарыңды баспасөз жүзі арқылы білдірулеріңіз жөн.

*1928 жыл. Қызылорда.
“Қазақстан баспасы”.*

Ғабит Мүсірепов жазушының көркемдік кестесін мойындай отырып, оның идеясынан “жат пиғылды”, “ескішілдікті”, “ұлтшылдықты” көксіген, “аты басқа, заты бөлек, теріс адам” екенін айтуға мәжбүр болды.

Заман талқысы, уақыт екпіні, саяси қысым соған итермеледі. Арада қырық бес жыл өткеннен кейін де сол тәсілге тағы да жүгінуге тура келді. Тағдыры қиын шығарма Ш.Айтматовтың алғы сөзімен орыс тілінде жарық көруге мүмкіндік алды.

“ҚИЛЫ ЗАМАН”

(Алғы сөз орнына)

Салт атпен сапар шегіп келе жатқан қарияға бейтаныс бозба-ла жолықты делік. Өз көзіне өзі сенбесе де, әлдебір соншалық жақын танысын шырамытқан қалыппен, жас жігіттің бетіне қадала қарап, кенет дауысы дірілдеп: “Япыр-ау, атам заманғы жоғалтқан жүйрігімнің көзіндей жылы ұшырап кеттің ғой, қайдан жүрсің, балам?”, десе есіне бәрі бірден түсері хақ: өзінің жас шағы, мынау ұлы айнымай тартқан баяғыда кеткен досы, сол жол, сол ат тұяғының дүбірі мен айдарынан ескен жел, сол дауыстар, сол пішіндер...

Бүгін, “Қилы заман” повесін қайталап оқығанда, менің де солай дер шағым екен-ау, өйткені қазір мен, жас жағынан болса да, сондағы жиырмасыншы жылдардың аяқ шеніндегі, жас жазушы Мұхтар Әуезовтің әкесінің болмаса да, ағасының жасында екенмін.

Таңғаларлық бір жағдай бұл повесть жазылғаннан қырық бес жылдан соң, автор қайтыс болғаннан көп жыл кейін оқыр-мандарына алғаш рет ұсынылып отыр.

Шығарма оқырман қауымның құзырына жазушының көзі тірісінде ұсынылуы бір басқа да, ал өлгесін, өзі жоқта ұсынылуы екінші басқа. Және бұл өзі ертерек жазылған, тіпті ең алғашқы шығармалардың бірі дерлік дүние. Және әдебиет табалдырығын ешкім де бірден ұлы жазушы болып аттамайтындығын түсіне тұрсаң да, тәуекелмен айтсақ: Әуезов есімін әрқашан дүниежүзі классиктерінің қатарында, мәңгі өлмес “Абай жолы” эпопеясының шыңында көру оқырман қауымның санасына әбден сіңген.

Алайда “Қилы заманды” оқып шыққан соң, Әуезов творчествосына табынушылар журнал редакциясына ризашылық рақметін айтар деп сенемін. “Су анасы – бұлақ” дегендей, онсыз ұлы өзен бола ма? Демек, “Абай жолына” дейін де Әуезов айтулы шебер болатын. “Қилы заман” Әуезовтің “Абай жолынан” көп бұрын, сол кездің өзінде-ақ, кең тынысты эпикалық баяндау формасын игергендігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда “Қилы заман” – кейін Әуезовтің телегей-теңіз эпопеясын тудырған ең алғашқы қуатты арналардың бірі.

Дегенмен де, әр шығарманың өз орны бар ғой. Сонау өткен жылдарда жас Әуезов жазған осы бір қиян-қилы қайғылы повесть жазушы талантының революциялық қалыптасуының айқын мысалы. Міне, оқырмандар назарын повестің дәл осы революциялық мазмұнына аударсам деп едім. Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікті жас Әуезовтей соншалық суреткерлік нанымдылықпен көрсеткен, патшалық отаршылық саясатының безбүйрек қаталдығы мен айуандығын соншалықты ашына әшкерелеген, көшпенді халықтың өзіне жат патшалық әкімшілік жүйесін қабылдамауының табиғатын мол мысалмен ала отырып, соншалық терендікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасірет-қайғысын ет жүрегі езіле отырып айтып берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім.

“Қилы заманды” оқи отырып, егер Октябрь революциясы болмаса, көшпенді қазақтар мен қырғыздардың одан арғы тағдыры не боларын мезгіл өткен соң ойлаудың өзі қорқынышты. Айтуға аузым бармайды – мүмкін тіпті біз болмас та едік. Ал мәңгілік өмір сүргісі келмейтін халық бар ма? Тек жалғыз осы үшін – Октябрь революциясының Россияда туып, империялық отаршылдықты талқандап, сол арқылы менің халқымды біржола жойып жіберуден құтқарып қалғандығы үшін ғана мен өле-өлгенше революцияны мадақтап өтуге әзірмін және балаларымның балаларына: күніміздің туғанын Октябрден санаңдар! – деп өсиет қалдырамын.

Әуезов повесін оқи отырып, куәгерлердің әңгімелерін еске алдым...

Жазалаушылардан қашып құтылу үшін бүкіл халық боп қар кешіп, асулардан асқанда, аналар, ең алдымен, сәбилерін аялап, сақтаған. Пулемет оқтары баудай түсіргенде, аналар сәбилерін кеудесімен қорғай құлаған. Сол қырғында сау қалған сәбилер қазір елу жастан әлдеқашан асып кетті. Көбінің есімдері сол қилы кезеңнің естелігіне Тенті (кезбе), Қашкын, Үркін деп аталады.

Сан алуан шапқыншылардың салдарынан босып, туып-өскен жерлерін тастап қоныс аударғанда көшпенділер үйір-үйір малын, дүние-мүлкін емес, үміт артқан болашақ ұрпағын – балаларын құтқарған.

Әуезов жазып отырған сол қанды 1916 жылы да қазақтар мен қырғыздардың ежелгі руларының алдында тағы да (қанша рет десеңізші) не өмір сүру, не өлу, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды.

Әуезов өзінің повесімен бізге, әсіресе жас ұрпаққа, Россияда советтердің жеңуінің біз үшін маңызы қандай зор екенін дүниежүзінің

алдында артықшылығын қазір тарих өзі дәлелдеп беріп отырған СССР-дің құрылуының маңызы қандай зор екенін еске түсіреді. Өткендегі шексіз тұңғиық халық қасіреті мен біздің бүгінгі шындығымыздың арасы жер мен көктей, тіпті салыстыруға келмейтін категориялар. Бірақ сол өткеннің ішіндегі жақсылық жағы, жұрт еңсе көтеріп патшаның отаршылдық қанауына қарсы халықтың стихиялық толқуы, өз істерінің дұрыстығына көздері жетіп, еркіндікке ұмтылып, адам рухының соншалықты мол қуатын танытып, зорлық-зомбылыққа қарсы тұруы – таңғалуға болатын дүние және біз Әуезовпен бірге сол он алтыншы жылғы оқиғаның даңқын мадақтаймыз һәм қайғырамыз.

Меніңше, Мұхтар Әуезов бәрінен бұрын өздерінің адамдық қасиеттері үшін бостандық, әділеттік үшін байырғы күрес сезіміне ерген халықтық стихиялық толқындарының пісіп, жетіп, қалыптасуын сәтті бейнелеген. Сол кездегі жас Әуезов мұны аса зор суреткерлікпен және тарих таразысы тұрғысынан, өз кезінің алдыңғы қатарлы, революциялық, таптық позициясы тұрғысынан жасаған.

Сондықтан да қырғынға ұшырауы алдын ала, айтпай-ақ мәлім болғандардың күштері тең емес күресін баяндайтын осы бір қайғы-қасіретке толы тарих біздің әрі жанашырлық, әрі сол адамдарға деген мақтаныш сезімімізді қозғайды.

Жоқ, адамзат тарихында күшпен басылып тұншықтырылса да, бостандық үшін құрбандыққа барып, бас тіккен батырлықтың, трагедиялық әсемдіктің символы ретінде сан ұрпақтың есінде өшпес із қалдырған көп-көп көтерілістер, ереуілдер, бүліншіліктер сияқты, самодержавиеге қарсы халық кегінің бұл буырқанысы да текке кеткен жоқ. Мұның бәрі де адамзат қоғамына әлеуметтік және тарихи сабақ болды.

Әуезовтің “Қилы заманы” патшалық Россия халықтардың түрмесі болғандығының, Россия империясының барлық жерінде әлеуметтік революция қажет болғандығының, біздің заманымыздың шындығы – халықтар арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірден-бір дұрыс жолы социалистік интернационализм екендігінің тағы бір айғағы болды.

Әуезовтің повесі оқырман көңілінде әрқилы сезімдер туғызады. Әуезовтің сол бір кезеңдегі өмірді терең біліп, шабытпен жазған бұл дүниесінің көркемдік ерекшеліктері хақында әлде де көп нәрсе айтуға болар еді. Мәселен, табиғатты, тұрмысты, Қарқара жәрмеңкесін, адамдардың портреттерін бейнелеуде Әуезовтің шын мәніндегі Рабле қаламына лайық шырын шеберлігі жөнінде айтпай кету қиын-ақ ... Ал жәрмеңкеде пристав Ақжелкенің қасында жүрген тілмаш қазақтар мен патшаның итаршы-жалдаптары, халқын сатқан арсыз, азғын байлар туралы соншалықты жиіркенішпен өлтіре шенеп жазғанын айтпай кетуге тіптен болмайды. Өзінің туған халқынан жеріп, сырт айналып,

Ақжелкелердің артына кіріп, мазағына мәз боп жүрген бұл сияқтылар жайында тіпті сонау Дантенің айтып кеткені дәл келеді.

Мұндайларды аспан қабыл алмады,
Тамұқ екеш, ол да бұған арланды.

Иә, сүйікті жазушы және ұлағатты ұстаздың беймағлұм туындысымен қайта кездесу әрі ауыр да, әрі қуанышты да. Қуанышты болатыны – бұл оқырман қауым күтпеген кенет кездесу, ұлы жазушының ертеде жазған тағы бір шығармасын тағдыр әкеп табыс етіп отыр, ал ауыр болатыны – авторының арамызда жоқтығы.

Сондықтан да, Мұхтар Әуезовтің “Қилы заманына” алғы сөз жазу үстінде мен сан қилы сезім құшағында отырмын. Бейне бір иесіз сәйгүлікті үлкен жолға салып жіберген сияқтымын. Міне, шапқанда кедергі болмасын деп, тізгінін түріп, үзеңгілерін қан- жығаға қайырып байладым да, әйт, жануар, шүү, дедім: “Есен-сау бол, тарлан тұлпарымның көзі! Жер танабын қуыра шап! Шындық шырқай берсе екен!”.

Және де ұзаған сайын оның артынан қарап тұрып, ойға қаламын: Жақсы адам иесіз шауып бара жатқан сені көргенде сәт сапар тілейтін шығар-ақ. Ал сенің сайлы ер-тұрман, әбзелдеріңе қызығып, шылбырыңа жармасқысы келген жан ешкімнен ешқашан да алғыс – рақмет ести қоймас...

Шыңғыс Айтматов

“Әрбір ұлы жазушыны, ұлы ойшылды шын мәнінде танып білу, дұрыс түсініп, қабылдау – белгілі бір мерзім-мезгілдің ғана емес, байтақ уақыттың, бәлкі, тіпті ғасырлардың үрдісі. Өйткені ең әділ сарапшы да, әділ төреші де әмәнда уақыт. Соңғы сөзін айтуға асықпайтын, катал да әділ қазы – уақыт кезі келгенде әркімді, әр нәрсені тиісті оз орнына қояры даусыз. Қазақ совет әдеби сынының сонау бозала таңында тіпті данышпан Абайдың өзіне де тосырқай, күдіктене қараған шақтарымыз болғаны мәлім. Ал сол Абай творчествосының ұлылығын, ағартушылық, прогресшіл бағытын дөп таныған бүгінгі таңның өзінде оны әр қайта оқыған сайын ақын ойының тереңдігін, философиялық толғаныс-тебіреністерінің тың тігіс, жаңа астарын тағы да жаңа бір қырынан ашқандай күйде болатынымыз да сондықтан шығар. Түптеп келгенде, ұлылықтың сыры мен айырмашылығы да осында болу керек.

Заманымыздың ұлы суреткері – Мұхтар Әуезов эпикалық құлашы кең, қарпуы мол қаламгер екенін ең алғашқы шығармаларының

өзінде-ақ танытқан болатын. Алайда оның алғашқы шығармаларында суреттелетін өмір, баяндалатын оқиға көбінесе революциядан бұрынғы кезең болғандықтан, сол тұстағысында тақырыптың ескілігі авторға кінә боп тағылды. Мұхтар Әуезовті біздің баррикаданың қарсы бетіндегі қаламгерлердің қатарына қосып қарайтын социологиялық солақай сынның салқыны жазушының жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде жазған “Қилы заман” повесіне де тиді. Эпикалық байсалды баяндау тәсіліне, психологиялық сезім күйлерінің тереңдігіне, характерлердің сомдалуына, ел өмірінің бүге-шігесіне дейін жомарт қаламға ғана тән дарқандықпен берілуіне қарағанда, повестен гөрі роман деуге лайық бұл туынды 1928 жылы Қызылорда қаласында бір рет жеке кітап болып басылды да, қайтып жарияланбады. Кітапта баспа атынан жазылған алғы сөзде авторға “аты басқа, заты бөлек, беті теріс адам” деген сияқты жазушының әлеуметтік саяси платформасына шүбә келтіретін жалған айып тағылды да, шығарманың объективтік идеясына түсінбей, байыбына бармай, ойланбай айтылып қалған сол бір сынаржақ сынның салдары жылы күнде тиген тымаудай созылып, көпке дейін қалмай келді. Шындығында, сол жиырмасыншы жылдардың өзінде әділетсіздікке қарсы айтып қана қоймай, қол көтеріп, қару сілтеген Бақтыгүл (“Қараш- Қараш оқиғасы”) бейнесінің мүсінделуі, аяғы ұлы Октябрьге келіп ұласқан 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тақырыбына (“Қилы заман”) батыл барып, революциялық оқиғаға бет бұруы М.О.Әуезов творчествосының алғашқы кезеңіне деген көзқарасқа көп айқындық енгізсе керек. Ал отызыншы жылдардың орта тұсында 1916 жыл оқиғасына қайта оралып, “Түнгі сарын” сияқты классикалық пьеса жазып, Тәнеке қарт пен Жантастай ер жігіттің образын жасауға жазушы “Қилы замандағы” Жәмеңке қария мен Ұзақ батырды баспалдақ қып келгенін түсіну қиын емес. “Қилы заманда” албан сияқты момын елдің қара бөрікті қарапайым қыр қазағының патшалық Россияның пристав Подпорков (қазақ арасында “Ақжелке” атанып кеткен), урядник Плотников тағы олар сияқты жебір әкімдеріне байланысты айтқан кейбір наразылық сөздерінің артық-кемін бүгінгі, жетпісінші жылдардың оқырмандарына түсіндіріп жатудың көп қажеті бола қоймас.

Бұл шығарма “Лихая година” деген атпен А.Н.Пантиелевтің аударуында 1972 жылы “Новый мир” журналында (№ 6) орыс тілінде тұңғыш рет жарияланды. Бұл жариялануына Лениндік алғы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, жазушы Шыңғыс Айтматов еңге сөз жазды. Сол нұсқасы жазушының Москвада орыс тілінде шығып жатқан бес томдық шығармалар жинағының I томына енгізілді. Демек, енді қазақ оқырмандарына да өздерінің бір кезде сүйіп оқыған шығармасын қайтарып берудің реті де, мезгілі де жеткен тәрізді. “Жұлдыз” журналының 1974 жылғы 8-санында жарияланған

нұсқасын кітап ету әбден орынды. Ал оқырман қауым көптеген іздеу салып, сағынып тапқан туысымен қайтадан қауышқандай сезімде боларына сенім мол.

*Әди Шәріпов, М.Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер
институтының директоры*

Осындай алғы сөздерден кейін ғана “Қилы заман” повесін жариялауға мүмкіндік туды. Соның өзінде де, текстологиялық салыстырулар байқатып отырғандай, шығарманың 1928 жылғы нұсқасындағы біраз сөздер, сөйлемдер, кейбір тұтас абзацтар 1974, 1979 жылғы басылымдарда өзгертуге ұшыраған немесе мүлдем алынып тасталған. Қолжазбадағы: “орыс”, “казак-орыс”, “ноғай”, “Россия”, “сарт”, “тараншы”, “казак коды”, “көпірістан”, “сарт-сауан”, “орыс-ноғай”, “отарлаушы казак әскері”, “орыс қалалары” – деген сөздер – “ұлық”, “әскер”, “солдат”, “саудагер”, “жасак”, “патша әскері”, “крестьяндар” деген сөздермен ауыстырылған. Жазушы шығармаларының елу томдық толық басылымында повестегі бұрын қысқартылған, өзгертілген сөздер мен сөйлемдердің барлығы да 1928 жылғы нұсқамен сәйкестендірілді. Елеулі өзгерістер мен кісі, жер, оқиға туралы мағлұматтарға түсініктеме берілді. Ескерту: түсініктемеде бірінші болып 1928 жылғы кітаптағы текст берілді. Содан кейін барып 1974, 1979 жылғы жинақтарға редакцияланып кіргізілген сөз бен сөйлем нұсқалары келтірілді.

1. 170-бет. **“Қалың албанның ертегідей бай, сұлу жайлаулары: Үш мерке, Дөңгелек саз, Үш Қарқара, Сырт, Лабас”,** – 1916 жылғы Қарқара жәрмеңкесінде басталған Ұлт-азаттық көтерісін тарихи жазбаларда “албан көтерілісі” деп атау рәсімі қалыптасқан. Жазушының “қалың албан” деуінде сондай астар бар. Албан – ежелден Жетісу өңірін мекендеген ұлы жүз құрамындағы тайпа. Тарихи деректер бойынша Дулу (Дулат) тайпасы билеген “Юебань” одағына кірген. Ұлы жүздің өзге тайпаларымен бірге XIV–XV ғасырларда алғашқы казак мемлекетінің құрамына енген. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Жетісудың Жаркент, Алматы, Қарқара және Шалқоде өңірлерін мекендеді. Шығыс Түркістандағы Құлжа және Текес өңіріне дейін көшіп-қонып жүрді. Албанның ұраны – Райымбек және Әлмерек. Қырғыз, өзбек, каракалпак елдерінде де “албан” деп аталатын рулар бар. Қазір албандар Алматы облысының Райымбек, Ұйғыр, Енбекшіказак, Іле аудандарында мекендейді.

2. 170-бет. **Қарқара жәрмеңкесі** – 1883 жылы Ресей патшалығының жарлығымен Жетісу уезінің Нарынқол – Шарын бөлімшесінде ашылған үлкен сауда орны. Мыңжылқы тауының етегіндегі Қарқара жайлауында ашылған. Жәрмеңкеге Ресейден,

Қытайдан, Бұқара мен Самарқаннан сауда керуендері келген. 1896 жылы жәрмеңкенің тауар айналымы 382 мың сом болса, 1913 жылы айналым көлемі үш миллион сомнан асқан. Қазақтар шеттен келген саудагерлерге мал, жүн, тері сатып не айырбастап, оның орнына қажетті киім-кешек алған. Сонымен қатар жәрмеңке патшалық отарлаушы әкімшіліктің басқару орталығының міндетін де атқарған. Қарқара жәрмеңкесі ең соңғы рет 1927 жылы ашылды. 1916 жылғы “албан көтерілісі” осы Қарқара жәрмеңкесінде басталды.

3. 170-бет. **“Байлықтың ұлы өрісіне жеткен кең қолтық, мол қолды, аңқау бай ел: албан, бұғы – Бұғы – Ыстықкөл алқабын мекендейтін қырғыздың үлкен тайпасы. Егіншілікпен және мал шаруашылығымен шұғылданатын бұғылар албандармен қыз алысып, қыз берісіп араласып кеткен. Ел аңызы бойынша және Ш.Уәлихановтың “Қырғыздар туралы жазбалар” атты еңбегіндегі дерек бойынша, олар бұғы мүйізді ғажайып сұлу қыздан тараған баланың ұрпақтары деп есептеледі. Жері, өрісі, думан-қызығы, тіршілігі, жауға қарсы аттанысы бір болғандықтан да, былайғы қазақ пен қырғыздар оларды “Албан – Бұғы” деп қатар атап, ағайындас ел ретінде қарайды. Осы сөйлемдегі “бай” деген сөз кейінгі басылымдарда түсіп қалған. Ол қайтадан қалпына келтірілді.**

4. 172-бет. **“... арбасын сүйретіп: Әзібай Әзіретқос келді, шәрдәрі, тотияйын, бұрыш сықылды, көр-жерді “дүнием” қылып, итініп келген істік мұрын, шегір көз”** – бұл арадағы “Әзібай, Әзіретқоскелді” деген сөздердің мағынасы толықтай анықталмады. Сөйлем мағынасына қарағанда келімсек алып-сатарларды мегзеп отырса керек. Мұндағы: “істік мұрын, шегір көз” деген сөздер кейінгі басылымдарда: “ашкөз саудагер” – деп өзгертілген.

5. 172-бет. “Обырды туғызған ана жат пішінді, жалмауыз түсті ұлық”, – кейінгі басылымдарда “жат пішінді” деген тіркес қысқартылып кеткен.

6. 172-бет. **“...семіз қарынды пристав “Ақжелке” – Подпороков”** – Александр Андреевич Подворков – Жетісу губерниясы Жаркент уезіне қарасты Нарынқол – Шарын болімшесінің бастығы. 1866 жылы туған. Қазақтардан тыл жұмысына әскер алу туралы бұйрықты жариялаған және әскери жазалау жорығын басқарған. “Қилы замандағы” “Ақжелке” –Подворковтың прототипі.

7. 173-бет. **“...Простав, тілмаш Жебірбаев...”** – шын аты Рысқұл Мамырбаев, 1891 жылы туған, Ток – Арыстан болысының қазағы. Көтеріліс кезінде патша ұлықтарын жақтаған.

8. 173-бет. **“Сен тұяқ ақы алғың келетін шығар. Мен саған көрсетемін тұяқ ақыны”** – мұндағы “тұяқ ақы” деген сөз 1928 жылғы бірінші басылымда “тұяқ хат” – деп басылыпты. Зады баспаханадан кеткен қате болса керек.

9. 174-бет. **“...пара алғысы келген орыс ұлығынын”** – мұндағы

“орыс” деген сөз 1974, 1979 жылғы басылымдарда “патша” деп өзгертілген.

10. 174-бет. **“Саудагер ноғай жамандайды”** – кейінгі басылымдарда “ноғай” сөзі алынып тасталған.

11. 175-бет. **“...ауыз үндегі екі казак-орысты шақырып алды”** – кейінгі басылымдарда “казак-орысты” деген сөздер “солдат” деп өзгертілген.

12. 175-бет. **“саудагер ноғай бай”** – мұндағы “ноғай” сөзі кейінгі басылымдарда сызылып қалған.

13. 177-бет. **“рақат нұры шыққандай болып дамылсыз күліп”** – мұндағы “болып” сөзі кейінгі басылымдарда түсіп қалған.

14. 179-бет. **“яки сарттың мәнтісіне араласып отырған”** – “сарттың” деген сөз “саудагерлердің” деп өзгертілген.

15. 179-бет. **“...білікті болған болыс – Рақымбай еді”** – Рахымбай Сұлтанқұлов Жаркент уезі Айт елінің болысы. Көтерілістен кейін Шығыс Түркістанда тұрып, сонда қайтыс болған. Тағдыры қайшылыққа толы тұлға. Ол патша жарлығын қостап, майданға әскер беруді жақтаған.

16. 180-бет. **“бұны сарттың асбұзылында тапты”** – “сарттың” деген сөз кейінгі басылымдарда “саудагер” деп өзгертілген.

17. 180-бет. **“...таныс сартының асханасына келіп...”** – мұнда да “сарт” – “саудагер” деп өзгертілген.

18. 181-бет. **“Бірақ, ол бірінші, орысша тілге олақтау”** – кейінгі басылымдарда “бірінші” деген сөз түсіп қалған.

19. 181-бет. **“абыройлы кісі емес”** – бірінші нұсқада “абиырлы”.

20. 186-бет. **“көп сөз сөйлетпеу керек”** – кейінгі басылымдарда “сөз” деген сөз түсіп қалған.

21. 187-бет. **“Азамат басына туған қара күн – осы күн деп білді”** – осындағы алдыңғы “күн” деген сөз кейінгі басылымдарда “түн” деп өзгертілген.

22. 187-бет. **“бәрі ескерусіз, еңдей бастады”** – кейінгі басылымдарда “еңдей бастады” – деген сөз “елеусіз қалды” деп өзгертілген.

23. 187-бет. **“оққа байлап орыс қолына бере ме?”** – мұндағы “орыс” деген сөз кейіннен “ұлық” деп өзгертілген.

24. 187-бет. **“Бүйтіп айбар шегіп келген “түрік” екен. Орыстың ұлығына келіп”** – мұндағы “түрік” деген сөз кейінгі басылымдарда “ата-баба әруағы” екен, патша ұлығына келіп – деп өзгертілген.

25. 189-бет. **“Түрік келді”, “орысқа қара бұлт түйілді”** – бұл сөздер кейіннен баспа тарапынан: “әруақ келді, ұлыққа қара бұлт түйілді” – деп өзгертілген.

26. 189-бет. **“Серікбай”** – Серікбай Қанайұлы, 1862 жылы туған. Жаркент уезі Шелек болысы ауылының биі. Қарқара көтерілісі көсемдерінің және құрбандарының бірі. Жазалаушы орыс әскері Серікбайды ұстап алып, түрмеге апара жатып Ақшоқы деген жерде он

шақты адаммен бірге жол шетінде атып кетеді. Зираты сол Ақшоқыда. М.Әуезов 1928 жылы Серікбайдың бәйбішесі Көкшегірге жолығып, деректер алған.

27. 189-бет. “...**Әубәкірдің**” – Әубәкір Сұлтанбекұлы – 1861 жылы туған, Жаркент уезі Мерке болысының биі, көтеріліс көсемдерінің бірі. Майданға адам бермеу туралы ел қарсылығын патша әкімшілігіне жеткізген өкіл. 1871 жылы Ресей отарлауына қарсы шығып, Албан-Бұғы көтерілісінің ханы атанған Тазабек бидің немересі. Әубәкір Сұлтанбекұлы түрме қырғынынан аман қалған, бірақ ауыр жарақат алғаннан кейін қуғынға түсіп Шығыс Түркістанға қоныс аударған. 20-жылдары Ораз Жандосовтың ықпалымен еліне қайтып оралған. 1928 жылы Лияс Жансүгіровпен, М.Әуезовпен кездесіп, оларға мол деректер берген. Суретке түскен. Ә.Сұлтанбекұлының оларға өз қолымен жазып берген естелігі Орталық архивте сақтаулы. Кейін кеңес өкіметі тағы да қудалауға алған кезде Құлжа қаласына қоныс аударды. 1930 жылы қайтыс болған.

28. 189-бет. **ер Ұзақ**” – Ұзақ Саурықұлы – 1851 жылы туған. Жаркент уезі Құрман болысының батыры, биі, көтеріліс көсемі. Ол 1871 жылғы Тазабек бидің отаршылдыққа қарсы күресінде қол бастаған Саурық батырдың баласы. Ұзақ Саурықұлы да өз өмірін отаршылдыққа қарсы күреспен өткізді. Отаршыл әкімшіліктің жер, мал, жан, түтін, шөп, су салығына қарсы пікір айтып, ырыққа көнуден бас тартты. Сол үшін 1896 жылы 26 ақпанда екі жыл бас бостандығынан және барлық азаматтық иелігінен, жерінен айырылды. Қарқара жайлауы отаршыл әкімшіліктің қолына көшті. 1899 жылы 28 қаңтарда тағы да тергеуге шақырылып, түрмеге қамалады. Төрт жылға созылған тергеу барысында екі “қылмысымен” қатар айыпталып, үш жарым жылға үкім кесілді. Ол ерекше қауіпті тұтқындардың қатарында үш жарым жыл түрмеде жатып, 1902 жылы 12 желтоқсан күні бостандыққа шыққан. Бұдан кейін де Ұзақ батыр патшаға қарсы іс-әрекетін тоқтатпаған. 1916 жылы 10 шілде күні Қабанқарағай деген өзінің жайлауында албанның игі жақсыларының басын қосып, ақ боз ат сойып отаршылдыққа қарсы күресуге ант қабылдайды. 23 шілде күні тұтқынға алынып, 11 тамызда түрмедегі қырғынның ішінде болады. Ауыр жараланған Ұзақ түрмеден қашып шығады, бірақ тағы да орыс әскерінің қолына түседі, айдауға жүре алмаған Ұзақты олар жолда атып тастап кетеді. Ағайындары түнделетіп барып Ұзақтың сүйегін жасырын алып келіп, Тұменбай бұлағының басына жерлейді.

29. 190-бет. – ...“**үзеңгі жолдасы Жәмеңке – Жәмеңке Мәмбетұлы** – 1838 жылы туған. Жаркент уезі Иванов болысы 1-ауылының биі. Исі Албанға аты шыққан би, әйгілі шешен. Қарқара көтерілісінің батагөй көсемі және құрбаны. Жәмеңке Мәмбетұлы 10 шілде күні Қабанқарағайда жиналған Албан-Бұғылардың мәжілісінде

сөз сөйлөп, мұндай қорлыққа тіріде шыдауға болмайтынын айтып, халықты көтеріліске шақырады. Жиылған топқа бата берді. 23 шілде күні Ұзақ Саурықовпен бірге түрмеге қамалды. Қарақол түрмесіндегі тергеу кезіндегі қарсылығы мен өзгелерді бойсынбауға үгіттеген әрекеті үшін тергеушілер 6 тамыз күні Жәменкеге у беріп өлтірді. Сүйегі сол Қарақол қаласының көтеріліс құрбандары зиратында.

30. 190-бет. **“...ана орысқа”** – кейінгі басылымдарда “ана ұлыққа” – деп өзгертілген.

31. 191-бет. **“Орыс ормандай дұшпанның қасығы мен торуы...”** – кейінгі басылымдарда бұл сөздер өзгертіліп, “көп дұшпанның” – деп жіберілген.

32. 191-бет. **“Абырдың” – “абырой”** – деп өзгертілген.

33. 192-бет. Бұл сөйлемнің ішіндегі: “Мына жерде қырғыз бар. О да көнемін дей қоймас. Оған жалғас керек” және “ірге аудару, Қытайға ауу керек” – деген тіркестер кейінгі басылымдарда қысқартылған.

34. 192-бет. **“...орыс – ұлық”** – деп өзгертілген.

35. 193-бет. **“...барлығына” – “бәріне”** – деп өзгертілген.

36. 194-бет. **“Албанның орыспен...”** – кейінгі басылымдарда “Албанның Ақ патшамен” – деп өзгертілген.

37. 194-бет. **“...шапқандай долбар жасап”** – бұл арадағы “долбар” деген сөз түсіп қалған.

38. 194-бет. **“Өз ортасының шошағы болған ақылшы қариядан жиын ортасында...”** – бұл сөйлем кейіннен редакцияланып: “өз ортасының шошағы болған ақылшы қариядан бұл жиында...” – деп өзгертілген.

39. 195-бет. **“...жас желең, кедей-кепшіктен”** – деген сөз кейіннен қысқартылған.

40. 195-бет. **“...жар қабақты Тұрлықожа”** – Тұрлықожа Жансеркеұлы – Жаркент уезінің Айт болысының биі. Қарқара жәрменкесі басындағы ереуілде патша әкімшілігінің жарлығына қарсы ел уәкілі ретінде сөйлеген. Серікбай Қанайұлымен бірге ұсталып, түрмеге апара жатқан кезде жолда атылған. Сүйегі Ақшоқы зиратына жерленген.

41. 196-бет. **“Кешегі өзбек заманы кетсе де...”** – кейінгі басылымдарда “өзбек заманы” деген сөз қысқартылған. Бұл арада жазушы албан елінің Қоқан хандығына қараған кезін мезеп отыр.

42. 196-бет. **“Қалдайған қара бөркімді шоқ болғанда сен көрдің”** – бұл сөйлем редакцияланып, “қалқайған қара бөркімді шұрық болғанда сен көрдің” – деп өзгертілген. “Қалдайған” мен “қалқайған” сөзі бейнелік сыпаттау жағынан мағыналас болғанмен де, түпкі ұғымдық тегі жағынан мүлдем басқа. “Қалдай, қалдау, қалдайған” – деген сөз билікке сайланған адамның басына құрметті хан тәжі киілген кездегі көңіл күйді білдіреді. “Қалдай” – көсемдік

лауазым, қазақ ұғымындағы “төбе би”. “Шоктану”, “шөк болу”, – билік күші кеткен адамның дәрменсіздік күйін аңғартады. Абай мен Берікбол шешеннің арасындағы қолданылған “шөк” сөзі де соны растайды.

43. 197-бет. “...орысқа” – “ұлыққа” – деп өзгертілген.

44. 198-бет. “Сарттың жол бұзатын жорғасындай” – кейінгі басылымдарда “жабының жол бұзатын жорғасындай” – деп өзгертілген.

45. 198-бет. Осы сөйлемдегі “орысты” – деген сөздер “ұлықты” – деп өзгертілген. Сонымен қатар: “сені бұлай дегізіп отырған бөліп жеген жемтік шығар” – деген сөз түсіп қалған.

46. 198-бет. “...алаураған” – кейінгі басылымдарда “лаулаған” – деп жазылып кеткен.

47. 198-бет. “**Ұзақ қалмақ басшыларымен достығын айтып, албан баласын үш жылға шейін сақтайтын жай таппақ болды. Сол үш жылға шейін соғысып жатқан патшаның өзі де бір жайлы болады десті**” – бұл сөйлем кейінгі басылымдарда алынып тасталған.

48. 199-бет. “**Райымбек** – Райымбек Түкеұлы – Жоңғар шапқыншылығы тұсында өмір сүрген әулие, батыр, албан руының ұраны. Зираты Алматы қаласындағы Райымбек даңғылының бойында.

49. 199-бет. **Саурық** – Саурық Тазабекұлы – батыр. 1871 жылғы әкесі Тазабек бидің көтерілісіне қатысып, қол бастаған. Суасу деген жерде генерал Колпаковскийдің әскерімен соғысып, қолға түседі. Ш. Уәлиханов өзінің хаттарында Саурықтың ерлігін жоғары бағалайды. І. Жансүгіровтің “Орыстың Жетісуды алуы” деген мақаласында: “Саурық отаршылардың Құлжа, Қарқара өңірін жаулауына барынша қарсы болған батыр. Қолға түскен Саурық басында өлімге кесіліп, кейін елге тірі оралады. Өлген Саурық батырдың өзіне тартқан баласы тентек, долы Ұзақтың қылышынан хан тамып тұрған дәурені болатын”, – деп жазды. Саурық өзінің ата қорымы Түменбай бұлағы деген жерге жерленген.

50. 199-бет. “... **бірге туған ағасы Тұңғатар қажы**” – Тұңғатар қажы Саурықұлы – Ұзақтың туған ағасы. Албан ішіндегі ірі байлардың бірі. Ол Жәмеңке мен Ұзақтың көтеріліске шығу ниетін қостамаған.

51. 200-бет. “...орыс” – “ұлық” – деп өзгертілген.

52. 200-бет. “...орыстың” – “солдаттың” – деп өзгертілген.

53. 200-бет. “...хабар қыл” деп әдейі сіз бен батырға...” – осы арадағы “әдейі” сөзі түсіп қалған.

54. 201-бет. “**Бүгін бес-алты орыс келіп...**” – кейінгі басылымдарда: “солдат келіп” – деп өзгертілген.

55. 201-бет. “**Осы орысты ойыншық деп білемісің...**” – кейінгі басылымдарда: “осы ұлықты ойыншық деп білемісің” – деп өзгертілген.

56. 201-бет. “**Кеше орыс**” – “кеше ұлыққа”.

57. 201-бет. “**Орысқа**” – “ұлық”.

58. 201-бет. **“Баска ұрса – ол, көтке ұрса – көн”** дейсің ғой. Өлтіремін десе де...” – бұл сөйлем “баска ұрса – ол, артқа ұрса – көн” дейсің ғой. “Өлтірейін десе де...” – деп өзгертілген.

59. 201-бет. **“Көрмеген орысым ба еді?”** – “көрмеген құқайым ба еді деп?” өзгерткен.

60. 201-бет. **“...ауылдықтап”** – “ауылдықтап” деп қате басылып келген.

61. 203-бет. **“...өлі аруакты күніренткен кәпірістан қылық”** – бұл арадағы “кәпірістан” сөзі – кейінгі басылымдарда алынып тасталған.

62. 203-бет. **“... Бәкей”** – Бәкей Ұзақтың қызы 1891 жылы туған, жастайынан Жарты руындағы Көтібар деген балаға айттырылған. Алайда, Бәкей қырғыздың Бұғы деген руынан шыққан Балтабай Манаптың інісі Ысқақпен сөз байласып, жасырынып қашып кетеді. Бұл екі ел арасындағы үлкен дауға айналды. Ұзақтың ағалары Тұңғатар мен Қожаберген Бәкей қызды барған жерінен алдап алып келеді. Түнде Қожабергеннің жылқышылары – ағайынды Айбас, Күнбас деген екі жігіт Бәкейдің аузын таңып, шиге орап, үстіне шелектеп су құйып өлтіреді. Таңға жуық Текестің суынан тауып алған болып, Айбас қыздың денесін атқа өңгеріп ауылға алып келеді. Ұзақ батырды қатты өкіндірген оқиғаның бірі осы. Бұл оқиға шамамен 1907 жылдары өткен.

63. 204-бет. **“...махаббат тілі қайта басқандай, жылығандай еді”** – бұл сөйлем кейіннен: “махаббат тілі қайта оянып, жаны жылығандай еді” – деп өзгертілген.

64. 210-бет. **“...Айттөбеде”** – кейіннен “Ереуілтөбе” атанып кеткен, Қарқара жазығындағы ескі қорғанның орыны. Бұл қорған ежелгі сак дәуірінде салынған. Қазір сол төбенің үстіне көтеріліс қаһармандарына орнатылған ескерткіш қойылған.

65. 211-бет. **“Жәрмеңкеге жиылған бесті-онды сарт-саудан, орыс, ноғай көппін деп кердең қағушы еді”** – мұндағы “сарт-саудан, орыс, ноғай” деген сөздер – кейіннен “саудагер” – деп өзгертілген.

66. 212-бет. Бұл арада **“көп”** деген сөз түсіп қалған және **“орыстың”** деген сөз “ұлықтың” деп өзгертілген.

67. 212-бет. **Бұл иттерді әлі де боса қожақтатып қойғанша”** – “Бұл иттерді әлі де болса қожақтатып қойғанша...” – деп өзгертілген.

68. 212-бет. **“Сарттың мәнтісіне тойғамыз жоқ. – Иә, орыстың... Урядниктің қамшысына арқамыздың қышуы қанған жоқ”** – бұл сөйлемдердегі “Сарт” сөзі “саудагер” деп ауыстырылған, ал “орыстың” деген сөз мүлдем алынып тасталған.

69. 213-бет **“...тентек казак-орысты, бағаны көп сұрайтын ноғай, сарт саудагерлерін...”** – осындағы “казак-орысты” – “солдатты”, “ноғай, сартты” – “жәрмеңке” – деп өзгерткен.

70. 213-бет. **“Жансейіт”** – Жансейіт – атакты қолмерген Жақыпберді Сұлтанбекұлының прототипі, көтеріліс көсемі Әубәкір Сұлтанбекұлының туған бауыры. Тарихи деректер бойынша, Жақыпберді мерген Ұзақ пен Жәмеңкенің кегін қайтару үшін патша әскерлерімен соғысады. Ол атасы Пұсырман батырдың ақ туын көтеріп мергендер жасағын басқарады. 1928 жылы кеңес өкіметінің жазалаушы жасағына қарсы шығып, қуғынға ұшырайды. Ол Кеңес өкіметіне де, Қытай өкіметіне де бағынбай саяқ жүреді. 1933 жылы Қытай өкіметі ұстап, ату жазасына бұйырады. Жақыпбердімен бірге атылған ақын Әуезхан Белгібайұлының “Тас түрмеде жазған жыр” атты толғауында 1916 жылғы көтерілістің тарихы толық баяндалады.

71. 213-бет. **“Ұлықты Қарқарадан қуғанда сарт, ноғайға не дейсің? Сарттың мәңгісі керек қой”** – осы арадағы “сарт, ноғай” – “саудагер”, “сарттың” – “оның” деп өзгертілген.

72. 213-бет. **“Ноғайды қайтесің? Орыстың қатындарын қайтесің?”** – деген сөйлемдегі: “ноғайды қайтесің? Орыстың...” – деген сөздер кейінгі басылымдарда қысқартылып, “ұлықтың” деген сөзбен ауыстырылған.

73. 213-бет. **“Ақжелкенің семіз қатынын қайтесің?”** – дегеннен кейінгі диалог түрінде келетін төмендегі Ұзақ үзінді кейінгі басылымдарда мүлдем алынып тасталған:

– “Уа, ноғайға – деп айғайлап тамағын қырнап алып – ноғайға: көзің шегір, мұрның біздей шата едің, уа, сен мені жетістірмесің. Орыстың панасынан кетсең, көшке ере алмай, асыраса адам болмай, жұртта қаларсың. Сен әзір барып көгінді сол орысқа тыға тұр. Сені майлап берсе де алмаймын, бар деп тірсекке бір салып қоя беремін.

Жұрт тағы күлді. Соңғы сөзінің басынан жапырлап күлген күлкі аяқталмастан: “ұлықтардың қатындарын қайтесің?” – деген дауыстар естілді”.

74. 215-бет. **“...жәрмеңке басындағы солдат, казак-орыс атаулыны”** – кейінгі басылымдарда: “Жәрмеңке басындағы солдат атаулыны” – деп өзгерткен.

75. 215-бет. **“...үкіметке қатынасы бар орысқа”** – “үкіметке қатынасы бар кісіге” – деп өзгертілген.

76. 216-бет. **“...мылтықты казак-орыстар, солдаттар”** – бұл арадағы “казак-орыстар” деген сөз алынып тасталған.

77. 216-бет. 1927 жылғы нұсқада: **“жағалап келе жатып, Рақымбаймен келе жатқан бір топқа кездесіп, көптен айғайлап айтып келе жатқан сөздерін айып”** – деп жазылған, кейінгі нұсқаларда “келе жатып” деген сөз алынып тасталған, “сөздерін айтып” деген сөз – “сөздерін қайталап” деп өзгертілген.

78. 220-бет. **“Жұрт бірауыздан: – Жоқ! Жоқ! Жоқ! Жоқ! – деп шу-шу етті”** – кейінгі нұсқаларда “жоқ” деген сөздің екеуі қысқарған.

79. 221-бет. **“Біз орысқа қарағалы”** – “біз Ақ патшаға қарағалы” деп өзгертілген.

80. 221-бет. **“Аш орысты алып келді”** – деген сөз мүлдем қысқартылған.

81. 222-бет. **“...әсіресе барлығын ұлықтар естіген жоқ”** – бұл арадағы “барлығын” деген сөз түсіп қалған.

82. 224-бет. **“Шырғанақты биігінің”** – Шырғанақ өзенінің бойындағы Қарқара жайлауы. М. Әуезов пен І. Жансүгіров осы Шырғанақ биігінің баурайындағы Дөңгелек сазда көтеріліс куәлерімен кездескен.

83. 224-бет. **“...тұрған еркектер дауысы естілді. Ауыл міндетін алған айғайшы қартаң шалдың да кешкі дауысы жиілеп тұр”** – деген сөйлем кейінгі басылымдарда түсіп қалған.

84. 227-бет. **“Орысты”** – “ұлықты” – деп өзгертілген.

85. 227-бет. **“Орысты шаппай-ақ”** – “казак-орысты шаппай-ақ” деп өзгертілген.

86. 227-бет. **“...осы орысқа сен тимей, саған орыс тимей”** – деген сөз: “осы оған сен тимей, саған ол тимей” – деп өзгертілген.

87. 227-бет. **“Орыс тыныш”** – кейінгі нұсқада “ол тыныш –деп өзгертілген.

88. 228-бет. **“Бірақ казак-орысты”** – “бірақ – орысты” – деп өзгертілген.

89. 228-бет. **“Біздің Жұматай орыспен соғысатын”** –осындағы “орыс” сөзі алынып тасталған.

90. 228-бет. **“Орыс”** – “солдат”.

91. 228-бет. **“...орыстың”** – “солдаттың”.

92. 228-бет. **“...орыс”** – “солдат”.

93. 228-бет. **Қарақол** – Жетісу губерниясы Пржевальскі уезінің орталығы. Ұлт-азаттық көтерілісінің көсемдері осы Қарақол қаласындағы түрмеге жабылып атылған.

94. 228-бет. **“...орыстың”** – “ұлықтардың”.

95. 229-бет. **“Орысты”** – “ұлықты”.

96. 229-бет. **Жаркентке** – Жетісу губерниясының Жаркент уезінің орталығы. Көтеріліске қатысқан адамдардың біразы осы Жаркентке айдалып бара жатқан кезінде атылды.

97. 230-бет. **“Оспан тілмаштың”** – Оспан Баймұрынов Жаркент уезі Нарынқол – Шарын бөлімшесінің тілмашы. Тұтқындалған көтерілісшілердің тергеуде берген жауабын аударып тұрған. Нақты өмірбаяны белгісіз.

98. 230-бет. **“Бөтен елде де орыстың ұлығы бар”** – бұл сөйлем кейінгі басылымдарда мүлдем қысқарып қалған.

99. 230-бет. **“Орыстың сорпасын ішкен казак оңып па еді?”** – бұл сөйлем де алынып тасталған.

100. 231-бет. **“Жансейіт, Оспанның өзін бір сүйтіп үркітіп қойсайшы, іннен-інге тығылып жорғақтап жүрсін, – деді. – Жансейіт одан іркілетін емес”** – деген сөйлем кейінгі басылымдарда қысқарып кеткен.

101. 232-бет. Бұл арадағы “орыс” деген сөз – “жат” деп өзгертілген.

102. 234-бет. **“Бұл Ұзақ, Жәмеңкеден...”** – 1928 жылғы нұсқада: “бұл Ұзақ, Жәрмеңкеден” – деп қате жазылған.

103. 235-бет. **“Қазақ, қырғыздың орысқа арналған”** – “қазақ, қырғыздың патшаға арналған”.

104. 235-бет. **“...келіп жатқан сарт, ноғай, тараншы, жүргіншілерінің”** деген сөз кейінгі нұсқаларда “келіп жатқан жүргіншілердің” – деп өзгертілген.

105. 236-бет. **“Тараншының”** – “ұйғырдың”.

106. 236-бет. **“Қытайға ауамыз”** – “ауамыз” – деп қысқартылған.

107. 236-бет. Бұл арада сөйлемдер мен сөздер кейінгі басылымдарда редакцияланған. Сондай-ақ: **“Казак-орыс, мұжық атаулының қатын-баласы тау-таста ботадай боздап шұбырып жүр дейді”** – деген сөз алынып тасталған.

108. 236-бет. **“...тараншы да кетіпті де”** – “ұйғыр да кетіпті де”.

109. 237-бет. **“...маңайдағы орыс қалаларын ескерсін”** – деген сөйлемдегі “орыс” сөзі алынып тасталған.

110. 238-бет. **“...басшылық қылатын кісі”** – “қылатын” деген сөз түсіп қалған.

111. 239-бет. **“...Серікбай ояғанда өзінен басқа”** – дегендегі “өзінен” деген сөз кейінгі басылымдарда түсіп қалған.

112. 239-бет. **“Қызыл бөрік көтеріліпті”** – Қызыл бөрік албан руының Асы жайлауын жайлаған бір тайпасы. Патшаға қарсы көтеріліске шыққан. Ең алғаш жазалаушы әскерге қарсы оқ атқан ел.

113. 240-бет. **“...казак-орысқа, келімсекке беріп...”** – дегендегі “келімсек” деген сөз алынып тасталған...

114. 241-бет. **“орыс келген”** – “әскер келген”.

115. 241-бет. **“помощнигі Хлыновский”** – Хлыновский – Верный уезі бастығының көмекшісі, төтенше істер жөніндегі кеңесші. Ол қай жерде ереуіл оты тұтанса, сол араға жазалау отрядын бастап барып отырған, қатыгездігімен аты шыққан жандармерия офицері. Жазалаудың небір азапты түрін ойлап тапқан. Жайылмыш болысындағы ереуілді басып, Бекболат Әшекеевті Боролдайда дарға асқан.

116. 243-бет. **“Жиыны жиырма шақты орыс болды”** – “жиыны жиырма шақты адам болды” – деп өзгертілген.

117. 243-бет. **“...бес орыс”** – “бес солдат”.

118. 243-бет. **“...қару асынған орыс”** – “қару асынған адам” – деп өзгертілген.

119. 243-бет. “Дәулетбақ – Дәулетбақ – албанның Қызыл бөрік тайпасының атақты байы. Патша өкіметіне қарсы ереуілге шығушыларға қарсы болған.

120. 243-бет. “**Ойбай, орыс баланы әкеткелі жатыр**” – дегендегі “орыс” сөзі кейінгі басылымдарда қысқарып қалған.

121. 245-бет. “**...қыз-келіншекке шейін үндемей жастарын сүртіп...**” осы тіркестердегі “үндемей” деген сөз қалып қойған.

122. 245-бет. “**Бағана орыс**” – “ұлық”.

123. 247-бет. “**...қырқылжың жайын**” – дегендегі “жайын” сөзі түсіп қалған.

124. 247-бет. “**Бұл кезде помощник**” – кейінгі басылымдарда “помощник” дегенді өшіріп, оның орнына Хлыновский дегенді қосқан.

125. 247-бет. “**Алматы ұлығы үлкен саяси**” – кейінгі басылымдарда “үлкен” деген сөз түсіп қалған.

126. 249-бет. “**албан ішіндегі ең бай, ең мол ауыл**” – деген-нен кейінгі: “**Бір атаның кіндігіне малмен бірге басы да сондайлық өскен ауыл болатын**” – деген сөйлем соңғы басылымдарда қысқартылған.

127. 251-бет. “**Көпшілік жүзінде тығылып, қыстығып тұрған ашу**” дегендегі “қыстығып” деген сөз кейіннен қысқартылған.

128. 251-бет. “**Қуарған орыс**” – “Қуарған ұлық” – деп өзгертілген.

129. 251-бет. “**Орыстар**” – “ұлықтар”.

130. 252-бет. “**Орыс**” – осы тараудағы барлық “орыс” деген сөздер – “ұлық”, “ұлықтар”, “топтар”, “солдаттар” – деп өзгертілген. Бәрі алғашқы нұсқадағы қалыпқа түсірілді.

131. 254-бет. “**...кектің әйтеуір бір шығыс іздеп...**” – бұл арадағы “әйтеуір” деген сөз “әлдебір” деп қате оқылған.

132. 256-бет. “**Қазақ тобынан...**” – бұл сөз “Ыбырай тобынан” деп өзгертілген.

133. 256-бет. “**Қазақ қолы да орысқа...**” – бұл сөздер кейінгі басылымдарда: “ереуілшілдер де ұлыққа...” – деп редакцияланған.

134. 257-бет. “**Содан әрі Қытай ...**” – деген тіркес кейіннен: “Содан арғысы белгісіз” – деп өзгертілген.

135. 258-бет. “**...өз қазағың...**” – “өз бауырың” болып өзгертілген.

136. 258-бет. “**Қазақты сойған қойдай...**” – бұл тіркес “Енді, міне” – деп түзетілген.

137. 259-бет. “**Орыс қашып, қазақ атысып, қуып бара жатқанда Алматы саудагерлері...**” – деген сөйлем кейінгі басылымдарда мүлдем алынып тасталған.

138. 259-бет. “**...өзге ноғай, сарт саудагерлерінен**” – деген сөйлемдегі “ноғай, сарт” сөздері кейіннен алынып тасталған.

139. 260-бет. “**Содан кейін келесі жарты сағаттың ішінде жәрмеңке басындағы барлық орыс ұлығынан бастап, солдатта-**

рына шейін оқиғадан түгел хабарланған – деген сөйлем кейінгі басылымдарда түзетуге ұшыраған. “Барлық орыс ұлығынан”, “түгел” деген сөздер қысқартылған.

140. 260-бет. “Орыс қалаларын өртеп, қырып жатыр” – деген сөйлем кейінгі басылымдардан алынып тасталған.

141. 260-бет. Бұл арада “орыстар” – деген сөз сызылып қалған.

142. 260-бет. “...крестьян” – бұл сөз алынып тасталған.

143. 260-бет. Кейінгі басылымдарда бұл сөйлем: **“Хабарды үзбедер, ереуіл басшылары...”** – деп өзгертілген.

144. 260-бет. **“...спескесін”** – деген сөзді “тізім” деп ауда-рып берген.

145. 261-бет. Кейіннен сөйлем түзетуге ұшыраған. Онда: **“Қазақтың ежелгі жауы сияқтанып өршеленіп”** – деген тіркес алынып тасталған.

146. 261-бет. **“...тілшілері де болатын”** – “тілшілері де бар” – делінген,

147. 261-бет. **“...тыңдатып, тергізіп, соның”** – бұл арадағы “тергізіп” сөзі кейінгі басылымдарда түсіп қалған.

148. 262-бет. Бұл арада **“сол түні”** – деген тіркес қысқартылған.

149. 262-бет. **“...көп атты көріп, оның үстіне ...”** – деген сөз түзетуге ұшырап, “көп атты және белдеуде” – деп берілген.

150. 263-бет. **“...басқа жай қазақ жоқ”** – деген сөйлем: “басқа адам жоқ” – деп өзгертілген.

151. 263-бет. Бұл арадағы: **“Жазанды Керман берсін”** – деген диалогтегі сөз мүлдем алынып тасталған.

152. 267-бет. **“...конвой солдаттары”** – баспа тарапынан “айдауыл солдаттары” – деп аударылып берілген. Бұдан кейінгі кездесетін “конвой” сөзінің барлығы да аударма күйінде басылған.

153. 267-бет. **“...жемсауын толтырып алып жуасып”** – деген сөздер: “жемсауын толтырғаннан кейін жуасып” – деп өзгертілген.

154. 269-бет. Бұл сөйлемдегі **“топ”, “толас”, “қара тер”** – деген сөздер араб қарпіндегі үлгіден қате түсірілген, “көп”, “талас”, “тер” деп басылып кеткен.

155. 269-бет. **“... үш арбалы тараншы келіп жетті”** – дегендегі “тараншы” – “үйғыр” болып өзгерген. Бұдан кейінгі тексте кездесетін барлық “тараншы” – деген атау әуелгі қалпына келтірілді.

156. 271-бет. **“Түн асқан сайын ауданы кеңейіп, бүліншілік өрті лаулап келеді”** – деген сөйлемдегі “кеңейіп” – “кеңіп” деп өзгертілген. Ал “өрті” дегенді “орыны” деп қате оқыған.

157. 271-бет. **“...қырғыздың жемтігіне толады”** – деген сөйлемнен кейін түзетуге ұшырап: “Қырғыз ереуілшілерінің жемтігіне толады” – деп өзгертілген.

158. 274-бет. **“Көнесің, кәрі ит, көндіреміз!”** – деген сөйлемдегі “көнесіңді” – “көнемісің” – деп өзгерткен.

159. 275-бет. **“...баяғыдан бергі қазақтан алған алымыңды түгел қайтар”** – деген сөйлемдегі “қазақтан” деген сөз – “елден” – деп өзгертілген.

160. 276-бет. **“...кімнен келген хабар екені белгісіз”** – осындағы “келген” деген сөз түсіп қалған.

161. 277-бет. **“Сыбанқұл”** – Сыбанқұл Арғынов – Қарақол түрмесінде атылған, Иванов болысында шыққан көтеріліс көсемдерінің бірі. Нүке – Нүке Ыстыбаев Жаркент уезі Алжан болысының азаматы. Бұл да Қарақол түрмесінде атылған.

162. 277-бет. **“Кәрібоз ақсақал”** – Кәрібоз Қаңтаров – Құрман болысының батагөй ақсақалы, биі. Он екінші тамыз күні Қарақол түрмесінде атылған.

163. 278-бет. **“...екі көк көз”** – “екі сұқ көз” болып өзгертілген.

164. 278-бет. **“...кішкентай тесігінен сығалай қараған екі көк қазақ камерасындағыларға”** – бұл сөйлем: “кішкентай тесігінен сығалай қараған сол екі көз камерасындағыларға” – деп өзгертілген. “Көк” және “қазақ” деген сөздер алынып тасталған.

165. 278-бет. **“көк көздер”** – “Сұғанақ сұқ көздер” – деп өзгертілген.

166. 278-бет. **“...суық көк көзден түгел көрініп тұрады”** – Осындағы “көк” деген сөз алынып тасталған.

167. 284-бет. **“Жәмеңке қарияның жаманат хабары”** – деген сөйлемдегі “қарияның” деген сөз алынып тасталған.

168. 285-бет. **“Құр әйтеуір бірдене айтты”** – кейінгі нұсқаларда “құр” деген сөз түсіп қалған.

169. 285-бет. **“...сезікті қолдың ішінде болған өлімімен бірге”** – осы сөйлемдегі “қолдың ішінде болған” – деген тіркес сызылған.

170. 288-бет. **“...егер кісіміз тимейтін болса”** – бұл сөз редакцияланып: “кісіміздің сүйегі тимейтін болса” – деп өзгертілген.

171. 289-бет. **“Сол уақытта следователь”** – соңғы сөз кейінгі басылымдарда “тергеуші” деп аударылған.

172. 293-бет. **“...жиырма бесінші июнь жарлығымен...”** – 1916 жылы 25 маусым күні Николай II патша майдандағы тыл жұмыстарына қазақтардан адам алу жөніндегі манифестке қол қойды. Қазақтар оны ауыз екі тілде “июнь жарлығы” – деп атап кетті. Жарлыққа қарсы көтеріліске бүкіл қазақ халқы қатысты.

173. 294-бет. **“Оның үстіне қазақ, қырғыз орыстың крестьян, казак-орыс сияқты тұрғын көрші еліне залалын тигізіп, малын алып, қаласын өртеп”** – бұл сөйлем кейін былай деп редакцияланған: “Оның үстіне қазақ, қырғыз, казак-орыс сияқты қала, поселке тұрғындарына залалын тигізіп, малын алып, үйлерін өртеп...”.

174. 294-бет. **“...неше түрлі сырларды ақтарып, көмескісінің**

бәрін анықтапты” – бұл сөйлем мүлдем алынып тасталып, оның орнына: “Күндерде барлық ұлық арасына жайылған қатал тапты” – деген түсініксіз сөйлем қосылған.

175. 295-бет. **“...құран сөзіндеі қылып туға байланған”** – деген тіркестегі “қылып” деген сөз қысқартылған.

176. 295-бет. **“...босып келген крестьяндар көбейгеннен бері”** – кейінгі нұсқауларда “крестьяндар” деген сөз алынып тасталған.

177. 298-бет. **“Алғашқы оқтармен бірге кәмір үстіне ұшып-ұшып”** дегендегі “кәмір үстіне” деген сөз алынып тасталған.

178. 304-бет. **“Қарақол қырғынының”** – 1916 жылы Қарақол қаласындағы түрмеде болған жантүршігерлік оқиға. Түрме бастықтары мен жандармерия тыңшылары қазақтар Қарақол қаласына шабуыл жасайды деген жалған сыбыс таратады. Үрейленген қала тұрғындары жаппай қарулана бастайды. Бұл туралы уезд бастығы полковник Иванов: “казарма аймағын сыммен қоршап, арбалардан тосқауыл жасап, қорғаныс әрекетін күшейттік, қосымша күш келгенше, қорғанды алатындай бекініс жасадық. 80 адамнан тұратын жергілікті отрядта 42 берданка винтовкасы болды және оған аңшылардан алынған 73 мылтық пен уезд архивінде сақтаулы тұрған 13 берданка винтовкасы, 3 револьвер қосылды. Бұл қаруды атты жасақтарға бөліп бердім... қала тұрғындары, сондай-ақ деревнялардан келгендер сойылмен, айырман қаруланды” – деп түсініктеме берді.

Ал түрме бастығы Хромых: “...Сағат 4 шамасында түрме ауласына екінші камераның (кесімді) тұтқындары таза ауаға шығарылды. Сол кезде № 3 камерадағы Жаркент уезінен келген көтерілісшілердің бастылары мен үгітшілері есікті қағып, серуенге шығаруды талап етті. Тілектерін қанағаттандырмап едік, күшпен шығамыз деп сес көрсетті. Наразылықтың қатерлі екендігі байқалған соң серуендегі тұтқындарға тез камераға кіруге бұйрық бердім.

Олардың ішінде әуелі Пржевальскі уезінің бастығының бұйрығымен, содан кейін Пржевальскі уезі 3-бөлімшесінің, Жаркент уезі бөлімшесінің соттарының қаулысымен қамаққа алынған Жаркент уезіндегі көтерілістің басшылары мен ұйымдастырушылары, жекелеп айтқанда, мыналар: 1. Әубәкір Сұлтанбеков. 2. Тұрлықожа Жансеркин (екеуі де тірі қалған – Т.Ж.). 3. Қазыбек Шорманов, 4. Худаяр Шотамаков, 5. Соза Тюпаев. 6. Сыбанқұл Арғынов, 7. Жәнібек (Жайшыбек) Бектенов (бұл да тірі қалды – Т.Ж.). 8. Нүке Ыстыбаев. 9. Құрман Әділбеков. 10. Жаңабай Құдайбергенов. 11. Кәрібоз Қаңтаров. 12. Жампейіс Отыншин. 13. Бекдамир Сұлтанқұлов. 14. Біләл Разақов (тірі қалды). 15. Ұзақ Саурықов – бұрын әртүрлі қылмыстары үшін сотталған. 16. Мырзатай Бакиев. 17. Сәрсен Сарбаев. 18. Садық Маласов. 19. Мәмбетов (бұрын өлген). 20. Буваза Ого. 21. Осман Букеев. 22. Осман Байжанов.

23. Алтынбек Ималин. 24. Жанбай Жанабеков. 25. Жанабай Кененбаев. 26. Наурыз Тотаев. 27. Тоқта Қасымов. 28. Молдабай Тоқтахожин. 29. Арын Қалмұрзин. 30. Асанәлі Қазықбаев. 31. Ибрагим Мамет-Ниязов. 32. Күренкей Истемисов, сондай-ақ кесімділерден: 1. Данияр Саяқов. 2. Оразбай Алтыбеков. 3. Садық Құрбанов. 4. Малар Ұзақов. 5. Жұмабай Алмақұшіков. 6. Бакай Токтияров. 7. Ленсза Айсарахунов. 8. Бейшембе Ибраев. 9. Иманходжа Башкеев. 10. Саут Асанов. 11. Сатыбалды Бектеміров. 12. Ыдырыс Байзақов. 13. Құдабай Ашыбаев. 14. Тыныбай Әшірбаев. 15. Ленсза Матеньшинь. 16. Ниязходжа Жаздаубаев. 17. Базарбай Саракөбенов. 18. Сүлеймен Бектұрғанов. 19. Рысалы Бекматов. 20. Аван Барақов және 21. Құдабай Бөлекбаев.

Прапорщик Гукасовтың айтуынша, жол бойында қашқын тұтқындардың көпшілігі өлтірілген. Құтылып кеткендер жоқтың қасы” – деп мәлімет берді.

179. 306-бет. “...жауабы сияқты еді” – “еді” сөзі сызылып қалған.

180. 308-бет. “...кішкене өзен болатын. Түнгі жорықтан бері тыным ала алмай келген аттар болса” – деген сөйлем қысқартылып “кішкене аттар болса” – деп түсініксіз сөйлемге айналған.

181. 310-бет. “...босқан крестьян, казак-орыстар” – дегендегі “крестьян” сөзі сызылып тасталған.

182. 311-бет. “...кетпей жатқан сарт ноғайдың саудагерлерін, тараншы қашқарлықтың” – деген сөйлемдегі: “сартты” – “ноғай”, “өзбекті” – “татар”, “тараншыны” – “ұйғыр” деп өзгерткен.

183. 311-бет. “Зәуі сайған сондай күн бола қалса” – бұл арада: “алда-жалда екіталай күн туа қалса” – деген мағынаны білдіреді.

184. 311-бет. “...маңайдағы қақас жүрген” – жападан жалғыз, бейсауат жүрген кісі деген мағынаны білдіреді.

185. 312-бет. “аттары да лоқып-лоқып, үркіп” – деген тіркес: “астарындағы аттары оскырынып, жалт беріп үрікті” – деген мағынаны білдіреді.

186. 316-бет. “Олар қазақ тобының” – дегендегі “қазақ” сөзін “Ыбырай” деген кісі атымен ауыстырған.

187. 316-бет. “...он бес жігіт тағы бар екен. Қазақ қолы” – деген сөйлем кейінгі басылымдарда: “он бес жігіт тағы бар екен. Ыбырай қолы” – деп өзгертілген.

188. 317-бет. “...дажалдай” – ауызекі тілде айтылған “тажалдай” деген сөздің мағынасы.

189. 318-бет. “...әлжанның барлығына ру жігімен іріткі салып, топсасының ең бос жерінен, шаншулы жерінен қажауға айналды”. Бұл сөйлемдегі “ең бос жерінен” деген сөз қысқарып қалған. Әлжан-Албанан тарайтын үлкен рудың аты. Ол Аламан, Сырымбет, Шағыр және Қиғылық болып төртке бөлінеді.

190. 320-бет. **“Мынау орыс қой жылқы әкеле жатқан”** – деген сөйлем: “мынау солдат қой жылқы әкеле жатқан” – деп өзгертілген.

191. 321-бет. **“...қазақ қолынан...”** – “ереуілшілер қолынан” – деп өзгертілген.

192. 321-бет. **“...қаруын жігіттер пышақ үстінен үлесіп алды”** – дегендегі “пышақ үстінен” деген сөз қысқартылған.

193. 322-бет. **“...оққа ұшып кетер деп әдейі ауылында қалдырып еді”** – дегендегі “әдейі” сөзі түсіп қалған.

194. 322-бет. **“...елдің барлығы бір араға жиылып”** – деген сөйлемдегі “бір араға” – деген сөз түсіп қалған.

195. 324-бет. **“...бір адамын “Қазақтар өлтіріп кетіпті”** – деген сөйлемдегі “қазақтар” – “ереуілшілер” деп өзгертілген.

196. 325-бет. **“Мен сені қазақтарға қашып”** – деген сөйлем: “мен сені ауылға қашып” – деп редакцияланған.

197. 326-бет. **“...бір ноғай саудагерін жағалады”** – “бір татар саудагерін жағалады” – деп өзгертілген.

198. 326-бет. **“...мынау сияқты ноғай, сарттың қасында”** – “мынау сияқты татар, өзбектің қасында” – деп өзгертілген.

199. 327-бет. **“...созылған жалғыз жіңішке әжім бар”** – дегендегі “жалғыз” сөзі қысқартылған.

200. 328-бет. **“Ноғай саудагерлерінің арбасына мініп”** – дегендегі “ноғай” сөзі – “татар” деп өзгертілген.

201. 329-бет. **“...албанның елі де Қытайға қарай бет түзеді”** – деген сөйлем: “Албанның елі де үдере көшті” – деп редакцияланған.

202. 329-бет. **“...алдына қарай жол тартты”** – деген сөйлемдегі “жол” деген сөз 1928 жылғы басылымда “бас тартты” – деп жазылған. Зады теру кезінде кеткен қате болса керек.

“Шығарманың соңына: “Ленинград – декабрь – январь, 1927 – 1928 жылдарда” – деп белгі қойылған.

Т. Жұртбай, О. Қауғабай

МАЗМҰНЫ

I. ПОВЕСТЕР	3
Қараш-Қараш оқиғасы.....	5
Қараш-Қараш оқиғасы.....	88
Қилы заман	167
II. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	331

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ

Шығармаларының елу томдық толық жинағы

5-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:

С. Назарбаева, Б. Қананиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан*

Көркемдеуші редакторы *Л. Өтебаева*

Техникалық редакторы *И. Селиванова*

Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 11.03.2014 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108 ¹/₃₂, офсеттік қағаз.

Қаріп түрі “Таймс”.

Шартты баспа табағы 19,7.

Таралымы 4000 дана.

Тапсырыс № 1249.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dair81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі

050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.

Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-147-0

9

7 8 6 0 1 2 9 4 1 4 7 0